

PROCEEDINGS OF
THE INTERNATIONAL CONFERENCE
**«ISSUES OF CREATING
THE BASIS OF THE SPIRITUAL
HERITAGE AND III RENAISSANCE:
STUDY, RESEARCH, PERSPECTIVES»**

January 2023, Samarkand

*On the occasion of the 50th anniversary of the birth of Shovosil Ziyodov the
Director of the Imam Bukhari International Scientific-Research Center*

**«МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА
III РЕНЕССАНС АСОСИНИ ЯРАТИШ
МАСАЛАЛАРИ: ИЗЛАНИШЛАР,
ТАДҚИҚОТЛАР, ИСТИҚБОЛЛАР»**

2023 йил январь ойида
ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ
МАРКАЗИ ДИРЕКТОРИ ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ
ТАВАЛЛУДИНИНГ 50 ЙИЛЛИГИ
МУНОСАБАТИ БИЛАН БЎЛИБ ЎТГАН
ХАЛҚАРО АНЖУМАН МАҚОЛАЛАРИ ТЎПЛАМИ

Самарқанд – 2023

ISSN 2181-4791

«Маънавий мерос ва III Ренессанс асосини яратиш масалалари: изланишлар, тадқиқотлар, истиқболлар» мавзуидаги халқаро конференция тўплами. Самарқанд. «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти, 2023. 612 бет.

Масъул муҳаррирлар:

Бахтиёр ТУРАЕВ, ф.ф.д., профессор,
Бахтиёр КАРИМОВ, ф.ф.д., профессор,
Отабек МУҲАММАДИЕВ, PhD

Нашрга тайёрловчилар:

Барот АМОНОВ, Жонибек ЖУМАЕВ

2023 йилнинг 17 январида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида Марказ директори Шовосил Юнусович Зиёдов таваллудининг 50 йиллиги муносабати билан “Маънавий мерос ва III Ренессанс асосини яратиш масалалари: изланишлар, тадқиқотлар, истиқболлар” мавзусида халқаро илмий конференция бўлиб ўтди.

Мазкур анжуманда Ўзбекистон Фанлар академияси археология институти, Самарқанд давлат университети, Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, Ислом ҳамкорлик ташкилоти (ОИС)нинг Ислом тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ қилиш маркази (IRCICA), Германиянинг Гамбург университети ҳузуридаги Осиё-Африка тадқиқотлари институти, Австрия Фанлар академияси Эроншунослик институти, Малайзия Миллий университети қошидаги Ислом цивилизацияси институти, Аҳмад Яссавий номидаги Қозок-Турк халқаро университети ва Нур-Муборак Миср ислом маданияти университети ҳузуридаги Абу Ҳанифа илмий-тадқиқот маркази, Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент давлат иқтисодиёт университети, Бухоро давлат университети, Самарқанд давлат чет тиллар институти, Имом Мотуридий, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари раҳбар ва олимлари, мустақил тадқиқотчилар маъруза қилди.

Хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан Ш.Зиёдовга билдирилган эътирофлар, тилаклар ҳамда анжуман иштирокчилари илмий мақолалари ушбу тўпلامдан жой олган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази
Илмий кенгашининг 2023 йил 1 февралдаги 1-сонли йиғилиши
Қарори билан нашрга тавсия қилинди.

© «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти, 2023

ПЕРВООТКРЫВАТЕЛЬ УНИКАЛЬНЫХ РУКОПИСЕЙ

Аширбек МУМИНОВ,
*Исследовательский центр по исламской
истории, искусству и культуре (IRCICA),
советник Генерального директора по программам,
профессор, доктор исторических наук*

После завершения своей кандидатской работы по истории ханафитской школы в Бухаре и Самарканде у нас было желание продолжить изыскания по данной теме на материале новых источников. Однако наша преподавательская деятельность на кафедре исламоведения в Ташкентском государственном университете востоковедения давала мало возможностей на поездки внутри большого города. Дело в том, что, работая в Туркестанском государственном университете, в ноябре 1993 года мы получили приглашение от академика Нейматуллаха Ибрагимова и профессора Валерия Семеновича Кима перейти в специальное востоковедное ВУЗ с направлением исламоведческих исследований.

В свободное от кафедральной работы время я старался попасть в Институт востоковедения имени Бируни, где кипела научная жизнь. Именно на этот период приходится мое знакомство с Шовосилом Зиёдовым. Его текущая работа по творчеству Абу Мансура аль-Матуриди (ум. в 944-945 г.) вызвала мой интерес. Потому что ташкентские списки его трудов, как и других ханафитских ученых, были мало знакомы широкому читателю. Рассматривая

вместе Шовосилом старинные списки трудов аль-Матуриди, мы впервые столкнулись с оттисками печатей вакфной библиотеки Ходжа Мухаммада Парса (ум. в 1420 г.). Мы знали о публикации профессора Анаса Бакиевича Халидова (1929-2001) про рукописи из этой библиотеки. Работы нашего учителя всегда вызывали у нас истинный восторг и уважение своей отточенностью академического стиля, полнотой и завершенностью. Как раз после выхода названной выше статьи Шовосил поделился со мной информацией об одной рукописи, которая не была учтена в статье А. Б. Халидова¹. Я срочно позвонил учителю и поставил его в известность о новой находке. Анас Бакиевич рассказал нам о своей прежней командировке в Ташкент специально для работы с этими рукописями. Однако он не был допущен в фонд. Вместо этого ему предложили ознакомиться с 11 томами «Собрания восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР»², где якобы рассмотрены полностью все рукописи из этого фонда с оттисками печатей этой библиотеки. Сообщив это, учитель посоветовал нам подвергнуть весь фонд новой проверке на предмет наличия в книгах оттисков искомых шести печатей. По ходу нашей работы мы ознакомились с публикациями доктора Лолы Додхудоевой, которая внесла большой вклад в дело изучения этой библиотеки³.

¹ Халидов А.Б. Рукописи из библиотеки Мухаммада Парса // Петербургское востоковедение, выпуск 6. Санкт-Петербург, 1994, с. 506-519.

² Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Ташкент, 1952-1977.

³ Додхудоева Лолла. Рукописи с печатью вакфа Мухаммада Парса из арабского отдела фонда восточных рукописей Национальной библиотеки Франции // Книга в развитии культуры народов Востока: история и современность. Тезисы докладов международного симпозиума. Душанбе, 1990, с. 31-33; Dodkhudoeva, Lola. La bibliotheque de Khwaja Mohammad Parsa//Cahier d'Asie centrale, № 7-8, 1998.

Первая наша совместная публикация

Начало наших совместных поисков было очень плодотворным: мы обнаружили массу новых рукописей. Вскоре был накоплен такой объем нового материала, что нам дало возможность высказать и обосновать новые положения. Наше научное сообщение на научном собрании во Французском институте центральноазиатских исследований вызвало интерес у научного сообщества. Ученый секретарь ИФЕАК доктор Мария Шупе (Maria Szuppe) предложила нам поучаствовать в очередном номере журнала «Центральноазиатские тетради» с нашей совместной статьей⁴. Нужно отметить, что процесс оформления статьи, ее перевод на французский язык под руководством доктора Мария Шупе, включение ее в состав номера журнала, сборника статей стал для нас школой. Она дала много для понимания международных стандартов, ознакомления с традициями французской школы востоковедения на деле. В дальнейшем наши поиски не останавливались, на их каждом этапе мы старались обобщать их результаты, сообщать дальнейшие перспективы по расширению базы данных о рукописях из этой библиотеки. К нашим поискам подключились наши коллеги – археолог Е. Г. Некрасова⁵, крупный специалист по библиотечному делу в странах Ближнего Востока и СНГ А. Хабибуллаев.⁶

⁴ Muminov Ashirbek; Ziyadov Shovosil. L'horizon intellectuel d'un e

⁵ Muminov Ashirbek; Nekrasova Elizaveta; Ziyodov Shovosil. La «Bibliothèque de Khwaja Muhammad Parsa» revisitée // Écrit et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien, X^e-XIXe siècles / sous la direction de Francis Richard et Maria Szuppe. Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 2009, – pp. 17-41.

⁶ Некрасова Е. Г., Муминов А. К., Хабибуллаев А., Зиядов Ш. Ю. Библиотека Мухаммада Парса: обобщение новых данных // Казахстанская интеллигенция: история и современность: Сборник материалов международной научной конференции,

Проект описания рукописей, созданных до начала массового книгопечатания

Древнейшие рукописи из библиотеки Ходжа Парса вызвали интерес у профессора Франсуа Дерош (François Déroche), который предложил опубликовать их описания в его проекте. Профессор Дерош основал виртуальный каталог арабских рукописных книг, созданных до 1501 года, то есть до периода начала массового книгопечатания в Европе. Рукописи, не включенные в европейские издания и каталоги инкунабул, вызывали великий интерес у специалистов восточной палеографии и кодикологии. В каталог включались только те рукописи, которые имели колофоны с точной датой переписки. Большое значение кроме дат переписки придавалось именам переписчиков, местам создания рукописей – городам, мечетям, медресе, заказчикам, особым региональным особенностям в искусстве изготовления и оформления восточной книги. Несколько рукописей из этого собрания были описаны и опубликованы в Париже⁷. В ходе работ мы обратили внимание на то, что французская школа обращает большое внимание к описанию внешних данных рукописей – к бумаге, переплету, каллиграфическим почеркам, традициям оформления рукописной книги, оттискам печатей, количеству тетрадей в книге и т. д. Мы понимали, что это было связано с традициями изучения латинских рукописей. Однако наш последующий опыт показывает, насколько они были правы в том, что технические

посвященной памяти доктора исторических наук, профессора Кушима Лекеревича Есмагамбетова, 28 сентября 2018 г., Алматы. Алматы: Издательский дом «Мир», 2018, сс. 195-204.

⁷ Muminov Ashirbek; Ziyadov Shavasil. Fiches № 235-240 // Nouvelles des Manuscrits du Moyen-Orient &

данные играют большую роль в определении аутентичности или поддельности текстов.

Генеалогии

В наших беседах я часто делился своим туркестанским багажом – генеалогиями центрально-азиатских ходжей. Такие же документированные генеалогии широко бытовали и в ташкентской среде. В подтверждение этому Шовосил обнаруживал новые документы и списки. Со временем накопленный материал нам дал возможность подключиться к проектам, разрабатываемым профессорами Анке фон Кюгельген (Anke von Kügelgen, Девин ДиУис (Devin DeWeese) и Михаэлом Кемпером (Michael Kemper). В итоге нам удалось собрать и издать редакции генеалогии потомков Мухаммада ибн аль-Ханафийа, составленные с XIV в. по XXI в. на обширной территории от Сибири до Северной Индии и Ирака с эпицентром событий в Центральной Азии⁸. Первый том издания вышел несколько позже⁹. Генеалогия

⁸ Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Ишак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том 2: Генеалогические грамоты и сакральные семейства XIX-XXI веков: насаб-нама и группы ходжей, связанных с сакральным сказанием об Ишак Бабе / Составители, перевод на русский язык, комментарии, приложения и указатели: А. Муминов, З. Жандарбек, Д. Рахимджанов, Ш. Зиядов. Ответственные редакторы: Аширбек Муминов, Анке фон Кюгельген, Девин ДиУис, Михаэль Кемпер. Алматы, Берн, Ташкент, Блумингтон: Дайк-Пресс, 2008 [Muminov Ashirbek, Anke von Kuegelgen, Devin DeWeese, Michael Kemper (eds.). Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions. Volume 2: Genealogical Charters and Sacred families: Nasab-namahs and Khoja Groups Linked to the Ishaq Bab Narrative, 19th-21st Centuries. Almaty, Bern, Tashkent, Bloomington: Daik-Press, 2008]. – с.368.

⁹ Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Ишак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том 1: Открытие пути для ислама: рассказ об Ишак Бабе, XIV-XIX вв. / Ответственные редакторы: Девин ДиУис, А.К. Муминов. Исследование, составление текстов, переводы на русский и английский языки, комментарии и указатели: Девин ДиУис, А.К. Муминов, Д.А. Рахимджанов, Ш.Ю. Зиядов. Приложение А.К. Бустанов. Алматы-Блумингтон: Дайк-Пресс, 2013

Ходжа Ахмада Йасави увлекла исследователя в область изучения его *хикматов*¹⁰. Данный проект был реализован совместно с Центром йасавийских исследований (Туркестан) и Институтом востоковедения имени Беруни.

Проект изучения суфийских рукописей

Увлеченность генеалогиями родственников суфийского шайха Ходжа Ахмада Йасави открыла путь Ш.Ю.Зиёдову к участию в проекте профессора Юргена Пауля (Jürgen Paul). Этот проект преследовал цель дать возможность молодым начинающим исследователям ознакомиться с опытом работы немецких кодикологов. В этих целях для них была организована научная стажировка в Федеративную Республику Германию. После стажировки были выполнены и изданы два прекрасных каталога суфийских произведений XVIII–XX вв.¹¹. Второй том каталога был издан в известной немецкой серии каталогов¹². В ходе работ по данному проекту

[DeWeese, Devin; Muminov, Ashirbek (eds.). *Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions. Volume 1: Opening the Way for Islam: The Ishaq Bab Narrative, 14th-19th Centuries*. Almaty-Bloomington, 2013]. – 640 стр.

¹⁰ ЎзР ҒА Шығыстану институтындағы Қожа Ахмет Иасауи хикметтерінің қолжазба каталогы. Құрастырушылар: Ғ. Каримов, М. Қасаний, Н. Тошев, С. Есентемір, Ш. Зиёдов, Д. Расулов. Жауапты редакторлар Б. Бобожонов, А. Муминов. Баспаға дайындаған Д. Кенжетай. Түркістан: ХҚТУ баспаханасы, 2006. – 328 бет.

¹¹ Гуломов С., Зиядов Ш., Каримов Г., Мадраимов Х., Муминов А., Тошев Н., Тошева Ш. Краткий каталог суфийских произведений XVIII–XX вв. из собрания Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан им. аль-Беруни / Редакционная коллегия: Б. Бабаджанов, А. Кремер, Ю. Пауль [Handlist of Sufi manuscripts in the holdings of the Oriental Institute, Academy of Sciences, Republic of Uzbekistan]. Berlin: Das Arabische Buch, 2000. – 237 стр.

¹² Бабаджанов Б., Гуломов С., Зиядов Ш., Камилов М., Каримов Г., Муминов А., Тошев Н., Тошева Ш. Каталог суфийских произведений XVIII–XX вв. из собраний Института Востоковедения им. Абу Райхана аль-Бируни Академии Наук Республики Узбекистан // *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Supplementband 37*. Herausgeber Jürgen Paul. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002. – 358 стр.

Ш.Ю.Зиёдову удалось открыть уникальный список сочинения «Религиозные подвиги Дукчи-Ишана» и конфискованную библиотеку этого ишана. Издание новых материалов было осуществлено под руководством профессора Б. М. Бабаджанова¹³.

Полевые исследования

Ш.Ю.Зиёдов принимал участие во многих экспедициях, завоевывал многочисленные гранты для участия с докладом в международных научных симпозиумах и форумах. Однако следует отметить два полевых исследования, которые дали оригинальные результаты. Первое из них касается составления каталога восточных рукописей, хранящихся в Краеведческом музее Каракалпакстана в Нукусе. Фонд уникален по содержимым в нем рукописям и по своему географическому расположению¹⁴. Второе касается изучения эпитафий из самаркандского кладбища исламских ученых Чакар-Диза. Оно было проведено после издания специальной монографии. Его результаты на 42 страницах ценны тем, что показывает на продолжение перспективных исследований по данному направлению¹⁵.

¹³ Зиёдов Ш. Ю. при участии А. К. Муминова. Библиотека Дукчй-Йшāна // Манāқиб-и Дукчй Йшāн (Аноним жития Дукчй Йшāна – предводителя Андижанского восстания 1898 года) / Введение, перевод и комментарии: Б. М. Бабаджанова. Издатель: А. фон Кюгельген. Ташкент, Берн, Алматы: Дайк-Пресс, 2004, с. 344-385.

¹⁴ Muminov, Ashirbek; Szuppe, Maria and Idrisov, Abdusalim (avec la collaboration de Ziyodov, Shovosil). *Manuscripts en écriture arabe du Musée régional de Nukus (République autonome du Karakalpakstan, Ouzbékistan) : Fonds arabe, persan, turkī et karakalpak*. Istituto per l'Oriente "C.A. Nallino" – CNRS "Mondes Iranien et Indien". Roma, 2007, 282 p. (*Series Catalogorum* n 2).

¹⁵ Муминов А., Зиёдов Ш., Мухаммадиев О. Кайраки Самарканда: новые открытия // *Proceedings of the International Workshop on Islamic Studies in Uzbekistan: Achievements and Perspectives*, June 2020, Tashkent / Edited by Halit Eren and Ashirbek Muminov; prepared to publication by Shukhrat Yovkochev and Zokhidjon Islamov. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2020, с. 321-360.

Международное сотрудничество

Международный научно-исследовательский центр Имам Бухари имеет положительный опыт сотрудничества с ИРСИКА в области развития научных связей с международными организациями и научно-исследовательскими центрами. В этом деле немалая заслуга директора центра. За последнее время совместно было проведено несколько конференций, форумов и выставок, реализованы научные проекты. Например, в 2019 г. в Самарканде были организованы международная выставка исламской каллиграфии (International Exhibition of Islamic Calligraphy) и научно-практический семинар «Рукописные фонды Узбекистана: состояние сохранности, каталогизация и повышение квалификации специалистов» (Manuscript Funds of Uzbekistan: Preservation, Cataloguing and Personal Training). Труды семинара впоследствии были опубликованы¹⁶. Тема изучения рукописного наследия была продолжена в 2022 г. организацией в Самарканде II международной конференции «Вопросы улучшения системы сохранения и исследования древних восточных источников». Перед этим была организована международная онлайн конференция «Роль суфийских течений в общественной жизни Центральной Азии» в Самарканде 22 сентября 2022 г.

¹⁶ Proceedings of the International Workshop. Manuscript Funds of Uzbekistan: Preservation, Cataloguing and Personnel Training. June 2019, Samarkand // Edited by Halit Eren, Shovosil Ziyodov. Prepared for Publication by Ashirbek Muminov, Otabek Muhammadiyev. Istanbul: IRCICA, 2020. – XXIX, 464 p.

Заключение

Наш опыт сотрудничества с профессором Ш.Ю.Зиёдовым показывает его результативность, поступательный рост качества выполняемых проектов и нацеленность на будущее. Мы рассчитываем добиться новых высот в сотрудничестве между отдельными исследователями, творческими коллективами и организациями – Исследовательским центром по исламской истории, искусству и культуре и Международным научно-исследовательским центром Имам Бухари. Конечно, мы ждем новых открытий в области изучения исламских рукописей. Известный профессор Бекир Топалоглу (Bekir Topaloğlu; 1936-2016) говорил, что второй, более полный список «Китаб ат-таухид» Абу Мансура аль-Матуриди, чем тот единственный, с отдельными дефектами, обязательно должен обнаружиться в городе Самарканде и его окрестностях! Первооткрыватель уникальных рукописей Шовосил Юнусович Зиёдов со своими сотрудниками порадуют нас новыми открытиями, находками и достижениями.

БУЮК АЖДОДЛАР ДАВОМЧИСИ

Зоҳиджон ИСЛОМОВ,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
проректори, филология фанлари
доктори, профессор*

Мустақиллик диний маърифий соҳада улкан ўзгаришлар даври бўлди. Бу ислохотлар натижасида кўплаб диний таълим муассасалари, илмий марказлар очилди. Имом Термизий, Имом Бухорий, Имом Мотуридий халқаро илмий тадқиқот марказлари, Ҳадис илми олий мактаби, Мир Араб олий мадрасаси ўз фаолиятини бошлаб, ўтмиш маънавий меросимиз дурдоналари бўлган асарлар таржима қилиниб, тадқиқотлар амалга оширила бошланди, дастлабки нашрлар дунё юзини кўрди. Албатта, бу марказлар учун шарқ маданияти, алломаларимиз ёзма илмий меросини мукамал биладиган нодир мутахассислар зарур эди. Мана шундай мутахассислардан бири сифатида Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди Шовосил Юнусович Зиёдов майдонга чиқди.

Самарқандда 2008 йили очилган Имом Бухорий халқаро марказига Шовосил Зиёдов 2014 йил директор этиб тайинланди. Унга қадар Ш. Зиёдов 2003 йил академик М.Хайруллаев раҳбарлигида "Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва «Китоб ат-таъвилот» асари" мавзусидаги номзодлик диссертациясини ёқлаган ва тарих фанлари номзоди илмий даражасини олган эди. Диссертация мавзуси ҳам жуда муҳим ва долзарб бўлиб, маълум тарихий жараён ва воқеалар билан боғлиқ. Ўзбекистон мустақиллигининг

дастлабки йиллариданоқ диний-маърифий соҳага бўлган эътибор юртимиз алломаларининг фикҳий-ақидавий меросини қайта тиклаш вазифасини қўйди. Хорижий мамлакатларда диққат қилинаётган, унинг аҳамияти ҳақида ёзилаётган бу даврда немис олими Ульрих Рудольфнинг “Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик ақидаси мактаби” мавзусидаги тадқиқоти маълум бўлди. Мазкур тадқиқот ўзбек тилига таржима қилиниб чоп этилган. Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб айнан Абу Мансур Мотуридий ва унинг илмий мероси хусусан, “Таъвилот ал-Қуръон” асарига бағишланган тадқиқот Шовосил Юнусович томонидан амалга оширилди. Унда мотуридийлик таълимоти асосчиси Абу Мансур Мотуридий даври муҳити, шахсияти, илмий меросига бағишланган батафсил маълумотлар келтирилган.

2017 йили марказ олдига қўйилган муҳим вазифалар ортида ва у Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказига айлантирилди. Шовосил Зиёдов директорлигини давом эттирди. Энди раҳбар, ёш олим олдига янги вазифалар, маънавий мерос, аجدодларимиз илмий меросини ўрганиш асосида фундаментал тадқиқотлар яратиш, диний-маърифий ҳаёт билан замонавий масалаларга ечим берадиган изланишлар олиб бориш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш каби долзарб вазифалар қўйилди.

Ш.Зиёдов ўз жамоаси билан кўплаб йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борди. Уларнинг натижаси ўлароқ алломалар илмий мероси, китобат тарихи, ислом маданияти ва санъатига доир ўнлаб йирик асарлар чоп этилди. Олим сифатида Ш.Зиёдовнинг илмий фаолияти доираси кенгайди ва ҳозирда мотуридийлик калом мактаби, шарқ китобати, палеографияси, кутубхоналар тарихи, ислом тарихи, маданияти ва санъати йўналишларида илмий тадқиқотлар олиб

бормокда. Кенг қамровли тадқиқотлар натижаси ўлароқ Шовосил Зиёдов 2022 йил Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошидаги Илмий кенгашда “XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида)” мавзусидаги 24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги ихтисослиги бўйича тарих фанлари доктори (DSc) диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олди.

Тарих фанлари доктори Ш.Зиёдов нафақат Ўзбекистонда, балки хорижий мамлакатларда ҳам ўз илмий салоҳияти, маърузалари, асарлари билан танилган. Олим араб, форс, рус, инглиз тилларини яхши билади ва шу тилларда илмий тадқиқот олиб бориш салоҳиятига эга. Бунга унинг хорижий тилларда чоп этилган китоблари, мақола ва тезислари яққол мисол бўла олади. У Франция, Германия, Буюк Британия, Россия федерациясидаги шарқшунослик марказларида илмий стажировка, малака ошириш курсларида таҳсил олган. АҚШ, Германия, Франция, Италия, Туркия мамлакатларида ўтказилган илмий анжуманларда маъруза билан қатнашган, кўплаб хорижий мамлакатлардаги илмий лойиҳаларда иштирок этган. Бу соҳадаги фаолияти билан олим пешқадамлардан саналади.

Ш.Зиёдовнинг серқирра фаолияти фақатгина илмий тадқиқотлар билангина чекланмайди. Ҳозирги кунда у янги монографиялар, каталоглар тайёрлаш устида изланмокда. У педагогик фаолият ҳам олиб боради, шогирдлар тайёрлашга киришган. Унинг раҳбарлигида 1 нафар PhD, 9 та магистрант ва 22 та бакалавр ўз илмий ишларини ҳимоя қилган. Тарих фанлари доктори Шовосил Зиёдов раҳбарлигидаги халқаро илмий тадқиқот маркази хорижий мамлакатларнинг йирик илмий тадқиқот марказлари билан кенг қамровли халқаро

ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйган. Ўзбекистон илмий жамоатчилиги хусусан шарқшунослар, тарихчилар ёш иқтидорли олим Шовосил Юнусовичнинг илмий салоҳиятини юксак баҳолайдилар.

Тарих фанлари доктори Шовосил Юнусович Зиёдов навқирон эллик ёшни қаршилаётган эканлар, у кишига мустаҳкам соғлик, илмий баркамоллик, шарқшунослик, манбашунослик, маънавий мерос ривожини йўлида ҳормай-толмай узоқ йиллар баракали ижод қилишларини, ўзига хос илмий мактаб яратиб, илм тарихи зарварақларидан муносиб ўрин олишини тилаб қоламиз.

ИСТЕДОДЛИ ШАРҚШУНОС ОЛИМ, РАҲБАР ВА ВАТАНПАРВАР ИНСОН

Бахтиёр КАРИМОВ,

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Шарқишунослик институти етакчи илмий ходими,
фалсафа фанлари доктори, профессор*

Тарих фанлари доктори Зиёдов Шовосил Юнусович билан 25 йиллар аввал Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институтида буюк мутафаккирларимиз Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Бобур, Улуғбек илмий меросига ва юбилейларига бағишлаб ўтказилган илмий анжуманларда танишганман. Ш.Ю.Зиёдовнинг устозлари халқаро миқёсда таниқли олим, фалсафа фанлари доктори, профессор, академик Музаффар Муҳиддинович Хайруллаев кўп йиллар Шарқишунослик институти директори бўлиб ишлаган эди. М.М.Хайруллаев аввал кўп йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Иброҳим Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг директори бўлиб ҳам ишлаган эди.

Ш.Ю.Зиёдов кўп йиллардан давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқишунослик институтида турли лавозимларда фаолият олиб борган. Мен эса кўп йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институтида ишлаганман. Институтларимиз бир-бирига яқин жойлашган эди ва кўп анжуманлар, тадбирлар ҳамкорликда

ўтказиларди. Ш.Ю.Зиёдовнинг Устозлари академик М.М.Хайруллаев менинг устозим – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати, фалсафа фанлари доктори, профессор Омонулла Файзуллаевич Файзуллаев билан узоқ йиллар давомида дўст ва бир Устознинг – буюк олим, академик Иброҳим Мўминович Мўминовнинг шогирдлари бўлишган. Уларнинг кўп илмий суҳбатларида мен ҳам қатнашганман. Халқимизнинг икки таниқли олимларининг қомусий билимларидан, изчил, мантиқли исбот ва далилларида, ҳақиқатгўйликларидан ибрат олар ва руҳланар эдим. Устозим профессор О.Ф.Файзуллаев Шарқшунослик институтидаги диссертациялар химоя қилинадиган кенгашга кўп йиллар аъзо бўлган эди. Устозим ва Шарқшунослик институтидаги дўстларим мени ушбу институтда ўтказилаётган қизиқарли диссертация химояларига ва ташкил этилаётган кўп илмий анжуманларга таклиф этишарди, мен маърузаларим билан иштирок этар ва шу билан бирга муҳокамаларда қатнашар эдим. Шарқшунослик институтига борганларимда кўп таниқли олимлар, жумладан Ш.Ю.Зиёдовнинг келажакда иккинчи устози бўлган Роиқ Мажидович Баҳодиров билан ҳамда истедодли ёш олимлар билан, жумладан Ш.Ю.Зиёдов билан ҳам, танишганман, улар билан тарихий меросимиз ва замонимиз масалаларига оид турли илмий масалалар ҳақида фикр алмашганман. Ш.Ю.Зиёдов устози М.М.Хайруллаев раҳбарлигида ташкил қилинган барча тадбир ва анжуманларда жуда фаол, ақл ва одоб билан қатнашар эди.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти буюк даҳоларимиз Хоразмий, Бухорий, Термизий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Мотуридий, Навоий,

Бобур, Улуғбек ва миллатимизнинг маънавий оламини яратган барча буюк ижодкорлар асарлари, ғоялари ва руҳи яшаётган табаррук маскан. Ш.Ю.Зиёдов ушбу масканнинг муҳотида шаклланган истедодли олим, содиқ шогирд, юксак ташкилотчилик қобилиятига эга раҳбар, ватанпарвар инсон.

2013 йили Имом Бухорий халқаро марказининг директори ўринбосари лавозимида ишлаб турган дўстим, фалсафа фанлари доктори, профессор Тураев Бахтиёр Омонович ушбу марказнинг директори вазифасини бажарувчиси этиб тайинланди. Айни вақтда у ўзининг аввалги вазифаларини ҳам бажариши керак эди, ҳамда кўшимча равишда “Имом Бухорий сабоқлари” журналининг бош муҳаррири вазифасини ҳам бажариши лозим эди. Шу вазиятда у мени ёрдамга чақирди ва мен тахминан бир йил ушбу журналнинг бош муҳаррири ўринбосари вазифасини бажариб турдим.

2014 йили Ш.Ю.Зиёдов Имом Бухорий халқаро марказининг директори этиб тайинлангандан сўнг ушбу журналнинг ташкилий ва таҳририй ишлари бўйича муайян вақт бирга ишлашдик. Ш.Ю.Зиёдов ва Б.О.Тураев ҳамкорликда, кадрдон бўлиб, жуда яхши ишлашиб кетишди, марказ ва журналнинг ишлари яхши юришиб кетди, ёрдамимга эҳтиёж қолмади ва мен асосий эътиборимни ўзимнинг илмий ишларимга қаратдим.

Ш.Ю.Зиёдов марказ директори сифатида жуда яхши фаолият олиб бормокда, ушбу масъулиятли лавозимда унинг ташкилотчилик салоҳияти юксак савияда эканлиги намоён бўлди. Ш.Ю.Зиёдов бу масалада ҳам устози академик М.М.Хайруллаев мактабида ўқиганлиги ва асосий ўғитларини уққани сезилиб туради.

Хоразмий, Беруний, Форобий, Ибн Сино, Замахшарий, Улуғбек, И.М.Мўминов, О.Ф.Файзуллаев, М.М.Хайруллаев

туғилган кунлари, юбилейларига бағишланган кўп илмий анжуманларни Ш.Ю.Зиёдов ва Б.О.Тураев билан ҳамкорликда ўтказдик. Ушбу тадбирларнинг барчасида Ш.Ю.Зиёдовнинг Ватанимизнинг буюкларига, боболаримизга, Устозларга бўлган ҳурмати ва эҳтироми сезилиб турар эди.

2021 йили ўтказилган академик М.М.Хайруллаевнинг 90 йиллик юбилейига бағишланган илмий анжуманда Ш.Ю.Зиёдов ва Р.М.Баҳодиров айниқса фаол қатнашдилар ва ўзларининг Устозлари ҳақида дил сўзларини айтдилар.

Ш.Ю.Зиёдов шарқшунослик соҳасида долзарб ва аҳамиятли тадқиқотлар олиб бораётган, истеъдодли, кенг замонавий дунёқарашга эга олим, камтарин, самимий инсондир. Ш.Ю.Зиёдов билан жамият ҳаётининг кўп соҳалари бўйича суҳбат қилиш борасида менда шундай фикр пайдо бўлади: агар шундек инсонлар Ўзбекистонда кўпроқ бўлса, Ватанимиз янада юксак ютуқларга эришар эди.

Ш.Ю.Зиёдов кенг қамровли билимлари, етук илмий салоҳияти, ватанпарварлиги, бағрикенглиги, инсонпарварлиги, меҳнатсеварлиги, масалаларга масъулият билан ёндашиши, юқори даражадаги ташкилотчилик қобилияти ва инсонийлик фазилатлари туфайли мамлакатимизда ва халқаро миқёсда таниқли шарқшунос олим сифатида ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлди.

Шовосил Юнусович Зиёдовга илмий ишларида ижодий муваффақиятлар, узоқ умр, сиҳат-саломатлик, ҳамиша меҳр-муҳаббатли фарзандлари, садоқатли шогирдлари ва содиқ дўстлари ардоғида бўлишини, олиб бораётган ўта муҳим фаолиятида катта муваффақиятларга, илмий-ижодий ютуқларга эришишини тилайман.

ОТАЛАР ДУОСИГА САЗОВОР БЎЛГАН ЙИГИТ...

Бахтиёр ТЎРАЕВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор,
Ўрол АБИЛОВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор

Зиёдов Шовосил Юнусович ҳақида гап кетганда мен уни «ота-боболарнинг эзгу дуоларига сазовор бўлган йигит» деб таърифлайман. Бу фикримни янада аниқроқ далиллаш мақсадида Шовосилнинг ёшлигидан мисол келтираман. У Тошкентдаги Себзор маҳалласида жойлашган араб тилини ўргатувчи 22-ўрта мактабни битиргач, Тошкент давлат Шарқшунослик институтига ўқишга кириши олдида унинг отаси Юнус ака “Ўғлим, мана мактабни битириб, шу мактаб йўналишидаги ўқишга ҳам кирдинг. Энди олган билимларингни чуқурлаштириш ва келгуси мустақил ҳаётга тайёр туриш, нафақат ўзинг, балки оиламиз ташвишлари ҳам сенинг зиммангга тушади. Сенга Аллоҳнинг ўзи куч-қувват ва бахт-икбол бағишласин! Илоҳо Аллоҳнинг ардоғида бўлгин, ўғлим!”, деб дуо қилган эди. Иқтидорли журналист Юнус ака ҳар доим ўзининг яқин дўстлари ва обрўли биродарларидан, бир нарсани фарзандига – Шовосилга бахт-икбол сўраб, дуо қилишларини сўрар эди.

Кунлардан бир куни, – мен у пайтда Президент девонида ишлар эдим, – хизмат юзасидан “Ўзбекистон овози” бош муҳаррири ҳузурига бордим. Ўша жойда бош муҳаррир ўринбосари ва маслаҳатчиси Юнус акани учратиб қолдим. Бош муҳаррир қандайдир топшириқ билан қўшни идорага

кетган экан. Келгунича бош муҳаррир маслаҳатчиси Юнус аканинг ширин лимонли чойидан ичиб, суҳбатлашиб ўтирдик. Шунда мезбон менга кичик ўғли Шарқшунослик институтида таълим олаётгани, келажакда арабшунос бўлиши ҳақида гапириб қолди ва мендан унга дуо қилишимни илтимос қилди. Албатта дуо қилдик.

Юнус ака ўша пайтдаги “Ўзбекистон овози” газетаси бош муҳаррирининг биринчи ўринбосари Норбобо Шакаровнинг сўзларига қараганда, камсуқум, камтарин, лекин ўта одамохун, кишилар билан тез тиллашиб кетадиган, инсоний фазилатларнинг барчасини ўзида мужассамлаштира олган, ҳаётий тажрибага бой, билимдон ва бу соҳада ҳаммага баробар, беғараз маслаҳатгўй, таҳририят ходимлари ўртасида катта ҳурмат ва эътиборга сазовор инсон экан. Биз қисқа вақт у киши билан бўлган биргина суҳбатда бунга тўлақонли амин бўлдик. Кейинчалик у кишининг суҳбатларидан баҳраманд бўлганмиз.

Шовосил Юнусович ота тарбияси ва унинг ўғитларига амал қилган ҳолда Шарқшунослик институтини муваффақиятли битиргач, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида дастлаб катта лаборант, кейин кичик илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Ўша институтда аспирантурага кирди. Иқтидорли ва топширилган ишларга масъулият билан ёндашгани учун Шовосил институт директори ва илмий раҳбари бўлган табаррук инсон – академик М.М.Хайруллаевнинг дуосини олишга мушарраф бўлган.

Шовосил Юнусович 2003 йилда “Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва «Китоб ат-Таъвилот» асари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ҳимоя пайтида кўпгина табаррук илмий кенгаш аъзолари уни яхши ният билан дуо қилишди. Айниқса, шу кенгаш аъзоси, фал-

сафа фанлари доктори, профессор Омонулла Файзуллаев ҳам дуо қилиб, “Шовосил халқимизнинг имон эътиқодини химоя қилган Мотуридий бобомиз ҳақида диссертация ёзиб жуда улуғ ишга қўл урган. Ишонамизки, бу йигитга буюк бобокалонларимизнинг руҳи мадад беради. Биз ҳам унинг иқболи учун дуо қиламиз”, деган эдилар.

Мотуридий бобомиз даврида Марказий Осиёда Сомонийлар ва Қорахонийлар ҳукмронлик қилган. Уларнинг даврида қабрларга қайроқ тошлар қўйилиб, шу тошларга марҳум ҳақидаги хотира маълумотлар ёзилар эди. Шовосил шу манбаларни ўрганиш учун бир неча маротаба хориждаги ва республикадаги халқаро илмий анжуманларда: (Италиянинг Болонья шаҳрида икки маротаба: 2000 й. 4-6 октябр, 2002 й. 26-28 сентябр), АҚШ (Нью-Йорк, 2008 й. феврал), Германия (Халле, 2008 й. 11-12 декабр, Фрайбург 2022 й. 14-17 октябрь), Франция (Париж, 2009 й. 6-ноябр), Туркия (Истанбул, 2009 й. 22-24 май) маъруза ўқиди ва тажриба орттирди. Кўп вақтини Мотуридий давридаги адабиётларни ўрганишга бағишлади. Китоблардаги белгилар, муҳрлар тарихий фактларни аниқлашда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли Шовосил кейинги изланишларини китоб белгиларини аниқлашга бағишлаган.

2014 йилда Ш.Ю.Зиёдов Имом Бухорий халқаро маркази директори лавозимига тайинланди. Мен шу йили январь ойида ушбу марказда “Соғлиқни сақлаш бўйича республикамизда олиб борилаётган ислохотлар” ҳақида маъруза ўқиш учун бордим. Шунда мен директор лавозимида Ш.Ю.Зиёдовни кўрдим. У очик чеҳрали, самимий ва билимдон инсон экан. Тушлик пайтида у билан суҳбатлашдим ва унга сиртдан дуо қилганим, яъни Юнус аканинг ўғли эканини эсладим.

Ш.Ю.Зиёдов марказ фаолиятини жонлаштиришга астой-

дил киришди. У ҳар сафар Имом Бухорий халқаро маркази тингловчилари бўлган 70 нафар имом-хатиблардан дуо оларди. Бу дуоларнинг хосияти катта. Тез орада 2016 йили Ш.М.Мирзиёев Марказий Осиё мамлакатлари Бош вазирлари саммитида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот Марказини ташкил этиш ҳақидаги таклифни ўртага ташлади. 2017 йилдаёқ янги марказнинг қурилиш ишлари бошланиб кетди ва шу йил охирида янги марказ ўз ишини бошлаб юборди. 2018 йил бошида марказ ходимлари замонавий ша-роитларга эга янги бинога кўчиб ўтди.

Шовосил Юнусович фан доктори диссертацияси устидаги изланишларни ғайрат билан бошлаб юборди. Бу диссертацияга академик М.М.Хайруллаевнинг севимли шогирди фалсафа фанлари доктори, профессор Р.М. Баходиров раҳбарлик қилди ва Шовосилга самимий, хайрли дуо қилди. 2022 йил 6 август куни Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Илмий Кенгашда «XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида)» мавзусида 24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги ихтисослиги бўйича тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилди. Бу ютуқлар ижобатида маълум даражада Ш.Ю.Зиёдовга табарруқ инсонларнинг самимий дуолари ҳам сабаб бўлган деб ўйлаймиз. Шунинг баробарида биз ҳам эзгу тилакларимизни билдирмоқчимиз:

Шовосил Юнусович! Аввало, эллик, яъни ярим асрлик ёшингиз муборак бўлсин! Ҳаётда доимо соғ-омон бўлинг. Илмда, ижодда ва оилавий ҳаётда шу кунгача эришган ютуқларингиз бардавом бўлсин. Аждодларимизга муносиб ворис бўлишингизни Яратгандан сўраб қоламиз.

ФАОЛ ТАШКИЛОТЧИ ВА БИЛИМДОН РАҲБАР

Бахтиёр ТЎРАЕВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор

Жамият тараққиёти кўпинча раҳбарларнинг тадбиркорлиги ва билимдонлигига боғлиқ бўлади. Бу ҳақда алломаларимиз ўзларининг насиҳатномаларида қайта-қайта таъкидлаганлар. Бу борада Марказимиз раҳбари Шовосил Юнусович Зиёдов намунадир. Яхшиси, фикримизни узоқроқдан бошлайлик.

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йиллари, аниқроғи 1994 йил эди. Биз дўстим, Урал Абилов билан биргаликда яна бир дўстимиз “Ўзбекистон овози” газетаси бош муҳаррири Азим Суюннинг ҳолидан хабар олиш учун газета таҳририятига бордик. Азим ҳукумат йиғилишига кетган экан, бизни очик чеҳрали, самимий бир инсон ҳурмат билан кутиб олди. Биз ўзимизни таништирдик, улар ҳам бизга ўзини Юнус ака деб таништирди. Азимнинг таҳририй ва ташкилий йўналишидаги ўринбосари, ёрдамчиси ва маслаҳатчиси экан. Улар очик кўнгиллик билан бизга чой қуйиб берар экан, “Азим ҳам тезда келиб қолади. Бир оз суҳбатлашиб турайлик” – деб биз билан анча вақт суҳбатлашди. Гап орасида ўзининг бир ўғли Шарқшунослик институтида араб тили ва тарихи бўйича ўқиётганини, у Себзордаги араб тилини ўргатишга ихтисослашган 22-мактабни битирганини қистириб ўтди. Анча вақт Юнус аканинг ширин суҳбатидан баҳраманд бўлгач, Азим ҳалибери келмаслигига кўзимиз етиб, мезбондан узр сўраб, рухсат олдик. Шунда, Юнус ака,

яхши ният билан, “менинг ўғлим ҳам сизлардек эл хизматида бўлишига фотиҳа берингизлар”, – деб илтимос қилди. Биз ҳам чин кўнгилдан, Юнус аканинг ўғли истиқболи учун фотиҳа бердик. Ўша пайти келажакда ҳаёт йўлимиз унинг севимли ўғли билан туталиши мумкинлигини ҳаёлимизга ҳам келтирмаган эдик.

Анча йиллар ўтиб, 2013 йил профессор Убайдулла Уватов раҳбариятдан қайта-қайта илтимос қилиб, Имом Бухорий халқаро Марказини топшириб, Тошкент Ислом университетига кетгач, Марказга манбаларни яхши тушунадиган, салоҳиятли раҳбар топиш муаммо бўлиб қолди. Ўша даврда камина Марказни бошқариб туришимга тўғри келди. Бу иш ниҳоятда масъулиятли ва кўп қиррали иш эди. Республикамиз масжидларининг 70 нафар етакчи имом-хатибларини ўқитиш, бошқариш, уларнинг шарт-шароитини жойига қўйиш, бу борада вилоят ва туман раҳбарлари билан тил топишга ҳаракат қилиш ўта машаққатли иш эди. Ниҳоят 2014 йилнинг бошида шундай раҳбар топилди. 2014 йилнинг 9 январида Дин ишлари қўмитаси ва Президент девони раҳбари, Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий Усмонхон Алимов билан биргаликда келишиб, янги раҳбарни жамоамиз билан таништирди.

Бу йигит – мен ўн йил илгари танишган ажойиб инсон Юнус аканинг ўғли Шовосил Зиёдов эди. Бу йигитнинг фамилияси ва исми шарифи 2000 йил бошида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг илғор ёш олимлар танловида мен кўриб чиқиб, юқори баҳолаган анкета эгасини эслатди. Мен конкурс Ҳайъати аъзоси сифатида танловда қатнашган ёш олимлар орасида Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кичик илмий ходими Шовосил Зиёдовнинг эълон қилган мақолаларини, мазмунан юқори савияда ёзилгани ва фикрларининг мантикий

изчиллиги юқори бўлгани учун конкурс Ҳайъатига юқори балл билан тавсия этган эдим.

Шовосил Марказга раҳбар бўлиб келиши билан зийрак, ҳаракатчан, билимдон мутахассис эканини намойиш қилиб, тезда жамоа билан тил топишиб кетди. У араб, инглиз ва турк тилларини яхши эгаллаган, Буюк Британиянинг Оксфорд университети ислом тадқиқотлари Маркази таълимини олган, Германия, Франция сингари илғор Европа мамлакатларида тадқиқотлар олиб бориб, малакасини оширган инсон эди. Унинг билим ва малакаси Марказни бошқаришда жуда қўл келди. Шовосилнинг яна бир жиҳати, у Самарқанд шароитини олдиндан яхши билар экан. Самарқандда жойлашган Археология институтига кўп бор келиб, у жойдаги билимдон мутахассислар билан яқиндан танишган, ушбу шаҳардаги ЮНЕСКОнинг Марказий Осиё мамлакатлари тарихи ва маданиятини тадқиқ этиш маркази ходимлари билан ҳам мулоқотда бўлган эди. Бу жиҳатдан Шовосил ўзини Самарқандда бегона ҳис қилмасди. Унинг очик кўнгиллилиги Марказ ходимлари билан ҳам тез тил топишиб кетишига йўл очди. Бундан ташқари, Марказимизда фаолият олиб бораётган бир неча ходимлар Шовосилнинг собиқ талабалари бўлган экан.

Раҳбарга яна бир керакли сифатлардан бири – ишларни тўғри режалаштириш, фойдасиз харажатлардан тийилиш. Бу сифати ҳам Шовосилга жуда қўл келди. У амалга ошириш мумкин бўладиган, имконияти етадиган ишларнигина режага киритар, яъни халқимизнинг “сувни кўрмасдан этикни ечма” деган доно нақлига риоя қилиб иш юритарди.

Имом Бухорий халқаро Маркази Самарқанд шаҳридан 25 км узоқликда жойлашган бўлиб, у Пойариқ туманининг ҳам чет ҳудудида жойлашгани сабабли электр, газ ва сув таъминотида ҳам узилишлар бўлиб турадиган ҳудудда жойлаш-

гандир. Шу сабабли Марказда ва тингловчиларимизнинг турар жойида хилма-хил муаммолар бўлиб турар эди. Уларни ечиш учун туман, вилоят ва Республика раҳбарияти билан мулоқотда бўлишимизга, уларга дардимизни тўғри тушунтириб бера олишимизга тўғри келарди. Бундай пайтлари Шовосил энг аввало, ички имкониятларимизни чама-лаб чиқар, шундан кейингина юқори турувчи давлат ташкилотларига мурожаат этишни лозим топарди. Чунки, бирдан юқори давлат идораларига мурожаат қилинганида, қуйи поғонадаги давлат идоралари бу масалани ўзимиз ҳам ҳал қилар эдик-ку, нега бирдан юқорига “шикоят” қилдинглар деб биздан норози бўлар эди.

Шовосил Зиёдов илмий-тадқиқотларни ташкил этишда ҳам жуда рационал ёндашади. Марказга келиши билан 2008 йилдан буён охирига етказилмаган ўта муҳим топшириқни, яъни қўлёзма ва тошбосма асарларни каталоглаштириш ишини тезда жонлантириб, охирига етказди. 2016 йилда “Қўлёзмалар каталоги” тузиш якунланди. Ўша йили “Ўрта аср Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий-фалсафий мероси энциклопедияси” босмадан чиқди. У Марказда нашр этиладиган “Имом Бухорий сабоқлари” журналининг сифат жиҳатдан янгиланишига, сермазмун бўлишига алоҳида эътибор қаратди. Унинг мазмуни, ҳажми, мақолалар сони кенгайди, дизайни такомиллашди. Шовосил илмий-тадқиқот йўналишига, айниқса қўлёзмаларни таржима қилиш ишларига кучли эътибор қаратди. Таржимонларга аниқ ва режали топшириқлар берар ҳамда бу режаларнинг бажарилишини қатъий назоратга олар эди.

2017 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари” ҳақидаги Қарори қабул қилинди. Янги марказ Низомини ишлаб чиқиш,

унинг атрибутларини ва мухрини давлат рўйхатидан ўтказиш ишлари бошланиб кетди. Айни пайтда, бу Қарорга биноан янги марказ биносини қуриш ишлари ҳам бошланиб кетди. Янги бинонинг ички мазмуни, концепцияси, марказ музейи концепцияси, музей экспонатлари ва безакларини тасдиқлаш масалалари ҳам шахсан янги марказ директори Шовосил Зиёдов зиммасига юкланди. Бу борада тажриба тўплаш учун директорнинг ўзи дунёдаги бошқа ислом тадқиқотлари биноларини кўриб келиш учун бошқа мамлакатларга хизмат сафарларига бориб келди. Марказ музейининг безалиши ва ундаги экспонатлар, жуда ихчам, кўرғазмали, тиниқ ва сермазмун қилиб ишланди. Мазкур музей деворининг шипга яқин қисмида Ш.Зиёдовнинг юртимизда тарихий тараққиёт мобайнида амал қилиб келган ёзув графиклари акс этган безаклари ўзининг оригиналлиги билан ажралиб туради. Бу ғоя шахсан Шовосил Зиёдов томонидан илгари сурилган эди.

2018 йилнинг бошларида янги бинога кўчиб ўтдик. Бу жойдаги шароитлар ҳозирги кўплаб илмий-тадқиқот марказларида йўқ. Илмий ходимлар алоҳида-алоҳида тадқиқот кабиналари, мукаммал компютер ва унга керакли жиҳозларга эга. Марказ Wi-Fi ускуналари ходимларни катта тезликдаги интернет тизимига улаб беради. Ходимлар дунёнинг хоҳлаган нуктасидаги кутубхоналар билан боғланиб, тегишли адабиётлар билан танишиши мумкин. Марказ кутубхонасида қўлёзма ва тошбосма асарлар ҳам, шарқ мамлакатларида нашр қилинган факсимиллар ҳам бор. Хуллас, бу жойда эркин тадқиқот олиб боришга ҳамма шароитлар мавжуд.

Бундай шароитларни вужудга келтиришда марказ директори Шовосил Зиёдов бевосита қатнашган.

Бу янги Марказда илмий-тадқиқотларни, таржима ишла-

рини, юқори идоралардан келувчи Ҳукумат топшириқларини ўз вақтида ва сифатли бажариш учун ижрочилик маданиятини йўлга қўйиш, ходимларнинг масъулиятини янада ошириш учун раҳбардан бошқарув маҳоратини, тадбиркорлик ва ишбилармонлик сифатлари талаб қилинади. Шовосилда бундай сифатлар юқори даражада. У ходимларга ўзининг яқин кадрдон қариндошидек муомалада бўлади. Ҳар бир ходимнинг эҳтиёж ва қизиқишини, имконият ва қобилиятини яхши билган киши сифатида уларнинг ҳар бирига ўзига хос топшириқ беради. Ҳар бир ходимнинг айна пайтда нима билан машғул эканини қандайдир бешинчи сезгиси орқали ҳис қила олади.

Шовосил билимдон йигит. У назарий билимлар билан чегараланиб қолмасдан, уларни амалиётга татбиқ этишни яхши билади. Биз амалий илмий тадқиқотлар бўйича грант олмоқчи бўлганимизда унинг назарий хулосаларни қай даражада амалий тадқиқотлар билан боғлай олиш маҳоратини билиб олганмиз.

Шовосилнинг биринчи илмий раҳбари таниқли файласуф олим, академик Музаффар Муҳиддинович Хайруллаев бўлган. Шу инсон Шовосилга калом таълимоти тараққиётида Имом Мотуридийнинг ўрнини кўрсатиб беришни вазифа қилиб берар экан, келажакда унинг теран тафаккурли олим бўлиб етишишига ишонган. Шовосил назарий тадқиқотлар устида бош қотиришдан кўра, амалий натижалар берувчи тадқиқотларга кўпроқ қизиқар эди. Шу сабабли дастлаб қадимий қўлёзма китобларга қўйилган муҳрларга, яъни сфрагистикага (юнонча “сфрагис” муҳр деб таржима қилинади), сўнгра қабрга қўйиладиган қайроқ тошлардаги ёзувларга қизиқади. Чунки Имом Мотуридий дафн қилинган қабристондан асосан Қорахонийлар даврида расм бўлган қайроқ тошларда кўплаб тарихий маълумот-

лар мужассамлашган эди. Бу иккала соҳага қизиқиш ҳам Шовосилга илмий изланишларда жуда қўл келган.

Унинг фан доктори илмий даражасини олиш учун ёзган диссертациясига академик М.М.Хайруллаевнинг шогирди, фалсафа фанлари доктори, профессор Ройиқ Мажидович Баҳодиров раҳбарлик қилди ва унга китоблардаги муҳрлар ва белгиларни ўрганиш орқали кутубхоначилик тарихини ёритишни маслаҳат беради. Юртимиз тарихида жуда кўп тарихий кутубхоналар бўлган. Шовосил кўп жойлардаги китоб белгиларини ўрганиш пайтида кўп жойларда Муҳаммад Порсо (1345-1420) кутубхонасидан олинган қўлёзма китобларга дуч келади. Шундай қилиб, Шовосил Зиёдов Марказий Осиёда (XV-XX асрлар) кутубхоначилик тарихини тадқиқот объекти қилиб олади. Бу амалиёт билан бевосита боғланган тадқиқот эди.

Шовосил кутубхоналар тарихи ҳақида жуда кўп оригинал (ноёб) маълумотларга эгадир. Агар ҳақиқат нуқтаи назаридан қарасак, Шовосилнинг фикрича, Самарқандда иккинчи Ренессанснинг қад ростлашида қоғоз тайёрлаш технологияси ва китобат санъати муҳим роль ўйнаган. Иккинчи Ренессанснинг биринчи қаноти Самарқандда бўлса, иккинчи қаноти Ҳиротда ривожланди. Айнан Ҳиротда миниатюра санъатининг ривожланиши Самарқандда ишлаб чиқарилган турли хилдаги қоғозларга боғлиқ бўлган. Самарқандда темирйиллар даврида ёзиш, сурат чизиш, муқова ясаш учун турли хилдаги қоғозлар ишлаб чиқилган ва қоғоз савдоси энг сердаромад ҳисобланган.

Шовосил кутубхоналар ва улардаги белгилар, муҳрлар орқали тарихдаги очилмаган қирраларни очиш мумкин эканини тўғри таъкидлади.

Шовосилнинг раҳбарлик қобилиятига келсак, у 2014 йилдан буён дастлаб Имом Бухорий халқаро марказида,

кейин Имом Бухорий илмий-тадқиқот марказида бир гуруҳ ёш тадқиқотчиларга раҳбар ва раҳнамо бўлиб келди. Унинг раҳбарлик тамойиллари: ишчанлик (меҳнатсеварлик), интизомлилик, принципиаллик (қатъият), самарадорлик, топпириқларни ўз вақтида бажариш, адолатлилик. Бу жамоа билан муваффақиятли ва самарали ишлаш имкониятини вужудга келтирди.

Шовосил қўл остидаги ходимларга доимо ўзи намуна бўлиб келади. Ҳар бир ишни бошлашда биринчи бўлиб, шу ишни ўзи бажариб кўрсатади. Мақола ёзиш, дейсизми, таржима қилиш дейсизми, жойларда тарғибот олиб бориш дейсизми, радио ва телевиденияда чиқишлар қилиш дейсизми, ҳатто халқаро хизмат сафарларида ҳам унинг ўзи ибрат кўрсатиб, намуна бўлади. Шу сабабли ходимлар ҳар доим ўз жойида ва вазифасини билиб бажаради. Бу эса табиийки, Марказ обрўсига ижобий таъсир қилади.

Марказда бугунги кунда олиб борилаётган ишлар ўзининг мазмундорлиги, салмоғи ва аҳамияти билан кенг жамоатчилик ва юқори ташкилотлар эътиборига ва таҳсинига сазовор бўлди. Бу борада Марказ директори, тарих фанлари доктори Шовосил Зиёдовнинг ташкилотчилик ва етакчилик фаолиятининг ўрни каттадир.

Шовосил оилавий ҳаётда ҳам бахт-саодатга эришган инсонлардан биридир. Унинг рафиқаси Нозимахон шифокор, фарзандлари Шоаслиддин, Робия, Рихсия ва Шоафзаллар олий маълумот олиш учун таълим олишмоқда. Шоафзал Туркиядаги Памукккале университетида ўқийди. Унинг 6 та невараси бобосининг қувончидир. Шу жиҳатдан Шовосил Юнусович Зиёдовни пиру бадавлат инсон дейиш мумкин.

ИҚТИДОР СОҲИБИ

Роиқ БАҲОДИРОВ,

фалсафа фанлари доктори, профессор

Илмий фаолият билан шуғулланувчилар кўп йиллик тадқиқотлари ва муайян машаққатни енга олиш орқали маълум ижобий натижаларга эришишлари исбот талаб қилмайдиган ҳолат — аксиомадир. Бу ҳолат, айниқса, 2022 йилда **фан доктори** илмий даражасини олган Зиёдов Шовосил Юнусовичнинг илмий изланишларининг ютуқлари самарасига тааллуқли.

Ш.Зиёдов ўзининг илмий фаолиятга мойиллигини Тошкент давлат шарқшунослик институти Араб филологияси бўлимидаги ўқиб юрган даври ва кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида олиб борган илмий фаолияти давомида кўрсатган.

Ш.Зиёдовнинг кўп йиллик илмий изланишларни алломаларимизнинг асарлари, ўрта асрлар илмининг Марказий Осиёда Мотуридия калом мактаби, Араб ёзувидаги қўлёзмалар китобати ва палеографияси, Марказий Осиёда ўрта асрларда кутубхоналар тарихи (XVI-XX асрлар) асосидаги илмий тадқиқотлари бўйича эришган натижаларини зикр этишимиз жоиз.

Мазкур йўналишлардаги илмий фаолиятининг маҳсули унинг томонидан ёзилган ва нашр эттирилган 130 дан ортиқ илмий мақола, монография, рисола ва каталогларда акс этган.

Ш.Зиёдов Республикамиз ҳудудида яшаб ижод этган алломаларимизнинг илмий мероси, хусусан уларнинг Ислом

цивилизациясига қўшган улкан ҳиссасига оид илмий изланишларини диёримиз ва қатор хорижий мамлакатларда олиб боргани ҳамда тарғиб этгани алоҳида эътиборга ва таҳсинга лойиқ.

Ўз билимини мукаммаллаштиришга интилиш ёш олимни Буюк Британия, Германия ва Франциядаги шарқшунослик марказларида малакасини ошириш курсларидаги олган таҳсили унга илмий изланишларини олиб боришда янги илмий имкониятлар яратди.

Айни пайтда хорижий давлатлардаги бир неча олим билан ҳамкорликда нашр эттирган монографик тадқиқотлари ва илмий мақолалари аждодларимиз ютуқларини жаҳон миқёсида кенг илм аҳлига етказишга хизмат қилганини таъкидлаб ўтиш ўринли бўлади.

Ш.Зиёдов илмий фаолиятининг яна бир йўналишидаги муваффақияти 2014 йилдан Имом Бухорий халқаро маркази директори ва бу марказ 2017 йилдан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази даражасига кўтарилгани ҳамда унинг директори вазифасини самарали ижро этиб келаётганидир.

Ш.Зиёдовнинг илмий изланишлари мобайнида, хусусан докторлик диссертациясини ёзишида илмий раҳбар бўлганим боис, унинг илмий салоҳияти ва илмий тадқиқот ўтказишида мавжуд иқтидорини шу изланишларга йўналтиригани ва зиммасига қўйилган барча вазифаларни ўз вақтида ҳамда юқори малакада бажариб борганини зикр этиб, ўз фикр-мулоҳазаларимни алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман.

Шовосил мен илмий раҳбари бўлган шогирдларим орасида илмга масъулиятли ёндашиши билан ажралиб турарди. Докторантура йиллари олиб борган тадқиқотларини илмий мақолаларни чоп эттириш, халқаро ва республи-

ка миқёсидаги конференция ва анжуманларда маърузалар ўқиш ҳамда хорижий мамлакатлардаги манбалардан унумли истифода этгани Илмий раҳбари томонидан қўйилган вазифаларни самарали бажарганининг далили сифатида эслатиб ўтиш керак, деб ҳисоблайман.

Шовосил Зиёдов докторантурада илмий изланишлар олиб бориш жараёнида иқтидорини намоён этиб, илмий раҳбари томонидан қўйилган барча вазифаларни ўз вақтида ва самарали қилиб бажарганини диссертациясини муддатида бажаришида катта роль ўйнади.

Диссертацияни ҳимоя қилиш, яъни уни юридик жиҳатдан расмийлаштириш бир оз чўзилиб кетгани Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори сифатида зиммасига юклатилган вазифа ва топшириқларни бажаришга астойдил ижро этишга берилгани, яъни аввал масъулиятли расмий ишлари ва сўнгра илмий ишига эътиборида акс этди.

Унинг мазкур илм даргоҳига раҳбарлиги асносида юқори Раҳбарият томонидан белгиланган вазифаларни амалга оширишда, ўтказилган халқаро ва республикамиз миқёсидаги илмий ва илмий-амалий конференция ҳамда симпозиумлар орқали Имом Бухорий илмий меросини Республикамиз ва Халқаро афкор оммага етказишдаги саъй-ҳаракати ўз натижаларини бераётгани сўзларимизнинг ёрқин далилидир.

Хорижий мамлакатлардаги илмий ва маданий муассаса ҳамда ташкилотлар билан ўтнатган шахсий алоқалари, илмий хизмат сафарлари асносида нафақат маърузалар ўқиш, балки ўша мамлакатлардаги юртимиздан етишиб чиққан аллома ва мутафаккирларимизнинг мероси, аниқроғи илмий асарларининг қўлёзма нусхаларидан баъзи бирларини, мазкур мавзуга оид каталоглар ҳамда илмий тадқиқотларни ўз ичига қамраб олган нашрларни олиб келиб, Имом Бухорий

халқаро илмий-тадқиқот маркази кутубхонасининг бойишига ҳам муносиб ҳисса қўшаётганини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак.

Бундан уч-тўрт йил олдин тамомланган диссертациясини юридик жиҳатдан 2022 йилда расмийлаштиргани, уни илм аҳли томонидан кутилаётган тадқиқотига, яъни ўзининг илмий ишига фурсат топгани устози каби масъулият ва илмга фидойи инсон сифатида гавдалантиради.

Бунинг барчасини, табиийки, ўз илмий изланишлари фидойиси бўлган иқтидор соҳиби – Шовосил Зиёдов моликлиги айтиб ўтиш, унинг юбилеи, яъни, том маънода, 50 йилда бир нишонланувчи тантана кунлари кенг илм аҳлига етказишни жуда ўринли деб ҳисоблаймиз.

Бу воқелик катта илмий тажриба орттирган ва илмий фаолиятининг чўққисига чиқиб бораётган ёш олимнинг биринчи қадами деб ҳисоблаган ҳолда унга келажакда янада юксак марралар эгаллаши учун қулай заминдир. Шу билан бирга шогирдим Шовосил Зиёдовга сиҳат-саломатлик, янги илмий натижаларга эришишда куч-ғайрат, шижоат билан фаолият олиб бориши ҳамда буюк аجدодларимизнинг меросини нафақат Республикада, балки жаҳон миқёсида янада кенг тарғиб этишида янги муваффақиятларга эришишини тилаб қоламан.

ҲАМИША НАВҚИРОН, ЁШ ВА ХУШЧАҚЧАҚ

Ўктамбек СУЛТОНОВ,
тарих фанлари доктори

Шовосил Юнусовични илк бор 2003 йилда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига аспирантурага қирганимизда таниганмиз. Ўша пайтда эндигина номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган ёш фан номзоди сифатида кўпчилик эътиборига тушган эди. Эрталаб ишга келганда ихчам тери сумкасини елкасига ташлаганча тўғри институт лифти орқасидаги кабинетига кириб кетар, кун бўйи кутубхона, фонд ва кабинетига қатнаб нималар биландир банд бўларди. Доим хушбичим кийимда юрувчи бу ёш олим хушчақчақ ва тенгдошларига нисбатан анча ёш кўринарди. Кейин яқиндан танисак, бу ёш олим деганимиз номзодлик диссертацияси ҳимоясига қадар бир қатор хорижий лойиҳаларда иштирок этган ва нуфузли нашрларда ҳаммуаллиф сифатида қатнашиб улгурган экан. Хусусан, 1999 йилда Шарқшунослик институтининг бир гуруҳ ёш тадқиқотчилари қаторида Германиянинг Ҳалле-Виттенберг университети, Йена ва Берлин қўлёзмалар фондларида малага оширган. У мазкур лойиҳа якуни сифатида Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги қўлёзмалар асос қилиб олинган “XVIII-XX асрларга оид тасаввуфга оид асарлар. Қисқа каталог”нинг иккита нашрида иштирок этган (2000, 2002 йй.). Бу нашр постсовет республикаларда халқаро ҳамкорликда чоп этилган ислом тамад-

дунига оид қўлёзмаларнинг дастлабки ва йирик каталогларидан бири эди. Каталог бугунги кунгача Марказий Осиёда ислом ва тасаввуф тарихини ўрганувчи мутахассислар учун муҳим қўлланма бўлиб келмоқда.

Шовосил Юнусович кейинги йилларида халқаро майдонда кенг қўламли изланишлар олиб бориб, 2002, 2006 ва 2011 йилларда Франциянинг бир қатор илмий даргоҳларида, 2006 йилда “Имом Бухорий авлодлари” стипендиати сифатида Буюк Британиянинг Оксфорд ислом тадқиқотлари марказида илмий тадқиқотлар олиб борди. Бир неча халқаро лойиҳаларда иштирок этиб, “Аҳмад Яссавий ҳикматлари қўлёзмалари каталоги” (Туркистон, 2006), Нукус ўлкашунослик музейидаги қўлёзмалар каталоги (Рим, 2007), Марказий Осиёда исломлашув ва сакрал насабномалар (2-жилд, Олмаота, 2009) каби кўзга кўринган нашрларда ҳаммуаллиф сифатида қатнашиб, халқаро илмий доираларда танилиб борди. Тарихий ҳужжатлар ва муҳрлар борасидаги тадқиқотлари якуни сифатида 2009 йилда Ғ.Каримов ва П.Сартори билан ҳаммуллифликдаги “Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар” номли китоби нашр этилди. Муҳршунослик йўналишида эса маърифатпарвар Сидқий Хондайлиқий томонидан жамланган муҳр излари коллекцияси яни тадқиқ этиб, “Ўрта Осиё сфрагистикаси материаллари (Тошкент, XIX-XX аср боши)” номи билан 2020 йилда Самарқандда нашр эттирди.

Шовосил Юнусович “Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмаларидаги муҳрлар асосида)” мавзусидаги тадқиқоти учун 2006-2008 йилларда Германиянинг Герда Хенкел фонди стипендиати сифатида изланиш олиб борди. Лойиҳа доирасида у Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фондидаги юз-

лаб қўлёзмаларни варақлаб, улардаги муҳрларни ўрганиб чикди. Қўлёзмалардаги муҳрларни аниқлаш орқали мазкур китобларнинг эгалари, ўтмишда мавжуд бўлган баъзи кутубхоналар тарихига аниқлик киритишга муваффақ бўлди. Мазкур тадқиқоти доирасида 2022 йилда “XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида)” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Шовосил Юнусович илмий фаолиятида фаоллик, серғайратлик алоҳида ажралиб туради. Бу унинг Ўзбекистонда ўтказилган халқаро ва республика миқёсдаги илмий анжуманлардан ташқари, Болонья (Италия, 2000, 2002), Ўш (2004), Туркистон (2005), Қозон (Россия, 2005), Бишкек (Қирғизистон, 2006), Симферополь (Украина, 2007), Нью-Йорк (АҚШ, 2008), Ҳалле-Заале (Германия, 2008), Истанбул (2009, Туркия), Париж (Франция, 2009, 2011), Сакария (Туркия, 2010), Неаполь (Италия, 2012), Берлин (Германия, 2014) шаҳарларида бўлиб ўтган нуфузли конференциялардаги иштирокида ҳам яққол кўзга ташланади.

2014 йилдан буён Шовосил Юнусович илмий фаолият билан бир қаторда Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот марказида раҳбарлик қилиб келмоқда. Бу ўринда сўнгги йилларда Марказдаги илмий тадқиқот ишлари, нашрлар, халқаро ҳамкорлик ва малакали ёш кадрларни тайёрлаш соҳасида эришилган ютуқларни алоҳида эътироф этиш лозим.

Шовосил Юнусович бу йил қутлуғ эллик ёш билан юзлашди. У ушбу ярим асрлик ҳаёти илмга бағишлади. Бундан кейин ҳам Шовосил Юнусовичнинг илм йўлида толмай хизмат қилишига тилакдошман. Келгусида соғлиқ-саломатлик, оилавий хотиржамлик ва илмий фаолиятига барака тилаб қоламан. Доимгидек, навқирон, ёш ва хушчақчақ бўлиб юришини тилаб қоламан.

КАМТАРГА КАМОЛ ЁХУД САРИҚ “ЖИГУЛИ”

Иброҳим УСМОНОВ,
*Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқишунослик институти докторанти,
т.ф.н., доцент*

Шовосил Зиёдов мустақилликнинг илк йиллариданок чет элларда яхши танилган ўзбек олимидир. Ўзининг ҳаётдаги муваффақиятларидан кеккайиб кетмаган, такаббуриликка берилмаган, камтар ва самимий, зиёли инсон. Қадимги шарқ мутафаккирлари каби Ш.Зиёдов кўплаб сафарларда бўлиб, халқаро конференцияларда иштирок этади.

Анча йиллар олдин нуфузли таълим даргоҳининг раҳбарларидан бири Шовосил Зиёдов ҳақида гап кетганда, унга “гастролёр олим” деб бежиз таъриф бермаган эди. Дарҳақиқат, ёш олимларда чет элга чиқиш, у ерда фаолият олиб бориш, хорижий мутахассислар билан ҳамкорлик қилиш, халқаро илмий лойиҳаларда иштирок этиш рағбати кучли бўлади. Илк фаолиятимизни бошлаган вақтимизда Шовосил Зиёдов чет эл илмий лойиҳалари, халқаро конференцияларда иштирок этиш бўйича “чемпион” эди. Бизга унинг маслаҳатлари, тавсиялари, топширган ишларининг қоралама лойиҳалари зўр мотивация берарди. Айниқса, ҳар ойда бир келиб қолиб, ҳамкасбимиз доцент Сайидмухтор Оқилов тили билан айтганда: “Чорсуга тушиб чиққандек” чет элма-чет эл юриб кечаётган илмий фаолияти ҳақидаги суҳбатлари хорижий ҳамкорликка рағбатимизни оширар,

энг асосийси, ўзимизга ишончни пайдо қилар эди. Шу даврда унинг самимий ёрдами, амалий маслаҳати ва беминнат кўмаги билан кўплаб ёш тадқиқотчилар халқаро илмий соҳага кириб борди. Кейинчалик ва ҳозир ҳам халқаро илмий тадқиқот марказининг раҳбари вазифасида тавсиянома, тақриз ва қўллаб-қувватлов хатлари билан ўзбек ёш олимларини чет эл илмий марказлари билан боғланишида фаол кўмак бериб келмоқда. Ш.Зиёдовнинг ўзбекистонлик ёш шарқшунос тадқиқотчиларни чет эллик мутахассислар билан илмий мулоқотини ўрнатишдаги кўшган ҳиссаси салмоқли.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Ш.Зиёдовнинг ҳар қандай муваффақияти ортида унинг машаққатли илмий изланишлари билан бир қаторда у кишининг содда-камтаринлиги туради, деб ҳисоблайман. “Камтарга камол” деб, бежиз айтмайди доно халқимиз. Бир вақтлар Ш.Зиёдовнинг сариқ рангли “Жигули” машинаси бўларди, машина анча “ёши улуғ” бўлса ҳам, ранги ёрқин сариқ бўлгани учун кўп машиналар орасида ажралиб турарди. Ишхонамиз олди-га келганда шу машинани кўрсам ичимда илиқлик пайдо бўлар эди, яна кўпчилик ҳамкабларимда шу ҳолат бўлган десам, хато қилмайман. Эски сариқ “Жигули” ўша пайтдаги янги чиққан DAEWOO машиналарига тенг келмаса-да, институтга келган энг юқори даражали хорижий олимларга беминнат хизмат қилишда пешқадам эди. Бошқалар “интуристларни” олиб юришга “машинам етарлича посон эмас” деб тортиниб турса, Шовосил ака учун бундай “тўсиқ” мавжуд эмас эди. Зеро, бу инсон одамларни бори-ча содда-самимий қабул қилади ва бошқалардан ҳам шуни кутади. Ҳатто нуфузли Оксфорд Исломшунослик илмий тадқиқот маркази директори Ўзбекистонга ташриф буюрганда, биз уни қаерга олиб бориш, қайси ресторанда кутиб

олишни билмай қолганимизда, ўта ҳассос меҳмон – Фарҳан Низамийни Шовосил Зиёдов Себзордаги квартираларида ўзбекона дастурхон устида меҳмон қилган ва меҳмон билан тушган суратларини бизга кўрсатиб лол қолдирган эди. Аслида ҳақиқий олимлар шундай бўлади: камтар ва самимий. Шунинг учун ҳам дунё уларга тавозеъ ва самимийлик билан боқади.

Ярим асрлик таваллуд кунини нишонлаётган акамиз, дўстимиз, ҳамкасбимиз Шовосил акага илмий фаолият ва оилавий ҳаётда фамилияларига ҳамоҳанг тарзда зиёдалиқ тилайман.

БАҒРИКЕНГ ИНСОН

Дурбек РАҲИМЖОНОВ,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
доценти, т.ф.н.*

Шовосил Зиёдов билан 1990-1991 йилларда Тошкент давлат университетининг Шарқшунослик факультетида 1991-1995 йилларда эса Тошкент давлат шарқшунослик институтида бир босқичда ўқидик. Шовосил билан илмий ҳамкорлигимизнинг янада ривожланишига номзодлик ишимдаги илмий раҳбарим тарих фанлари доктори, профессор Аширбек Мўминов томонларидан хорижий ҳаммуаллифлар билан ҳамкорликда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида амалга оширилган халқаро миқёсдаги грант лойиҳаларида бирга ишлашимиз сабаб бўлди. Табиатан қувноқ, бағрикенг, катта хайрли ишларга таваккалчилик билан шартта киришиб кетадиган инсон бўлган Шовосил иш жараёнида ўзининг фаоллиги, тушкун кайфиятга берилмаслик, ўзини ҳам, дўстларини ҳам “хафа қилмаслиги” билан ажралиб турарди.

“Яхши илмий ижод қилиш, илҳом келиши учун яхши таомланмоқ лозим”, деган шиори бор эди Шовосилнинг. Бу эса биз каби энди талабаликнинг ҳамма нарасада, овқатланишда ҳам “иктисод қилиш” йилларини тугатган ёшлар учун “катта бир янгилик”дай туюлар эди. “Ўйчи ўйини битиргунича, таваккалчи ишини битиради”, деган мақолга амал қилган Шовосил Зиёдов мана бугун шарқ кўлёмалари бўйича етук мутахассис, тарих фанлари доктори илмий даражаси соҳибидир.

Бугунги кунда илмий фаолият билан шуғулланаётган ёш-

лар юбиляримиздан мавжуд ижобий хислатларини олишса, кўп муваффақиятларга эришган бўлар эди. Шовосил Зиёдов шогирдларига билганларини ўргатиб, бугунги кунда ўз мактабини шакллантирди десак, муболаға бўлмайди. Устоз, сиёсий фанлар доктори, профессор Зоҳидулла Мунавваров, марҳум устоз Убайдулла Уватов каби етук олимларнинг ишини давом эттираётган бу олимнинг Имом Бухорий илмий меросини ўрганиш, халқимизга, хусусан, ёшларга яқиндан етказиб беришда ҳиссаси катта бўлмоқда.

Юртимизда сўнгги йилларда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида юзага келган имкониятдан фойдаланиб, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази фаолиятини халқаро миқёсда танитишда ҳам унинг халқаро грантларда иштирок этиб, хорижий давлатларда, хусусан, Англия, Франция, Германия каби мамлакатларда бўлгани, у ерлардан кўплаб дўстлар орттиргани қўл келди. Ушбу дўстлар билан муносабатларни мустаҳкамлаш, илмий алоқаларни ривожлантириш ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун уларнинг ишончини оқлаш, илмий талабларига жавоб бериш, илмнинг “машаққатли нонини” ейишдан қочмай, уйқусиз тунларни компьютер олдида ўтказиш керак бўлади. Ўз уйидан, оиласидан узоқда мусофирлик синовларини енгиб ўтиб, барча имкониятлардан илмни ривожлантириш йўлида фойдаланиш, аллома ажодлар бой ва сермазмун илмий-маънавий меросига садоқат кўрсатиш Шовосил Зиёдовнинг мансаб ва мартабаларининг юқори бўлишида муҳим омил бўлди.

Дўстимизни ярим асрлик юбилеи олдида уни муборакбод этар эканмиз, Яратгандан унга шундай хайрли ишларида куч-қувват, ишларида муваффақиятлар, оилавий ҳаётда омад, фарзандлар ва набиралар бахту роҳатини кўриб, кўзлари қувнаб юришини, икки дунё бахту саодатига лойик инсон бўлишини тилаб қоламиз!

БАҒРИКЕНГ РАҲБАР ВА САМИМИЙ ИНСОН

Отабек МУҲАММАДИЕВ,
*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директор ўринбосари, PhD*

Устоз Шовосил Юнусович Зиёдов билан илк бор 2009 йилда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалар марказида БААдаги “Жумъа ал-Можид” қўлёзмалар маркази ҳамкорлигида ўтказилган конференцияда танишган эдик. Ўша пайтда мен 2008 йилда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан ташкил этилган Имом Бухорий халқаро марказида Ахборот-ресурс маркази бошлиғи вазифасида фаолият олиб бораётган эдим. Ушбу конференцияда Марказ Қўлёзмалар фондида сақланаётган нодир асарлар ҳақида маъруза қилган эдим.

Тақдир тақозоси билан 2013 йилда Ш.Зиёдов биз фаолият олиб бораётган Имом Бухорий халқаро марказига раҳбар этиб тайинланди. Бу пайтда мен бошқа муассасада ишлаётган эдим. 2016 йилда эса яна марказга қайтиб, Шовосил ака раҳбарлигида фаолиятимни Нашрлар бўлими раҳбари вазифасида давом эттира бошладим. Шу билан 2017 йилгача Имом Бухорий халқаро марказида, 2017 йилдан ҳозирги кунга қадар Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида бирга ишлаб келмоқдамиз.

Устоз билан ишлаш жараёнида у кишидан кўп нарсаларни ўрганишга муваффақ бўлдим. Хусусан, инсонлар билан мулоқот қилиш, самимийлик, ҳар қандай муаммони оҳир ва босиқлик билан ҳал этиш ва ҳоказо. Ш.Зиёдов билан

хорижий сафарларда ҳам ҳамсафар бўлганмиз. Жумладан, 2019 йилда Марказ кутубхона фондини бойитиш мақсадида Миср ва Туркия давлатларига сафар қилдик.

Мени хурсанд қиладиган яна бир жихат шуки, устоз раҳбарлигида биринчилардан бўлиб тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олишга муваффақ бўлдим. Бунда, албатта, Ш.Зиёдовнинг хизматлари беқиёс.

Фурсатдан фойдаланиб, Шовосил Юнусовични 50 ёши билан ўзим ва оиламиз номидан табриклайман. Аллоҳдан устозга мустаҳкам соғлиқ, куч-қувват ва илмий зафарлар тилайман. Фарзанду набиралар роҳатини, бахту камолини кўриб, яна кўп йиллар давомида бирга ишлаш насиб қилишини Яратгандан сўраб қоламан.

*Устоз қадрин билур ҳар қалби салим,
Ҳаёт дарсларидан бергайдир таълим,
Диллар ардоғида – азиз муаллим,
Кимса сардор бўлмас, устоз бўлмаса.*

*Маърифат, иқтисод, санъат турлари,
Осмон эшиклари, ер унсурлари,
Устоз-ла очилгай Қуръон сирлари,
Ҳадис ошкор бўлмас, устоз бўлмаса.*

М.Кенжабек

ИЛМ-ФАНГА САДОҚАТ ЙЎЛИ

Меҳрожиддин АМОНОВ,
тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Илм-фан фидойилари ҳақида сўз айтмоқ кишидан катта куч ва ғайрат талаб қилади. Уларни изидан пойма-пой бормоқлик кишига завқ бағишлайди. Борган сари кувват ошиб, руҳият кўтарилади.

Илм-фан дарғалари эътибори ва хизматида бўлиб, замонамизнинг “илм-фанга садоқат тимсоли” бўлган ҳожи Шовосил домла Юнусович серҳиммат, вазифасига садоқат билан ёндашиб, дурдона сатрлар билан ўтмиш воқеаларига “муҳр” қўя олган фидойи олимлардан саналади.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази ташкил этилган вақтдан бошлаб, исломшунослик борасида янги, тизимли тадқиқотларни белгилаб олишда, улуғ алломаларимиз илмий меросини таржима қилиш ишларини янада яхшилаш, Марказда қўлёзмалар фондиди ташкил этиш ва унинг фаолиятини янги босқичга олиб чиқишда жуда катта амалий ишларни йўлга қўйди. Халқаро миқёсда бу борадаги ишларни кенг тарғибот-ташвиқот ишларини ташкил этишда етакчилардан бири бўлди.

Марказда олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларини ҳимоя қилиш жараёнида, тадқиқотларни синчиклаб ўқиб, зарурий кўрсатмаларни бергач, диссертацияларни ҳимоя қилишгача бўлган босқичда назорат ва маслаҳатда бўлиб турганликлари, бу ишларга сабр билан ёндашиб, баъзи ҳолларда тадқиқотчилар кутмаган вақт ва жабҳаларни енгиб ўтишда холис кўмакчи бўлганлиги диққатга сазовордир.

Шу ўринда “қалам” қуйидаги мисраларни битди:

*Аждодлардан мерос қолган китоблар,
Маърифатда зебу зийнат бисотлар.*

*Толеинг баланд бўлсин дейишар мудом,
Мартаба рутбалар қилади инъом.*

*Шовосил домланинг илм йўлига боқинг,
Доимо нур сочган толе қуёши.*

*Аввалида Мотуридий каломин битиб,
Аждодлар тарихига муҳрлар босиб.*

*Илм-фан хизматида собитқадамдур,
Ҳиммати садоқатда соҳибқадамдур.*

*Устозлар ўғитига камарбастадур,
Шогирдлар тарбиясига эътиборлидур.*

*Аллоҳдан сўрайман икки оламда,
Шовосил Зиёдов бўлсинлар омон.*

*Яқинлари, дўстлари билан доимо,
Хонадони бўлсин кўркаму обод.*

Ҳурматли Ҳожи Шовосил домла, 2019-2022 йилларда сиз билан бир даргоҳда илмий тадқиқот ишларини олиб борганимдан фахрланиб, келгусида ҳам янгидан-янги тадқиқотларни биргаликда олиб бориш насиб этишини Яратгандан сўраб қоламан. Кириб келган 2023 йилда 50 йиллик сермазмун умр ҳаётингизни нишонлар экансиз,

Аллоҳ ўтган даврларда олиб борган эзгу ишларингизни зиёдаси билан қабул айласин. Келгусида бундан-да кўп хайрли ишларни бажаришга куч-қувват ва сабр-қаноат ато қилсин. Аллоҳ икки оламда йўлларингизни нурафшон айлаб, ҳидоятида саодатманд айласин.

МЕҲРИБОН УСТОЗ!

Йўлдошхон ИСАЕВ,

*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими*

Зиёдов Шовосил Юнусович 1973 йил 17 январь куни Тошкент шаҳрида зиёли оилада таваллуд топган. Илк бор у киши билан 2014 йил Имом Бухорий халқаро марказига директор этиб тайинланган кунда танишганман. Ўша пайтда “Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва “Китоб ат-Таъвилот” асари” мавзусидаги номзодлик диссертациясини ёклаган ва тарих фанлари номзоди илмий даражасини олган эди.

Марказдаги дастлабки иш кунларидан бошлаб Марказ манбалар хазинасида сақланаётган қўлёзма ва тошбосма китобларни ўрганиш даражаси ва уларнинг сақланиш ҳолати билан қизиқа бошлади. Кўп йиллардан бери қўлёзма китобларнинг каталогини тайёрлаш ишлари чўзилиб келаётган эди. Кунларнинг бирида Ш.Зиёдов барча илмий ходимларга йиғилиш ўтказди ва Марказ манбалар хазинасида сақланаётган нодир қўлёзма китоблар каталогини тайёрлаш учун 8 кишидан иборат (Йўлдошхон Исаев, Ихтиёр Қўшшақов, Нодир Қобилов, Қодирхон Маҳмудов, Ирода Даурбекова, Олим Джураев, Ҳасан Расулов, Оловхон Нёматов) ишчи гуруҳ тузди. Ишчи гуруҳга мени раҳбар этиб тайинлади. Ўша пайтда Марказда “Ҳадисшунослик бўлими” мудири сифатида фаолият юритар эдим. Шу кундан бошлаб каталогни тайёрлаш мақсадида Ш.Зиёдов билан биргаликда яқиндан ишлай бошладик. Ишчи гуруҳ аъзолари бу борада ҳали катта тажрибага эга эмас эди. Шу боисдан

кўп йиллик тажрибага эга Шовосил Юнусович бизга устозлик қилиб, каталоглаштиришнинг нозик деталларигача ўргата бошлади. Олдин қилинган каталогимиз жуда қисқа, бор йўғи 10 та тавсифга эга эди, Ш.Зиёдовнинг кўрсатмасига кўра уни дунё стандартларига мос келадиган 32 та тавсифда тайёрлай бошладик. Хуллас, олдин тайёрлаган ишларимизни бошидан қайта кўриб чиқишимизга тўғри келди. Орадан кўп ўтмай 688 бетдан иборат “Қўлёзмалар каталоги” пайдо бўлди. Ундан 107 алломанинг қаламига мансуб 207 номдаги 534 қўлёзма асарнинг аннотацияси ўрин олди. Каталог охирида 50 хаттот, 41 саҳҳоф, 3 нафар китоб соҳиби ва 23 муҳрининг кўрсаткичи ҳам келтириб ўтилди. Орадан бир йил ўтиб, ушбу “Қўлёзмалар каталоги” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фондининг буюртмасига кўра чоп этилди. Бу Ш.Зиёдов бошчилигида амалга оширган дастлабки ишларимиздан бири эди.

2017 йил 27 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ва унинг ижросини таъминлаш мақсадида 2017 йил 10 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори қабул қилинди.

2017 йилда мазкур Марказ раҳбарлигига бир неча номзодлар орасидан Ш.Зиёдов муносиб топилди. Орадан кўп ўтмай барча шароитларга эга янги маърифат маскани ўз иш фаолиятини бошлади.

2018 йил март ойининг охирида Ш.Зиёдовнинг қабулига кириб, бу масканда ишлаш истагим борлигини билдирдим. Шунда Ш.Зиёдов: “Бироз шошмай тулинг, ўзим ўрганиб

чикиб сизга жавобини айтаман”, деди.

Орадан кўп вақт ўтмай Марказ директорининг илмий тадқиқот ишлари бўйича ўринбосари Ш.Умаров билан бирга директор хузурига кирдик. Шунда Ш.Зиёдов: “Марказнинг олдига қўйилган масъулиятли иш бор, шуни сизга ишониб топширмакчимиз”, деди. “Бу қандай иш экан”, деб сўрадим. “Марказ қўлёзмалар фондини бойитиш мақсадида “Жисмоний ва юридик шахсларда сақланаётган ислом динига оид қадимий, ноёб қўлёзма асарларни харид қилиш тартиби тўғрисидаги низом”ни ишлаб чикиб, тасдиқлатиш ва шу асосда харид қилишни ҳамда Қўлёзмалар билан ишлаш шўъбаси фаолиятини йўлга қўйишдан иборат”, деди Ш.Зиёдов. “Агар ишонч билдириб, қўллаб-қуватласангизлар бажарса бўлади”, дедим.

Шундан сўнг, яъни 2018 йил 16 апрель куни мен Қўлёзмалар билан ишлаш шўъбаси мудир лавозимига ишга қабул қилиндим. Шу кундан бошлаб Ш.Зиёдов бошчилигида Бўлим фаолияти йўлга қўйилди. Тегишли вазирлик ва идоралар билан келишган ҳолда “Жисмоний ва юридик шахсларда сақланаётган ислом динига оид қадимий, ноёб қўлёзма асарларни харид қилиш тартиби тўғрисидаги низом” тасдиқланди. Марказда ислом динига оид қадимий, ноёб қўлёзма асарларни харид қилиш ва уларни баҳолаш мақсадида соҳага оид малакали мутахассислардан иборат экспертлар гуруҳи тузилди. Ушбу гуруҳ хулосасига кўра ҳазирга қадар жисмоний ва юридик шахсларда сақланаётган 285 та ислом динига оид қадимий, ноёб қўлёзма китоблар ва 114 та тарихий хужжатлар харид қилинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ш.Зиёдов 2022 йил Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошидаги Илмий кенгашда “XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар

таҳлили асосида)” мавзусидаги тарих фанлари доктори (DSc) диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

2022 йилнинг бошида “Абу Ҳафс Бужайрий илмий меросининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни” номли тарих фанлари бўйича Фалсафа доктори (PhD) диссертация мавзуим Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги олий аттестация комиссияси бюллетенида эълон қилинди. Ҳозир устоз Ш.Зиёдов раҳбарлигида ушбу мавзу доирасида тадқиқот ишимни давом эттиряпман.

Устоз раҳмдил, кечиримли, қўл остидаги ходимларга меҳрибон раҳбар сифатида ҳурматга сазовор бўлиб, доимо изланувчанлиги, шогирдларига қимматли маслаҳат бериши билан етакчилик қобилиятини намоён қилиб келмоқда.

Устозимизни ярим асрлик (50) ёши билан муборакбод этар эканмиз, Аллоҳ таолодан узоқ умр, сиҳат-саломатлик, оилавий бахт-саодат ва хотиржамлик, амалга ошираётган хайрли ишларига муваффақият, етук шогирдлар тайёрлашда куч-қувват ва шижоат, фарзанд ва набираларининг роҳатини кўриб юриш ҳамда икки дунё саодатига эришиш бахтини тилаб қоламиз!

МЕҲРИ ДАРЁ ОЛИМ, БАҒРИ КЕНГ ИНСОН ВА ФИДОИЙ МУРАББИЙ

Тоҳир ЭВАДУЛЛАЕВ,

*Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази бўлим бошлиғи*

2007 йил Тошкент давлат Шарқшунослик институти (ҳозирги Тошкент давлат Шарқшунослик университети) нинг 4-курс талабаси эдим. Ноябрь ойида институтнинг 10 нафар талабаси Миср Араб Республикасидаги “Хелвон” университетига малака ошириш учун юбориладиган бўлди. Улар орасида мен ҳам бор эдим. Мисрдаги малака ошириш ўқувларини 2008 йилда тугатиб, ватанимизга қайтдик. Иккинчи семестрда бўлажак шарқшунослар учун “Ман-башунослик-матншунослик” фанидан дарс қўйилган экан. Устозим Шовосил Юнусович Зиёдов билан илк бор танишувимиз шу дарс жараёнида бўлди. Домла қўлёзма манбаларга жуда қизиқарди. Мухрлар ва қабр тошларидаги ёзувларни осонлик билан ўқиб берар эди. Шовосил ака бир куни дарсда “Мисрда малака ошириб келган сизмисиз? деб сўради. Мен “ҳа менман” деб жавоб бердим. Шунда домла ўзим ҳақимда, қайси тилларни билишим, манбалар билан қай даражада таниш эканимни синчковлик билан текшириб кўрди. Шу йилларда домла “Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва “Китоб ат-Таъвилот” асари” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган эди. Шовосил ака “Самарқандда жуда кўп алломалар ўтган, уларнинг илмий меросини ўрганиш, асарларини она тилимизга таржима қилиш ҳаммамизнинг бурчимиз. Мотуридийнинг қабри

бор, ҳеч зиёрат қилганмисиз деб” сўраганда роса уялиб кетганман. Чунки Самарқанд вилоятида туғилиб ўсганим билан Имом Мотуридий ҳазратларининг қабрини зиёрат қилмаган эдим. Арабча манбалар айниқса қўлёзмаларни ўқишга қобилиятинг бор экан, ўз устингда кўпроқ ишла деб насиҳат қилди. Менинг фанимдан сенга беш баҳо деб кўнглимни кўтарди.

Шу бўлдию Шовосил ака билан ҳам шогирд, ҳам ака-укадек бўлиб кетдик. Шовосил ака дарсларни жуда қизиқарли, эркин услубда олиб борар эди. Бошидан ўтган синовлар, илм йўлидаги қийинчиликлар ва илмий сафарлари ҳақида гапириб, талабаларга мотивация берар эди. Шундай қилиб 2008 йил ёз ойида ўқишни битириб, биринчи фаолиятимни Тошкентдаги хусусий тил курсида араб тилидан дарс бериш билан бошладим.

2008 йил октябрь ойида Самарқанд вилоятида Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.Каримов ташаббуси билан Имом Бухорий халқаро Маркази очилди. Мен Марказнинг ўша пайтдаги директори, профессор Убайдулла Уватов билан бир куни Тошкент ислом университетида тасодифан суҳбатлашиб қолдим. Убайдулла ака менга “Самарқандда сизга иш бор, Президентнинг шахсан ташаббуслари билан Имом Бухорий мақбараси ёнида Марказ очилган, ёш, илмли, ғайратли араб тилини биладиган мутахассислар керак” деди. Мен иккиланмай 3 кун ичида бораман деб пойтахтдаги барча ишларимни йиғиштириб, Самарқандга ишга келдим.

Орадан олти йил ўтиб 2014 йилнинг 9 январида ушбу Марказга янги директор тайинланди. Бу киши устозим Шовосил ака Зиёдов эдилар. Шовосил акани Марказ жамоасига ўша пайтдаги Президент девони масъул ходими М.Аҳмаджонов, Дин ишлари бўйича қўмита раиси

О.Юсупов ва Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, раҳматли муфтий У.Алимовлар таништирди.

Шу кундан эътиборан Шовосил ака билан ишлаб келямиз. Мен диний соҳа ходимларини малакасини ошириш бўлими раҳбари лавозимида фаолият олиб борардим. Марказда 70 нафар Республикамизнинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидан келган имом хатиблар малака оширар эди. Маърузачиларнинг энг кўп қисми Тошкентдаги турли идора ва ташкилотлардан келарди. Имом хатибларнинг бу ерда 9 ҳафталик ўқув режаси асосида малака ошириши Диний қўмита ва идора томонидан назоратга олинарди. Уларнинг яшаши, уч маҳал овқатланиши ва дарс жараёнларини ташкил этишда Шовосил ака жуда катта меҳнат қилди. Айниқса имом хатибларни яшаш шaroитини яхшилаш учун тингловчилар турар жойида катта таъмирлаш ишлари бошланди, ўқув заллари замонавий ахборот технологиялари билан таъминланди.

Имом хатиблар Шовосил аканинг камтарлиги, олижаноб хислатлари ва бағрикенглигидан доим у киши ҳақида яхши фикрларни билдиришарди. Ўқувлар якунида тўлдирилаётган “ёпиқ сўровнома” да ҳам Шовосил акага имом хатиблар энг юқори баҳо беришган жадваллар ҳозирда ҳам менда сақланиб келяпти.

Шовосил ака тажрибали раҳбар, фидоий мураббий ва бағрикенг инсон сифатида жамоани аллақачон меҳрини қозонган эди. Шовосил ака Марказга раҳбар бўлиб келиши билан бу ердаги илмий жамоани дунёдаги илмий-тадқиқот марказлари ва турли халқаро конференцияларга боришга шижоатлантирди. Чет тилларида илмий мақолалар ёзиш, конференция ва симпозиумларда маъруза қилиш сирларини эринмай ўргатди. У кишининг ташаббуси ва ёрдами билан БАА, Миср, Туркия, Малайзия, Франция, Германия,

Англия, Россия, Қозоғистон ва Қирғизистондаги турли марказлар ва тадқиқот институтлари билан алоқалар боғланди, қўшма халқаро конференция ва семинарлар ташкил этилди ҳамда илмий ходимлар иштирокидаги малака ошириш ўқувлари кенг йўлга қўйилди.

2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари” тўғрисидаги Қарори қабул қилиниб, Шовосил ака ушбу янги Марказга директор этиб тайинланди. У киши яна кадрдон жамоа ва яна янги ходимларни ишга жалб қилиб, эндиги фаолиятини янада кенгроқ, каттароқ доирада бошлаб юборди.

Қисқа муддат ичида Марказ нашриёти томонидан етмишга яқин китоб чоп этилди. Халқаро ҳамкорлик ишлари муттасил йўлга қўйилди. Шовосил ака ҳозирда ҳам Марказни бутун дунё танийдиган, халқаро илмий майдонларда ўз ўрнига эга бўлишида жонбозлик кўрсатиб келмоқда.

Шовосил ака бахтиёр хонадон бошлиғи, турмуш ўртоғи билан икки ўғил ва икки қизни тарбиялаб, олий маълумотли, эл-юрт корига ярайдиган қилиб тарбиялаган инсон. Ҳозирда олти набиранинг бобоси бўлишдек бахтга сазовор бўлган. Хулоса қилиб айтганда, Шовосил ака – зиёли авлод давомчиси, маърифатли келажак асосчиси ва нодир асарлар ғамхўри десам ҳечам муболаға бўлмайди.

ҚАЛБИ ТОЗА ВА СЕРҚИРРА ИЖОД ЭГАСИ

Жамшид ОЧИЛОВ,

*ЎзХИА ҳузуридаги Малака ошириш
марказининг Самарқанд вилояти
минтақавий филиали директори,
PhD, доцент*

Хусан ДЖУРАКУЛОВ,

*ЎзХИА ҳузуридаги Малака ошириш
марказининг Самарқанд вилояти
минтақавий филиали
кафедре мудури, DSc, доцент*

Ҳаётда шундай инсонлар бўладик, ўзининг инсонийлик, меҳнатсеварлик, мураббийлик, олимлик, ташкилотчилик, серқирра ижодкорлик намуналари билан бошқалардан ажралиб туради. Улар билан суҳбатлашган сайин сени яна ҳам ўзига тортади. Мана шундай инсонлардан бири Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори, тарих фанлари доктори, доцент Зиёдов Шовосил Юнусовичдир.

Ш.Зиёдов ўзининг камтарлиги, сабр-тоқатлилиги, меҳрибонлиги, ишга бўлган талабчанлиги ва меҳнатсеварлиги билан барчанинг қалбидан жой олган етук олимлардан бири ҳисобланади. Ш.Зиёдовнинг илмга бўлган жўшқинлик ва интилиши натижасида 2003 йили академик М.М.Хайруллаев илмий раҳбарлигида “Абу Мансур ал-Мо-

туридий ёзма мероси ва “Китоб ат-Таъвилот” мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилади. Илмий изланишларини давом эттириб, у 2022 йил профессор Р.М.Баҳодиров раҳбарлигида 24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги ихтисослиги бўйича “XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида)” мавзусида тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация ишини ҳимоя қилади. Бу орада олимнинг долзарб мавзуларга оид бир қанча китоблари, тўпламлари ва илмий мақолалари чоп этилди.

Дарҳақиқат, Ш.Зиёдов масъулиятли лавозимда ишлашига қарамай илмни ташлаб қўймади, аксинча ўзидаги конструктив илмий ғояларни илм аҳлига етказишга ва бу орқали илм-фан тараққиётига муносиб ҳисса қўшишга ҳаракат қилди. У Марказий Осиёда Мотуридийа калом мактаби, Араб ёзувидаги қўлёзмалар китобати ва палеографияси, Марказий Осиёда ислом ҳозирда ва тарихда, Кўчманчилар муҳитида ҳўжалар шажараси, Марказий Осиёда ўрта асрларда кутубхоналар тарихи (XVI -XX асрлар), Шарқ муҳрларини ўрганиш (сфрагистика) каби илмий тадқиқот йўналишларида ижод қилган серқирра тафаккур эгаси ҳисобланади.

Бугунги кунда Ш.Зиёдов Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш маркази Самарқанд вилояти минтақавий филиали тингловчиларига, яъни имомхатиблар ва ноиб имомларга ўзининг диний ва дунёвий билимини моҳирона бериб келмоқда. Филиалда ўтказиладиган тадбирларга олимнинг бой илмий ва ҳаётий тажрибасидан оқилона фойдаланган ҳолда жалб қилинганда доимий равишда ўзининг фаоллигини кўрсатиб келганлиги ва бу билан у ҳамманинг қалбига кира олганлигини эътироф этиш керак. Шунингдек, олимни кўпчилик манбашунос-

лик тадқиқот методлари муаммоларини чуқур ёритиб берган етук олим, серқирра ижодкор, юксак маънавият эгаси, ақл-заковат соҳиби, қалби пок, иймон-эътиқодли, тўғрисиўз, бағри кенг, оилапарвар ва ўта меҳнаткаш инсон сифатида эътироф этади. Ҳар бир киши олимнинг сермазмун, бой маънавий меросини ўрганиб, уни таҳлил қилар экан, унинг бир неча тилда ижод қилганлигига гувоҳ бўлади.

Умуман олганда, олим томонидан олиб борилаётган сермазмун илмий тадқиқотлар бугунги глобаллашув жараёнида ёшлар тарбиясида муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, Янги Ўзбекистонда мутафаккирларнинг илмий-маънавий мероси асосида ёш авлодни аждодларимизнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича ислохотлар изчил давом эттирилмоқда. Бу борада олиб борилаётган илмий-назарий ва амалий-фундаментал тадқиқотларда Ш.Зиёдовнинг илмий ишлари алоҳида ўрин тутди. Шу билан бирга сўнгги йилларда Ўзбекистонда ислом тарихи ва манбашунослиги соҳасининг кенг ривожланиб боришида ушбу етук олим томондан олиб борилаётган самарали изланишлари муҳим аҳамият касб этмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Зиёдов Шовосил Юнусович илм-фан тараққиёти йўлида самарали меҳнат қилиб, Республика ва дунё илмий жамоатчилиги олдида таниқли манбашунос, исломшунос ва етакчи жамоат арбоби сифатида бугунги баркамол авлодни тарбиялашдаги ишларидан мамлакатимиздаги барча илм аҳли чексиз фахрланади, десак муболаға бўлмайди. Ш.Зиёдов етук олим сифатида ўзининг бой илмий-маънавий мероси билан ёшлар қалбига эзгулик ғояларини сингдиришга ва мамлакатимиз илм-фан қудратини оширишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб бораверади.

ЎРТА ОСИЁ СФРАГИСТИКАСИГА ОИД МУҲИМ ТАДҚИҚОТ

Бахтиёр ТУРСУНОВ,

*Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази масъул котиби*

Тарихшуносликда сфрагистика – (юнон. – муҳрканлик) ёки сигиллография (лат. sigillum – муҳр), муҳрларни тарихий манба сифатида ўрганадиган фан йўналишига доир махсус адабиётлар камлиги боис Шовосил Юнусович Зиёдовнинг “Ўрта Осиё сфрагистикасига оид материаллар (Тошкент. XIX охири – XX аср бошлари) муҳрлар каталоги” номли монографияси¹ минтақадаги сфрагистик ёдгорликларни тадқиқ этиш, таҳлил ва таснифлашнинг самарали усуллари ўзида ифода этган асар сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Муаллиф ўз олдига тош, металл, суяк ва бошқа қаттиқ материалларга қолип сифатида ўйиб ёзилган муҳрларни муҳим тарихий манба сифатида тадқиқ этиш вазифасини қўйган ва буни муваффақиятли уддалаган. Хусусан, турли даврларга оид ёзма тарихий ҳужжатлар, қўлёзмалар, китобларга қўйилган муҳр ва тамғалар сфрагистик ёдгорликлар сифатида давлатчилик институтлари фаолиятига оид муҳим манба ва амалий санъат асари сифатида қимматли эканини очиб берган.

Монографиянинг таркибий тузилиши муқаддима, машхур муҳркан Сидкий Хондайликийнинг интеллектуал қиё-

¹ Материалы по среднеазиатской сфрагистике (Ташкент. XIX - начало XX вв.) Каталог оттисков печатей. Составитель Шовосил Зиёдов. Самарканд: МИЦАИ, 2020. – 176 с.

фаси, кириш, каталог, қози ва унинг авлодлари, муфтий ва унинг авлодлари, шахсий муҳрлар, муддарис ва қорилар, мансабдор шахсларга тегишли муҳрлар, рангли иллюстрациялар (барча ҳужжатлар факсимиле), кўрсаткичлар ва адабиётлар рўйхати каби қисмлардан иборат. Китобда Қурбонов Ғ., Кун А., Диваев А.А., Ахмеров П.Н., Веселовский Н.И. каби соҳа мутахассисларининг араб ёзувидаги муҳрканликка оид тадқиқотлари асосида Ўрта Осиё сфрагистика фанининг ўтмиши ва бугунги ҳолати қисқача умумлаштирилган, минтақа сфрагистикасига оид янги манбалар таҳлил қилинган. Монографиянинг рус, ўзбек ва инглиз тилларида чоп этилгани ишнинг ютуғи бўлиб, бу унинг тез оммалашувига хизмат қилган.

Монографияда қайд этилишича, XX аср бошларигача минтақада мавжуд барча расмий ҳужжатларга, васиқа ва насабномаларга, қўлёзма китобларга муҳрлар қўйилган. Жумладан, китобларга босилган муҳрлар воситасида ўша давр кутубхоналари фаолияти, ўлкада қандай шахсий ва жамоат кутубхоналари бўлгани, уларда сақланган қўлёзма китобларнинг тури ва сони ҳақида маълумот олиш мумкин. Монографияни тайёрлаш жараёнида муаллиф Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги 13526 та қўлёзмани синчиклаб ўрганиб чиқиб, 2605 та қўлёзмага 1652 турдаги муҳрларнинг қўйилганини илмий асосда исботлаган. Олиб борилган ушбу тадқиқотлар натижасида XIV аср иккинчи ярми - XV аср бошларига оид Хўжа Муҳаммад Порсо кутубхонаси китобларига ҳам шундай муҳрлар қўйилгани ва ушбу кутубхонага тегишли 81 та қўлёзма китоб мавжудлиги аниқланган.

Монографияда машҳур шоир, ёзувчи, таржимон ва муҳркан Сирожиддин Сидқий Хондайлиқийнинг ҳаёти ва

фаолияти тўғрисида маълумот келтирилган. Эътироф этилишича, Сидқийнинг муҳрканлик фаолияти Ўрта Осиё сфрагистикаси тарихида муҳим ўрин тутган. Афсуски, минтақада яшаб ўтган машҳур муҳрканлар ҳаёти ва фаолияти ҳануз етарлича ўрганилмаган ва бу масала тарих фани олдида турган долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Муҳрлар каталогида Ўрта Осиёнинг XIX аср охири - XX аср бошларига оид кўплаб тарихий ҳужжатларида учратиш мумкин бўлган 187 та муҳр нусхалари жой олган. Муҳрларда акс этган битиклар мазмунидан келиб чиқиб, уларнинг 48 таси қозилар ва уларнинг авлодларига, 36 таси муфтий ва унинг авлодларига, 86 таси хусусий шахсларга, 13 таси мударрис ва қориларга, 4 таси бошқа мансабдор шахсларга тегишли экани аниқланган. Хулоса қилинишича, муҳрлар қайси ижтимоий тоифа вакилига тааллуқлигидан келиб чиқиб гулчамбаракли, бодомсимон, думалок, квадрат, кўпбурчак, овал, тўғри тўртбурчак, олти бурчак, саккиз бурчак, ромб, ярим доира каби шаклларда ясалган.

Муҳтасар қилиб айтганда, Ўрта Осиё минтақасидаги сфрагистик ёдгорликлар тадқиқига оид ушбу монографияда таклиф этилган тадқиқот усуллари қизиқарли, ишончли ва самарали бўлиб, улар муҳршунослик фани ривожига хизмат қилади.

50th BIRTHDAY WISH

Prof Dato' Dr **Fariza Md Sham**,
Director of Institute Islam Hadhari,
Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM)

On behalf of the Institute Islam Hadhari, Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM) we would like to wish happy 50th birthday. 50 years is a long and accomplished milestone you have achieved. Dr Shovosil Ziyodov melds a scientific researcher's intellect with an awakened heart. You are well recognized by us as an organizational transformation expert who empower history, scientific and cultural heritage of the peoples of Central Asia. You have helped break through Islamic cultural differences and bring them up to greater heights. You have shown great leadership and such greatness is reflected towards your contribution towards the members of Institute Islam Hadhari, UKM. We have accomplished many of our long-term goals through persistence, consistency and by working closely together. We wish to express our sincerest appreciation for the academic network and cooperation between our two institutions in carrying out various programs to strengthen our bilateral relations. Even with the challenges ahead of us, I am confident in our ability to continue growing. We hope that our great collaboration would continue to many more years. In light of this New Year and your 50th birthday, may you be blessed by Allah with good health, improved wealth and elevated piety.

Your Sincerest,

Prof Dato' Dr Fariza Md Sham

50th BIRTHDAY WISH

Prof. Dr. Jürgen Paul

let me join all those who congratulate you today on your birthday – wishing you further success in your scholarly work, and happiness in your personal life, strong health and much energy for all your tasks! Over the last years, we have mostly seen each other and talked online, in the framework of the lecture series your Institute organises together with Asien-Afrika-Institut in Hamburg. But I remember very well how you came here as a member of an official delegation from Uzbekistan seeking to ex-plore new venues for scientific cooperation. You did not have to remind me of the advantages and indeed the value of scholarly cooperation – many years ago, in 1998-9 to be precise, we embarked on one of the most ambitious cooperative projects I have ever been part of. With only very limited fund-ing from the German Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (Society for Technical Cooperation, in fact the German institution responsible for running and funding projects in international coopera-tion, today it is called Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, Society for International Cooperation), we started a project devoted to the cataloguing of Sufi manuscripts from the eighteenth to twentieth centuries kept in the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences (Beruni). The most important point was that we did not start cataloguing right away, but that there was a six-month period during which a group of younger Uzbek scholars was trained in Germany, under the su-pervision of Annette Krämer. This was completely new and was possible of course only because many of the restrictions of the Cold War period had

fallen. Nevertheless, there was some haggling over who should be sent to Germany, and I remember very well how the then director of the Beruni Institute, Dr. M. M. Khayrullaev, insisted that you be part of the group. He was right, he knew that you were a very promising young scholar.

The entire group did a magnificent job, we were able to publish the “Handlist of Sufi manuscripts” (Berlin 2000) as well as the “Katalog sufischer Handschriften aus der Bibliothek des Instituts für Orientalistik der Akademie der Wissenschaften, Republik Usbekistan” (Stuttgart 2002), and you contributed in many ways, of course above all by writing quite a deal of descriptions of Arabic manuscripts for both the Handlist and the Detailed Catalogue. This project was the basis for another large project, funded by Gerda-Henkel-Stiftung, which aimed at the establishment of an Electronic Catalogue of large parts of the holdings of the Beruni Institute, the entire Basic Collection. You were no longer part of the Beruni staff at that point, but nevertheless you participated in the work: I remember your contributions at a number of occasions, for instance when the Scientific Council of the project convened in Tashkent and the issue was what to do about the seal imprints in so many manuscripts.

Both these projects were housed, on the German side, at my home institution, the Oriental Institute of Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, and the end of the last project, the one which was behind the electronic catalogue, ended even after I retired from my position there. But this did not mean the end of cooperation...

So there was a long history of scientific cooperation already when you came to Hamburg as part of that official delegation, and I am really glad that Professor Heidemann, chair of the Asien Afrika Institut, was ready to accept the offer and organise,

jointly with the Imam Bukhari International Scientific Research Center, the lecture series mentioned above.

I am glad that scholarly cooperation continues in Oriental Studies between institutions in Germany and Uzbekistan, so to say in the younger generation, and I wish you good luck in all situations which may occur in such cooperation – I am confident that you will be able to overcome all obstacles, with the kindness and determination which I have so often seen in you.

With all best wishes,

Prof. Dr. Jürgen Paul

CONGRATULATORY NOTE FOR PROF. ZIYODOV

Dr. Mohd Farid Mohd Shahrar,
*Director, Center of Shariah, Laws and Politics,
Institute of Islamic Understanding Malaysia (IKIM),
Kuala Lumpur, Malaysia*

The Institute of Islamic Understanding Malaysia (IKIM) would like to congratulate Prof. Dr. Shovosil Ziayadov for his excellent achievement in leading the Imam Bukhari International Scientific Research Center Uzbekistan. It has been 5 years since the establishment of the Center, yet despite the historically short period, it has developed in a convincing manner and numerous projects implemented by the Center have contributed towards the development of Islamic civilization in Uzbekistan and Islamic world at large.

IKIM as an institution that play important role in Malaysia in promoting proper understanding of Islam, we consider Imam Bukhari International Scientific Research Center as one of our strategic partners especially in bridging the gap between Malaysia and Uzbekistan, two important Muslim countries that are playing pertinent role towards reviving Islamic Civilization globally.

We believe that in the future, our close cooperation in many areas will further enhance the process of sharing precious and valuable resources of knowledge and intellectualism between these two nations. Through the collaborations between IKIM and Imam Bukhari Institute led by Prof. Ziyodov a lot of the scientific heritage of Mawaraunnahr scholars were being shared

and exposed to the Malaysian intellectuals and academic community.

For the last few years, IKIM and Imam Bukhari Center have collaborated in various programs including international seminar, online webinars and radio programs. We strongly believe under the leadership of Prof. Ziyodov, the center will develop further into stronger and formidable institution and will become among excellent intellectual centers in the Muslim world.

Prof Ziyodov himself has shown tremendous achievement throughout his academic journey. This is reflected among others in his extensive intellectual and academic works in books publications and article journal writings in his fields of specialization.

Finally we wish Prof Ziyodov in the commemoration of his 50th birthday great success in the future and may God bless his life and shower him with barakah and bounties in this world and in the hereafter. And may the center that he lead continue to flourish and excel in the future.

With all best wishes,

Dr. Mohd Farid Mohd Shahrar

ON THE OCCASION OF THE 50TH BIRTHDAY OF DR. SHOVSIL ZIYODOV

Florian Schwarz,
*Director of the Institute of Iranian
Studies, Austrian Academy of
Sciences Corresponding Member of
the Austrian Academy of Sciences*

In the name of all members of the Institute of Iranian Studies of the Austrian Academy of Sciences in Vienna, I congratulate Dr Shovosil Ziyodov on the occasion of his 50th birthday. We send our warmest greetings and best wishes for many years to come!

I have had the privilege to become acquainted with Dr Ziyodov's work, and to meet him for the first time, when we were both young researchers in the late 1990s. I am not sure if we first met in person in Tashkent in 1998 or perhaps during his stay in Germany in 1999. What I do remember for sure, however, is the strong impression that Dr Ziyodov's deep knowledge of manuscripts and his approach to the cultural and intellectual history of Uzbekistan and Central Asia through the study of manuscripts made on me. Even during the years in the early 2000s when I was focusing more on other Islamic manuscript traditions, I continued to closely follow Dr. Ziyodov's publications and to benefit from his innovative research. Together with a small number of fellow scholars from his generation, Dr. Ziyodov has introduced novel and original aspects into codicological research and manuscript studies in Uzbekistan. He has played a central role in cataloguing regional manuscript collections, in

studying historical libraries and demonstrating their importance for the cultural and intellectual history of Uzbekistan and far beyond, and drawing the attention to less developed areas of manuscript-related research, in particular sphragistics. With these achievements he has made an invaluable contribution to the study and preservation of the cultural heritage of Uzbekistan, and he has earned the gratitude of the national and international scientific community. In his recently completed habilitation thesis, he combines and further develops these aspects into a full-scale history of books and libraries in Central Asia from the Timurid period to the early 20th century. This is a truly pioneering work, and it is not difficult to predict that it will be a standard reference work for a long time to come.

I consider it a privilege that together we have been able to develop a formal partnership between our Institutes. In the years to come, this partnership will facilitate our cooperation in the field of manuscript studies and more broadly the cultural and intellectual history of Uzbekistan and Central Asia. For our Institute, the research partnership with the IBISRC is of central importance. This is quite natural, considering the important collections, the intellectual resources, and the international outlook of the IBISRC. But it also has a lot to do with the personality of its director, Shovosil Ziyodov. Cooperation and research partnerships cannot thrive without excellent inter-personal relations between the involved researchers. Dr Ziyodov not only is an outstanding, passionate scholar and inspiring and professional intellectual leader. His amicable, open and generous personality makes him a great colleague and a wonderful host. No wonder the IBISRC has developed under his leadership into an international intellectual pilgrimage destination and meeting point!

I look forward to many more years of working together with Shovosil, a great scholar and friend. Many happy returns!

50th BIRTHDAY WISH

Prof. Dr. Stefan Heidemann

Dear Prof. Ziyodov,

It is my great honor and pleasure to congratulate you to your 50th birthday. Your international achievements in recent years are exceptional, not only as director of the Imam Bukhari International Scientific Research Center but also as a researcher of Central Asia. Your cooperation with German Institutions goes back a long time ago to your successful codicological studies of manuscripts. You had become an authority of the heritage of al-Maturidi, and Central Asian manuscripts. I am naturally very proud of your co-operation with the Asien-Afrika-Institut which you initiated. We run jointly now i a lecture series on Central Asian history and civilization n its third year which attracted a worldwide audience. I sincerely hope that we continue this fruitful co-operation and find ways to deepen it.

Thank you for this kind and generous cooperation

Kind regards

Prof. Dr. Stefan Heidemann

СІЗДІ 50 ЖАС ТОЛУ МЕРЕЙТОЙЫҢЫЗБЕН

Проф. Шамшадин Керим,
Нұр-Мұбарак университеті
Әбу Ханифа ғылыми зерттеу
орталығының директоры

Өзбекстан Республикасы Министрлер комитетіне карасты Имам Бухари халыкаралық ғылыми зерттеу орталығынын директоры, тарих ғылымдарынын докторы Ш.Ю. Зиёдов мырзаға Аса кадірлі Шовосил Юнусович!

Сізді 50 жас толу мерейтойыңызбен өз атымнан, Нұр-Мұбарак университеті атынан шын жүректен қуттықтаймын!

Сіздің өмір жолыңызды жақсылып шолып шыққанда осы жаска келгенше өмір мектебінен етіп, белестерден етіпсіз. Университетте шығыстанушылық, араб тілі мамандығы бойынша білім алған сон ғылым жолын тандапсыз. Шығыстану институтында жұмыс істеп, қиындығы мол қолжазба саласында қызмет аткарыпсыз. Шет елдердің гранттар ұтып алып Германия; Франция, Ұлы Британияда т.б елдердің қолжазба қорларында жұмыс істеп, тәжірибе жинақтауыңыз, біліктілігіңізді арттыруыңыз - Сіздің артықшылығыңыз, табысыңыз. Кандидаттық және докторлық диссертациясыңыз да ислами мұра; қолжазбаларға қатысты. Сол себепті біз Сізді жасыңыз кіші болса да ислами мұра, қолжазба салалары бойынша ете білікті маман ретінде бағалаймыз: құрметтейміз.

Сіз басқаратын Имам Бухари халыкаралық ғылыми

зерттеу орталығымен біз тығыз байланыстамыз. Бұл құрылғанына аз уақыт болса да танымал ғылыми орталыққа айналуға.

Сіз елу жасқа табыспен, жеміспен келіп отырсыз. Қазақтар «елу ердің жасы» дейді. Әлі береріні алда, шығар белестерінің көп болатына сенемін.

Сізге денсаулық, отбасыңызға амандық тілеймін. Ғылыми-шығармашылық жетістіктеріңіз азаймай, мәртебеніз, дәрежені есіп, абыройыңыз арта берсін!

Құрметпен,

Шамшадин Керім

МЕҲРИБОН ВА ЖОНКУЯР РАҲБАР

Шавкат ТУЙҒУНОВ,

*Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази хўжалик ишлари
бўйича директор ўринбосари*

Шовосил Юнусович Зиёдов кўп йиллардан бери Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот марказининг раҳбари бўлиб ишлаб келмоқда. Ушбу давр мобайнида тинимсиз изланишлари туфайли илмий фаолиятда катта ютуқларга эришиб, марказ нуфузини оширишда ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди. Ҳозирги кунда марказимиз директори Имом Мотуридий илмий меросини ўрганиш ва уни кенг тарғиб қилиш ишларида пешқадам олимлардан ҳисобланади. Бу бўйича кўплаб илмий ишлар, монографиялар ва рисоалар эълон қилиниб, кенг оммага тақдим қилинган. Олимнинг тинимсиз изланишлари ва саъй-ҳаракатлари Имом Мотуридий илмий меросини ўрганиш ва уни халқ оммасига содда тилда тушунтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Илмий тадқиқот ишларида шогирдлари ва марказда фаолият олиб бораётган тадқиқотчиларга ўрнак бўлмоқда. Шу ўринда биз у кишида мужассам бўлган раҳбарлик сифатлари тўғрисида ҳам гапирмоқчимиз.

Маълумки, ҳар бир раҳбарнинг қўл остидаги ходимларига нисбатан ғамхўрлиги, уларнинг муаммоларини ҳал қилишдаги қатъийлиги ва бағрикенглиги муассасада иш сифатининг ошишишига, ходимлар меҳнатининг самарали бўлишига сабаб бўлади. Бундай олийжаноб фазилат ҳамма раҳбарда ҳам бўлавермаслиги барчамизга кундай равшан. Аммо, марказимиз директори, Шовосил Юнусовичда эса

бундай олийжаноб фазилатлар мужассам бўлиб, бу эса марказ ходимлари иш фаолиятига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Жонкуяр олим, ўзининг раҳбарлик фаолияти давомида ҳар бир ходимнинг дунёқараши, характери, интеллектуал қобилиятига қараб муомала қилади. Ходимларни доимий қўллаб-қувватлаш, уларнинг муаммоларига бефарқ қарамаслик, ишонч билдириш, жузъий камчиликларга кўз юмган ҳолда, бундай ҳолатларнинг такрорланмаслигига эришиш, камчиликларни тушунтиришда ҳеч қачон одоб чегарасидан чиқмаслик ва ҳалимлик у кишининг энг асосий сифатлари десак муболаға бўлмайди.

Меҳрибон устоз гарчи нуфузли марказ раҳбари бўлишига қарамасдан, Президентимиз таъбири билан айтганда, “оёғи ердан узилмаган” раҳбар ҳисобланади. Ўзини ходимлардан олиб қочувчи, улар билан бир дастурхонда ўтиришни ўзига эп кўрмайдиган айрим раҳбарлардан фарқли ўлароқ, марказимиз раҳбари оддий инсонлар билан бирга бўлишни, уларнинг ғам-ташвишлари ва кечинмаларига шерик бўлишни хоҳлайди. Бу нафақат чин инсонийлик белгиси, балки раҳбар учун ниҳоятда зарур бўлган хислатлардан биридир. Устознинг оддий инсонлар билан доимий бирга бўлишга интилиши ходимларнинг кайфиятидан доимий хабардор бўлишга, “қуйи” поғонадаги ҳақиқий ҳолатни билишга ва шу орқали мавжуд муаммоларнинг самарали ечимини топишга ёрдам беради.

Фидойи олимнинг яна бир фазилатини алоҳида таъкидлаш жоиз. Яъни у киши ходимларга ишонч билдириш орқали уларни қўллаб қувватлайдилар. Ҳеч бир ходимга имконияти ва салоҳиятидан ортиқ вазифа юкламайдилар. Ўзига ишонч билдирилган ходим ўз вазифасини сидқидилдан бажаришга ҳаракат қилади. Бу эса унинг иш сифатига ижо-

бий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, раҳбаримизнинг ҳар бир ходимни бажарган ишига қараб эътироф этишлари ҳам мақташга арзигулик фазилатларидан биридир.

Хулоса қиладиган бўлсак, жонкуяр олим ҳозирги кунда Президентимиз томонидан олиб борилаётган диний – маърифий соҳани ривожлантириш ва уни янги босқичга кўтариш ишларига самарали меҳнати билан ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келаётган раҳбардир. Бундан ташқари, ўзининг илмий салоҳияти ва фидойилиги билан нафақат марказ жамоаси, балки мамлакатимиз илм аҳли ҳурматига сазовор бўлаётган инсон ҳисобланади.

Биз меҳрибон ва жонкуяр устоз, ўз соҳасининг билимдон, йирик олим, оилапарвар, комил фарзандлар тарбиячиси Шовосил Юнусович Зиёдовнинг 50 ёшлик юбилейи билан чин қалбимиздан табриклаймиз, бундан кейинги ишларида улкан зафарлар тилаймиз. Оиласи, яқинлари ва шогирдлари бахтига доимо саломат бўлишини Яратгандан сўраймиз.

“ТУҒМА” ИШТИЁҚ СОҲИБИ

Анвар БОБОЕВ,

*Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази бўлим бошлиғи*

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг Нашрлар бўлимида ишлаган киши ўз-ўзидан тадқиқотчиларни икки тоифага бўлар экан. Булар, тиббиёт истилоҳи билан айтганда, “туғма” ва “орттирилган” иштиёқ билан тадқиқот олиб борувчилардир.

Биринчи тоифа тадқиқотчилик фитрати билан дунёга келади. Ҳамма нарсанинг моҳиятини билишга интилади. Фақат ўзи танлаган махсус мавзуга эмас, бошқа соҳаларга ҳам қизиқади. Дейлик, тарих бўйича изланиш олиб бораётиб, алгебра, геометрия, астрономияга оид айрим нарсаларни ҳам ўрганиб чиқади, қайси олим шу соҳаларга оид қандай қизиқарли китоб ёзганини аниқлаб, ўша адабиётларни топади ва ўқиб чиқади. Бирор янги, нотаниш атамани (у тиббиёт, ё физика, ё қишлоқ хўжалиғи, ё исталган бошқа соҳага тегишли бўлиши мумкин) кўриб ё эшитиб қолгудек бўлса, албатта, ўша термин ҳақидаги маълумотлар билан бафуржа танишиб олади. Бу тоифа табиатан тадқиқотчи бўлиб, дунёдаги ҳеч бир аҳамиятли воқеа-ҳодиса, шахс ё ашёнинг эътиборидан четда қолмайди.

Иккинчи тоифа тадқиқотчилик иштиёқини ҳаёт тақозоси туфайли орттиради.

Буларни айтишдан мақсад Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори, тарих фанлари доктори Шовосил Зиёдов биринчи тоифа вакили эканини таъкидлашдир. Бу инсон, ҳақиқатан ҳам, тадқиқотчилик фитрати билан та-

валлуд топган.

Келинг, 50 йиллик юбилейи нишонланаётган ушбу айёмда Шовосил Зиёдов босиб ўтган илмий йўлга бир назар ташлайлик. Олим 1995 йили Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг араб филологияси бўлимини тамомлаган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида катта лаборант (1995), кичик илмий ходим (1995-2002), аспирант (2002-2003), катта илмий ходим (2004-2008, 2011-2014) бўлиб ишлаган. 2008 йилдан 2011 йилгача шу институт докторанти (“XVI-XX асрларда Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзмалар ва улардаги маълумотлар асосида)” мавзуси бўйича) бўлган. 2009-2014 йилларда – Тошкент ислом университети Исломшунослик кафедраси ўқитувчиси, 2014 йилдан 2017 йилгача – Имом Бухорий халқаро маркази директори. 2017 йил 27 сентябрдан Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори лавозимида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Энди унинг илмий ютуқларига ўтсак. Шовосил Зиёдов 2003 йили, аспирантлик пайти “Абу Мансур Мотуридийнинг ёзма мероси ва “Китобут Таъвилот” асари” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади. Бу шунчаки ютуқ эмас. Бу жасорат намойиши эди. Негаки, ўша кезлари халқимиз Имом Мотуридийни энди-энди таний бошлаган, лекин ҳали у зот ҳақида, илмий мероси, хусусан, шох асари бўлмиш “Таъвилотул Қуръон” асари тўғрисида бирорта ўзбекча маълумот йўқ эди. Шунга қарамай, тадқиқотчи ўта мураккаб мавзуда илмий изланиш олиб боришга жазм қилди ва ўзининг азму шижоати, қатъияти, журъати ва мустаҳкам иродасини намойиш эта олди – мазкур мавзуда номзодлик диссертациясини ёқлади.

Кейинчалик, 2020-2022 йилларда Имом Бухорий халқаро

илмий-тадқиқот марказида Имом Мотуридидийнинг “Таъвилотул Қуръон” асарини ўзбек тилига ўгириш ташаббусини илгари суришига ҳам ана шу илмий иш илҳомлантирган бўлса, ажаб эмас. Чунки, Имом Мотуридидийнинг мероси битмас-туганмас хазина бўлиб, Шовосил Зиёдов унга йигирма йил аввал улкан эҳтиром ва ўзгача қизиқиш билан қарар эди. Халқимизни асрлар оша долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмай келаётган бундай мерос билан таништириш ниятини ўша пайтлар кўнглига туғиб қўйган бўлса, эҳтимол. Бундай хайрли тадбирни эса, алломанинг шоҳ асаридан бошлаш мантиқан энг тўғри йўл бўларди. Шу тариқа “Таъвилотул Қуръон”нинг 30-жузи – Мусхафи шарифнинг одамлар энг кўп сура ёдлаган қисми халқимиз тарихида илк бор ўзбек тилига таржима қилинди.

Навбатдаги илмий ютуқ 2022 йилда қўлга киритилди. Шовосил Зиёдов тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражаси учун “XV-XX асрларда Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида)” мавзусидаги диссертацияни муваффақиятли ҳимоя қилиб, яна бир илмий чўққини забт этди.

Ушбу сатрлар муаллифи олимдан илтимос қилиб, унинг мазкур диссертацияси билан танишиб чиқишга муяссар бўлган. Шу асосда камина қуйидаги хулосага келган: мазкур диссертация маъно-мазмун ва таркиб жиҳатидан шу даражада бойки, унинг ҳар бир параграфи алоҳида илмий иш учун асос бўла олади. Бу ерда муболағага йўл қўйилаётгани йўқ, бу, илмий қилиб айтганда, факт констатация қилиняпти, холос. Яъни, бор нарсa эътироф этиляпти. Кимда бу фикр шубҳа уйғотадиган бўлса, унга мазкур илмий ишнинг исталган жойидан 10-15 бет ўқиш тавсия этилади. Ўшанда у юқоридаги фикр нақадар асосли эканига шахсан амин бўлади.

Шовосил Зиёдовнинг илмий изланишлари исломшунослик ва манбашунослик соҳаларига бағишланган. Хусусан, олим “Абу Мансур Мотуридий ва унинг “Китобут Таъвилот” асари” номли монография муаллифидир. Шу билан бирга, мамлакатимиз ва хорижда калом илми тарихи, Шарқ қўлёзмаларига оид юз элликка яқин илмий мақола, бир неча рисола ва каталоглар нашр эттирган. Жумладан, Германиянинг Халле университети ва Франциянинг Илмий тадқиқотлар олий мактаби билан ҳамкорликда каталоглар чоп қилган (Берлин – 1999, Штутгарт – 2002, Рим – 2007).

Олим фақат Имом Мотуридийнинг мероси билан чекланиб қолгани йўқ. Шу чоқча Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходимлари унинг бевосита раҳбарлигида 56 китоб ва халқчил рисолани нашрга тайёрлади. Марказ кутубхонасида сақланаётган нодир асарларни босқичма-босқич ўзбек тилига ўгириш ишлари жадал давом этмоқда. 2020-2022 йилларда буюк алломаларимизнинг 14 йирик асари таржима қилинди. “Таъвилотул Қуръон”нинг 30-жузи таржимасида Шовосил Зиёдовнинг шахсан ўзи бош муҳаррир вазифасини бажарди.

Олим “Самарқандлик алломалар”, “Имом Бухорий мажмуаси китоб-альбоми”, “Мовароуннаҳрда мотуридия калом илми мактаби”, “Материалы по среднеазиатской сфрагистике”, “Ўрта аср Шарқ алломалари” каби китоблар тасниф этган.

Юқорида Шовосил Зиёдовда тадқиқотчиликка “туғма” иштиёқ борлиги бежиз таъкидлангани йўқ. Бир неча марта хориждаги халқаро грант ва стипендиялар соҳиби бўлгани ҳам буни тасдиқлайди. Жумладан, Германия ёш шарқшунос олимларининг “Шарқ қўлёзмалари тавсифи” ва Франциядаги “Марказий Осиё қўлёзма мероси” дастурлари доирасида, шунингдек, Буюк Британиядаги Оксфорд Ислом

тадқиқотлари марказининг “Имом Бухорий авлодлари” йўналиши бўйича стипендиати сифатида малака оширди. Эътироф этиш керакки, етарли даражада илмий салоҳиятга эга бўлмаган, илм-фанга лаёқатсиз, чин тадқиқотга қурби етмайдиган инсон бундай натижаларга эришиши жуда қийин, ҳатто имконсиздир. Негаки, Ўзбекистонда “отанг яхши, онанг яхши” билан, ё таниш-билишлар орқали, ё пора ёрдамида иш битириш эҳтимол мумкиндир, лекин Германия, Франция каби давлатларда бундай найранг ўтмайди. Бу мамлакатлардаги илмий марказлар инсонга унинг ақл-заковати, иқтидор ва истеъдодига қараб баҳо беради, шунга яраша муносабат билдиради.

Бу далилларнинг барчаси ва ҳар бири, шубҳасиз, Шовосил Зиёдовни юқорида қўрсатилган икки тоифадан биринчисига киритиш учун ишончли асос бўла олади.

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори IRCICA, ISESCO каби халқаро илмий ташкилотлар, хориждаги кўплаб илмий-тадқиқот марказларининг раҳбар ва олимлари билан шахсий дўстона муносабатлар ўрнатган. Бундай етук шахслар эса, дуч келган киши билан дўстлашмайди, муносиб инсон билан алоқа боғлайди.

Бу олим ҳақида сўз кетганда, Шовосил Зиёдов ташаббускор раҳбар эканини ҳам қайд этиб ўтиш керак. Шу чоққача Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида 23 халқаро конференция ва 54 семинар ташкил этилди. Марказ жаҳондаги 34 етакчи илмий-тадқиқот маркази ва университет билан ҳамкорликка оид меморандумлар имзолади. 22 нафар ходим Буюк Британия, Германия, Франция, Саудия Арабистони, Туркия, Миср, Малайзия, Россия каби давлатлардаги турдош марказлар ва университетларда ташкил этилган малака ошириш ва ўқув курсларида иштирок

этди. Шуларнинг ўзиёқ юқоридаги фикрнинг ёрқин далили бўлади.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг қўлёзмалар фондини бойитишда ҳам Шовосил Зиёдовнинг ташаббускорлиги, музокарани манфаатли тарзда олиб бориш қобилияти, хорижлик олимлар билан яқин дўстлиги муҳим ўрин тутмоқда. Масалан, Мисрдан 130 минг ноёб қўлёзма асарнинг электрон нусхаси келтирилди. Мисрдан 4 997, Туркиядан 614 китоб олиб келинди. Саудия қўлёзма фондларидан Имом Бухорий асарларининг 34 электрон нусхаси келтирилди. Муҳаддислар султонининг шоҳ асари – “Ал-Жомийъус саҳиҳ” қўлёзмаларининг 796 электрон нусхаси тўпланди. Бу жараён изчил давом эттирилмоқда.

Камина Шовосил Зиёдов билан 2019 билан буён таниш. Ўтган даврда бу инсондан яхшилик кўрса кўрдик, асло ёмонлик кўргани йўқ. Олим ҳақида бошқалардан ёмон гап ҳам эшитгани йўқ. У чин олим бўлмаганида, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказига “отанг яхши, онанг яхши” йўли билан, ё таниш-билишлар ёрдамида, ё пора орқали, ё яна бошқа чоралар воситасида раҳбар бўлиб қолганида эди, камина буни муқаррар билган бўларди. Негаки, қинғир ишнинг доим қийиғи чиқади. Шовосил Зиёдов ҳақида эса, таъкидланганидек, бирор номаъқул гап каминанинг қулоғига чалинмади. Мухтасар айтганда, чин олим, улкан салоҳиятга эга тадқиқотчи, моҳир раҳбар ва камтар инсон. Унга келгусида янада улкан илмий зафарлар, оилавий бахт, мустаҳкам соғлиқ тилаб қоламиз. Аллоҳ умрини баракотли қилиб, мартабасини зиёда қилаверсин!

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL
CONFERENCE

**«ISSUES OF CREATING
THE BASIS OF THE SPIRITUAL
HERITAGE AND III RENAISSANCE:
STUDY, RESEARCH, PERSPECTIVES»**

January 2023, Samarkand

*On the occasion of the 50th anniversary of the birth of Shovosil Ziyodov the
Director of the Imam Bukhari International Scientific-Research Center*

**«МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА
III РЕНЕССАНС АСОСИНИ ЯРАТИШ
МАСАЛАЛАРИ: ИЗЛАНИШЛАР,
ТАДҚИҚОТЛАР, ИСТИҚБОЛЛАР»**

2023 йил январь ойида
ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ
МАРКАЗИ ДИРЕКТОРИ ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ
ТАВАЛЛУДИНИНГ 50 ЙИЛЛИГИ
МУНОСАБАТИ БИЛАН БЎЛИБ ЎТГАН
ХАЛҚАРО АНЖУМАН МАҚОЛАЛАРИ ТЎПЛАМИ

Самарқанд – 2023

МУНДАРИЖА / CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Шаҳноза МАДАЕВА. Илк ўрта аср Шарқ Ренессансида фалсафа мактаблари анъаналари ва кутубхоначилик тарихи.....	92
Гулчехра НАВРЎЗОВА. Баҳоуддин Нақшбанд камолотида ҳадис илмининг ўрни.....	98
Очил БЎРИЕВ. Абу Наср ибн Ироқ – Абу Райҳон Берунийнинг садоқатли устози.....	110
Шокир ҒАФФОРОВ. Темурийлар даври таълим тизимида мадрасалар фаолияти.....	117
Nazar HAKIMOV, Dilrabo AMRIDINOVA. Sociophilosophical views of Ishoqxon Ibrat.....	128
Э.М. ИЗЗЕТОВА. Феномен неопределенности в контексте философского дискурса.....	141
Хусан ДЖУРАКУЛОВ. Бугунги глобллашув жараёнида экологик муаммоларнинг олдини олишда ислом манбаларидан оқилона фойдаланиш йўллари.....	150
Ойгул ШАРИПОВА. Абдулҳолик Ғиждувоний ва Ориф Ревгарий.....	157
Отабек МУҲАММАДИЕВ. Алоуддин ал-Усмандий ас-Самарқандий – мотуридийлик мактаби вакили.....	169
D.ERNAZAROV, F.USMONOV. Falsafa tushunchasining etimologik va tarixiy kelib chiqishi.....	182
Маърифат ХАНДАМОВА. Ал-Хоразмий илмий меросида қадимги ҳинд ва юнон илмларининг аҳамияти.....	189

Мавжуда ГУЛАМОВА. Кумушхонавий васиятномасида одоб-ахлоқ ғоялари.....	196
Лола МУХАМЕДЖАНОВА. Бухоро жаид-маърифат-парваларининг таълим-тарбия ва маориф соҳасидаги ислохотлари.....	204
Мустафо БОЗОРОВ. Глобаллашувнинг маънавий жараёнларга таъсири.....	212
Ш.МАМАТҚУЛОВ. Янги Ўзбекистонда замонавий кадрларни тайёрлашнинг долзарб масалалари.....	218
Олмос ТУРСУНОВА. Истеъмолчи ҳуқуқининг ҳадиси шарифларда кафолатланиши.....	223
Абдухолиқ ТАШАНОВ. Бузғунчи ғояларнинг моҳияти ва тараққиётга таҳдиди.....	228
Давронбек ҚОДИРОВ. Кушайрийнинг “Рисола фитасаввуф” асарига асос бўлган манбалар таснифи.....	239
Маҳмуд ОРЗИЕВ, Зафар АРТИКОВ. Шайбонийлар Сибир хонлиги асосчилари.....	244
Отабек ОРТИҚОВ. Тасаввуф таълимотининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари.....	250
Нигора ДЖУРАЕВА, Шахзод ХАБИБУЛЛАЕВ. Некоторые аспекты учения Абу Насра аль-Фараби о диалектике.....	257
Бектош РАХИМОВ. Туркистон генерал-губернаторлиги Каспийорти вилояти хорижий фуқаролари тарихи (XIX аср охири – XX аср боши).....	263
Юнус ХОЛИҚОВ. Янги Ўзбекистонда бағрикенглик маданиятини ривожлантиришда Ислом динининг ўрни.....	270

Ислом ҲАМДАМОВ. Амир Темур ва темурийлар даврида ижтимоий-фалсафий ғоялар.....	277
Илҳом РИЗАЕВ. Ижтимоий тизимларнинг ривожланиши: барқарорлик ва беқарорликнинг ўзаро таъсири.....	285
Умида КУДРАТОВА. Замонавий таълимда инсонпарварлик тамойиллари.....	290
Дилбар РУСТАМОВА. Ўзбекистонда оила масалаларини илмий-амалий тадқиқ этиш муаммо ва ечимлари.....	297
Мавлуда РАҲМОНОВА. Фитрат баркамол инсон ҳақида..	302
Йўлдошхон ИСАЕВ. Абу Ҳафс Бужайрийнинг ҳадис илмида тутган ўрни.....	307
Бахтиёр ТУРСУНОВ. Алишер Навоий маънавий меросининг баркамол авлод тарбиясидаги ўрни ва аҳамияти (синергетик таҳлил).....	314
Жонибек ЖУМАЕВ. Диний тафаккур эволюцияси: исломий дунёқараш ва тасаввуф таълимоти.....	322
Сухроб ЭРҒАШЕВ. XX аср бошларида Самарқанд таълим тизимидаги ўзгаришлар.....	331
Баҳромжон ҒОҒУРОВ. Бобурийлар маънавий меросида ахлоқий ва сиёсий масалаларнинг айрим жиҳатлари.....	337
Эштемир ЖУМАЕВ. Ёшларимиз онгига миллий маънавиятни сингдириш орқали “Оммавий маданият”нинг салбий оқибатларидан ҳимоялаш.....	345
Жамол ШОНАЗАРОВ. Ислом таълимотида инсон тарбияси ва ахлоқий фазилатларининг улуғланиши.....	349
Шерахон ХАШИМОВ. Ўзбекистоннинг халқаро имиджи юксалишида миллий туризмдаги ворислик жараёнлари....	354
Ибодат САТТОРОВА. Имом Бухорий мажмуаси тарихи.....	366

Шавкат ХАМЗАЕВ, Нилуфар ТУВАЛОВА. Яссавийлик таълимотида маънавий фазилатларнинг улуғланиши.....	373
Mamlakatxon NURMATOVA. Shaxs haqidagi nazariyalarni o‘rganish ahamiyati.....	378
Қаҳрамон АҲМЕДОВ, Нозлия ЮНУСОВА. Интеллектуал ривожланишда ортда қолаётган ўқувчиларда молиявий саводхонлик ҳамда ижтимоий–маданий фаолиятни шакллантириш.....	382
С.А.ПАРМАНОВ. Сиёсий маданиятнинг ижтимоий-тарихий табиати.....	390
Matluba TO‘QLIYEVA. O‘quvchilarning o‘qish malakalarini takomillashtirishda PIRLS topshirig‘idan foydalanish.....	395
Сардор КЕНЖАЕВ, Санжар ҲАСАНОВ. Ҳирот миниатюра мактаби (Камолиддин Бехзод портретига чизгилар).....	399
Saodat JABBOROVA. XX asrning boshlarida Buxoro amirligida jadid harakatining vujudga kelishi.....	410
Насиба ИБОДОВА. Мирзо Абдулқодир Бедил фалсафаси таҳлили.....	421
Isomiddin JO‘RAYEV. Mirzo Salimbekning “Kashkuli Salimiy va Tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin” asari xususida.....	426
Алишер РАЖАБОВ. Мирбобо Нақшбандий ҳаёти ва маънавий меросининг ўзига хос хусусиятлари.....	434
Дилшод ШАРИПОВ. Янги дунё тартиботида тинчлик ва тамаддуний (цивилизацион) ёндашув таҳлили (С.П.Хантингтоннинг “Тамаддунлар тўқнашуви” концепциясининг таҳлили асосида).....	441

Orifjon BERDIYEV. Ya'qub Charxiyning "Asma" - ul Husnaning sharhi" asari va uning insonni ma'rifatli bo'lishiga ta'siri.....	449
M.B. YAKUBOVA. Markaziy Osiyoda bo'lgan nemis tadqiqotchilari.....	455
Э.УЛУҒМУРОДОВ, Шахзода ОРТИҚОВА. Сўфизм гносеологиясининг фалсафий таҳлили.....	461
Ma'ruf G'OVSIDINOV. Y.E.Bertels asarlarida Jomiy falsafiy qarashlari tahlili.....	473
Э.Т. РАҲМАТОВ. Хожа Алоуддин Аттор ҳикматлари....	480
Набижон ҲАҚҚУЛОВ. Сиддиқий – Ажзий қарашларида Ватан мадҳи.....	487
Aziz SHADMONOV. Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini qurishda erkinlik g'oyasining ahamiyati.....	491
Иноят ЭШПУЛАТОВ. Араб мусулмон тафаккурида камолотга етган инсон масаласи.....	496
Асилбек ХЎЖАЁРОВ. Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишда Насаф воҳаси алломалари меросининг аҳамияти.....	503
Сайёра ХАШИМОВА. Ислом динида ва дунёвий давлатда имконияти чекланган инсонларга муносабат масалалари...	509
У. НАЗАРОВ. Маърифатпарвар Саид Ризо Ализода фалсафий қарашларининг жамиятдаги ўрни.....	519
Баҳодир ЭШБЕКОВ. Очиклик сиёсати янги Ренессанс мезони.....	525
Bunyod ESIRGAPOV. Qo'qon xonlari arxivining O'zbekiston tarixini o'rganishdagi o'rni.....	530

Барно МАТЧАНОВА. “Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари” ғоясининг инсонпарвар моҳияти.....	541
D.GULAMOVA. Imom Buxoriyning barhayot merosi.....	552
Nozima ABDUG‘AFUROVA. G‘arb falsafiy-huquqiy tafakkurida tabiiy huquq va g‘oyalar rivoji.....	557
Islombek SODIQOV. Yangilanayotgan jamiyatimizda “Milliy yuksalish” konsepsiyasining ahamiyati.....	565
Муҳаббат САМАДОВА. XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро амирлигида жаидларнинг ислом динига муносабати тарихидан.....	573
Bekmurod AMRULLAYEV, Nusrat MIRZAYEV. The problem of malnutrition among young children on the african continent and the relationship between various infectious diseases in the region.....	579
Nafosat AKTAMOVA, Shahzoda MAQSUDJONOVA. Classification of military-legal issues in the management of Amir Temur’s army (in the example of Temur’s laws).....	592
Севинч ОРЗИҚУЛОВА, Шохинабону ПЎЛАТОВА. Амир Темур салтанати ижтимоий-сиёсий ҳаётида сарой маликаларининг ўрни.....	600
Zumrad KENJAYEVA. Uchinchi Renessans asosini yaratishda yetuk kadrlarni tayyorlash masalalari.....	603

ИЛК ЎРТА АСР ШАРҚ РЕНЕССАНСИДА ФАЛСАФА МАКТАБЛАРИ АНЪАНАЛАРИ ВА КУТУБХОНАЧИЛИК ТАРИХИ

Шаҳноза МАДАЕВА,
*ЎзМУ “Фалсафа тарихи ва мантиқ”
кафедраси мудури,
фалсафа фанлари доктори, профессор*

Марказий Осиё ва Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи мактабига асос солган олимлардан бири Шовосил Юнусович Зиёдов таваллудининг 50 йиллиги муносабати билан “Маънавий мерос ва III Ренессанс асосини яратиш масалалари: изланишлар, тадқиқотлар, истиқболлар” мавзусида ташкил этилган халқаро конференция Янги Ўзбекистон ва III Ренессанс сиёсати фонида янги тарихий, илмий ва методологик масалаларни кун тартибига қўйди. Ўзбекистонда III Ренессанс сиёсатининг келажагига қанчалик умид, мақсад ва истиқбол режалар қўйилаётган бўлса, унинг тарихий илдизлари шунчалик чуқур, серқатлам ва ҳали қирралари ўрганилмаган илмий томонлари мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз. Юртимизда III Ренессанс ижтимоий сиёсати бошланишидан аввалроқ мамлакат раҳбари Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан адабиёт ва санъат намоёндалари ижодини ёш авлодга чуқурроқ танитиш, китобхонлик маданияти орқали фарзандларимиз маънавий дунёсини бойитиш ва тафаккур даражасини оширишга бўлган хайрли ишлар бошланди. Бу катта маданий ҳаракат маълум маънода инсоният тарихида содир бўлган Ренессанс даврларининг

қонуният, яъни ҳудудлардаги китоб ва кутубхоначилик тарихи, китобхонлик маданиятининг уйғониш давлари тараққиёти билан параллел ривожланиши қонуниятининг рамзий ифодаси эди.

Ўзбекистоннинг тарихий, илмий, маданий илдизлари ўз анъаналарини Илк Ўрта аср Ренессансидан олади. Илк Ўрта аср Ренессанси илмий метод ва кашфиётлари билан инсониятнинг XXI асрга қадар ўз аҳамиятини сақлаб қола олган ва парадигмал равишда ҳали ундан ортиқ ва мукаммал илмий тизим ишлаб чиқилмади. Илк Ўрта аср мусулмон цивилизациясининг бошқа тараққиёт моделларидан фарқли равишда оламшумул аҳамият касб этишида олим Ф.Роузенталнинг фикрича, ислом давлатлари тараққиётидаги дунёвийлик принциплари билан диний билимларнинг ўзаро бирлаша олганида, деб баҳоланади¹. Ислом нафақат дин, балки сиёсий идеология сифатида ўзи кириб борган мамлакатларнинг илм-фани, маданияти, давлат бошқарувидаги прогрессив тамойилларни ўзига сингдира борди. Бу ҳақдаги фикрни кутубхоначилик тарихи билан боғлаб ривожлантирган олим А.Б.Халидов: “Китоблар қўлда кўчирилишига қарамасдан катта ҳажмда чоп этилар эди, бу ҳолат ҳатто ўрта аср Европасига ҳам хос эмас эди. Балки, мутахассислар ҳам араб китоб маҳсулотининг ҳақиқий ҳажми ҳақида ўзларига тегишли ҳисоб бера олишмайди, чунки тарихнинг барча чиғириқларидан ўтиб келган энг ноёб ва қадимги қўлёзма дурдоналарининг энг кичик қисми ҳам бизга юз минглаб нусхада мавжуд бўлганидан хабар беради”, дейди². Ислом халифалигида ёзма маданиятнинг энг гуллаб-яшнаган даври эрамизнинг 750-850 йилларига тўғри келади. Бу маданият Илк Ўрта аср Ренессансигача

¹ Роузентал Ф. Торжество знания: Концепция знания в средневековом исламе. – М.: Наука. 1978. –С.324.

² Халидов А.Б. Очерки истории арабской культуры. 1982. – С.215.

китобат маданиятига бўлган катта интилиш ва ихлосни шакллантирди. Адам Мец ўзининг машҳур “Мусулмон ренессанси” китобида Кордова, Қоҳира, Боғдод, Марв масжидларида кутубхоналар бўлиб, улар аксарияти халқ томонидан топширилган китоблар эвазига бойиб борган. Бу кутубхоналар номи “Ҳикматлар хазинаси”, деб номланиб, кичик шаҳарларда китоблар сони 120 мингдан 200 минггача, катта шаҳарларда эса 400 минггача бориб етган. Подшоҳлар, сарой аъёнлари, қозилар ўртасида китоб йиғиш, йилнинг маълум санасида уларни умумий кўргазмасини ташкил этиш, чоп этилган китобларни шаҳарма-шаҳар етказиб берувчи хизматлардан фойдаланиш урф бўлган³.

Катта оқим сифатида вужудга келган кутубхона ва китобхонлик маданияти ўз-ўзидан илм-фан тизимида ҳам сифат ўзгаришларини ҳосил қилмаслиги мумкин эмас эди. Аббосийлар халифалигининг Дамашқдан Боғдодга кўчирилиши ислом халифалигида бу давргача қисқа муддатда эришилган цивилизацион ривожланиш тажрибасини амалга ошира бошлади. Аксарият тарихчи олимлар тадқиқотларида мазкур даврда олимлар “адиб”, яъни мумтоз адабиёт ва ҳаёт қонуниятлари ҳақидаги бадиий ифодаланган билимлар вакили ва махсус табиий фанларни чуқурлаштирилган ҳолда ўрганишга ҳаракат қилган “олим”лар гуруҳига туркумлашган. Табиий соҳага қизиққан олимлар “ҳикмат” илми вакиллари деб ҳам эътироф этилган. Ҳикмат аслида Илк Ўрта аср шарқида Аристотель фанлар туркумигача мавжуд бўлган табиий илмлар бирлашмасини англатган бўлса, Шарқнинг аристотелизмни мусулмон дунёсига олиб кирган бир қатор файласуфлари таълимотидан кейин ҳикмат ва фалсафа деярли бирлашди. Чунки Боғдод, Исфаҳон, Дамашқ каби

³ Қаранг: Мец А. Мусулманский Ренессанс. – М.: Наука. 1966. – С.145.

йирик илм марказлари кутубхоначилик анъаналарида қадимги юнон файласуфлари асарларини несторианлар орқали араб тилига таржима қилиш, уларга шарҳлар ёзиш билан бирга, Аристотель мантиғи усулларини шарқона китобларга сингдиришга бўлган ҳаракатлар ҳам мавжуд эди. Бунда араб адабиёти жанрларига янги руҳни, янги маданий усулни олиб кириш, араб ва юнон маданиятини адабий жанрда бирлашиши рўй беради. Таржима пайтида баъзан муаллиф усулидан чиққан ҳолда қайта мулоҳаза қилиш, унинг ўрнига таржимоннинг номи асар муаллифи сифатида қайд этилиши ҳам содир бўлди⁴. Таржимонлик касби билан кенг тарқалган яна бир муҳим иш китоб кўчирувчилик эди. Бу касб Уммавийлар давридаёқ мавжуд бўлиб, Хорун ар-Рашид ва Халифа ал-Маъмун даврида кутубхонадаги муаллифлар ва таржимонлар китоб нусхасини кўчирувчилар билан таъминланганлар. Кордовадаги Ибн Футайс кутубхонасида доимий равишда олтита нусха кўчирувчи фаолият олиб борган.

XI асрларга келиб эса вақф кутубхоналари вужудга кела бошлади. Ислом дунёси иқтисодиётида ўзига хос мулкчилик шаклининг пайдо бўлиши вақф, ундан тушган даромад хайрия мақсадларига, давлат муассасалари, масжидлар, шифохоналар, мактаблар, кутубхоналар ва уларнинг ходимларини таъминлаш тизимини йўлга солди.

XI-XIV асрларда Миср, Боғдод, Дамашқ ва Қоҳирада юздан ортиқ вақф кутубхоналари ташкил этилган. Бу кутубхоналар турли даврларда ташкил этилган бўлиб, уларнинг фаолияти доимий равишда кенгайиб борган.

Мусулмон маданияти Александр Македонский давридан кейин биринчи марта катта тарихий давр ва ҳудудий маконга эга Шарқ ва Ғарб, эллинистик Ўрта Ер денгизи

⁴ Бу ҳақда қаранг: Халидов А.Б. Очерки истории арабской культуры. 1982. – С.258.

ва ҳинд-эрон дунёси маданиятларини бирлаштирган ҳолда янги цивилизация яратди. Юқори китобхонлик ва кутубхоначилик малакаси ҳамда маданиятига эга бўлган мусулмон дунёси ўзи яратган давлатчилик тизимида илм-фаннинг ақлий кашфиётлар билан узвий алоқадор бўлган астрономия, медицина, математика фанларини олимлар фаолияти натижасида ривожлантирди. Чунки давлат бошқарувида ушбу фанлар иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт ва қишлоқ хўжалиги тармоқлари билан ҳамбарчас боғлиқ эди. Антик фалсафа элементларининг таржималар орқали китоб дунёсига кириб келиши мусулмон фалсафаси мактаблари яратилишига асос бўлди.

Илк Ўрта аср мусулмон Ренессансининг ажралмас қисми Марказий Осиёга тўғри келади. Марказий Осиёнинг Бухоро, Хива, Самарқанд, Марв шаҳарларида дунёга машҳур кутубхоналар ислом кириб келгунгача мавжуд бўлиб, улар йирик сулолавий кутубхоналар, масжид-мадрасалар қошидаги кутубхоналар сифатида фаолият олиб борган. Мовароуннаҳрда олимлар мактабларининг вужудга келишида айнан кутубхоначилик маданиятининг ўрни катта бўлган.

IX аср Бухоро амирлиги кутубхонаси жуда бой фондга эга бўлиб, у Ўрта Осиёнинг сиёсий ва маданий маркази ҳисобланган. Аксарият китоблар тиббиёт, мантиқ ва фалсафага доир бўлиб, тиббиётга оид китоблар ичида қадимги юнон табибларидан Гиппократ асарлари, Узоқ Шарқлик табиб Дискурдус (Педаний Диоскорид), II асрда яшаган табиб Жолинус (Клавдий Гален) асарлари, римлик табиблардан Архиген, Троян Руфус, исқандариялик Бавлус (VII аср) асарлари сақланиб келинган. Шунингдек, Абу Бакр Муҳаммад бин Закарийё ар-Розий (865-925), Аббосийлар сулоласининг сарой табиби Ибн Мусовайх, бағдодлик

Исо ибн Али (IX аср), Исо бин Яхё (IX аср), ҳинд табиби Чарак Ҳиндий (I аср), яҳудий табибларидан Басрали Ибн Мосаржовайх (IX аср) ва бошқаларнинг асарлари мавжуд эди.

Мовароуннаҳр кутубхоналарида Афлотун ва Арастунинг араб тилига таржима қилинган асарлари, Ҳусайн бин Исҳоқ томонидан араб тилига ўғирилган юнон файласуфлари китоблари, Ар-Розий, Исҳоқ ал-Киндий, Абу Наср Форобий ва бошқа мутафаккирларнинг қўлёзмалари сақланган.

Хоразм Маъмун академияси ҳам дорул ҳикма ва китоблар хазинасини бирлаштирган йирик илмий марказ сифатида фаолият олиб борган.

Хулоса қилиб айтганда, мусулмон Ренессанси илмий толерантлик, маданий тараққиётдаги прагматик характер эвазига ўз давригача бўлган бутун инсониятда яратилган илмий, маданий, маърифий, прогрессив диний анъаналарни бирлаштирди. Лекин бу шунчаки қоришма эмас, конструктив жихатдан янги даража ва сифатга эга бўлган цивилизацион босқич эди. Ренессанс маданиятининг илмий–методологик асосини яратган фалсафий мактаблар ислом илоҳиёти ва фалсафаси негизида бирлашди.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД КАМОЛОТИДА ҲАДИС ИЛМИНИНГ ЎРНИ

Гулчеҳра НАВРЎЗОВА,
*Бухоро муҳандислик-технология
институтини профессори,
фалсафа фанлари доктори*

Умуминсоний қадриятларнинг муҳим таркибий қисми ҳадислардир. Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришда ҳам ҳадис илмининг аҳамияти салмоқлидир. Бутун умри давомида ҳадисларни йиғиб, уларнинг ишончлисини жамлаган ва ҳадисшунослик илмида саҳиҳ йўналишини бошлаган Абу Абдуллоҳ ибн Исмоил Бухорийнинг “Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ” (Ишонарли тўплам) ва “Ал-адаб ал-муфрад” (Адаб дурдоналари) асарлари таржима қилиниб, нашр этилгани мустақиллик берган олий неъматлардан биридир.

Имом Исмоил Бухорийнинг издошларидан бири сифатида бухоролик Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) ни тилга олиш мумкин. Баҳоуддин руҳий камолот йўлини увайсийлик дейдилар. Чунки у ўзидан олдин ўтган Абдулҳолик Ғиждувоний руҳониятидан таълим олган. “Мақомот” ва қолган манбаларда ёзиладики, Абдулҳолик Ғиждувоний у кишига шундай буюрганлар: “Барча ҳолатда ҳам қадаминг амру наҳйи кўчасида бўлсин, суннатни ҳамиша жойига қўйишга интил, бидъатлардан узоқ бўл, Мустафо (С.А.В.)нинг ҳадисларини ўзингга пешво қилиб ол, Расулуллоҳ (С.А.В.) ва унинг улуғ саҳобалари (р.а)

асарлари ва хабарларини изловчи ва ўрганувчи бўл!”¹
Баҳоуддин Нақшбанд маънавий устозининг ўғитларига
тўла амал қилади ва айтадики, “Расул (С.А.В.) ҳадисларини
ўрганиш ва саҳобаи киром (р.а) ишларига амал қилишга
буюрилганим учун уламоларга мулозамат қилар ва ҳадис
ўқир эрдим. Саҳобаларнинг йўл-йўриқларини ўргандим ва
ҳар бирига амал қилардим. Буларнинг натижасини Илоҳий
иноятлар туфайли ўзимда мушоҳада қилар эдим”².

Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳадис илмини ўргатган устози
ҳақида Носириддин Тўрани “Тўхфат уз-зоирин” асарида
маълумот берилган. У кишини Баҳоуддин Қишлоқий деган
ном билан тилга олиб қуйидагиларни ёзган: Мавлоно
Баҳоуддин Қишлоқий ўз даврининг муқтадоси (рахбари)
бўлгандирлар. У киши зоҳирий (ақлий мантиқий) ва ботиний
(руҳий) илмларда олим, шунингдек, каромат соҳиби эдилар.
“Мақомот”да Баҳоуддин Нақшбанд томонидан айтилган
қуйидаги сўз келтирилган: “Ҳазрати Мавлоно Баҳоуддин
Деггароний қошида бир неча вақт ҳадис ўқиган эдим”³.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳадис илмини ўрганган ва ўз
ҳаётида қўллаб, яхши натижалар беришини кузатган. У бу
ҳақда шундай ёзади: “Кимки битта ҳадисга умр бўйи амал
қилса кафил бўламанки, у мақсадига етади”. Масалан у:
“Ман Аслаҳа жаворихаху аслаҳаллоху жавонибаҳаху”,
яъни **“Кимки қўл-оёғини тўғри ишлатса, Тангри таоло**
унинг насибасини тўғри қилиб беради”, ҳадисига амал
қилса, кафил бўламанки, унинг иши дин ва яқин йўлида
охирига етади”⁴ деган. Демак, Баҳоуддин Нақшбанд инсон

¹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Форс тилидан таржима, сўзбоши, изох ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: O‘zbekiston. 2019. – Б.39-45.

² Ўша манба. – Б.45.

³ Ўша манба. – Б.61.

⁴ Ўша манба. – Б.149.

ўзига берган олий неъмат бўлган қўл ва оёғини тўғри, Ҳақ йўлида ишлатса, дини ҳам охирига етади ва яқин, яъни маърифатга етиб, оламнинг асл моҳиятини билиб олади, дейди.

Баҳоуддин Нақшбанд ўзи ҳам шу ўғитга амал қилиб, “Назар бар қадам” рашҳа – ўғити ва доим “Дил ба Ёр, даст ба кор” шиорига риоя этган ва тариқат аҳлини ҳам шунга чорлаган. Халифалари Алоуддин Аттор нақл қиладики, “Ҳазрат Эшоннинг қадамлари суннатга тобе бўлишликда мустаҳкам эди. Ҳалолга интилиш ва шубҳали нарсалардан қочишни, айниқса, ҳалол луқмани таъкидлаб гапирардилар. Сухбатларда доимо **“Ибодат ўн қисм, ундан тўққиз қисми ҳалол талабида бўлиш, бир қисми эса бошқа ибодатдир”**⁵, ҳадисини айтар эди. Бу ҳадисни такрорлаб, Баҳоуддин Нақшбанд ибодатнинг ўзини ўн қисм десак, унинг тўққиз қисми ҳалол луқма талабидаги амаллар, қўл ва оёғини ҳаракати, меҳнат қилиш, тил ва дилдаги ҳалол ниятини киритади. Бир қисмини эса фарз қилинган ибодатлар, дейди. Демак, фарз ибодатларни бажариб, ҳалол меҳнат қилмаса, омонатга хиёнат қилса, тили, кўзи, қулоғи, қўл, оёғини ҳаромдан эҳтиёт қилмаса, унинг барча ибодатини Оллоҳ қабул қилмас экан. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбанд бу ҳадисга амал қилиб доимо, ўзи ҳам, тариқат аҳлини ҳам, ҳалоллик талабида бўлишга ундаган.

Имом Бухорий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг биринчи қисми бўлган “Иймон” китобининг 40-бобида шундай ҳадис келтирилган: **“Ҳалол билан ҳаром бор нарсадир. Аммо иккаласини фарқлашда ноаниқликлар мавжуд. Одамларнинг кўпи уларни билмаслар. Шунинг учун кимки шубҳали нарсалардан ўзини тийгайдир, динини**

⁵ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: O‘zbekiston. 2019. – Б.83.

камчиликлардан, обрўйини таънадан сақлагайдир ва кимки шубҳали нарсалардан тийилмагайдир, у бировнинг экини чеккасида қўй боқаётган чўпонга ўхшашидир. Унинг қўйларини экинга тушириши эҳтимоли бордир. Огоҳ бўлингизким, ҳар бир подшоҳнинг ўз чегараси бордур. Оллоҳнинг ердаги чегараси ҳаром қилинган нарсалардир. Киши баданида бир парча гўшт бор, агар у тузалса, аъзоларининг барчаси тузалгайдир, агар у бузилса, аъзоларининг барчаси бузилгайдир, у қалбдир!»⁶.

Имом Бухорий келтираётган бу саҳиҳ ҳадисда ҳалол, ҳаром ва қалб беҳудага бир жойда келтирилмаётир. Чунки ҳалол лукма ва ичимлик қалб кўзини очишга, маърифатли бўлишга имкон беради. Ҳаром лукма ва амаллар қалбни бузади ва ундан ўтадиган қон орқали бутун вужудга тарқалади. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбанд қалбни асраш лозим, деб “Вуқуфи қалбий”, яъни қалбдан огоҳ бўлиш рашҳасини тариқат талаби сифатида киритган.

Имом Бухорий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг иккинчи қисмидаги “Савдо-сотик китоби”да ҳам шубҳали ишларни қоралаган, 14-боби эса “Кишини касби ва ўз қўли билан меҳнатқилиши” ҳақидадир. Ундашундай ҳадис келтирилган: **“Ҳеч ким ўз қўли билан топган ризқдан кўра лаззатлироқ таом емаган. Оллоҳнинг пайғамбари Довуд (а.с.) ҳам ўз қўлларининг меҳнати билан тирикчилик қилганлар”**⁷. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёт йўли ва Нақшбандия тариқати назария ва амалиёти тўла ҳалоллик ва шубҳали нарсадан узоқлашишга асосланган. Имом Бухорий каби Баҳоуддин Нақшбанд ҳадисларни ёд билган, суҳбатларда уларни айтган. У ҳадисларни билиш билан бирга, уларни шарҳ

⁶ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. I том. – Т.: Қомуслар. 1991. – Б.26.

⁷ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. II том. – Т.: Қомуслар. 1997. – Б.9.

қилгани манбаларда келтирилган.

Баҳоуддин Нақшбанд асослаган тариқат Куръон ва ҳадисларга уйғундир. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбанддан “Сизнинг тариқатингизни қандай топиш мумкин?” деб сўралганда: “Шариатни маҳкам тутиш ва Расули Оллоҳ (С.А.В.) суннатларига тўлиқ амал қилиш билан⁸”, деб жавоб беради. Бошқа жойда Баҳоуддин айтади: “Бизнинг тариқатимиз урват-л-вусқо (кучли тутқич)нинг нодир кўринишларидандир, яъни панжани Муҳаммад Мустафо (С.А.В.) суннатининг тобелик этагига уришдир ва улуғ саҳобалар изларидан юришдир. Бу йўлда бизни фазл эшигидан киритганлар. Биз бошдан то охиргача ўз амалимизни эмас, унинг фазлини мушоҳада қиламиз. Бу тариқатда гарчи озгина амалда бўлса ҳам, файзу футух кўпдир. Аммо суннатга риоя этиш улуғ ишдир”⁹.

Имом Бухорийнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг биринчи қисмидаги “Иймон” китоби олтинчи бобида “Ўзингиз яхши кўрган нарсани биродарингизга раво кўрмагунингизга қадар ҳеч бирингиз чинакам мўъмин бўла олмайсиз”¹⁰ деб ёзилган. Дарҳақиқат, инсонлар орасидаги муносабатда нафс бўлмаса жамият тараққий этади.

Баҳоуддин Нақшбанд касаллигининг охирларида дўстлар учун мана бу ҳадисни ўқиган эдилар: “Мўъмин эмас ул кишиким ўз ҳавою нафсини тобиъ қилмаган бўлса”, яъни нафсини тўла идора қилиб, уни руҳий камолот йўлида хизмат қилдирган кишигина мўъмин бўлиши мумкин. Мўъмин – қалби ила ғайб оламига ишонувчи, фароизларни бажарувчи, иймон эгасидир. Модомики, инсон нафс илкида

⁸ Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: Ўзбекистон. 2019. – Б.121.

⁹ Ўша манба – Б.120-121-бетлар.

¹⁰ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. I том. – Т.: Қомуслар. 1991. – Б.15.

экан, у ҳақиқий мўъмин бўла олмайди. Бу мазмунларни очиб, Баҳоуддин куйидаги байтни ўқиган:

*То насўзад барнаёяд бўйи уд,
Пухта донад, к-ин суханро хом не*¹¹.

Мазмуни:

*То куймагунча уднинг ҳиди чиқмайди,
Бу сўз хом эмаслигини пухта одам билади.*

Яъни уд тўла куйганидан кейин ўзидан хушбуй ҳид таратади. Худди шундай нафсининг ҳою ҳавасларини жиловлаб олган, оддий одамлардан устун бўлган, руҳи бемалол камолот сари парвоз этадиган киши мўъмин бўлади. Буни тушуниш – пухта бўлиш, ботин илмидан огоҳ бўлиш, дил аҳлидан бўлиш лозим. Бундай одам бўлганда аниқ, пишиқлигини билади.

Нақшбандия тариқати асосчиси, комил инсон, валийлик рутбасига Шайх Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд таълиф этган “Аврод” рисоласи учун ҳадислар ғоявий манба бўлганини гувоҳи бўлдик. “Аврод” инсоннинг ўз руҳини камол топтириш учун Оллоҳга муножоти тарзида ёзилгандир. Унда ёзилади: “Сўзларимни тўғри рост қил (беҳуда сўзлардан асра)! Нафрат, ёмон кўришни юрагимдан узоклаштиргин. Кина, фасод, ғазабни калбимдан кетказгин!”¹². Имом Бухорийнинг “Ал-адаб ал-муфрад” асарининг 182-бобидаги 391-ҳадисда Абу ад-Дардодан ривоят қилинади. У киши айтдилар: Расулуллоҳ (С.А.В): **“Мен сизга намоздан, рўзадан ва садақадан ҳам даражаси ортиқроқ нарсани айтиб берайми?” – дедилар. Саҳобалар: “Айтиб беринг, ё Расулуллоҳ” – дейишди.**

¹¹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: O‘zbekiston. 2019. – Б.157.

¹² Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод. (Тўлдирилган қайта нашр). Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон Г.Наврўзова. – Т.: Sano-standart. 2019. – Б.53-54.

Расулulloҳ (С.А.В): “У эса кишиларнинг ораси тузук бўлишидир. Унинг бузук бўлиши ҳамма яхшиликларни тарошлагувчидир”, дедилар¹³. Демак, кишилар ўртасидаги муносабатларни тўғри бўлиши учун қилинган амални Муҳаммад (С.А.В) намоз, рўза ва садақадан афзал дедилар. Чунки агар ибодат қилинса-ю, лекин инсонлар ўртасида нифоқ солинса, муносабатларни бузса, бу ёмонлиги барча қилган яхшиликларини ўчириб ташлайди. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” биринчи қисмида “Иймон” китоби 3-боби “Бировга зарари тегмаган киши мусулмондир” деб аталади. Унда шундай ҳадис ёзилган: **“Қўли билан ва тили билан ўзгаларга озор бермаган киши мусулмондир, Оллоҳ таоло ман этган нарсалардан қайтган киши худо йўлида жиҳод қилган кишидир”**, дейилган¹⁴. Демак, киши қўлини тўғри ишлатиши, тилини тўғри қилиши ва муносабатларни яхши қилиши ҳақиқий мусулмонлиги белгилари экан. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбанд Оллоҳга: “Сўзларимни тўғри рост қил”, деб муножот қилиб, беҳуда сўз билан бировга озор беришдан ва муносабатларга путур етказишдан уни сақлашни сўрайди.

“Аврод”да Баҳоуддин инсонлар ўртасидаги муносабатларни бузувчи, уни залолатга олиб борувчи нафрат, ёмон кўриш, гина, фасод, ғазабни қалбимдан кеткиз деб муножот қилади. Ҳадисларда ҳам булар ёмон сифатлар деб қораланган. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг 4-томидаги “Адаб китоби”да бу масалага оид ҳадислар тўпланган. Унинг 57-боби “Бир-бирига ҳасад қилмоқ ва бир-биридан аразламоқ ман қилинганлиги ҳақида”дир. Унда шундай ҳадис келтирилган: **“Бадғумон бўлманглар, бадғумонлик –**

¹³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. – Т.: 1990. – Б.118.

¹⁴ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. I том. – Т.: Қомуслар. 1991. – Б.14.

энг ёлгон сўздир (яъни бадгумонлик бирлан айтилган сўз – энг ёлгон сўздир), тирноқ остидан кир қидирманглар, гап пойламанглар, бир-бирингизга ҳасад қилманглар ва нафратланманглар. Ака-ука тутиниб, Оллоҳнинг (солиҳ) бандалари бўлинглар!”¹⁵. Китобнинг 76-бобида ғазабни босмоқ ҳақида қуйидаги ҳадислар келтирилган: **“Бировни (қурашиб) йиқитган полвон эмас, балким ғазабланган вақтида жаҳлини ютган одам полвондир!”** Шунингдек, Абу Ҳурайра ривоят қиладилар: **“Бир одам Расулulloҳ (С.А.В)га “Менга насиҳат қилингиз”, деб эрди. Жаноб Расулulloҳ (С.А.В) “Ғазабланмагил!” – деб бир неча бор айтдилар”**.

“Аврод”да Баҳоуддин “Сенинг ҳузурингда камтарин бўлиш – хушуъни насиб эт!”¹⁶, деб муножот қилади ва гуноҳлардан паноҳ сўрайди. Шу билан бирга, “Бизни бир-биримизга иттифоқ этгин. Сен бизнинг бирлашув, ягона бўлишимизнинг асосисан”, деб Оллоҳга мурожаат этади.

Имом Бухорий шундай ҳадис ҳақида маълумот берадилар: **“Мўминларни ўзаро раҳмдиллик, дўстлик ва ҳамдардлик қилмоқликда бир аъзоси огриса қолган барча аъзолари биргаликда уни ҳимоя қилиб дарддан халос бўлмоғига кўмаклашуви бир тана янглиз деб билгил”**¹⁷. **“Ҳар бир эзгу амал садақадир”, “Ширин сўз садақадир”, “Ораларингизда энг яхшингиз –хулқи яхшингиздир”** ҳадислари инсон амалларини эзгу бўлишга чорлайди. Ҳадисларда ғийбат ёмон иллат сифатида қораланади ва у ўлган биродари гўштини ейиш билан тенглаштирилади. **“Ғийбатчи жаннатга кирмагайдир”** ҳадиси бу иллатдан

¹⁵ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. IV том. – Т.: Қомуслар. 1992. – Б.100-101.

¹⁶ Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод. (Тўлдирилган қайта нашр). Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон Г.Наврўзова. – Т.: Sano-standart. 2019. – Б.53-54.

¹⁷ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. IV том. Т.: Қомуслар. 1992. – Б.89.

узоқлашишга асос бўлади.

Инсонлар ўртасидаги муносабатни бузувчи амаллар чақимчилик, сўкиш, тухмат ҳадисларда қораланади. **“Кимки тухмат қилмоқ ва тухматга ишониб иш кўрмоқдин тийилмай, жоҳилликда давом этаверар экан, унинг ёб-ичмоқдин тийилмогининг (рўза тутмогининг) Оллоҳ Таолога ҳожати йўқдир”**¹⁸ – деб ёзилади. **“Аҳли дўзах кимлар эканини (ҳам) айтайми? Ҳар бир қўпол, қуруқ, гердайган, беқаноат ва димоғдор одам аҳли дўзахдир”**¹⁹. Ҳадисларда инсонлар ўртасида муносабатни яхшилашга ёрдам берувчи фазилат сифатида сабр макталади.

Баҳоуддин Нақшбанд энголий гўзаллик Оллоҳ эканини тан олиб, “Сен бизларни гўзал ахлоққа ҳидоят эт!”, деб муножот этади. Баҳоуддин: “Бизни юзимизни ҳаётдан мунаввар эт, қалбимизни завқ ва шавқинг билан тўлдир”, деб сўрайди. Шу билан бирга, “Саховатли, шариф нафс соҳиби қил! Бахил, гуноҳ билан яшовчи, мутакаббир, одамлар орасини фисқу фасод билан бузувчи, чақимчи ва ғийбатчи қилма! Ё Оллоҳ! Сендан баднафс, кўп беҳуда сўзловчи бўлиш, кибр, хирсу ҳавас, ҳасад, дунёга берилиш, ёмон гумонли бўлиш, тамаъ, қўполлик, май ичиш, бемаҳал марг, қаттиқ фитна ва оғир яшашдан паноҳ сўрайман”, дейди²⁰. Ҳадисларда ҳам шунга ҳамоҳанг ҳикматлар мавжуд. Масалан, **“Ҳаё иймондандир”**, дейилган. Баҳоуддин баднафс бўлишдан паноҳ сўраб, Оллоҳдан саховатли, шариф нафс тилайди. Имом Бухорий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг “Латиф сўзлар китоби”да ёзади: **“Мол-дунёси кўп одам бадавлат эмас,**

¹⁸ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. IV том. – Т.: Қомуслар. 1992. – Б.98.

¹⁹ Ўша манба. 1992. – Б.102.

²⁰ Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод. (Тўлдирилган қайта нашр). Мақола, изох ва шарҳлар муаллифи ва таржимон Г.Наврўзова. – Т.: Sano-standart. 2019. – Б.58.

балки нафси тўқ одам бадавлатдир”²¹. Шариф нафс бойликни ҳалол меҳнати билан топган молига қаноат қилиш, унинг баракотини Оллоҳдан сўраш одамлар кўлидаги бойликка тама қилмасликдир.

Ҳадисларда хушмуомала ва яхши хулқ энг гўзал фазилат экани таъкидланиб, **“Мўмин киши асло лаънат этувчи бўлмаслиги лозим”**, дейилади. Муҳаммад (С.А.В) ўзлари айтганларки, **“Мен дуои бад қилувчи, лаънат этувчи эмас, балки марҳамат қилувчи бўлиб юборилганман”**. У Зотдан шундай ҳадис бор: **“Мўмин киши одамларни таъна қилувчи, уялтирувчи, кишиларга лаънат ёғдирувчи, ёмон иборалар билан сўкинувчи ва уятсиз, тили аччиқ бўлиши мумкин эмас”**.

“Аврод”да Баҳоуддин Нақшбанд **“Эҳсон мақомида бизни гувоҳлигимизни мустаҳкам қил”**,²² деб айтадилар. Имом Бухорий ишонарли тўпламининг “Иймон китоби”да ёзиладики, Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В)дан **“Эҳсон надур?”** деб сўралганда, **“Оллоҳга уни кўриб турганидек ибодат қилмогингдир. Агар сен кўрмаётган бўлсанг, У сени кўриб турибдир”**, деганлар. Демак, Баҳоуддин ҳар бир амални Оллоҳ кўриб турганидек холис амалга оширган. Бу амалларнинг замирида Имом Бухорийдан сақланган қуйидаги ҳадис турибди: **“Ҳар бир одам боласининг баданида уч юз олтмишта майда сўнғак ва бўғинлар бор. Улар шу сўнғак ва бўғинлар учун ҳар куни бир садақа қилмоқлари лозим. Ҳар бир ширин сўз бир садақа, киши биродарига ёрдам қилмоғи ҳам бир садақа, унга бир қўлтум сув ичириши ҳам бир садақа ва кишиларга озор берадиган йўлдаги нарсаларни четга олиб ташилаш ҳам**

²¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. IV том. – Т.: Қомуслар. 1992. – Б.204.

²² Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод. (Тўлдирилган қайта нашр). Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон Г.Наврўзова. – Т.: Sano-standart. 2019. – Б.59.

бир садақа ҳисобланади”.

Демак, юқоридагиларга таяниб қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, Баҳоуддин Нақшбанд ўз ватани Бухорони жаҳонга танитган муҳаддис Имом Бухорий меросини ўқиб ўрганган ва уларни назарий асос қилиб, ўзининг Нақшбандия таълимоти ва “Аврод” рисоласини ёзган. Бу манбалар ҳозирги кунда ҳам маънавий-маърифий ишларни ташкил этиш ва шу руҳда тарбиялаш жараёнида умуминсоний кадриятларнинг бири сифатида хизмат қилиши мумкин.

Иккинчидан, манбалар таҳлили Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёт йўли ва камолотида ҳадис илмининг ўрни катталигини кўрсатади. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбандни Имом Бухорийнинг издоши дейиш мумкин. Буюк муҳаддис ёшлигидан ҳадисни ўрганиб тадқиқ этгани каби, Баҳоуддин Нақшбанд ҳам Хожаи Жаҳон ўғитларига амал қилиб, ҳадисларни ўрганган ва уларга тўла амал қилган. Имом Бухорий тўплаган ҳадисларга амал қилган ҳолда Нақшбандия тариқатига асос солган. Бу камолот йўли ҳозиргача жаҳонда маълум ва машҳурдир.

Учинчидан, Баҳоуддин Нақшбанд Имом Бухорийдек олим сифатида намоён бўлади. Имом Бухорий саҳиҳ ҳадисларни йиғиб ҳадисшуносликда янги илмий йўналишни бошлагани каби, Баҳоуддин Нақшбанд ҳадисларнинг ботинидаги маъзини, моҳиятини чақиб, уларни шарҳлаган ҳолда комил инсонларни тарбиялаш йўлларини кўрсатган. Демак, Баҳоуддин Имом Бухорий йиғган ҳадисларни халққа етказиб, улардаги ғояларни амалда тадбиқ этиб, уларни ўрганишни янада юксак босқичга кўтарган.

Умумий хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Баҳоуддин Нақшбанд асос солган таълимот ва маънавий мерос Имом

Бухорий ғояларига таянган ва уларни ривожлантирган.
Бунга қуйидагилар асос бўлади:

1. Баҳоуддин Хўжаи Жаҳон ўғитларига амал қилиб,
ҳадисларни ўрганган ва уларга амал қилган.

2. У асослаган Нақшбандия таълимоти ва тариқати тўла
суннатга мос келади.

3. Баҳоуддин Нақшбанднинг “Аврод” рисоласида
ҳам Имом Бухорий йиғган саҳиҳ ҳадислардаги ғоялар
ривожлантирилган.

4. Имом Бухорий умрини бағишлаб йиғган ҳадисларни
Баҳоуддин Нақшбанд ўрганиб, уларнинг ботиний моҳиятига
етган ҳолда шарҳлаган ва амалиётда қўллаган.

АБУ НАСР ИБН ИРОҚ – АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙНИНГ САДОҚАТЛИ УСТОЗИ

Очил БЎРИЕВ,
*Қарши давлат университети
профессори*

Маълумки, ҳар бир инсон устозидан сабоқ олиб, камолга етади ва эл-юртга танилади. Ҳаттоки, буюк жаҳонгир Искандар Мақдуний ҳам ўз устози Арастудан таълим олиб, доимо эъзозлаган. Устозсиз вояга етган инсонни асло тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боисдан ҳам халқимизда “Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар”, “Устоз отангдек улуг”, “Устозингдан айрилма” каби ҳикматли нақллар мавжуд. Демак, устоз ота каби ҳурмат қилинган ўзбекларда устоз-шогирд анъаналари жуда олис тарихга бориб тақалади. Бу эса алоҳида илмий тадқиқотни талаб қилади.

Жаҳон илм-фан намояндалари “XI аср – Беруний асри” деб эътироф этган. Буюк мутафаккир ва қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг устози машҳур олим Абу Наср ибн Ироқ бўлиб, уларнинг устоз-шогирд муносабатлари минг йил ошса-да, ҳамон барчага ибрат намунаси бўлиб келмоқда. Қуйида ана шу икки улуг сиймонинг устоз-шогирд алоқалари ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар билдирилади.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) ёшлигида устози машҳур олим Абу Наср ибн Ироқдан таълим олган, илм-фан сирларини ўрганиб, кўпгина асарларини мутолаа қилган. Ибн Ироқнинг ҳам Абу Райҳон Берунийга меҳри

кучли бўлиб, астрономия, геометрия ва математикага оид 12 та асарини унга бағишлаб ёзган. Устознинг таваллуд санаси номаълум бўлиб, 1034 йил Ғазнада вафот этгани манбаларда қайд этилган.

Абу Наср ибн Ироқ Берунийни Евклид геометрияси ва Птолемейнинг астрономик таълимоти билан таништирган. У шогирдининг ниҳоятда истеъдодли эканини таъкидлаб, Беруний ёшлигида мустақил астрономик кузатиш ишларини олиб борганини (994-995), бунинг учун махсус астрономик асбоб ихтиро қилганини ёзиб қолдирган. Фазовий тригонометрия асосчиси деб тан олинган, астрономия соҳасидаги қомусий олим Абу Наср ибн Ироқ ҳисобланиб, уни ҳақли равишда “Иккинчи Птолемей” деб аташган [1:288].

Ёш Абу Райҳоннинг болалиги ва ўспиринлигидаги устози ўз даврининг етук алломаси Абу Наср Муҳаммад ибн Ироқ африғий хоразмшоҳ Абу Абдуллоҳнинг амакиваччаси эди. Ибн Ироқ сиёсат билан шуғулланиб, бой кутубхонадан фойдаланиши, олимлар суҳбатида қатнашиши, илмий мунозараларда иштирок этиши билан машҳур эди. У 25 ёшида ёш Абу Райҳонни ўз ҳомийлигига олган, чунки устознинг астрономия, сфера геометрияга оид асарлари довруқ қозонган эди.

Абу Райҳон ўсмирлигида илмга қизиқиб, олим Абу Наср ибн Ироқдан математика, фалакиёт (астрономия) Абу Саҳ ал-Масиҳийдан фалсафа илмини ўрганган. У 17 ёшида мустақил астрономик кузатишлар олиб бориб, шаҳарнинг географик кенглигини ўлчаган. 994 йил 21 ёшида эклиптика текислигини қанчалик яқинлигини аниқлаган, жаҳонда биринчи бўлиб глобусни яратган [2:128]. Абу Райҳон 16–17 ёшида астрономия ва математика бўйича етук олим бўлиб шаклланган, 20 ёшида учта асар ёзган. 20-21 ёшида довруқ

қозонган.

1017 йилда Абу Наср ибн Ироқ ўзининг яқин шогирди Абу Райҳон Беруний билан бирга Султон Маҳмуд Ғазнавий саройига келган ва умрининг охирига қадар шу ерда хизмат қилган. Аммо бўлажак буюк олим ҳаётининг илк палласини – болалик ва ўсмирлик йилларини ўзининг туғилиб ўсган Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрида ўтказган. Берунийнинг қандай оиладан келиб чиққани ҳақида аниқ маълумот мавжуд эмас. Чунки ўзининг сўзларига кўра, у отасини ҳам, бобосини ҳам билмаган. Буюк аллома ёзадики: “Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, мен очигини айтганда насл-насабимни билмайман. Ахир мен аслида бобомни ҳам билмайман, Зотан отамни билмаганимдан кейин қай тариқа бобомни билай?”.

Демак, Абу Райҳон болалик йилларидиёқ ота-онасидан етим қолган, лекин ўзининг ўткир зеҳни ва истеъдоди сабабли у Котнинг Ироқий ҳукмдорларини ўзига жалб қилган. Бу ҳақда олим бундай ёзган эди [3:8]:

Минбарларга чиқиб, ошиб мартабам,

Ўтди неъмат соясида кўп оним.

Бокди Ироқ оиласи сут билан,

Нихол эдим, Мансур бўлди дармоним.

Ироқийлар оиласи мени бокди ўз сути билан,

Уларнинг Мансури эса мени ўстирди.

Ушбу мисрада Ибн Ироқ, яъни юқорида эслатилган Хоразмшоҳ амакисининг ўғли ҳақида сўз юритилган. Берунийнинг гувоҳлик беришича, ана шу Ибн Ироқ биринчи ўқитувчиси ва мураббийси бўлган. Устозининг туғилган йили номаълум. Аммо биобиблиограф Хайридин аз-Зириклининг маълумотига кўра, у 1034 йили Ғазнада вафот этган. Лекин баъзи манбаларда бу сана 1036 йил деб ҳисобланади. Агар Абу Насрнинг бобоси Ироқ X аср

бошида хоразмшоҳ бўлгани, унинг ўғли, яъни Абу Насрнинг амакисини машҳур сайёҳ ва географ Ибн Фазлон 921–922 йиллар Хоразм тахтида кўрганлиги эътиборга олинса, у ҳолда Абу Наср X аср охирларида 50 ёшларда бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Шунда Беруний туғилганида у 25 ёшда эди. Абу Наср ибн Ироқ ўз замонасининг йирик математиги ва астрономи эди. Умар Ҳайёмнинг маълумотига кўра, “У математика билан шуғулланган олимларнинг энг буюғи бўлган” [4:104].

Берунийнинг ёшлик йилларида Кот шаҳрида Ироқийлар сулоласининг сўнгги вакили хоразмшоҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ироқ ҳоким бўлган. Унинг амакиси Али ибн Ироқнинг ўғли Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ Абу Райҳоннинг биринчи ва бош тарбиячиси ҳамда устози ҳисобланади. Беруний кўпгина асарларида устозининг унга ёшлигидан бошлаб илм берганини чуқур мамнуният билан қайд этган. Ибн Ироқ замонасининг машҳур олими бўлиб, у ўзининг математика ҳамда астрономияга доир илмий ишлари ва кашфиётлари билан Хоразмдагина эмас, балки кўпгина хорижий мамлакатларда ҳам машҳур эди.

Устознинг қаламига мансуб асарлар сони 15 тага яқин бўлиб, 12 тасини ўз шогирди Абу Райҳонга бағишлаган. Шулардан олтитаси ўрта аср математикасининг ўта муҳим масаласига – синуслар теоремасига бағишланган ва уларда ўша теореманинг исботи келтирилган. Аллома “Менелай “Сфера”сининг ислоҳи” (“Ислоҳ китоб Маналаус фи ал-Курият”), “Менелай “Сфера”сидаги шаклини ислоҳ қилиш” (“Мақола фи ислоҳ шакл Маналаус фи курият”), “Осмон сферасидаги ёйларни бирини бошқаси орқали кесишувчи шакллар ва ташкил қилинган нисбатлардан фойдаланмай аниқлаш ҳақида рисола” (“Рисола фи маърифя

ал-киси ал-фалакий баъзуҳо мин баъз би тарикғайр тарик маърифатиха фи шакл ал-қитъа ван-нисба ал-муаллафа”), “Ясси ва сферик синуслар теоремаси тўғри бурчакли ва ўткир бурчакли учбурчаклар учун”, “Шоҳий Алмагестет” (“Ал-Мажист аш-Шоҳий”), “Азимутлар китоби” (“Китоб ас-сумит”) каби рисоаларни ёзган.

Устозининг бу тўпламлардаги асосий ғояларини биринчи бўлиб, ўз ижодига шогирди Абу Райҳон Беруний сингдирган. Сферик синуслар теоремаси ташқи кўринишидан анча содда кўринса ҳам, у сферик астрономиянинг турли муаммоларини осонлик билан ҳал қилиш имконини берган. Масалан, географияда унинг ёрдамида географик пунктлар координаталари топилган. Сферик астрономияда эса унинг ёрдамида турғун юлдузлар ва сайёраларнинг экваториал ва эклиптик координаталарини топиш мумкин бўлган. Беруний ўзининг “Геодезия” ва “Қонуни Масъудий” асарида бу теорема формуласидан ниҳоятда унумли фойдаланган [1:288-289]. Ибн Ироқнинг асосий астрономик асарларидан бири “Шоҳи Алмагест шоҳи” ҳисобланади. Бундан ташқари, у араб тилида ёзилган қўлланмалар муаллифи ҳамдир.

Ўз даврида дунё тан олган олим Абу Наср Ироқнинг жаҳон фанига қўшган ҳиссаси Паул Люк (Германия), Э.Кеннеди (АҚШ), Ю.Самсо (Испания), К.Иенсен (Голландия) каби олимлар томонидан юқори баҳоланган. Унинг “Геометрия бўйича саволларга жавоб трактати” немис тилига таржима қилинган ва 1910 йил Г.Зютер томонидан нашр этилган.

XI асрда Хоразмда шаклланган ва кейинчалик Маъмун академияси номини олган илмий муассаса тез орада Марказий Осиёдаги йирик илм-маърифат марказига айланган. Бу илмий марказ анъаналари қадимги Хоразм илмий-маданий масканлари ва африғийлар давридаги Кот удумларига узвий боғлиқдир. Маълумки, Кот Хоразмнинг

қадимги пойтахти бўлиб, у ерда азалий қоида бўйича олимлар гуруҳи тўпланган эди. Улар орасидаги энг таниқли сиймо Абу Наср ибн Ироқ бўлиб, аниқ фанлар соҳасида юксак ютуқларга эришган ва қатор илмий рисоалар ёзган. Шу билан бирга, у Берунийдек буюк алломани етиштириб берганустоз эди. Ибн Ироқ ўзининг “Сферика” номли асарида текис ва сферик учбурчаклар учун синуслар теоремасини исбот қилган. Шундан кейин сферик астрономиянинг ва умуман телескоплар ихтиро қилинишига қадар бўлган само илмининг барча масалаларини ҳал қилиш имконияти юзага келган. Беруний ана шу ютуқлар ва анъаналарни тўла ўзлаштирган Ибн Ироқнинг салоҳиятли ягона шогирди эди.

Абу Райҳон Берунийнинг Хоразм Маъмун академиясидаги ўрни ҳам беқиёсдир. У фақатгина устозидан ўрганган илм билан чегараланиб қолмай, балки ўша давр илм-фанининг бошқа кўплаб соҳалари билан ҳам машғул бўлган. Шулар орасида қадимги халқларнинг тарихи, дини ва улар ўртасидаги илмий муносабатлар масаласи муҳим ўрин тутган. Унинг илмий ижодида Ҳиндистон тарихи, этнографияси ва дини ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Хоразм Маъмун академиясининг шаклланиши ва равақ топиши ҳам буюк қомусий олим Абу Райҳон Беруний ҳаёти ва фаолияти билан узвий боғлиқдир. Ушбу илмий муассасада Беруний билан бирга, устози Ибн Ироқ, Ас-Саолибий, Ибн Мисковайх, Абул Хайр Ҳаммор, Абу Саҳл Масиҳий, Ибн Сино каби етук олимлар ҳам самарали фаолият кўрсатган.

Демак, минг йилдан ошса-да, устоз Абу Наср ибн Ироқ ва шогирд Абу Райҳон Беруний ўртасидаги устоз-шогирд анъаналари тарих зарварағига муҳрланган. Ҳозирги даврда ана шу эзгу анъаналарга риоя қилинса, бу ибратдан сабоқ олиб, тегишли хулоса чиқарилса, жамиятимизда маънавий юксалиш жараёни янада тезлашади. Янги Ўзбекистонда

Абу Наср ибн Ироқ ва Абу Райҳон Беруний каби жаҳонда
шуҳрат қозонган олимлар салмоғи янада ошади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хоразм тарихи янги тадқиқотларда. – Т.: Наврўз, 2019.
2. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. 2-нашр. – Т.: Ўқитувчи. 2001.
3. Булгаков П. Г. Абу Райҳон Беруний. – Т.: Фан. 1973.
4. Омар Хайям. Трактати. – М.: 1964.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА МАДРАСАЛАР ФАОЛИЯТИ

Шокир ҒАФҒОРОВ,

*Самарқанд давлат университети, тарих
факультети, Ўзбекистон тарихи кафедраси
профессори, тарих фанлари доктори*

Баъзи маданият ва таълим тарихига оид асарларда муаллифлар ислом ўлкаларида мадрасаларнинг майдонга келиш тарихини Х асрга тегишли деб, биринчи мадрасалар Нишопурда бунёд этилган, тарзида мулоҳаза юритади. Аммо тарихий манбаларнинг, жумладан, Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асарида эслатилишича, Х юз йилликнинг аввалидаёқ Бухорода мадрасалар бўлиб, улардан бири мадрасайи Форжак 937 йилда содир бўлган ёнғин вақтида анча зарар кўрган [1].

Демак, таълим тизимининг муҳим босқичларидан бири бўлган мадрасаларнинг диёримиздаги икки муаззам шаҳар – Самарқанд ва Бухорода, эҳтимол, ислом дунёсида биринчилардан бўлиб бунёд этилиши VIII юз йилликнинг охири ва IX юз йилликнинг бошларига тўғри келади.

Ўлкамизда қадимда таълим-тарбия тизими уч босқичдан, яъни ибтидоий мактаб, ўрта ёки ўрта махсус маълумот берувчи мадраса ва мадрасайи олиялардан иборат бўлган. Ўрта махсус таълим мадрасалари “мадрасатун ҳарбия” (ҳарбий билим юрти), “мадрасатун муаллимин” (педагогика институти) шаклида, юқори босқич илм маскани-университетлар эса “мадрасайи улум” (“илмлар мадрасаси”

– дорилфунун) номи билан мавжуд бўлгандир[2].

Буларнинг ҳаммаси Ватанимиз ҳамда бошқа Туркистон халқлари ўтмишидаги таълим тизими мукамал ва етук бўлганидан ва у ўша давр ҳаёти талабига тўлиқ жавоб берганидан дарак беради.

Ватанимиз таълим тизими тарихининг энг порлоқ ва такомилга етган босқичи, шубҳасиз, буюк соҳибқирон Амир Темури ва темурийлар даврига тўғри келади.

XIV юз йилликнинг охирида Мовароуннаҳрда Амир Темури салтанати ўрнатилгач, мамлакатни бирлаштириш ва турли юришлар уюштириш билан бир қаторда пойтахт сифатида белгиланган Самарқандни обод қилиш мақсадида турли хилдаги қурилишларни амалга ошириш ҳамда таълим тизимини яхшилаш, унга дахлдор бўлган билим ўчоқларини қуриш соҳасида ҳам кенг кўламдаги фаолият бошлаб юборилди. Бунинг натижасида Самарқанд атрофида Заҳириддин Муҳаммад Бобури “Бобуринома”сида тасвирлаган 12 та боғ ва қасрлар, шаҳар Арки, жомеъ масжиди, Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.)нинг амакилари Аббоснинг ўғли Қусам – Қусам ибн Аббос мақбараси (ҳозирда бу Шоҳи Зинда номи билан машҳур) ва унинг атрофида қатор мақбаралар, Самарқанд тош қўрғони – Чақар мавзеида Оқсарой қабила Амир Темурининг бевосита топшириғи билан бино қилинди. Худди шу даврда Амир Темурининг оила аъзолари - хотини, набиралари ҳамда амиру амалдорларининг ҳам кўпчилиги мадраса ва савдо расталарини (тимларни) қурдиришга киришиб кетдилар. Натижада Амир Темурининг хотинлари – маликалардан Сароймулкхоним (мадраса), Туман оқо (хонақоҳ ва қулоҳфурушон тими), амирларидан Идигу Темур, Фирузшоҳ (мадраса), набираси Муҳаммад Султон (мадраса), амалдорларидан Самарқанд садри мавлоно

Қутбиддин (мадраса) ва бошқалар томонидан қатор иншоотлар, хусусан, мадрасалар бунёд этилди.

Бу мадрасаларнинг қурилиши бежиз эмасди. Чунки Амир Темур салтанатига асос солиниб, ҳудуди кенгайтирилар экан, уни янада мустаҳкамлаш учун зарур бўлган амалдорлар, зиёлиларни етиштиришга бўлган эҳтиёжи ҳам пайдо бўлган эди. Иккинчидан эса, Амир Темур мухташам иморатларни, боғларни барпо этиш билан салтанатнинг улуғворлиги, куч-қудрати ва иқтидорини намойиш этишни ҳам назарда тутган эди. Бу мақсадларини амалга ошириш учун эса қайси мамлакат ва ўлкада бўлмасин у ерлардаги машҳур олим, табиб, ҳунарманд ва иқтидори баланд мутахассисларни ўз пойтахти Самарқандга олиб келарди¹. Шунинг учун Самарқандда Мовароуннаҳр, Хуросон, Рум, Эрон, Шом, Ҳиндистоннинг турли шаҳар ва кентларидан бўлган мутахассислар тўпланиб қолган эди. Жумладан, олимлардан Саъдиддин Масъуд Тафтазоний, Саййид Шариф Журжоний, Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий, Абу Сайид ибн Бурҳониддин Соғаржий, мавлоно Камолиддин Кеший; ҳунармандлардан меъмор ва муҳандислар Фаҳри Али, олим Насафий, Зайниддий Шамс Табризий, Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний; наққош ва хаттотлар Юсуф Шерозий, Муҳаммад бин Ҳожи Бандгир ал-Туғро-и Табризий ва бошқалар. Бу мутахассислардан унумли фойдаланиш учун эса барча соҳаларда, жумладан, таълим тизимини янада жонлантириш, янги-янги асарлар ёзиб, Амир Темур ва темурийзодалар шуҳратини баланд кўтариш мақсадида

¹ Шахзода Халил Султон Буюк Соҳибкироннинг вафотидан кейин Самарқанд тахтига ўтиргач, унинг илк фармонларидан бири Туркистон шаҳарларига жойлаштирилган олим, уста ва ҳунармандларнинг ўз юртига қайтишига жавоб бериш ҳақида эди. Улар ўз ватанига қайтганидан кейин ҳам маҳаллий олим ва ҳунармандлар миллий маданиятимиз ва жаҳон цивилизациясининг бетақрор асарларини яратишни давом эттирди – *Муаллиф*.

мадрасаларнинг қурилишига ҳам катта эътибор қаратилган эди.

Соҳибқирон даврида қурилган мадрасаларнинг айримлари 20-25 толиби илмга мўлжалланган бўлса, (Муҳаммад Султон мадрасаси), баъзилари 100 тагача толиби илмга мўлжалланган (Идигу Темур, Қутбиддин Садр, Сароймулкхоним мадрасалари). Мадрасалар маълум даражада ихтисослаштирилган кўринадиган, жумладан, бошқарув кадрларни тайёрлаш (Мавлоно Қутбиддин Садр мадрасаси), умумий мутахассислар (зиёли, имом, олим, мактаб ўқитувчиси...) тайёрлаш (Идигу Темур, Сароймулкхоним мадрасалари) ва бошқалар.

Мадрасаларда дарслар ўқитиладиган илмлар хусусиятига кўра уч тилда – араб, форс ва туркий (ўзбек) тилларида олиб борилган. Ҳар бир мадрасада унинг вақфномасида белгиланган даромадларга ҳамда ихтисосига қараб толиби илмлар сони – миқдори белгиланган. Шунга мувофиқ тарзда уларда садр-мутавалли, мударрис, муъид, ҳофиз, имом, муқри, ноқит, мужовир, фаррош, мусдир ва бошқалар сони ҳам белгиланган. Садр-мутаваллига мударрислар ва бошқа ходимларни ишга қабул қилиш, мадрасани таъмирлаб туриш вазифалари ҳам юклатилган[3].

Туркистон халқлари таълим тизимидаги “олтин аср”, шубҳасиз, Мирзо Улуғбек (1409-1449) давридир. Улуғ олим ва давлат арбоби, буюк бобокалони каби илм-фан ва маърифат ҳомийси Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган 40 йил давомида ўлка ўша давр дунё цивилизациясининг энг пешқадам ўринларини эгаллаган эди. Олим ва ҳукмдорнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Туркистон бутун мусулмон Шарқининг илм-фан ва маданият марказига айланди. Буюк жаҳонгир Амир Темур ўз салтанатининг маданий-маърифий ва илмий қудратини

ошириш учун ўзгалар юртидан олиму хунармандларни кўчиртириб келтирган бўлса, Улуғбек Мирзо даврида Арабу Ажам, Руму Ҳиндистоннинг толиби илмлари Туркистонга ўз ихтиёри билан ёпирилиб келди.

Тарихий манбаларда Улуғбек қурдирган ўнлаб мадрасаю масжид, мақбараю хонақоҳ, бозору ҳаммомлар хусусида кўплаб маълумотлар келтирилади.

Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасаси 1417 йилда қурилган бўлиб, унинг меъмори Исмоил ибн Тохир ибн Маҳмуд Исфажонийдир.

Мадраса ҳажми жиҳатидан кичик (тарҳи 50х40 метр) бўлиб, унда гўзал кириш пештоқи, ҳовлида эса икки қаватдан иборат ҳужралар, масжид, дарсхона мавжуд. Мадрасанинг кириш дарвозаси ўнг табақасининг юқоридаги диласида машҳур ҳадис – “Илм талаб қилиш (ўрганиш) барча муслим ва муслималарга фарздир” – гўзал настаълиқ хати билан ёзиб қўйилган. Бундай ёзув – ҳадиснинг Амир Темур томонидан қурдирилган Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги (Ясси, ҳозирги Туркистон шаҳрида) ёзувлар ичида ҳам борлиги маълум.

Шу мазмунга уйғун бўлган иккинчи ёзув дарвозанинг биринжий (бронза) халқасида битилган қуйидаги сўзлар ҳам диққатга сазовордир: “Китобий билимга интилувчилар учун Аллоҳ марҳаматининг эшиги ҳамиша очикдир”.

Шуни айтиш жоизки, Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасаси кириш эшигида илм, билимга ташвиқ ва тарғиб этувчи бундай ёзувларнинг битилгани Мирзо Улуғбекнинг таълим тизимида, унинг ўчоқларидан бири бўлмиш мадрасаларга алоҳида эътибор қаратганидан далолат беради.

Мадраса фаолиятига доир маълумотларнинг камлиги кўп мадрасалар устида аниқ сўз юритишга имкон бермаса-да,

аммо унинг умумий йўналишдаги мадраса эканига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Мадраса ҳозирги кунда сақланган. Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан 1993-1994 йилларда таъмирланган.

Мирзо Улуғбек 1433 йилда шайх Абдулхолиқ Ғиждувоний қабрининг кун ботар томонида бир қаватли кичик бир мадраса (Ғиждувон шаҳрида) қурдирди. Мадраса пештоқ, ҳовлида эса масжид, дарсхона ва хонақоҳдан иборат бўлган. Бу бежиз эмас эди. Мирзо Улуғбек бу мадрасани қуриш билан ўзининг Ҳожагон тариқатининг бонийси Абдулхолиқ Ғиждувонийга нисбатан бўлган ҳурматини изҳор этган эди.

Ҳозирги кунда бу мадраса – хонақоҳнинг пештоқи ва олд қисми сақланиб қолган. Кейинги юз йилликларда ёзги масжид биноси қурилиб, унга ёпиштирилган ҳамда ёнида кичик минора (Бухородаги Минораи Калоннинг кичик нухаси) қурилган.

Мирзо Улуғбек Самарқандда тўпланган илм аҳли, моҳир муҳандислар маслаҳати билан мамлакатда, жумладан, пойтахт Самарқандда таълим тизими ва илмий тадқиқотларни самарали тарзда амалга ошириш мақсадида кенг қўламли қурилиш ишларини бошлаб юборди. Шуниси борки, бу ишларни бошлашдан олдин, таълим тизими ва илмий тадқиқотлар учун мадраса ва унинг мажмуалари мақсади, вазифаси, жойи, меъморлари ҳамда ҳар бир иншоотнинг ўша даврда қўлга киритилган тажрибалар ва назарий жиҳатдан асосланган бўлишига катта эътибор қаратилган. Бу ишда эса муҳандислар султони Ғиёсиддин Коший, машҳур меъмор ва наққошлар Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний, Исмоил бин Тоҳир бин Маҳмуд Исфаҳоний, Юсуф Шерозий, Муҳаммад бин ҳожи Бандгир ва бошқалардан иборат гуруҳ мавлоно Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий ва Мирзо Улуғбекнинг

бевосита раҳбарлигида истиқболли режаларни яратди. Ана шу асосда Бухоро (1417 йил) ва Ғиждувонда (1433 йил) мадрасалар қуриш, Самарқандда эса мадраса мажмуасини (комплексини) яратиш режаси тасдиқланган эди.

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) ўзининг “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн” асарида шундай ёзади:

“(Мирзо Улуғбек) Самарқанд шаҳрининг ичида, унинг ўртаси ва майдонининг марказида, Арки Олийга яқин жойлашган Сар-и давоник деб аталган мавзеда бир-бирига рўбарў мадраса ва хонақоҳ бино қилди”.

Мадрасанинг қурилиши Бухородаги мадраса қурилиши билан бир вақтда бошланган бўлса-да, Бухоро мадрасаси 1417 йилда қурилиб битказилди. Самарқанддаги мадраса ўз кўлами ва иншоотларининг кўплиги туфайли 1417-1420 йилларда қуриб битказилган.

Мадраса меъморий жиҳатдан ниҳоятда мухташам бўлиб, наққошлик хаттотлик, тошйўнарлик, ёғочкорликнинг энг олий намунасидир. Мадраса эгаллаган майдон сатҳининг тарҳи 81x56 метр бўлиб, унинг олд томони – пештоқи кун чиқарга қаратилган. Пештоқда юлдузли осмон – кўк тасвири, кириш дарвозаси ёғочда ўймакорлик санъати асосида тайёрланган. Олд қисмининг жануб ва шимол томонларида уч қаватли иккита гулдаста минора, уларнинг ёнларида иккита гўзал гумбаз, мадрасанинг жанубий ва шимолий ён томонларида пештоқли кириш дарвоза ва айвонлар, мадраса ҳовлиси кун ботар томонининг жануб ва шимолида эса яна иккита гулдаста-минора ҳамда иккита гумбаз бор.

Мадрасада икки қаватда 55 хужра бор. Ҳар бир хужра ўз навбатида, икки қаватдан иборат. Биринчисида қозноқ ва мутолаа, суҳбат ўрни жойлашган бўлиб, иккинчи қават – ётоқхонадир. Бир хужра икки кишининг яшаши учун

мўлжалланган.

Мадрасанинг тўрт томонида тўртта дарсхона, кун ботар томонида эса масжид мавжуд. Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги мадраса мажмуасининг бошқа мадрасалардан фарқ қилувчи хусусияти унинг расадхонани ҳам ўз таркибига олганида, деб уқтирилган эди. Шу фикрнинг тасдиғи сифатида XVII юз йилликда яшаб ижод этган шоир, адабиётшунос ва муаррих мавлоно Мутрибий Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” асаридан қуйидаги маълумотни келтириш ўринлидир. Мавлоно Мутрибий шундай ёзади: (*мазмуни*) “Аторуд фатинатли расад боғловчилар ва Муштарий хислат Қамар сурат ахтаршунослар етти иқлим ва Ер маъмураси суратини султони шаҳид Улуғбек Кўрагоннинг Самарқанди фирдавсмонанддаги мадрасасини деворига шундай тасвир этганлар (алоҳида бетда етти иқлим харитасининг бу сурати берилган)”. Мавлоно Мутрибийнинг ёзганларига ишонмоқ керак. Улардан кўринадики, мадрасада етти иқлим харитаси суратининг чизилгани расадхона ишга тушиб, етти иқлим самтлари аниқлангандан сўнг унинг харитаси тузилган ҳамда унинг нусхаси мадраса деворига чизилган. Мадраса даврлар ўтиши билан бир неча марта таъмирлангани натижасида бу сурат йўқолган – ўчиб кетган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳозирги кунда мадраса деворида чизилган етти иқлим харитаси сурати сақланмаган.

Мадраса иш бошлаганда толиби илмларнинг билим савияси – даражаси аниқланиб, улар уч гуруҳга – аъло (юқори), авсат (ўрта) ва адно (паст) га ажратилган. Бу ўринда шуни ҳам эслатиш жоизки, толиби илмнинг қайси гуруҳга мансублигини билиш мақсадида, улар имтиҳон қилинган. Имтиҳонни мавлоно Қозизода Румий раҳбарлигидаги махсус ҳайъат ўтказган. Толиби илмларни имтиҳондан

ўтказиш маросимида баъзан Мирзо Улуғбек ҳам қатнашган.

Мадрасада ўқув жараёни етти ой давом этган. У мезон ойининг биринчи куни (21 сентябрь) бошланиб, ҳамал ойининг биринчи кунига (21 март) давом этган. Ҳамал ойдан (21 мартдан) мезон ойига (21 сентябрь) бўлган муддат таътил ҳисобланиб, толиби илмлар турли ишлар (деҳқончилик, хунарамандчилик, масжид имомлиги ва бошқалар) билан шуғулланган.

Мадрасада таълим олиш муддати уч босқични – адно, авсат, аълони назарда тутган ҳолда саккиз йил белгиланиб, шу муддат ичида толиби илмга ойлик ва улуфа белгиланган.

Ўзининг қобилияти ва истеъдоди билан алоҳида ажралиб турган толиби илмларга дарс ўтишга ижозатномалар берилиб, мадрасанинг ўзида мударрис сифатида олиб қолганлар (масалан, Али Қушчи, Абдурахмон Жомийлар).

Мадрасани хатм қилган толиби илмларга дарс ўқиши, яъни мударрислик қилиш мумкинлигини билдирувчи ижозатнома – диплом берилган. Ижозатнома – дипломда толиби илм томонидан ўзлаштирган илм ва ўрганган асарлар номи ёзилган. Ана шундай ижозатнома – дипломлардан бири, яъни мирзо Улуғбек мадрасасининг бош мударриси Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий томонидан 1435 йил тарихи билан берилган ижозатнома ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлёзмалар фондида сақланади.

Мирзо Улуғбек вафотидан (1449) сўнг ҳам мадраса ўз фаолиятини давом эттирди. Мавлоно Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” асарида (1487 йил) хабар беришича, бу даврда (1487 йилда) Мирзо Улуғбек мадрасасида 100 дан кўпроқ толиби илм таҳсилни давом эттирган. Бу толиби илмларга эса Хожа Фазлуллоҳ Абу

Лайсий, Али Кушчилар билан бирга, Мир Алишер Навоийнинг “Мажолисун нафоиси”да ёзилишича, мавлоно Хожа Хурд ҳам мударрислик қилган. Жумладан, Мир Алишер Навоий Самарқандда бўлиб, таълим олган вақтда (1465-1469 йиллар) Мирзо Улуғбек мадрасасининг бу мударрисидан ҳам таҳсил олган. Мир Алишер Навоий ёзади: “Хожа Хурд – Самарқанд тахтининг яккалама қозиси ва Улуғбек Мирзо мадрасасининг мударрисидур. Бовужуди фазлу камол ақл ва дониш ҳулласи била орастадур ва бовужуди зухду тавқо ҳусни ахлоқ зевари била пийростадур... Факир (Мир Алишер Навоий) нинг “Вақфия”сининг тасҳеҳин қилурда “мин вақф-и Алишер” тарих топибдур”.

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришгач (1991 йил), тарих ва меросга янгича муносабат бошланди. Натижада Мирзо Улуғбек мадрасасини ҳам ўз ҳолига келтириш ишлари амалга оширилди.

Ҳозирги кунда Мирзо Улуғбек мадрасаси Самарқанд Регистон майдонининг шукуҳли ва азамат обидасига айланган.

Шу ўринда масаланинг яна бир жиҳатига тўхталиб ўтиш жоиздир. Ўлкамиз дунёнинг энг қадимий олий таълим тизимига эга масканларидан бири экан, биз нега бугунги кунда мамлакатимиздаги мавжуд университет ҳамда бошқа олий ўқув юртларининг бошланғичини 1917 йилдан кейинги даврга олиб бориб боғлашимиз керак? Акад. Б.Н.Валихўжаев жуда ҳақли ва ўринли таъкидлаганидек, жумладан, Самарқанд Давлат университети Мирзо Улуғбек мадрасасининг бевосита вориси бўлиб, унинг ташкил этилиш тарихига (1420 мелодий йил) бориб тақалади. Бу гап барча шаҳарларда (Тошкент, Бухоро, Хива...) мавжуд бўлган мадрасаи олиялар ва уларнинг ворислари бўлмиш университетларга ҳам тааллуқлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: 1966. – Б.84.
2. Валихўжаев Б. Н. Темурийлар қурғон мадрасаи олиялар // Маърифат, 2001 йил, 4-апрель.
3. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. /Вакф-наме/ –Т.: Наука. 1966. –С.66.
4. Мутрибий. Тазкиратуш шуаро. Қўлёзма. ЎзР.ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. Инв.2253. –Б.158 а-в.
5. Валихўжаев Б. Сурати ҳафт иқлим дар мадрасаи Мирзо Улуғбек // Овози Самарқанд, 1992 йил, 18 апрель.
6. Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Илмий танқидий матни. –Т.: Фан. 1961. –Б.182. (араб алифбосида).
7. Валихўжаев Б.Н. Темурийлар қурган мадрасаи олиялар // Маърифат, 2001 йил, 4 апрель.
8. Бертельс Д.Е. Мусулманский Ренессанс. –М.: Наука. 1966.
9. Бартольд В.В. Сочинения. Т.П, ч.2. – М.: 1964.

SOCIO-PHILOSOPHICAL VIEWS OF ISHOQHAN IBRAT

Nazar HAKIMOV,
*Tashkent State University of Economics,
head of the department “Social
Humanities and Exact Sciences”,
Doctor of Philosophical Sciences, professor*

Dilrabo AMRIDINOVA,
*University of Tashkent for Applied Sciences,
Department of History, DSc, professor*

Introduction. In our country, the reforms on the in-depth study and promotion of the scientific and spiritual heritage of the great scholars, and the education of the young generation in the spirit of the noble traditions of the ancients are continuing. Special attention is being paid to the development of spiritual and educational spheres, which are of great importance in the social life of our country. In particular, systematic work is being carried out to study and translate the scientific heritage of modern thinkers, to create a reading culture for young people, to raise creative thinking, and to educate them in the spirit of patriotism and respect for our universal values. Such processes serve as an important factor in the formation of the methodology of spiritual and philosophical discourse in the science of philosophy.

“Following the wise traditions of our ancestors, realizing their ideas, we are carrying out strict reforms, we are on the way to form a new image of our country” [1]. In this regard, it is important to reveal on a scientific basis the content of the

ideas of the Jadids, such as love and loyalty to the Motherland, tolerance, honoring and strengthening the family as a sacred value, spiritual awareness, tolerance and respect for Islamic values, and educating a perfect person, which are recognized not only in our country, but also in the world. In this article, based on the study of the scientific heritage of the enlightener Ishoqhan Ibrat, the examples of education in the spirit of loyalty to the values of our motherland are analyzed.

In today's era of globalization, the rich spiritual heritage left by the late Is'haqhan Ibrat serves as an important resource in educating the current young generation to be knowledgeable, literate, and enlightened. This idea was put forward in more than ten scientific-historical and educational works of Ishoqhan Ibrat, such as "Olti Tilli Lug'at", "Majlalar Majmui", "Tarixi Ferghana", "Tarihi Kusult", "Zamon Tarozusi" . literate, knew seven foreign languages.

The President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoev, in his address to the Oliy Majlis on January 24, 2020, states that "We must deeply study the legacy of the revolutionary movement and our enlightened forefathers. The more we study the spiritual treasure, the more we find answers to many questions that still concern us today. The more actively we promote this priceless wealth, the more our people, especially our youth, will realize the value of today's peaceful and free life" [2]. Therefore, among modern thinkers, Ishoqhan Ibrat's creative work, philosophical views, and social content ideas put forward by him have not lost their importance even today. At the current stages of his society's development, taking a step into the future with a deep understanding of the way of life on the way to the development of the nation, is of great importance in forming an active citizenship position in young people.

Literature analysis. The study of Ishoqhan Ibrat's socio-

philosophical thoughts and conceptual views was carried out by foreign scholars, such as American Adib Khalid, [3] E.Alworth, [4.] German I. Baldauf[5], orientalist and historical scholars. The work of representatives of the Jadid movement, the study of the works of Ishoqhan Ibrat in the countries of the Commonwealth of Independent States by Posadsky A.V., Posadsky S.V. It was carried out by scientists such as [6], R. Hodizoda, [7] N. Gafarov [8] . It should be noted that the above authors are mostly contemporary artists who analyzed the content of his works, pamphlets, books and socio-political activities devoted to the history of society. Also, among the philosophers, historians, sociologists and pedagogues of Uzbekistan Sh.Radjabov, [9] I.Mominov, [10] D.Alimova, [11] B.Kasimov, [12] in the scientific research works of U.Dolimov [13], K.A.Vokhidova [14] , the content of the studies of the moderns on the parables of the human social and spiritual world was studied based on an independent approach.

Methods. Historical, critical, analysis, and synthesis methods of philosophical research were used in preparing the article for publication, using Ishoqhan Ibrat's scientific and spiritual works, sources, summarizing materials and summarizing independent conclusions. The methodological basis of the article is the works of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev, his Decrees, the conceptual ideas described in the work of the head of our state "New Uzbekistan Strategy". The recommendations of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the in-depth analysis of the heritage of the past, the great reality in the spiritual and scientific history of our country, the scientific achievements of the first and second Renaissance, the works of authors of worldly knowledge related to social and economic development, and the Decisions dedicated to the creation of the foundation of the third Renaissance are of great importance

is enough. Also, in order to analyze Ibrat's social views and thoughts related to the Jadid movement, to draw independent conclusions, monographic studies on the doctrine of Jadid, materials of scientific and practical conferences held on the republican scale, scientific articles, works of foreign scientists were used. Also, in the new era of social development, mass media, including philosophical opinions published on the Internet, aimed at revealing the content of various aspects of the Jadid movement, opinions of Uzbek and foreign philosophers and sociologists were used.

Results obtained. The role of the thinker Ishoqhan Ibrat's scientific heritage in the society and in the enrichment of individual spirituality is incomparable. Based on his philosophies, he dreamed of seeing the development of the country and the future of the country among the developed countries, and his visions leading to achieving it lie. A certain part of Ishoqhan Ibrat's life is spent in foreign countries. From this experience and conclusions, the scientist made a good use of many foreign languages, as well as deeply studied the reasons for the development of the cultural and philosophical heritage of other nations. His scientific articles are devoted to the analysis of the problems of that time. An important aspect of the educational literature is that most of them are written in the spirit of enlightenment. Ishoqhan Ibrat encourages the youth and the whole nation to strive for culture, enlightenment, innovation, and development. The leading thought in Ibrat's philosophy calls to save the people of Turkestan from illiteracy, slavery, and poverty, and at the same time emphasizes that the youth was the main force for achieving freedom. Ishoqhan Ibrat emphasizes the role of knowledge and enlightenment in enriching the spirituality of a person and shows that the personal responsibility of intellectuals is important in this regard.

Discussion. Ishoqhan Ibrat was born in 1862 in the village of Torakorgan, near the city of Namangan, in an intellectual family. His parents, Junaydullohoja and Huribibi, were literate intellectuals of their time. Ishoqhan first studied in a village school based on the Hija method, but he learned literacy at the hands of his mother. He writes about it like this: “In the old neighborhood school, I studied 3 times in 5 years with a teacher, and in the end I didn’t get any reading, then in the girls’ school, in our house, I learned reading from my late parents. I practiced reading from my Qiblah for two days” [15].

Ishoqhan Ibrat is the author of several works that truthfully express people’s life on social and political topics. The poet’s satirical works such as “Bolubtur”, “O‘lursan”, “Shikoyat”, “Siymu zardur” are among them.

Ishoqhan Ibrat left a rich cultural legacy as a philosopher and historian. A skilled calligrapher who used a pen in ten types of letters, he was one of the Uzbek publishers who founded “Matbaai Ishaqiya” under his name.

Ibrat continued his work as an advanced pedagogue, and in 1907 he expanded the school based on the “usuli savtiya” method in his home. He taught 30 village children. He conducted the study and teaching of the subjects taught at the school based on the program he had drawn up. The school was located in a large room with a bright window, and it was equipped with new educational equipment – desks, tables and chairs, textbooks, blackboards, notebooks, etc. Ibrat invited Husain Makaev, a pedagogue who was aware of new teaching methods, to his school. Husayn Makaev and his wife Fatima Makaeva worked as teachers at Ishoqhan Ibrat school.

Ishoqhan Ibrat’s series of articles dedicated to the “old method” and “old method” schools were published in “Turkiston viloyatining gazetisi”. Ishoqhan Ibrat tried to make the

representatives of the nation enjoy every advanced innovation created in world science and culture.

It should be noted that the practical results of education based on the new method were visible in the activities of modern schools. Ishoqhan Ibrat writes that in demonstrating the possibilities of the new educational system, it is based mainly on the achieved achievements and the new methods he has put into practice. For example: “I myself took ten-fifteen children under my care, who did not get any benefit in the old school, and I got a teacher from Kazan and made them a school. It has not been three months since the school started, more than twenty small children, fifteen people “what is alif?” Those who answered “beat” to the question became completely literate and could write everything down. Four, five, seven and eight days, the mullahs, who knew nothing, were able to communicate in Arabic and read all the books. That’s why we experimented with our eyes and devoted ourselves to this teaching” [15] he says.

It can be explained by the fact that the enlightener Ishoqhan introduced the weekly lesson schedule as a place in the new education system of the Ibrat school. In 1896, alloma wrote a work entitled “Lug‘ati sitta alsina” (“Dictionary of six languages”), which included six languages. In 1901, the progressive Ishoqhan Ibrat, who knew seven languages, published a work called “Lug‘ati sitta alsina” bringing Russian words into one system of Arabic writing.

The work encourages the nation’s youth to learn a foreign language and bring them closer to the achievements of world science and culture. Ishoqhan Ibrat tried to educate young people by inviting Husain Makaev, a connoisseur of the Russian language, to the school founded by him.

The 20th century is the age of enlightenment and science and technology, and the main emphasis was placed on the

problems of the illiterate nation, and it was emphasized in most of the publications that it is necessary to educate the public on European science and tradition, craft and art. In the articles written from the point of view of development, questions were raised as to why the people of the Turkestan region faced such a crisis, and in many cases the “black clouds of unhappiness”, “raining down the rains of toil and hardship” are “lazy, sleeping wrapped in the thickest blanket of laziness” [16]. The people of the Turkestan region were called to quickly learn from the “European culture standing in front of them”. At the same time, he notes with regret that the youth of the Turkestan region, while learning the advanced science and technology of Europe, are also quickly absorbing their negative vices and habits. “Even if they were satisfied with very little imitation of the useful things of Europe, they made too much effort in fashion, drinking and similar things. It is true that the European culture entered the Japanese with its head, but it entered our Muslims with its tail and back [16].

First of all, the progressives made recommendations, realizing that the representatives of the local people will protect the interests of the nation by learning foreign languages, and they will create a foundation for acquiring and mastering scientific and technical innovations. For example, they were well aware of the importance of learning the Russian language in order to achieve economic development and protect the interests of the nation under colonial conditions.

The President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev states that “the greatest wealth is intelligence and knowledge, the greatest heritage is good education, and the greatest poverty is ignorance” [1]. It should become a necessity to be the owner of enlightenment and high culture. For this reason, the question of demand for innovative sciences has gained urgent importance

in the views of our ancestors, especially Ishoqhan Ibrat.

Major modern representatives of the Turkestan region started their activities not in isolation, but in mutual cooperation, cooperation, and close communication. Munavvarqori Abdurashidkhanov published his works in Behbudi's "Oyna" magazine, "Sadoyi Turkistan" led by Ishoqhan Ibrat Tashkent, and "Sadoyi Fergana" newspapers in Ferghana.

Ishoqhan Ibrat tried to make his people enjoy every advanced innovation created in world science and culture. With this, Ishoqhan paid special attention to the training of personnel necessary for the development of the country. The only way to solve this problem is to send students to foreign countries and resettle those who have returned from studies. In order to start from the foundation, we need to continue education, get students, send students to courses, replace the old ones, and then our culture will emerge" [17.130]. It is known from these opinions that Ibrat considered it necessary to eliminate illiteracy and ignorance first of all for the development of the country. He explained that it is possible to achieve social and economic development of the state only when educated intellectuals who know the basics of science and technology emerge from among the representatives of our people.

As a result of Russian invasion, along with capitalist relations, extremely negative vices and heresies entered the life of Turkestan. These vices had a strong negative effect on the morals of the local people. In particular, there have been cases of indulgence in hotels, restaurants, and "always being drunk". Academician V.V.Barthold writes the following: "As a result of getting closer to the Russians and learning the Russian language, the rural population also mastered the external, negative aspects of Russian life. They learned to lead a promiscuous life, to drink wine and beer..." Moreover, the Russian government also

created great opportunities for the influx of prostitutes in order to destroy the spirituality and religious beliefs of the peoples of the colonial lands.

The leading idea in Ishoqhan Ibrat's work is the idea of promoting the innovations of science, culture and technology. The essence of Ibrat enlightenment is that it is science in his poems calling for enlightenment, human destiny was in the first place. He promoted science and technology that serve the economic and cultural life of the people, alleviate their problems, and bring the distance closer. From this point of view, his "Tarihi Chopkhana", "Culture about Masnavi", "Gazeta Xususida", "Address to Turkistan", "Tabrik Namangondin", "Kalam", "Tarihi Manzumai Vagon Ibratdin Yodgor", "Muhammasi Ibrat" poems are noteworthy. In these poems, the poet sharply exposed the bigots and old-timers who drag the country and people into age-old backwardness [18].

Also, enlightener Ibrat paid great attention to weddings from folk ceremonies, including weddings of boys, races, weddings, blessing weddings, weddings of girls, dowries [15 .44-45] was criticized by scholars. The author says that if five hundred are spent on blessings at weddings, then two thousand will be spent on the next wedding day, and there is no benefit to the son and daughter from these expenses, if they do commercial or part-time jobs instead, it would be an initial help for them [15.45-46]. focused on the problems of economic protection of a young family.

Ishoqhan Ibrat criticized characteristics such as idleness, laziness, laziness in the work "Mezon uz-zaman". In particular, Ibrat criticized the "choyxona" that have become part of tradition and painting. Ibrat also criticizes the youths who are idle and wasteful in the sar, they talk about the idleness of the three months of winter as a wedding and talk, and he admits

that if they read books and issues, the outlook of the youth can be expanded [15.48]. Ishoqhan Ibrat, while expressing these views, advised the youth to be skilled, saying that no prophet or saint was without a skill, and concluded that the youth would have been on the right path if they had worked and had a skill for their household [15. 48-49].

Ibrat commented on the establishment of a girls' school based on the national customs and traditions in the villages, and said that this work might take place a little later: "Now we have said that the school is only a male school, but it seems to be closer to a girls' school" [17.135]. Then, explaining the reasons for this, he wrote: "The barbarity of the people and the fact that the parents do not take care of their daughters and do not send them to a man or a place, especially the women are drowning in regret, and it seems that it will take them fifty years to lose this regret"[17.135]. For example, girls He hoped that in order to attract women and girls of that time to the school as soon as possible, it is necessary to use the literate women in the villages, so that "within five to ten years... five to ten teachers will be ready in each village"[17.136]. He said that more women teachers should be involved in this work and considered it the most convenient way to educate girls. It can be seen that Ishoqhan was a supporter of active participation of women in the social life of the nation.

This, in turn, requires consistent implementation of the belief that "Giving knowledge to women is to make the society knowledgeable, enlightened and capable" [1:250].

Conclusion. As a conclusion, it should be noted that Ishoqhan Ibrat raised the actual issues in the social life in which he lived and reacted to them. The poet attached great importance to newspapers and magazines in educating the people, and he himself tried to publish a newspaper. That's why

in the current globalization period, the importance of forming patriotic qualities in the next generation, as the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev noted, “Educating our children as independent-minded, modern knowledge and professional, truly patriotic people with a strong life position is a matter of urgent importance for us” [20].

For this reason, it should be an urgent issue to convey to the students during the lessons the works of Ishoqhan Ibrat, the great representatives of the Jadid doctrine, philosophical heritage, spiritual and moral education during his life and work, and to educate them in the national spirit.

LIST OF REFERENCES:

1. Mirziyoyev Sh.M. New Uzbekistan strategy. –T.: Uzbekistan. 2021, –P.464.
2. Missive of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyev to the Oliy Majlis, January 24, 2020. www.president.uz.
3. Khalid Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. –Berkeley.: University of California Press. 1998. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8g5008rv>.
4. Edward A. Allworth. Evading Reality: The Devices of Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. –Boston.: Brill Leiden. –P.367.
5. Baldauf Ingeborg. Jadidism in Central Asia within reformism and modernism in the muslim world // Die Welt des Islams, New Ser. Vol.41, Issue 1. (Mar., 2001).
6. Posadsky A.V., Posadsky S.V. Journal of the institute. –Moscow.: 2021/3(26).
7. Rasul Khadiza. К не звезды падают: Ist. novel /. – Dushanbe.: Adib. 1991. –P.431.

8. Гафаров Н.У. Книга товарищество джадидов в Средней Азии. Вестник. РТСУ.

9. Radjabov Sh. Jadidism in Turkestan (1905-1917). Abstracts for a dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. –Leningrad.: 1937.

10. Муминов И.М. Из истории развития общественно-политической мысли в Узбекистане конца XIX – начало XX вв. –Т.: 1957.

11. Alimova D.A. (otv.ed.) History and history of Uzbekistan in the XX century. –Т.: Navruz, 2014. –P.428.

12. Kasimov B., Yusupov Sh., Dolimov D., Rizaev Sh., Akhmedov S. Uzbek literature of the period of national renaissance. –Т.: Morality. 2004.

13. Далимов У. Жизнь и творчество узбекского поэта – просветителя Ибрата. Введение: анн. дис. кандидат наук. Филологические науки. –Т.: 1971.

14. Vokhidova K.A. Ishoqhan Junaidullah Khoja's son Ibrat and his historical-scientific heritage. Dissertation written for obtaining a degree in History. – Т.: 2002.

15. Ishoqhan Ibrat. The criterion is time. Book II , – P.36-37.

16. Budaily M. A scene from the life of Muslims // Sadoi Turkestan. May 6, 1914 issue.

17. Ibrat I. Historical culture. Own RFAShI.Q. inv No. 11616, No. 10117. B 128.

18. Ishoqhan Tora Ibrat. Selected works/ Ibrat Ishoqhan Tora; responsible editor: Begali Kasimov. – Т.: Spirituality. 2005. – P.200.

19. Jakbarov M. Ishoqhan Ibrat's work and philosophical views // History of Uzbek philosophy (Volume III). – Т.: Muharrir, 2020. – P.328.

20. Mirziyoyev Sh.M. We will build our great future together with our brave and noble people. –Т.: Uzbekistan. 2017. – P.488.

21. Amridinova D.T. Evolution of the concept of perfect man in national philosophy. Monography. –T.: Navruz. 2020. – P.112.

22. Amridinova D.T. Philosophical and social essence of the concept of a harmoniously developed personality in Jadid teaching. Content of the Doctoral (DSc) Dissertation Abstract. 2021. – P.66.

ФЕНОМЕН НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФСКОГО ДИСКУРСА

Э.М. ИЗЗЕТОВА,
д.филос. н., ТаиГУВ

Реалии двадцать первого века свидетельствуют о том, что наибольшую актуальность приобретает проблема неопределенности, которая затрагивает человека и все сферы существования человечества. В динамично развивающемся мире происходят радикальные изменения в системе “природа-человек-общество-культура”. “Неопределенность является определяющим элементом культуры. Условием для создания человеком какого-либо продукта деятельности, в том числе и творческой.... Неопределенность является неотъемлемым условием свободной, продуктивной и счастливой жизни человека”¹. Изменения непосредственно связаны с ускорением развития человечества. В этой ситуации возрастает роль и значимость принципа неопределенности. Для современного человека и общества этот феномен обретает статус “вызова неопределенности”². В современном мире продуцируется и обостряется ситуация неопределенности через такие факторы – вызовы, как: “усиливающиеся...угрозы, ...радикализм, экстремизм, терроризм, торговля людьми, наркомания, к сожалению, не обходят стороной

¹ Вульф К. Вместо предисловия: неопределенность как условие человеческой жизни. В кн.: К. Вульф, В. Савчук (Ред.), Неопределенность как вызов. Медиа. Антропология. Эстетика.- СПб.: РХГА, 2013. – С.6.

² Леонтьев Д.А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности//“Психологические...psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html?tmpl=component&print=1&page=4/11

и нашу страну”³.

В науке на протяжении долго времени существовала парадигма картины мира, построенная на принципах: прочности, стабильности, предсказуемости, определенности, управляемости и детерминированности. “На смену принципу детерминизма и определенности, утвердившемуся благодаря позитивизму, приходит принцип неопределенности, включенный в научно-методологический аппарат В.Гейзенбергом⁴, бифуркации как одного из факторов развития. Поиск “равновесия” вынуждает исследователей искать компромисс в описании социокультурного пространства и научно-познавательной деятельности. Важную роль в воспроизведении неопределенности играют бифуркационные механизмы. При этом роль бифуркационных механизмов и неопределенности как продукта их функционирования заключается в обеспечении тенденции к переменам в развивающейся системе в периоды резких изменений и кризисов⁵. Сегодня наблюдается тенденция трансформации понимания мира в большей ее части, как неуправляемого, непредсказуемого, недетерминированного, неоднозначного, неопределенного. Наиболее ярко эта тенденция проявляется в трех ведущих сферах: изменение образа человека, изменение образа науки и изменение статуса ценностей. Д.А.Леонтьев дает следующую интерпретацию этим феноменам⁶. XX век скомпрометировал все ранее известные

³ Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 20 декабря 2022 года. <https://yuz.uz/ru/news/uzbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-majlis-va-ozbekiston-xalqiga-m>

⁴ Дунаева Е. Социальная неопределенность как характеристика образовательного пространства молодежи. <http://www.zpu-journal.ru> > ... > №1(2) 2008

⁵ Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм (позиция и следствие) // Вопросы философии. 1991. №3. – С.13-14.

⁶ Леонтьев Д.А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности//“Психологические...psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html?tmpl=component&print=1&page= 4/11

образы человека. Человек по своей природе добр (гуманен, милосерден, трудолюбив, любит свою Родину) или зол (своекорыстен, эгоцентричен, меркантилен и не заслуживает доверия)? В культурном поле эти два образа на протяжении длительного времени находились в конфронтации. Однако XX век показал, что ни тот, ни другой образ не выдерживает проверки реальностью. Выдающиеся мыслители пришли к заключению, что природа человека не обладает фиксированным признаком⁷. Человек – всегда разный, он не идентичен самому себе и тем более не идентичен другому. Сущность его бытия заключается в трансценденции⁸. Следовательно, здесь имеется в виду трансформация образа человека – это во-первых.

Парадигма науки кардинальным образом изменилась на протяжении XX века. Выдающийся методолог науки И. Пригожин доказал, что наука в предшествующие периоды описывала детерминированные, равновесные, устойчивые, стабильные процессы. По мере познания законов природы классическая наука все больше отдалялась от реальной картины универсума. Особое внимание он уделил в своем открытии в области неорганической природы бифуркационным процессам, которые полностью не детерминированы⁹. Пришел к выводу, что всеобщая и исчерпывающая детерминированность материального мира и человеческого поведения оказывается заблуждением. Исключительно в неравновесных системах, которые описываются нелинейными уравнениями, имеющими альтернативные варианты решения, возможно появление уникальных, нестандартных

⁷ См.: Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика. 1992; Фромм Э., Хирау Р. Предисловие к антологии “Природа человека”. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс. 1990. – С.146–168.

⁸ Giorgi A. Whither Humanistic Psychology? The Humanistic Psychologist. 1992. 20(2–3). –Р.422–438.

⁹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М.: Прогресс. 1986.

событий. Соответственно, в данном случае речь идет о изменении образа науки - во-вторых.

Существовавшая на протяжении веков общая картина мира все вопросы практической философии и этики формулировалана основетрадиционных устоявшихся ценностей. Эта система ценностей исторически сложилась в контексте данной культуры. Со временем модернистскую картину мира сменила постмодернистская картина мира. Постмодернизм подвел философскую аргументативную базу под тезис, что эти ценностные системы лишены объективного основания. Последователи этого течения популяризировали идеи о полной относительности всех ценностных критериев. Тем самым был дан импульс к разрушению регуляции социальной жизни. Согласно позиции М.Эпштейна “мир не просто усложняется. Усложнение мира осуществляется такими высокими темпами, что отдельно взятый человек уже не в состоянии за ним угнаться, усвоить общечеловеческий опыт, который растет все быстрее. Разрыв между совокупным опытом всего человечества и индивидуальным опытом каждого отдельного человека увеличивается по экспоненте. Это часто вызывает у современных людей переживания, напоминающие симптоматику посттравматического стрессового расстройства¹⁰. На языке Эпштейна подобное расстройство называется “травма постмодерна”¹¹. Данное описание относится к третьей сфере трансформации статуса ценностей.

Главным атрибутом жизни в нестабильном, неустойчивом мире является неопределенность. Можно сказать – это экзистенциальная составляющая бытия человека и общества. Экзистенциальный путь не только труден, но и лишен

¹⁰ Эпштейн М. Постмодерн в русской литературе. – М.: Высшая школа. 2005. – С.45-51.

¹¹ Там же. – С.45-51.

альтернативы. В жизни очень много неопределенности, и она абсолютна, а отрезки определенности – относительны. Этот феномен, безусловно, напрягает, настораживает, беспокоит, тревожит и вызывает к жизни стремление защититься от неопределенности. Комплексный анализ проявления фактора неопределенности в конкретных ситуациях был проведен Н.Л.Смакотиной. Во-первых, это связано с выбором и формированием ценностных позиций, ценностных установок восприятия, мотивации. Во-вторых, определяется возникновением ценностно-ориентированных структур “бытийного мира” человека и общества. В-третьих, динамика активности фактора неопределенности проявляется при формировании темпорально-ценностных структур идентичности сознания личности и общественного сознания, а также разрушения идентичности во время конфликтов, стрессов, духовных кризисов и др.¹²

Неопределенность не является гомогенным образованием. Исследователи выделяют в нем различные аспекты: а) онтологический; б) гносеологический; в) антропологический; г) экзистенциальный; д) психологический; е) эτικο-эстетический; ж) коммуникативный; з) социальный. В частности, В.О.Фаберне определенность интерпретирует как философскую категорию, которая отражает не существующую упорядоченность любого типа: материальный или идеальный. Он пишет, что “онтологически неопределенность есть отсутствие, размытость границ сущего, гносеологически – неясность, сомнительность, неполнота познания”¹³. Все разнообразие существующих определений

¹² Дунаева Е. Социальная неопределенность как характеристика образовательного пространства молодежи// Информационный гуманитарный портал. Знание. Понимание. Умение. 2008. – №1 (2). [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1\(2\)/Dunaeva/](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1(2)/Dunaeva/)

¹³ См.: Фабер В.О. Проблема неопределенности в структуре философского знания (онтологический, гносеологический, антропологический аспекты). Дис/ канд.

неопределенности в любом случае сводится к анализу ее гносеологического компонента. В данном случае имеется в виду понимание ее прежде всего в качестве неизвестности, недостоверности, непредсказуемости, нелинейности бытия человека и несовершенства его познавательных способностей. Неопределенность связывают с сомнением в возможности релевантного, точного, полного отражения и прогнозирования объективной действительности в процессе познания.

В орбиту неопределенности включается экзистенциальный компонент. Экзистенциальная составляющая неопределенности проявляется в незавершенности, открытости бытия человека, который способен трансцендировать за собственные пределы. Неопределенность неустранимый атрибут любого общества и любой деятельности человека. Этот феномен проявляет себя в открытом вероятностном будущем и становится максимальной в ситуации кризиса культуры, альтернативности путей развития, сложностей формирования и укрепления морально-этических ценностей. Положение человека в такой культуре также является маргинальным, неоднозначным, неопределенным¹⁴.

Стоит обратить внимание на психологический аспект неопределенности, который проявляется через отношение к ней. Психологическая проблема отношения к неопределенности заключается в том, что в картину мира большей части людей само понятие трудно вписывается. Н.Тalebов своей книге “Черный лебедь” выявил многие механизмы упрощения человеком картины реального мира. Например, в приследовании Гераклиту, допускается редуцирова-

филос.н. – Саратов.: 2004.

¹⁴ Дорожкин А.М., Пакинат А. Феномен научной неопределенности: анализ проблемы. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия Социальные науки. 2011. №4 (24). – С.105.

ние неопределенности копределенности, сомненного к несомненному. “Наш разум – превосходная объяснительная машина, которая способна найти смысл почти в чем угодно, истолковать любой феномен, но совершенно не в состоянии принять мысль о непредсказуемости”¹⁵. Для более глубокого понимания состояния современного мира он раскрывает значимость психологических характеристик, для этой цели вводит понятие “антихрупкость”. Природа антихрупкости, ее оригинальность, нестандартность “состоит в том, что она позволяет нам работать с неизвестностью, делать что-то в условиях, когда мы не понимаем, что именно делаем - и добиваться успеха”¹⁶. Исследователь А.А.Грякалов рассматривает этико-эстетический аспект. Считает, что именно здесь заложены и раскрываются наибольшие возможности для ее рефлексии и прогностики освоения действительности.

О.Б.Соловьева анализирует неопределенность через призму коммуникационного подхода. В этом контексте исследователь неопределенность интерпретирует как нарушение системы коммуникационного взаимодействия. “Сложность выстраивания коммуникации напрямую зависит от того, что понимание как феномен находится “на границе между миром внешнего (экстериоризированного) и миром внутреннего (интериоризированного). Это точка проникновения мира внутреннего, субъективного в мир внешний, объективный. Но это также и точка обратного перехода, когда внешний мир становится внутренним, строится в феноменальном, символическом пространстве мыслящего “я”. Первый переход осуществляется как объек-

¹⁵ Талеб Н.Н. Черный лебедь: под знаком непредсказуемости. – М.: Колибри. 2012. – С.41.

¹⁶ Талеб Н.Н. Антихрупкость: как извлечь выгоду из хаоса. – М.: Колибри. 2014. – С.20.

тивация субъективного содержания мыслительной деятельности, второй -как идентификация субъекта с объективно данным ему культурой смысловым содержанием предметной деятельности и коммуникации”¹⁷.

В реальной обстановке разрушения коммуникационной связи между субъектами диалога - полилога возникает “эффект неопределенности”. “Неопределенность может быть преодолена в результате доступа субъекту коммуникации социальных кодов, “социокультурного плана объективной предзаданности понимания индивидуальному человеческому сознанию и ментального плана субъективной интерпретации смысла”¹⁸. Значит, неопределенность интерпретируется как нарушение коммуникации и результат непонимания.

Исследователи Е.Дунаева, Е.А.Белая свой научный интерес сфокусировали на социальной неопределенности. Социальная неопределенность, по мнению Е.А.Белой, представляет собой тот формат, которая характеризует условия жизнедеятельности человека в постинформационном пространстве. Этот особый феномен явился следствием динамики трансформации всех сфер социального бытия. “Социальная неопределенность является следствием ускорения темпов научно-технического и социального развития и отражает новые подходы к взаимодействию человека с окружающей средой, основанные на принципах открытости и постоянной новизны”¹⁹. Е.Дунаева раскрывает причины возникновения и распространения неопределенности в обществе. “Неразвитость социальной дифференциации

¹⁷ Соловьев О.Б. Неопределенность: интенциональные и аспектуальные горизонты понимания // Вестник НГУ. Сер.: Психология, Т.2, вып.1. 2008. – С.63.

¹⁸ Там же. – С.66.

¹⁹ Белая Е.А.. Социальная неопределенность как фактор трансформации образования // Развитие территории. 2017, №2(8). <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-neopredelennost-kak-faktor-transformatsii-obrazovaniya>

и интеграции также как и “недостаточность” адаптационных ресурсов социальных субъектов, нарушают устойчивость социальной системы, смещая ее в сторону хаоса, т. е. неопределенности, охватывает социум и его элементы”²⁰. В науке не существует однозначного определения категории “социальная неопределенность”. Описательный подход характеризует ее, как “нестабильное состояние, в котором находится общество или социальная группа в условиях кризисов, социальных реформ, характеризующихся деформацией всех привычных структур и морально-нравственных устоев”²¹.

Наше краткое резюме. Категория неопределенность по своей природе является гетерогенным феноменом, обладающим своей структурой, имеющий разнообразные аспекты и типы. Неопределенность в концепции постнеклассического детерминизма рассматривается как неотъемлемая характеристика нелинейного развития систем разной природы. В данном феномене локализованы незадаанные и непредсказуемые заранее хаотические состояния и движения, исключающие возможность точных предсказаний, являются закономерными и неизбежными в широком круге систем. Мир во всем многообразии его феноменов оказывается неопределенным, неустойчивым, подвержен разного рода рискам, подчиняющимся скорее случайностям в функционировании систем, чем четким детерминистским законам развития.

²⁰ Дунаева Е. Социальная неопределенность как характеристика образовательного пространства молодежи// Информационный гуманитарный портал. Знание. Понимание. Умение. 2008. – № 1 (2). [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1\(2\)/Dunaeva/](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1(2)/Dunaeva/)

²¹ Социологическая энциклопедия. Т. 2. – М.: Мысль. 2003. – С. 42.

БУГУНГИ ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНДА ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШДА ИСЛОМ МАНБАЛАРИДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Хусан ДЖУРАКУЛОВ,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
ҳузуридаги Малака ошириш марказининг
Самарқанд вилояти минтақавий филиали
“Ижтимоий ва мутахассислик”
фанлари кафедраси мудири,
фалсафа фанлари доктори, доцент*

Бугунги кунда дунёнинг глобаллашуви, ахборот технологияларнинг жадаллик билан тараққий этиши, саноатнинг ривожланиши, аҳоли сонининг мунтазам ошиши натижасида мисли кўрилмаган экологик муаммолар вужудга кела бошлади. Албатта, технология ва саноатнинг ривожланиши, геология ва бурғулаш ишларининг жадаллашиши, атом энергиясининг пайдо бўлиши аҳоли турмуш тарзини яхшилашга қаратилган. Лекин табиатга кўр-кўрона аралашуш, унинг бойликларидан чексиз фойдаланиш, завод-фабрикалар чиқиндиларини сувга оқиши натижасида ер юзидаги ҳаётнинг инқирозга юз тутиш эҳтимоли орта бошлади. Бу экологик муаммолар инсониятни жар ёқасига олиб келди, десак асло муболаға бўлмайди.

Гарчи ушбу ҳодисалар дунё ҳамжамиятини глобал

экологик муаммолар тўғрисида кўпроқ маълумотларга эга бўлиш, тадқиқотлар олиб бориш, бу масалаларни бартараф этиш борасида амалий чоралар кўришга ундаб келаётган бўлса ҳамки, кўпчилик давлатлар ва халқлар бу муаммолар кўламини сезишмаяпти ёки ўзларини мутлақо хабарсиздек тутмоқда. Энг ачинарлиси дунё миқёсида йилига қарийб 6 миллион гектар ер чўлланишга учраётган бўлса, 60 мингга яқин ўсимликлар, 7 мингдан ортиқ ҳайвон турлари йўқолмоқда, аҳоли кўпайиши ва янги ерларнинг ўзлаштирилиши ҳисобига сувга, айниқса, ичимлик сувига бўлган эҳтиёж ортиб бормоқда¹.

Табиийки, она табиатга бўлган бундай муносабат Ислом динида каттиқ қораланган. Аллоҳ таоло дуёни яратганда, барча нарсаларни ўта аниқлик, ўзаро боғлиқ ҳамда ер юзидаги наботот ва махлуқотларнинг хусусияти, сифатлари, таркиби, ададини ниҳоятда гўзал ва ҳикматли қилиб яратган. Ҳар бир яратилган нарса ўзининг бетакрор табиатига эга. Ҳар бир нарсанинг Аллоҳ таоло тарафидан ўзига хос замон ва маконда яратилиши белгилаб қўйилган.

Атрофимизни ўраб турган барча нарсалар, гўзал табиат чин мўминлар учун катта ибрат ва Аллоҳнинг кудратига мисолдир. Ҳар куни умр дафтаримиздан янги бир саҳифа очилгани каби, атрофимиздаги оламнинг ҳам сурати ҳар куни янгиланади ва энг қизиғи шундаки, бу янгиланишлар асло бир-бирини такрорламайди. Кеча ва кундуз доим алмашиб туради. Бири узайса, иккинчиси қисқаради. Биз умримиз давомида буларнинг барчасини кўзимиз билан кўрамыз ва бошимиздан ўтказамиз. Вақтни, умримизнинг ҳисобини шу кеча ва кундузлар билан ўлчамиз.

¹ Проблема опустынивания на глобальном уровне. <https://carececo.org/main/news/obzor-problema-opustynivaniya-na-globalnom-i-regionalnom-urovnyakh/>

Кунлар алмашиш жараёнида фасллар ҳам янгиланади. Қиш гўёки тинчлик ва ҳордиқ чиқариш, баҳор эса янгиланиш ва ерга қайта ҳаёт бахшида этиш фасли бўлиб, Аллоҳ таоло ерни қайта тирилтиради. Агар Аллоҳ кеча ва кундузни айлантирмаса, осмондан сувларни тушириб ерни тирилтирмаса, ер юзида ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳар бир мусулмон атрофга ибрат назари билан қарамоғи ва табиатга ҳурмат билан муносабатда бўлмоғи лозим.

Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг “Абаса” сураси 24-32-оятларида шундай марҳамат қилади:

“Энди инсон ўзининг таомига (ибрат кўзи билан) боксин! Биз (осмондан) сувни мўл ёғдирдик. Сўнгра Биз унда донларни ундирдик, узум ва кўкатларни, зайтун ва хурмоларни, қалиндарахтзорбоғларни меваю гиёҳларни ҳам. Булар сизлар учун ва чорва ҳайвонларингиз учун манфаатдир”.

Демак, барчамиз ўзимиз яшаб турган жойларга, маҳалла-кўйга турли дарахт кўчатларини экиб, обод қилсак, бундан нафақат инсонлар, балки ҳайвонлар ва қушлар ҳам манфаат топади. Ҳадиси шарифда айтилишича, экилган ҳар бир дарахтнинг айтаётган тасбеҳи, ўша дарахтни эккан кишининг номаи аъмолига ёзилади ҳамда унинг мевасидан бошқалар еса ёки соясида ўтирса, эккан кишининг амал дафтарига садақа савоби ёзиб қўйилади.

Шунингдек, Қуръони карим “Тоҳо” сурасининг 53-оятида Аллоҳ ерни шундай таърифлайди:

“У Ерни сизлар учун бешик (қароргоҳ) қилиб қўйди ва унда йўллар пайдо қилди ҳамда осмондан сув (ёмғир, қор) ёғдирди. Бас, Биз у (сув) билан турли ўсимлик навларини ундириб чиқардик”.

Энди туғилган ва ўсиб улғаядиган бола учун бешик

қандай қароргоҳ бўлса, ер ҳам инсон учун шундай қароргоҳдир. Ерни бешик қилиб, ундан ризқлантирган ҳолда ювиб-тараб турган, осмондан сув тушириб дарахт ва гиёҳларни ундириб қўйган зот Аллоҳ таолодир. Ҳаётимизда шу ер устида яшаётган бўлсак, вафот этганимиздан кейин ҳам шу ер бағрида ётамиз. Ўзимизнинг узоқ муддат масканимиз бўлган ерни асраб авайлаш ва обод қилиш, ўзимиз учун фойдадир. Атрофимизни турли зарарли нарсалардан ва ифлосланишдан сақласак, ўзимиз ва келажақ авлодимиз ҳаётини, саломатлигини сақлаган бўламиз. Атрофни ўраб турган табиат биз учун шундай мослаштирилганки, табиатдаги барча нарсалар фақатгина инсон манфаати учун хизмат қилади. Аммо мана шу гўзал табиат шунчалар нозикки, унга келтирилган биргина оддий зарар ҳам келажақда ўнглаб бўлмас хатоларга олиб келиши мумкин. Буни биз кундалик ҳаётимизда, атроф муҳитнинг ифлосланишида кузатиб бораёмиз. Биз учун оддий бўлган ва унчалик эътибор бермайдиган сувларга чиқинди ташлаш, ўсиб турган экинларни ва дарахтларни беҳудага синдириш ҳам шулар жумласидандир. Булар оддий эътиборга лойиқ бўлмаган ишлардек туюлиши мумкин, аммо айнан мана шу безътиборлик натижасида биз яшаётган экология қанча зарар кўришини яхшилаб ўйлаб кўрмоғимиз лозим.

Муоз ибн Жабал разияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Учта жойга: сув ўзанларига, серқатнов йўлларга ҳамда соя-салқин ерларга ахлат ташлаб, лаънатга қолишдан қўрқинглар”**, – деганлар (Абу Довуд ривояти)².

Дарҳақиқат, агар тушунган, диёнатли ва ўқимишли инсон ҳадисда зикр этилган ишларни қилишга ботинмайди, аксинча, бундай ишни қилаётган кишини кўрган вақтда

² http://islomiy.info/hadis/index.php?act=book&sec=&b_id=23&s_id=2214

дарҳол унга танбеҳ бериб, бундай қилиш исломда ман этилганини тушунтиради.

Парвардигор инсоннинг мўътадил ва фаровон ҳаёт кечириши учун лозим бўлган моддий бойликларни яратиб қўйган. Она табиатни муҳофаза қилиш Ислом динининг таълимотларидан биридир. Динимиз яшаб турган жойимизнинг озода бўлишига, ичимлик сувимизнинг беғубор, ўзимизнинг эса покиза юришимизга буюради. Поклик инсон зеҳни ва иродасини мустаҳкамлайди.

Инсон ўз уйига қандай эътибор берса, пок сақласа, экологияга ҳам худди шундай муносабатда бўлиши лозим. Чунки бутун ер юзини Аллоҳ таоло инсонлар учун маскан қилиб бердики, буни “Зориёт” сураси 48-оятда шундай билдириб қўйган: **“Ва ерни тўшаб қўйдик. Биз қандок ҳам яхши тайёрлагувчидирмиз”**. Табиатни асраш, уни пок сақлашга ҳаракат қилиш инсонийликнинг юксак чўққисидир.

Инсоннинг бу дунёдаги масъулияти ҳақида кўплаб ҳадиси шарифларда келтирилган, улардан бирида Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Бас, барчангиз масъулдирсиз ва барчангиз ўз масъулиятингиздан сўралурсиз”**, дейдилар. Бу қисқа сўзларда олам-олам маъно бор. Масъулиятдан сўраладиган кун келишидан олдин, табиат, атроф-муҳит олдидаги масъулиятимизни тўғри адо этишимиз зарур.

Ҳақиқатан ҳам ислом дини ҳар нарсадан аввал инсонни руҳий-маънавий ва жисмоний покликка даъват этади. Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло Қуръони каримда пок кишиларни хуш кўришлигини бир неча ўринларда марҳамат қилган. Хусусан, Тавба сураси, 108-оятда шундай марҳамат қилади: **“Унда покланишни севадиган кишилар бор. Аллоҳ эса покланувчиларни севадир”**.

Тозаликка риоя қилиш масаласига соғлиқни сақлашнинг муҳим омили сифатида Пайғамбаримиз соллаллоҳу

алайҳи васалламнинг ҳадиси шарифларида ҳам катта эътибор берилган. Имом Муслим Абу Молик ал-Ашъарий розияллоҳу анҳудан ривоят қилган ҳадиси шарифда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Поклик иймоннинг ярмидир”**, дейдилар. Мусулмонлар оммаси орасида эса “Поклик иймондандир” деган ҳикмат кенг тарқалган. Бошқа бир ҳадисда эса: **“Поклик кишини иймонга чақиради, иймон эса ўз соҳиби билан жаннатда биргадир”** деб марҳамат қилганлар. Мутахассисларнинг ўрганишича, кўпгина микроблар инсон аъзосига тери орқали кирар экан³. Шунинг учун тиббиётда қўлларни ва бошқа аъзоларни тез-тез ювиб туриш тавсия этилади. Бугунги кунда кенг тарқалган коронавирус касаллигини енгишда ҳам мунтазам таҳоратда юриш ва тана аъзоларни поклаб туриш касалликни юқтирмаслик, юққанларга эса тезроқ тузалишида ёрдам беради.

Юртимизда ва бошқа Ислом давлатларида нашр этилган юзлаб фикҳ ва ҳадис китобларини очишингиз билан биринчилар қатори унинг “Поклик ва тозалик” бўлимларига кўзингиз тушади. Ҳар бир мусулмон эркак ва аёл ўзининг биринчи дарсини покликни ўрганиш билан бошлаши лозим. Исломдаги ибодатларнинг барчасига банданинг бадани, кийим-боши ва макони покиза бўлиши асосий шартлардан бири қилиб олинган.

Покликнинг фазилати унинг инсон ҳаётидаги аҳамияти борасида улуғларимиздан кўплаб ибратли сўзлар келган. Шеърят мулкининг султони Алишер Навоий ҳам ўзининг “Арбаъин” китобида покликка алоҳида урғу бериб, бир ҳадисни шеърӣ ифодалаган:

*Гар ҳамиша таҳоратинг бўлса,
Ариғай фоқа чирки ул сувдин,*

³ Миртазаев О. Эпидемиология дарслиги. – Т.: 2016. – Б.666.

*Тоҳир ўл, истасанг фузун рўзий,
Хосир улким, итурди бу сўдин...*

“Агар доимо пок бўлсанг, қашшоқлик сендан арийди. Ризқинг мўл-кўл бўлишини истасанг, пок бўл. Озодаликка эътибор бермаган инсон ҳақиқий зиёндадир”⁴.

Экологик ва табиатдаги муаммоларнинг тобора глобал аҳамият касб этиб бораётгани инобатга олиниб, юртимизда сўнгги йилларда муҳим устувор вазифалар билан бир қаторда, атроф-муҳит муҳофазаси, экологик маданият, экологик таълим-тарбия, экологик маърифат масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Экологик таълимнинг долзарблиги мамлакатимиз табиати, экотизими, атроф-муҳитни беқарорлик ва издан чиқишдан асраш, аҳолининг экологик маданиятини ошириш, ушбу ўта жиддий, ҳаётий масалаларга аҳолининг барча қатламлари, айниқса, ёшлар ҳисса қўшиши, уларни бу соҳа бўйича ўқитиш зарурлиги билан белгиланади.

Бироқ табиатга бўлган эътиборсизлик, чиқиндиларнинг ортиб бориши муаммолари мактабгача таълим, мактаб, олий ўқув юртларида ўқитиш тизимли таҳлил этилмаганлиги экологиктаълимни ташкил этиш ва буборадаги ислохотларни тўлиқ рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилмоқда. Бунинг учун эса:

– барча турдаги таълим муассасаларида Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунда назарда тутилган экология ўқувининг мажбурийлигига оид талабларни етарли даражада бажариш;

– экологик таълимга оид веб-сайтлар, электрон дарсликларни ишлаб чиқиш ва улар имкониятидан кўпроқ фойдаланиш талаб этилади.

⁴ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/allomalar/alisher-navoiy-1441-1501/>

АБДУЛХОЛИҚ ҒИЖДУВОНИЙ ВА ОРИФ РЕВГАРИЙ

Ойгул ШАРИПОВА,

*БухДУ, Ислом тарихи ва манбашунослиги,
фалсафа кафедраси доценти,
фалсафа фанлари доктори (DSc)*

Хожагон-нақшбандия тасаввуфий тариқатининг дунёга кенг ёйилиб, машхур бўлишига юртимиздан етишиб чиққан улуғ зотларнинг ҳиссаси бекиёс. Бу борада Бухорои шарифнинг дунёга машхур етти пири: Хожа Абдулхолик Ғиждувоний, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитаний, Хожа Муҳаммад Бобо Самосий, Хожа Саййид Амир Кулол ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг хизматлари катта аҳамиятга эга.

Ислом тасаввуфининг бу машхур тариқат вакиллари ҳалоллиги, суннатга риоя этиши, халқпарварлиги, меъёрий ҳаёт тарзига даъвати билан барчани ўзига жалб қилган. Чунки улар юксак илм-маърифат соҳиби сифатида, халқ билан ҳамнафас муршид, марҳаматли устоз, ахлоқи комил инсон бўлганликлари учун ҳам эътиборга лойиқ эди.

Тасаввуфда “иродат силсиласи”¹ деб, муршид² (шайх, пир) томонидан муридга³, ўз навбатида, муршид (шайх, пир)га айланган мурид томонидан муридларига узлуксиз узатиб бориладиган ворислик асосидаги муршидлик – муридлик занжирига айтилади. Шунингдек, баъзида

¹ Силсила – (арабча: занжир, қатор, тизим), 2) бирор таълимотнинг устоздан шогирдга узлуксиз тартибда узатиб бориш тизими.

² Муршид – (арабча) иршод қилувчи, тўғри йўлга бошловчи

³ Мурид – (арабча иродат қилувчи, истовчи) муршидга шогирд тушган, толиби илм.

“иродат силсиласи“ деганда, бирор муршид (шайх, пир) нинг ўз муршиди (шайх, пири)ни ва ўз муршиди (шайхи, пирининг муршидлари (шайхлари, пирлари)ни ушбу занжирининг охирига ҳалқаси бўлмиш ўзидан бошлаб мазкур занжирнинг бошига қараб узлуксиз тарзда номма-ном айтиб боришидан ҳосил бўлган муршидлар (шайхлар, пирлар) рўйхати тушунилади⁴.

Хожагон-нақшбандия тариқатида унинг вакиллари ўз иродат силсилаларини Пайғамбаримиз (С.А.В.)дан бошланган дейишади.

“Рашаҳот айн ал-ҳаёт”, (“Оби-ҳаёт томчилари”) асарида ҳам муршидлик-муридлик риштаси беш йўл орқали Хожагон-Нақшбандия пирларига етиб келгани айтилса ҳам, қуйидаги силсилани асосий йўл ҳисоблашган: Муҳаммад (С.А.В.); Абу Бакр Сиддик; Солмони Форсий; Қосим бин Муҳаммад Жаъфари Содик; Боязид Бистомий; Абдулҳасан Ҳарақоний; Абу Али Формадий; Ҳожа Юсуф Ҳамадоний; Абдулҳолиқ Ғиждувоний. Ушбу силсилани мазкур тариқат шайхлари “Силсилат уз заҳаб” (“Олтин силсила”, “Олтин занжир”) деб атаган. Абдулҳолиқ Ғиждувоний бу борада устозининг қуйидаги фикрларини баён этган: “Бу (тариқат) йўли ҳазрати Абу Бакр Сиддик розияллоҳу анҳудан бизгача етиб келган ва қиёматга қадар давом этажакдир. Шу боис барча мўъминлар ва солиҳлар бу танланган йўлга эргашиши, бу хонадон билан суҳбат куриши, уларнинг йўлига сулук этиб, улар билан бирга бўлишдан ва унсиятдан узоқ қолмаслиги керак”⁵.

⁴ Қаранг: Акимовский О. Силсила//Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука. 1991. – С.206-209; Ислам. Энциклопедия. А-Х// Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2017. – Б.418-419.

⁵ Абдулҳолиқ Ғиждувоний. Рисолалар. Сайфулоҳ С., Ҳасан Н. – Т.: Моворауннахр. 2018. – Б.17.

“Эй Абдулхолиқ! Билгинки, Ҳақ йўлининг йўлчилиги, яъни сулуқ икки қисмдир: сулуқи зоҳир ва сулуқи ботин. Биринчиси, сулуқи зоҳир бўлиб, у ҳар ҳолу корда илоҳий амр ва таъқиқларга риоят этиш, имкон доирасида диний мезонларни сақлаш ва нафс орзуларидан қочишдир. Ўз аъзоларини ҳавою нафсдан сақлаб, шариат ҳудудида муҳофаза қилишдир. Иккинчи қисм бўлган сулуқи ботин эса қалбни поклашга ҳаракат қилиш ва нафсоний ёмон сифатларни йўқотиш учун ғайрат сарфлашдир. Ботиний таҳорат – қалбнинг Ҳақ зикри билан гўё бўлишлиги учун зикрда беҳад жидду жаҳд қилиш. Бу зикр талқини дастлаб ҳазрати Абу Бакр розияллоху анхунинг қалбига, ундан Салмон Форсийга⁶, ундан Жаъфари Содиққа, ундан Султон Боязид (Бастомий)га, ундан Шайх Абул Ҳасан Харақонийга, ундан буюк шайх⁷ Абу Али Формадий Тусийга ва ундан эса бизга қадар етиб келган” дейилган⁸.

1. Абу Бакр Сиддиқ замонидан Боязид Бистомий давригача – сиддикия;

2. Боязид Бистомий замонидан Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний даврига қадар Бистомийнинг “Тайфур” деган исмидан келиб чиққан ҳолда тайфурия;

3. Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний замонидан Хожа Баҳоуддин Нақшбанд давригача Хожагон;

4. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд давридан Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрор (1404-1490) замонигача Нақшбандия;

5. Хожа Носириддин Убайдулло Аҳрордан кейин Нақшбандия ёки аҳрория;

6. Саййид Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний (1464- 1549) давридан кейин Нақшбандия ёки даҳбедия.

⁶ Абдулхолиқ Гиждувоний. Рисолалар. С.Сайфулоҳ., Н.Ҳасан. – Т.: Мовароун-наҳр. 2018. – Б.17.

⁷ Ўша ерда.

⁸ Ўша ерда.

Ушбу тариқат Мовароуннахрдаги бутун тарихи давомида, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Ахрордан кейин ҳам Хожагон номи билан аталган⁹.

Юсуф Ҳамадоний Хуросонга кетганидан сўнг Абдулҳолиқ Ғиждувоний бир муддат нафс тарбияси билан шуғулланади. Натижада валий¹⁰ даражасига етишади. Ўзининг валийлиги ва кароматларини¹¹ бошқалардан яширади. Хожагон-Нақшбандия тариқатига оид манбалар Ғиждувонийнинг валийлик даражасини кўрсатиш мақсадида унинг бир намозни ўқиш учун ҳам Каъбага бориб келгани тўғрисидаги ривоятни эслатади¹².

Абдулҳолиқ Ғиждувоний ҳаётининг кейинги босқичида Хожагон силсиласига раҳбарлик қилади. Манбаларда келтирилишича, Хожа Юсуф Ҳамадоний ўлиmidан аввал ўзидан кейин унинг ўрнига Хожа Абдуллоҳ Баракий, ундан кейин Хожа Ҳасан Андакий, ундан сўнг Хожа Аҳмад Яссавий халифа бўлиши, Хожа Аҳмад Туркистонга кетгач эса унинг ўрнини Абдулҳолиқ Ғиждувоний эгаллаши лозимлигини васият қилади¹³. Ҳамадонийнинг васиятига мувофиқ Хожа Аҳмад Яссавий маълум муддат Бухорода тариқат раҳбарлигини амалга оширгач, Туркистонга кетар чоғи барча муридларини Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувонийга топшириб кетади¹⁴. Шундан сўнг Абдулҳолиқ Ғиждувоний муридлар тарбиялаш ва муршидлик қилиш билан

⁹ Ўша ерда

¹⁰ Валий (арабча, дўст) тасаввуфда: комилликка эришган, Ҳақ мушоҳадаси билан машғул бўлган, Худонинг дўсти даражасига эга бўлган киши.

¹¹ Нафаҳотул унс. – Б.383; Насойим ул муҳаббат. – Б.254; Маноқиби Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний. – Б.19; Рашаҳот айнул ҳаёт. 1-ж. – Б.36.

¹² Заринқўб Абдулҳусайн. Эрон тасаввуфи борасида изланиш. – Техрон.: Амири Кабир. 1997. – Б.206-207.

¹³ Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Б.8; Рашаҳот айнул ҳаёт. 1-ж. – Б.14-19.

¹⁴ Нафаҳотул-унс. – Б.383; Насойимул-муҳаббат. – Б.253; Рашаҳот айнул ҳаёт. 1-ж. – Б.18.

шуғулланади. “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” муаллифи бу тўғрида ёзади: “Ул ҳазрат бир қанча вақт халқни *иршод* ва *даъват* этиш (тўғри йўлга чорлаш ва йўллаш) мақомида қаттиқ туриб, толиблар ва содиқларга Ҳақ йўлини кўрсатишга машғул бўдилар”¹⁵.

Манбаларда Хожагон таълимотининг Мовароуннаҳрдан анча узоқда жойлашган Шом ўлкасида ёйилиши тўғрисида ҳам сўз боради. Жумладан, Шомда кўплаб кишилар Ғиждувонийга мурид тушади ва улар бу ўлкада ўз пирлари таълимотини ёйиш учун хонақоҳлар барпо этишади¹⁶. Хожагон-нақшбандия тариқатининг суриялик издоши Абдулмажид Хоний (1847-1900) эса “Ал-Ҳадойиқал-вардия” асарида Ғиждувонийнинг, ҳатто бир муддат Шомга бориб яшагани, ушбу ўлкада ўз таълимотини ёйиш учун хонақоҳ барпо этгани ҳамда у ерда кўплаб муридлар тўплаганини ёзади. “Орифнома” асарида Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг бир марта уч йиллик ҳаж сафарига кетгани, бу муддатда унинг кўрсатмасига кўра, шогирди Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий тариқат раҳбарлигини амалга оширгани тўғрисида маълумот келтирилади¹⁷. Хожа Юсуф Ҳамадоний кўплаб муридлар тарбиялаган ҳамда улардан юқорида эслатиб ўтилган тўрттаси – ушбу силсилага кетма-кет раҳбарлик қилган Барақий, Андакий, Яссавий ва Ғиждувонийлар унинг асосий шогирдлари ҳисобланган. Шундай бўлса-да, улардан кейин силсила раҳбарлигини ўз зиммасига олган Яссавий ва Ғиждувонийгина Хожагон таълимотини ривожлантирган. Шунингдек, улар ушбу силсилани сўфийлик тариқатига айлантиришга, яъни ўз мустақил тариқатлари – *Хожагон-нақшбандия* ҳамда Яссавия

¹⁵ Рашаҳот айнул ҳаёт. 1-ж. – Б.37.

¹⁶ Нафаҳотул унс. – Б.383; Насойимул муҳаббат. – Б.254; Манокиби Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний. – Б.19; Рашаҳот айнул ҳаёт. 1-ж. – Б.36.

¹⁷ Орифнома. – Б.14.

тариқатларига асос солган. Хожагон-нақшбандия тариқати манбалари ҳам айнан Хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг ушбу тариқат асосчиси эканини таъкидлайди. Жумладан, ушбу тариқат назариётчиси Хожа Муҳаммад Порсо (749/1348-822/1420) ўзининг “Фаслул хитоб” асарида “Ул ҳазратнинг фаолияти тариқат учун қонун бўлиб, барча тариқатлар томонидан маъқуллангандир”¹⁸, деб айнан Ғиждувоний сўфийлик фаолияти Хожагон-нақшбандия тариқати таълимоти учун асос бўлганини таъкидлайди. “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” муаллифи эса Ғиждувонийни “Хожагон занжири бош ҳалқаси”¹⁹, “Хожагон табақаси асосчиси ва ушбу улуғлар силсиласи бошловчиси”,²⁰ деб унинг тариқат асосчиси эканини эслатади.

Абдулхолиқ Ғиждувоний ўз асарларида шахсий сўфийлик амалиёти мисолида Хожагон-нақшбандия тариқатининг назарий ва амалий асосларини яратиб берди.

Саййид Амир Кулолнинг невараси Мавлоно Шаҳобиддин “Маноқиби Саййид Амир Кулол” рисоласида Хожагон тариқатига оид фикрларни келтириб, Абдулхолиқ Ғиждувонийни шундай таърифлайди: “У зот (Абдулхолиқ Ғиждувоний) тариқат султони, ҳақиқат хужжати, муҳаққиқлар кутби, солиҳлар раиси, мушоҳада соҳиби, жисмоний мукошафат эгаси, ҳалқни Ҳаққа бошловчи, Ҳақнинг ҳалққа хужжатидир”²¹.

Абдулхолиқ Ғиждувонийдан сўнг бу ворислик Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитаний, Хожа Муҳаммад Бобо Самосий, Саййид Амир Кулол, Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд каби ўз

¹⁸ Орифнома. – Б.14.

¹⁹ Орифнома. – Б.14.

²⁰ Орифнома. – Б.14.

²¹ Сайфиддин Сайфуллоҳ. Етти пир (Дунё муршидлари). – Т.: Ўзбекистон. 2019. – Б.38.

даврининг машхур шайхлари томонидан давом эттирилди.

Алишер Навоий “Насойимул муҳаббат”да Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг укта халифаси борлигини ёзади. Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Авлиёи Калон, шунингдек, Баҳоуддин Нақшбанд номлари келтирилган. Лекин кейинги ишончли манбалардан у кишининг кўплаб мурид-мухлислари ва тўрт халифаси борлиги маълум.

Хожа Аҳмад Сиддиқ – Абдулхолиқ Ғиждувоний вафотидан кейин унинг мақомига ўтган биринчи халифаси, Хожа Авлиёи Кабир – иккинчи халифаси ва уларнинг муридлари ҳақида ҳам манбаларда ёзилган²².

Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон “Маноқиби Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний” асарида Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг *иршодга*²³ ижозат олган уч халифаси – Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Ориф Ревгарий тўғрисида эслатади. Унинг ёзишича, Хожа Абдулхолиқдан сўнг унинг ўрнига Хожа Аҳмад Сиддиқ ўтиради. Қолган икки халифа, гарчи муршидликка рухсат олган бўлса-да, Хожа Аҳмад Сиддиқ вафотига қадар унинг ҳурматини қилиб, иршодга киришмай туради. У вафот этганидан кейин эса Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Ориф Ревгарий бир вақтнинг ўзида ўз муридларини тарбиялашга киришади²⁴. Бироқ “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” муаллифи Абдулхолиқ Ғиждувоний ўз халифаларидан тўрттаси – Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Авлиёи Кабир, Хожа Салмон Карминий ва Хожа Ориф Ревгарийни “даъват ва иршод мақомига лойиқ” топганини маълум қилади. Яъни Кошифий Ғиждувонийнинг иршод рухсатини олган халифалари қаторида юқоридаги уч

²² Орифнома. – Б.84.

²³ *Иршод* (арабча – тўғри йўлга бошлаш) – *тасаввуфда* муридларнинг (солиқларнинг) сайру сулук босқичларини босиб ўтишларида уларга устозлик, раҳнамолик ва йўлбошчилик қилиш, муршидлик.

²⁴ Маноқиби Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. – Б.20; Рашаҳот айнул ҳаёт. 1-ж. – Б.50-59.

сўфийдан ташқари, Хожа Салмон Карминийни ҳам эслатиб ўтади. Унинг ёзишича, гарчи ушбу тўрт халифанинг барчаси муршидлик қилишга рухсат олган бўлса-да, Гиждувоний вафотидан сўнг Хожа Аҳмад Сиддиқ тариқат раҳбарлигини ўз зиммасига олади. У вафот этгандан кейин эса унинг муридлари Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Ориф Ревгарий муршидлиги остига ўтади.

Хожа Ориф Ревгарий (тахминан 1165-1262) Хожагон силсиласининг кинчипири, Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ишининг давомчиси, “Моҳитобон” (Ёғду сочиб турувчи ой) ва “Пешвои орифон” (Орифлар пешвоси) номлари билан машҳур бўлган. Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий Бухоро яқинидаги Ревгар қишлоғида (ҳозирги Шофиркон тумани ҳудудида) дунёга келган.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у ёшлик чоғлариданок сўфийлик йўлига кириб, Абдулхолиқ Гиждувоний муридлари қаторидан жой олади²⁵. Ревгарий Абдулхолиқ Гиждувонийнинг бошқа шогирдлари орасида тиришқоқлиги билан ажралиб турган. Абдулхолиқ Гиждувоний ҳузурига келган Хизр (а.с.) Хожа Ориф Ревгарийнинг уни кўриш мақсадида ухлаб қолмаслик учун кўзига туз солиб олганини кўради-да, келажакда ориф²⁶ бўлиб етишишини Худодан сўраб дуо қилади²⁷. У кейинчалик ориф бир зотга айланади.

Абдулхолиқ Гиждувоний муршидлигида тариқат одобларига риоя қилиб, Ревгарий бора-бора унинг энг буюк муридларидан ва халифаларидан бирига айланади. Манбаларда унинг кароматлари билан боғлиқ кўплаб

²⁵ Мақомоти Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ва Хожа Ориф Ревгарий. – Б.57.

²⁶ *Ориф* (арабча – чуқур ва батафсил билувчи) – Худога етишиш йўлида Аллохни, унинг исмлари ва сифатларини билиш, яъни Худо ва унинг барча хусусиятлари тўғрисида билим ҳосил қилиш босқичига етган киши; Худони билиш учун ирфон йўлига кирган ва унинг босқичларини босиб ўтаётган киши; Худонинг зоти, исмлари ва сифатларини чуқур билувчи киши.

²⁷ Мақомоти Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ва Хожа Ориф Ревгарий. – Б.57.

ривоятлар келтирилади. Хожа Ориф Ревгарий Абдулхолик Ғиждувонийнинг **иршодга** ижозат олган уч (Хожа Аҳмад Сиддиқ ва Хожа Авлиёи Кабир билан биргаликда) ёки тўрт (Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Салмон Карминий билан биргаликда) халифасидан бири бўлиб, Ғиждувонийдан кейин тариқат раҳбарлигини ўз зиммасига олган. Хожа Аҳмад Сиддиқ вафотидан сўнг Хожа Авлиёи Кабир билан бир замонда ўз **муридларини** тарбиялашга киришади²⁸. Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий тахминан 1262 йили ўзи туғилиб ўсган Ревгар қишлоғида оламдан ўтади ва шу қишлоқнинг ўзида дафн этилади.

Хожа Ориф Ревгарий ўзидан “Орифнома” номли асар қолдирган. Ушбу китоб 1225 йилда Ревгарийнинг муридларидан бири, “солиқларнинг сараси Хожа Наим илтимоси билан Нурота шаҳрида ушбу тариқат аъзоларига мурожаат ва насиҳат тариқасида ёзилган. Унда муаллифнинг сайру сулук босқичлари, маърифат, орифлик ва валийлик ҳамда сайру сулук одоблари борасидаги қарашлари акс этган. Бундан ташқари, асарда Хожа Ориф Ревгарийнинг устози Хожа Абдулхолик Ғиждувонийнинг ҳаёти, қароматлари ва қарашлари билан боғлиқ айрим маълумотлар жой олган. Шунингдек, асарнинг айрим ўринларида тасаввуф тарихининг илк даврларида яшаб ўтган машҳур сўфийлардан Ҳасан Басрий (ваф.110/728), Суфён Саврий (ваф.161/777), Робиа Адавия (ваф.185/801), Фузайл ибн Иёз (107/725-187/802), Шақиқ Балхий (ваф.194/810), Абу Туроб Нахшабий (ваф.245/854), Яхё ибн Муоз Розий (ваф.258/871), Боязид Бистомий (ваф.262/875) ва бошқаларнинг ҳаёти ва қарашлари тўғрисида қисқа қисса ва ривоятлар келтирилган.

²⁸ Мақомоти Хожа Абдулхолик Ғиждувоний ва Хожа Ориф Ревгарий. – Б.57.

Хожа Ориф Ревгарий ўз муридларини Хожагон-нақшбандия тариқатининг Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний томонидан шакллантирилган асослари ва қоидаларига мувофиқ тарбиялашда ҳамда ўз устози таълимотини тарғиб қилишда давом этиш билан биргаликда, ўзи ҳам ушбу таълимотга айрим янгилик ва тўлдиришлар киритди.

Хожа Ориф Ревгарий ўз муридларини барча ҳолларда, биринчи навбатда, Муҳаммад (С.А.В.) шариатига амал қилишга чорлаш орқали уни тасаввуфнинг илк шарти сифатидаги ўрнини кўрсатиб беради. Шунингдек, у киши сўфийлик йўлига кириб бориши учун қуйидаги қатъий кетма-кетликда келадиган босқичларни босиб ўтиши лозимлигини таъкидлайди:

- 1) Шариатга қаттиқ риоя қилиш;
- 2) Аллоҳнинг унга нисбатан белгилаган ҳар қандай тақдирига рози бўлиш;
- 3) Ўз ихтиёри ва иродасидан воз кечиб, Худонинг унга нисбатан қиладиган ҳар қандай иродасига рози бўлиш. Киши шариат билан бошланадиган ушбу йўлни босиб ўтганидан кейин сайру сулук босқичларига қадам қўяди.

Хожа Ориф Ревгарий наздида солиқ йўлининг боши **тавба**, сайру сулукдаги мақомларга эришишининг шарти эса **толибликдир** Унинг фикрича, толиб **ҳиммат** (уриниш), **таважжуж** (диққат), **риёзат** (машаққат) **ва мужоҳадат** (тиришиш) орқали ўзидаги ёмон хислатлардан халос бўлиб, яхши хислатлар касб этади ва охир-оқибат **висол** (Худого етишиш) шарафига муяссар бўлади. Бироқ толиб бунинг учун қуйидаги мақомларни босиб ўтиши лозим:

- **важд** (ўзини йўқотиб қўйиш);
- **каиф** (очиш);
- **маърифат** (Худони билиш);
- **мушоҳадат** (ғайбни кўриш).

Солик мушоҳадат мақомига етганидан кейингина уни ғайб оламини кўришдан тўсиб турган пардалар кўтарилиб, ушбу оламнинг сирлари унга аён бўлади. Хожа Ориф Ревгарий сайру сулук ҳосилаларидан бўлмиш **маърифат**, **орифлик** ва **валийлик** ҳодисаларини таърифлаб ўтади.

Ревгарий наздида маърифат моҳиятини қалбнинг Аллоҳ ягоналигини тасдиқлаши, унинг асосини Худога бўлган сидқ ва эътиқод ташкил этади. Маърифат самараси эса банданинг тамомила Худога юз тутишидан иборатдир²⁹.

Ревгарий ориф деганда, Аллоҳдан тилаб олувчи ҳар бир нафасида қалбини яратгувчисига тамомила бағишлайдиган, бу ҳол сўнгги нафасигача давом этадиган, бироқ унинг бу ҳоли одамларга яширин қоладиган кишини тушунади.

Ревгарийнинг айтишича, валий Худонинг дўстини дўст, душманини душман билувчи кишидир. Тарикат одоби масаласида:

- нафсга қарши курашиш;
- бойликка ўч бўлмаслик;
- бориға қаноат қилиш;
- бойиб кетганда ҳам ўзини йўқотиб қўймаслик, кўнгил поклиги, одамларга хизмат қилиш, аммо ҳеч кимга хизмат буюрмаслик каби ўғитларда Хожаи Жаҳон таълимотининг намоён бўлганини кўрамиз.

Ревгарий “Орифнома”асарида Хожаи Жаҳон фикрларини изчил давом эттирди. Солик сулук сайрида эътибор бериши зарур бўлган барча жиҳатларни таъкидлаб тушунтирди. Ислом арконларига амал қилган ҳолда тарикат йўли талабларини ўзлаштириш, англаш ва унга амал қилишга чақирди.

²⁹ Мақомоти Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний ва Хожа Ориф Ревгарий. – Б.7-9.

Хулоса қилиб айтганда Абдулхолиқ Ғиждувоний муриди Ориф Ревгарий тариқат ишини давом эттирди, ривожлантирди, ўзига хос янгиликлар қўшди. Хожаи Жаҳон ўғитларига амал қилган ҳолда ҳаёт кечиришга ундади. Ушбу ўғитлар ёш авлодни баркамол бўлиб улғайишида хизмат қиладиган маънавий мерос экани билан аҳамиятлидир.

АЛОУДДИН АЛ-УСМАНДИЙ АС-САМАРҚАНДИЙ – МОТУРИДИЙЛИК МАКТАБИ ВАКИЛИ

Отабек МУҲАММАДИЕВ,
*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директор ўринбосари, PhD*

Мовароуннахрга VIII асрда кириб келган ислом маданияти VIII-X асрларда юксак даражада ривожланди. Ислом билимлари Мовароуннахр уламолари томонидан асрлар давомида ривожлантирилди. VIII-XII асрлар мобайнида Мовароуннахрда бир неча мингдан зиёд йирик дунёвий фанлар соҳасидаги алломалар, муҳаддис, факих, муфассир, ақида илми олимлари яшаб, фаолият кўрсатган. Заминимизда туғилиб, камол топган мутафаккирларнинг жаҳон илм-фани ривожига қўшган ҳиссаси эътироф этилиб, чуқур тадқиқ этиш бошланмоқда.

Мовароуннахр Ўрта Осиёнинг иқтисодий, ижтимоий, маданий-маърифий жиҳатдан тараққий этган маркази ҳисобланган. Самарқанд, Бухоро, Хива, Шош, Термиз каби марказларда бир неча мадрасаларга асос солиниб, илм-фаннинг турли соҳалари ривожланган.

Маҳаллий аҳолининг ислом дини ва араб тилини ўрганишга иштиёқи ошиб, бу жараён Қуръони карим илмлари, фикҳ, ҳадис, аниқ ва табиий фанлар тараққиётини энг юқори чўққига олиб чиққан. Бу эса ўз навбатида илмнинг турли соҳаларида ўз ижодий фаолиятини олиб борган бир қанча факих, муҳаддис, каломшунос ва қомусий алломаларнинг Шарқ заминида етишиб чиқишига туртки

бўлди.

Мовароуннаҳр тарихи, маданияти ва маънавиятини юксак даражага кўтаришда самарқандлик алломаларнинг ҳам ўрни бекиёс бўлган. Бу соҳада нафақат Самарқанд шаҳри, балки унга қарашли бир қанча қишлоқлардан етишиб чиққан муҳаддис, фақиҳ, мутакаллим ва дунё илм-фани тараққиётига муносиб ҳисса қўшган алломаларни ҳам тилга олиш мумкин.

Самарқанд қишлоқларида яшаб илмий фаолият олиб борган жуда кўп алломаларнинг номлари аниқланган. Самарқандга қарашли қишлоқлардан чиққан олимлар ҳаёти ва фаолиятини тадқиқ этиш Самарқанд тарихи, ислом илмлари ва маданиятини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Айни пайтда, улар билан танишиб боришимиз қалбимизда ажодларимизнинг бой илмий-маънавий меросига нисбатан ворислик ва ифтихор туйғуларини уйғотишга хизмат қилади.

Ажодларимизнинг маънавий, маърифий, илмий ва диний соҳаларда қолдирган мероси ёш авлод тарбияси ва маънавий камолотига хизмат қилувчи муҳим омиллардан биридир. Кўп минг йиллик тарихий-ҳуқуқий меросимизга, ўтмишимизга назар ташлайдиган бўлсак, Марказий Осиё ислом дини кириб келганидан кейин фикҳ, калом, тафсир ва ҳадис илмлари, араб тили фани ривожини марказига айланиши ва ушбу фанлар бўйича буюк алломалар етишиб чиққанига гувоҳ бўламиз.

Мовароуннаҳр халқларининг маънавий мероси ҳазинасида муҳим ўрин тутган фақиҳ ва мутакаллимларнинг меросини ўрганиш халқимизнинг бугунги маънавий уйғонишида муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. Марказий осийлик фақиҳларнинг ҳар бири ўз илмий услуби ва яшаган даври шароитига қараб ислом ҳуқуқи, айниқса, ҳанафий

мазҳаби ривожӣ йўлида салмоқли хизмат қилиб, ўзларидан барҳаёт асарлар қолдирган. Шундай алломалардан бири, ўз даврининг етакчи фақиҳ ва мутакаллим олими, мутафаккир Муҳаммад ибн Абд ал-Ҳамид ал-Усмандий ас-Самарқандийдир. Аллома ўзидан ҳозирги кунгача ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган улкан илмий мерос қолдирди. Хусусан, унинг қаламига мансуб “Лубоб ал-калом”, “Тариқат ал-хилоф байн ал-аслоф”, “Базл ан-назар фи ал-усул”, “Ҳаср ал-масоил ва қаср ад-далоил” ва “Мухталаф ар-ривоя” асарлари алоҳида аҳамиятга эга.

Олимнинг тўлиқ исми – Абу-л-Фатҳ Алоуддин Муҳаммад ибн Абд ал-Ҳамид ибн Умар ибн ал-Ҳасан ибн ал-Ҳусайн ал-Усмандий ас-Самарқандий бўлиб, туғилган ва вафот этган йили ҳақида манбаларда турли маълумотлар келтирилган. Баъзи манбаларда “Аллома 408/1017 йилда Самарқандда туғилиб, 502/1109 йилда шу ерда вафот этган”,¹ деб келтирилса, кўпчилик манбаларда “У 488/1095 йили Самарқанд қишлоқларидан бири “Усманд”да таваллуд топиб, 552/1157 йилда 64 ёшида вафот этган”², дейилади.

Табақот асарларида Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Абд ал-Ҳамид ибн ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ибн Ҳамза ал-Усмандий, Самарқанд аҳлидан бўлиб, “Оламнинг устуни” (“ал-Ало ал-олам”) сифати билан машҳурдир³, деб келтирилади.

Ёзма манбаларда аллома туғилиб ўсган жойнинг “Асманд”⁴ ёки “Усманд”⁵ деб номланиши билан боғлиқ кўпгина ихтилофлар мавжудлиги келтирилган. Баъзи

¹ Атаев М. Жиззах алломалари. – Т.: Adib. 2014. – Б.85.

² Кураший. ал-Жавохир ал-музийя. – Байрут: Муассасату-р-рисола. 1993. Т.2. – Б.74.

³ Абу Саъд Абду-л-Карим ас-Самъоний. Насабнома. (Арабчадан Абдулғаффор Раззоқ таржимаси). Ж.1. – Бухоро: Бухоро, 1999. – Б.156.

⁴ Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон.

⁵ Самъоний. ал-Ансоб./ Кураший. ал-Жавохир ал-музийя./Ибн ал-Асир. Лубоб.

олимлар бу жой “Асманд” деб номланган ва алломанинг нисбати Асмандий⁶ бўлган, деб келтирса, бошқалари қишлоқнинг номини “Усманд”, яна баъзилари эса “Саманд” шаклида баён этган.

Аллома Самарқанднинг “Усманд” қишлоғида туғилгани ёки оиласи ушбу қишлоқдан бўлгани учун Усмандий нисбаси билан танилган.

Ҳозирда Жиззах вилояти ҳудудидаги Бахмал туман (1994 йилдан) марказининг Усмат номи билан юритилиши масалага бир қадар ойдинлик киритади.

“Усманд” атамаси вақт ўтиши билан товуш ўзгариши натижасида “Усмат”га айланган. Буни вилоят марказидан 70 км.⁷ узоқликда жойлашган шу номдаги шаҳарча ҳамда туман марказида, Қўрғонтепа пойида “Ўсмат Ота” зиёратгоҳининг мавжудлиги ҳам тасдиқлайди. Шунингдек, бахмаллик ёзувчи Саййид Азим тарихчи олимлар Олимжон Жўраев ва Жалолиддин Жўраев фикрига таяниб, Ўсмат ота қабрини ўсматлик машҳур фақиҳ, ўз даврида шарият қонунларининг йирик билимдони Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Абд ал-Ҳамид ал-Усмандий ас-Самарқандий номи билан боғлайди⁸.

Аллома туғилган жойга қараб унга *ал-Асмандий* ёки *ал-Усмандий* нисбасининг берилишида ҳам ихтилофлар мавжуд. Юқорида келтирилганидек, баъзи манбаларда унга *ал-Асмандий* деб нисбат берилса, кўпчилик манбаларда *ал-Усмандий* (араб тилида биринчи ҳарфи ҳамзали алиф заммали ўқилади)⁹ деб келтирилган.

⁶ Қаранг: Абдуллоҳ Абд ал-Ҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари комуси. – Т.: Имом Бухорий Республика илмий-маърифий маркази. 2007. – Б.35.

⁷ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.9. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2005. – Б.134.

⁸ Оға Бургутли (Қорабоев С.). Жиззах вилояти зиёратгоҳлари. – Т.: Фан. 2008. – Б.11.

⁹ Абу Саъд Абду-л-Карим Самъоний. Ал-Ансоб. / Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музйя. – Байрут: Муассасату-р-рисола. 1993.

Алломанинг отаси – Абд ал-Ҳамид ибн Умар ал-Усмандий Самарқанднинг етук олимларидан саналиб, сўзга чечанлиги ва моҳир ваъзхонлиги билан ҳам халқ орасида танилган. Тўлиқ исми – Абу Муҳаммад Абд ал-Ҳамид ибн Умар ибн ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ибн Ҳамза ибн Тоҳир ал-Усмандий бўлиб, манбаларда унинг фақат исми ва у ривоят қилган ҳадисгина келтирилган. Унинг бирор мансаб эгаси ёки ўз даврида мавқеи қандай бўлгани, ҳаттоки туғилган ёки вафот этган йиллари ҳақида ҳам бирорта маълумот келтирилмаган¹⁰.

Кўпчилик манбаларда аллома отасининг исми Абд ал-Ҳамид, баъзисида Абд ал-Мажид ёки Абд ар-Рашид шаклида қайд этилган. Баъзи табақот муаллифларининг ал-Усмандий ўрнига ар-Розий нисбасини қўлагани ҳамда Абу Ҳомид, Абу Бакр каби куняларни зикр этгани истинсох (нусха кўчириш) даги хато туфайли юзага келганини айтишимиз мумкин. Отасининг исми ва кунясидаги тартибсизлик сабабидан Қахҳола ўзининг “*Муъжам ал-муаллифийн*” асарида бу исм билан иккита алоҳида кишини зикр этиб келтирган¹¹.

Аллома отасининг кучли муҳаддис ва ҳадис ровийси бўлгани ёш Алоуддиннинг ўзига хос илмий муҳитда камол топганига далолат қилади ҳамда келажакда ўз даврининг етук фақиҳи ва мунозарачи олими бўлиб етишишига мустаҳкам замин яратган эди.

Алоуддин Усмандийнинг ҳаёти ва илмий мероси асосан хорижлик олимлар, жумладан, немис олими – Карл Броккельман¹², турк олими – доктор Муҳаммад Саид Узерварли¹³, араб олимлари – Муҳаммад Закий Абдулбарр¹⁴,

¹⁰ Атаев М. Жиззах алломалари. – Т.: Adib. 2014. – Б.74.

¹¹ Умар Ризо Қахҳола. Муъжам ал-муаллифийн. Ж.2. – Б.387, 409.

¹² Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. No. 441, 10. S. 111/ 1221.

¹³ Узерварли Др.Муҳаммад Саид. Алоуддин Усмандий ва унинг Лубоб ал-калом асари. – Истанбул: Исам яйинлари. 2005.

¹⁴ Муҳаммад ибн Абд ал-Ҳамид Усмандий. *Тариқат ал-хилоф фи ал-фиқҳ байн ал-*

Шайх Аҳмад Фарид ал-Мазидий¹⁵, Доктор Навзат Содик Сулаймон¹⁶, Др. Абдуррахмон ибн Муборак ал-Фараж¹⁷, Шайх Али Мухаммад Муъавваз ва Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд томонидан ўрганилган¹⁸.

Юртимиз олимлари томонидан алломанинг ҳаёти ва илмий мероси устида тўлиқ тадқиқот олиб борилмаган. Алоуддин Усмандий ҳақидаги баъзи маълумотлар Убайдулла Уватов, Саидмухтор Оқилов¹⁹ ва Муслим Атаев²⁰ каби олимлар томонидан ёзилган илмий мақола, китоб ва диссертацияларда қисқа библиографик кўринишда берилган.

Абдал-Каримас-Самъоний, Ибн Аби-л-Вафо ал-Кураший, Абдулҳай ал-Лакнавий, Хайруддин аз-Зириклий ва ас-Сафадий каби табақот ва тарожим муаллифлари асарларида ҳам асосан Алоуддин ал-Усмандийнинг таваллуд топган ва вафот этган йили, Самарқанд аҳлидан экани, ўз даврининг кучли мунозарачи ва фақиҳ олими бўлгани ҳақидаги қисқа маълумотларни учратиш мумкин.

Ёзма манбаларда Алоуддиннинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумот келтирилган. Фақат унинг 64 йил умр кўриб,

аиммат ал-аслаф. Др. Мухаммад Закий Абдулбарр таҳқиқи ва тадқиқи. – Қоҳира.: Дору-т-турос. 2-нашр. 2007.

¹⁵ Алоу-л-олам Мухаммад ибн Абд ал-Ҳамид ал-Усмандий ас-Самарқандий ал-Ҳанафий. Базл ан-назари фи усул ал-фикҳ. Шайх Аҳмад Фарид Мазидий таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя. 2015.

¹⁶ Шайх Мухаммад ибн Абд ал-Ҳамид ас-Самарқандий. Ал-Мийзон фи усул ал-фикҳ. Др. Навзат Содик Сулаймон таҳқиқи. – Уммон: Дор Дажла. 2009.

¹⁷ Абу Лайс ас-Самарқандий. Мухталаф ар-ривоя. Алоу-л-Олам ас-Самарқандий ривояти ва тартиби. Др. Абдуррахмон ибн Муборак ал-Фараж таҳқиқи. – Байрут: Мактаба ар-рушд. 2005.

¹⁸ Алоуддин Мухаммад ибн Абд ал-Ҳамид Абу ал-Фатҳ Ал-Усмандий ас-Самарқандий. Тариқат ал-хилоф байн ал-аслоф. Шайх Али Мухаммад Муъавваз ва Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя. 1992.

¹⁹ Оқилов С. Абул Муъин ан-Насафий илмий мероси ва Мотуридия таълимоти. Монография. – Т.: 2008. / Оқилов С. Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи. Монография. – Т.: 2012.

²⁰ Атаев М. Жиззах алломалари. – Т.: Adib. 2014.

552/1157 йилда (баъзи манбаларда Бухорода) вафот этгани қайд этилади²¹, холос.

Аксар тарихчи олимларнинг асарларида алломанинг илм талабида кўплаб мамлакатларга сафар қилгани ҳақида ҳам қайд этилади. Абу Саъд Абд ал-Карим ас-Самъонийнинг таъкидлашича, Муҳаммад ибн Абд ал-Карим аш-Шаҳристоний аллома билан Марвда бир неча бор учрашган. Бундан ташқари, Усмандийнинг Абу Ҳафс Нажмуддин Умар ан-Насафий, Абу-л-Муъийн ан-Нашвоний, Алоуддин ас-Самарқандий ва Нуруддин Аҳмад ибн Маҳмуд ас-Собуний каби мотуридия мазҳабининг йирик намояндалари билан бир асрда яшагани ҳақида келтирилади²².

Таниқли араб олими Абу-л-Вафо ал-Қураший ўзининг *“ал-Жавоҳир ал-музийя фи табақот ал-ҳанафийя”* (*“Ҳанафий уламолар таржимаи ҳолларидаги ёрқин жавҳарлар”*) асарида келтиришича, аллома 552/1157 йилда Шамс ибн Ҳисом ибн Бурҳон²³ билан биргаликда муборак ҳаж ибодатини адо этган²⁴.

Алломанинг таржимаи ҳоли кўпгина табақот асарларида зикр этилган, жумладан:

- Ас-Сафадийнинг *“ал-Вофий би-л-вафаёт”* (Ж.1. – Б. 385);
- Абд ал-Карим ас-Самъонийнинг *“ал-Ансоб”* (Ж.1. – 156-бет);
- Жалолуддин ас-Суютийнинг *“Табақот ал-муфассирийн”* (Ж.1./ – 92-бет);
- Шамсуддин аз-Заҳабийнинг *“Тарих ал-ислом”* (Ж.1.

²¹ Узерварли Др. Муҳаммад Саид. Алоуддин Усмандий ва унинг Лубоб ал-калом асари. – Истанбул: Isam uayinlari. 2005. – Б.19.

²² Ўша асар, ўша бет.

²³ Тўлиқ исми – Шамсуддин Абу Жаъфар ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Моза. Устози “Бурҳон ал-аимма” лақаби билан машҳур Умар ибн Абдулазиз ибн Моза Бухорийнинг ўғли (У ҳаж сафари ҳақида китоб ёзган. 2013 йилда Эронда нашр этилди. Ягона нусха асосида. Қўлёзмаси Душанбеда сақланади).

²⁴ Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музийя. Ж.2. – Байрут: Муассасат ар-рисола. 1993. – Б.114.

– 3859-бет);

– Ал-Адирнавийнинг “*Табақот ал-муфассирийн*” (Ж.1. – 186-бет);

– Ибн Қутлубуғонинг “*Тоғ ат-тароҷим фи табақот ал-ҳанафийа*” (1/– 19-бет);

– Хайруддин аз-Зириклийнинг “*ал-Аълум*” (Ж.6. – 187-бет);

– Умар Ризо Каҳҳоланинг “*Муъжам ал-муаллифийн*” (Ж.10. – 130-бет);

– Абдулҳай ал-Лакнавийнинг “*ал-Фавоид ал-баҳийя*” (– 2-бет).

Алоуддин ал-Усмандий илмий фаолиятини асосан, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида олиб борган бўлиб, шунингдек, ўша даврдаги кўпчилик замондошлари каби илм талабида кўпгина мамлакатларга сафар қилган.

Манбаларда унинг Ҳижоз мамлакатларига, хусусан, ҳаж ибодатини адо этиш мақсадида Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага сафар қилгани, қайтиш чоғида Бағдод, Марв ва шу каби ўша даврнинг кўзга кўринган илм ўчоқларида бўлиб, уламолар билан турли масалалар бўйича илмий баҳс-мунозараларда қатнашгани қайд этилади.

Манбаларда келтирилишича, аллома фикҳ илмини устози Ашраф ибн Муҳаммад ал-Алавийдан ўрганган. Имом Ашраф ал-Алавий эса фикҳ бўйича таълимни отаси Абул-Ваззоҳ Муҳаммад ал-Алавийдан, у эса отаси Абу Шужоъ ал-Алавийдан олган ҳамда ундан ҳадис ривоят қилган.

Ас-Самъоний “*аз-Зайл*” асарида зикр қилишича, у ҳақда Марв қозиси Қози Муҳаммад ибн Утба ас-Сойиғий ривоят қилган²⁵. Имом Ашраф ал-Алавийнинг отаси Самарқанддаги Қусам ибн Аббос розияллоху анху мадрасаси²⁶да таҳсил

²⁵ Самъоний. Ийзоҳ ал-макнун фи аз-зайли алаа Кашф аз-зунун. – Б.177.

²⁶ Бир ривоятга кўра, ҳазрат Қусам Ширинкет (Самарқанд музофоти) деган мавзеда шаҳид қилинган ва гавдасини Кўҳак дарёсидан кечиб ўтказиб, Бану Ножия қабристонига қўмдилар. Султон Санжар Мозий (1118-1157) замонасида ўша қабристонда “Қусамия” деб аталган бир мадраса солинган эди. У Мадраса

олган. Ҳижозга сафар қилиб, Бағдодга ҳожи бўлиб келган ва Самарқандга қайтиб умрининг охиригача дарс бериш ва илмни ёйиш билан шуғулланган. 491/1098 йилнинг шаввол ойида 54 ёшида вафот этган ва Самарқанддаги машҳур “Чокардиза” қабристонида дафн қилинган²⁷.

Маълумотларга кўра, улуғ алломалар дафн этилган Чокардиза (баъзи манбаларда Жакардиза, Шакаржизза деб ҳам аталади) қабристони X-XI асрларда пайдо бўлиб, Самарқанднинг жануби-ғарбида жойлашган. Тарихчи Комилжон Каттаевнинг таъкидлашича, бир вақтлар ўша ерда ҳарбий истехком – қалъа бўлган. Чокардиза номи ҳам шундан келиб чиққан. Чокар – лашкар, диза – қалъа дегани. Шу мавзедан Чокардиза ариғи ҳам ўтган²⁸.

Шомийнинг (Ибн Обидийн) “Ар-Радд ал-мухтор” асарида келтирилишича, бу қабристонга 400 га яқин Муҳаммад номли фақиҳлар дафн этилгани учун “Турбат ал-Муҳаммадийийн” (“Муҳаммадийлар қабристони”) номи билан машҳур бўлган²⁹.

Шунингдек, манбаларда алломанинг Али ибн Умар ал-Харротдан ҳадис тинглагани ҳақидаги маълумот келтирилади.

Алоуддин Усмандий ҳадис борасидаги илмларини “Садр аш-шаҳид” лақаби билан машҳур бўлган Ҳусомиддин Умар ибн Абд ал-Азиз ибн Моза ал-Бухорий³⁰дан ўрганган. Аллома

Самарқанд қўрғони ўрнига тепа устида, Оби машҳад ариғининг яқинида, кунботар томонида эди. Ҳозирда ундан бир нишона қолмагандир. Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария. – Т.: Камалак. 1991. – Б.30.

²⁷ Ўша асар.

²⁸ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Таржимон, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи К.Каттаев. – Б.76.

²⁹ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Марғинович ва унинг издошлари. – Б.10.

³⁰ Ҳисомуддин Садр аш-шаҳид Умар ибн Абд ал-Азиз (1091-1142) усул ва фуруъ бўйича Ҳанафий мазҳаби имомларидан. У маъкул ва манкул бўйича даврининг буюк олимларидан бўлиб, илмул хилоф ва мазҳаб муаммолари соҳасида катта салоҳиятли олим. Аллома Бурҳониддин Марғиновичнинг буюк устозларидан бири

устозининг “*Шаҳид*” деб номланишига сабаб, 536/1141 йил Султон Санжар ва қорахитой Гурхон ўртасида рўй берган “Қатавон” жангида қатнашиб, унда Султон Санжар мағлубияти туфайли душман қорахитой Гурхон кўлидан вафот топади³¹. Шу сабабли, у шаҳидлик мартабасига эришади. Ушбу жангда уламолардан бир жамоаси ўлдирилган бўлиб, аксар олимлар томонидан уларга “шаҳид” даражаси берилган. *Ҳисом аш-шаҳид*, *Садр аш-шаҳид*, *Саффор аш-шаҳид*³² кабилар шулар жумласидандир.

Алоуддин ал-Усмандий қатор исломий илмларда, айниқса, фикҳ, ҳадис ва калом илми, шунингдек, турли мазҳаблар ўртасидаги ихтилофларни ўрганадиган махсус соҳа ҳисобланган *илму-л-хилоф* бўйича етук олим ҳисобланган. У мазкур соҳалардаги илм аҳли орасида бўладиган баҳс ва мунозараларда ўзининг чуқур билими, беназир иқтидори ва фавқулодда салоҳияти билан ажралиб турган. Шунинг учун ҳам у илм аҳли орасида “*ал-Ало ал-олам*”³³ (“*Оламнинг устуни*”), “*ал-Ало*” (“*Устун*”), “*ал-Ало ас-Самарқандий*”, “*Алоуддин*”³⁴ (“*Диннинг устуни*”) каби юксак лақаблар билан машҳур бўлган.

Алоуддин Муҳаммад ал-Усмандий биз авлодларга улкан илмий-маънавий мерос қолдирган бўлиб, уларнинг ҳаммаси араб тилида ёзилган. Қуйида алломадан бизгача етиб келган бой илмий-маънавий мерос намуналари ҳақида қисқача тўхталамиз:

бўлган. Шайх А. Мансур. Ҳидоят. 2013/1. – Б.29.

³¹ Деххудо. Луғатнома. “ح” ҳарфи томи. – Техрон: 1338 ҳ. – Б.534.

³² Кураший. Ал-Жавоҳир ал-музйя. Ж.2. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1993. – Б.375.

³³ Самъоний. Насабнома. (Арабчадан А. Раззоқ таржимаси). Ж.1. – Бухоро: Бухоро. 1999. / Абулҳасанот Муҳаммад Абдулхай Лакнавий. *ал-Фавоид ал-баҳийя фи табақот ал-ҳанафийя. (кейинги ўринларда Лакнавий. ал-Фавоид ал-баҳийя).* – Қозон: Матбаъат ал-хизона. 1903.

³⁴ Кафавий. *Китоб у-аъломи-л-ахёр*. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарк қўлёзмалари маркази. №91-ашёвий рақамли қўлёзма/ Лакнавий. *Ал-Фавоид ал-баҳийя*. – Қозон: Матбаат ал-хизона. 1903.

1. *“Ҳасрал-масоилвақасрад-далоил”* (*“Муайянмасалалар ва қисқа далиллар”*). Бу асар Нажмуддин Умар Насафийнинг *“Ал-Манзума фи илм ал-хилоф”* номли китобига ёзилган шарҳ³⁵ бўлиб, унинг учта қўлёзма нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасида сақланади. Алломанинг ушбу асарига кўплаб шарҳлар ёзилган. Имом ас-Сугдий, Абу-л-Мафохир Муҳаммад ибн Маҳмуд ас-Судайсий томонидан ёзилган шарҳлар шулар жумласидандир³⁶.

2. *“Тариқат ал-хилоф фи ал-фикҳ байн ал-а’иммат ал-аслоф”* (*“Ўтган алломалар ўртасида фикҳ илмидаги ихтилоф йўллари”*) асарида фикҳ илмида фаолият кўрсатган кўплаб олимларнинг қарашлари ва фикр-мулоҳазаларидаги ихтилофларни баён қилган. Ушбу қимматли асар мисрлик тадқиқотчи олим Муҳаммад Закий Абдулбарр томонидан тадқиқ этилиб, 1990 йилда Қоҳирадаги “Дор ат-турос” матбаасида нашр этилган. 1992 йилда эса Шайх Али Муҳаммад Муъавваз ва Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд каби олимлар томонидан таҳқиқ қилиниб, Ливан (Байрут) да “Дор ал-кутуб ал-илмийя” матбаасида нашр этилган.

3. *“Базл ан-назар фи ал-усул”* (*“Фикҳ асосларига чуқур назар”*). Бу асар ҳам мисрлик тадқиқотчи олим Муҳаммад Закий Абдулбарр томонидан илмий тадқиқ этилиб, 1992 йилда, аввалги асар сингари, Қоҳира шаҳридаги “Дор ат-турос” матбаасида чоп этилган.

4. *“Оламий”* номи билан машҳур *“Ат-Таълиқа фи ал-фикҳ”* (*“Фикҳ илмида изоҳ”*) номли асари фикҳ илмининг *фуруъ* (тармоқлари) масалаларига бағишланган бўлиб, қатор муаллифларнинг ёзишича, у бир неча жилддан иборат йирик асардир.

³⁵ Зириклий Хайруддин. Ал-Аълом. Ж.17. – Қоҳира: Ношир кўрсатилмаган. 1954. Ҳожи Халийфа ҳам Ибн Шаҳинадан иқтибос келтирган. Ж.2. – Б.1187.

³⁶ Насафий Абу Ҳафс Умар. Тилбат ат-талаба фи истилоҳот ал-фикҳийя. Ж.1. – Б.4. <http://www.shamela.ws>

5. “Ал-Амолий фи ат-тафсир”³⁷ (“Тафсир илмида имло қилинган масалалар”). Ёзма манбаларнинг далолат қилишича, алломанинг бу асари Қуръони каримга бағишланган тафсир ҳисобланади.

6. “Мухталаф ар-ривоя”³⁸ (“Ривоятларнинг турлилиги”). Бу асар фикҳ илмига оиддир. Мисрнинг “Дор ал-кутуб ал-Мисрийя” кутубхонасидаги Ҳанафий фикҳи бўлимида 1815-рақамликўлғезманинг41789-рақамостидасақланаётган микрофильм нусхасида: “Мухталаф ар-ривоя” Муҳаммад ибн Абд ал-Ҳамид ибн Ҳусайн ибн Ҳасанга тегишли” деб ёзилган. Асарнинг дастлабки бетлари йўқ. Яна бир бошқа нусхаси Мисрнинг “Мустафо Фозил” кутубхонасидаги Ҳанафий фикҳи бўлимида (119-рақамли кўлғезманинг 8356-рақамли микрофильми) сақланмоқда.

7. Ҳанафий мазҳабига оид “Ал-Муътариз ва ал-мухталиф”³⁹ асари.

8. Абу-л-Лайс Наср ибн Муҳаммад Самарқандийнинг ҳанафий фуруъул фикҳи (фикҳ илми тармоқлари)га доир “Уйун ал-масоил” китобига шарҳ.

9. “Ал-Фавоид ал-Алоийя” асари.

10. Шайх Нуруддин Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Собуний ал-Ҳанафийнинг “Ал-Ҳидоя мин усул ал-эътиқод ва илм ал-калом” асарига шарҳ⁴⁰.

11. “Лубоб ал-калом” (“Калом илмининг жавҳари”) асари.

12. Насафийнинг “Манзума” сига шарҳ. Ушбу асар илму-л-хилофга бағишланган;

³⁷ Кураший. Ал-Жавоҳир ал-музийя. – Байрут: Муассасату-р-рисола. 1993. (1:143)/ Қутлубуғо Зайниддин Қосим ибн Ибн. Тож ат-тарожим фи табақот ал-ҳанафийя. – Бағдод: Аъни. 1962.

³⁸ Ҳожи Халийфа. *Кашф аз-зунун ан асомиъ ал-кутуб ва ал-фунун*. (2: 1636). – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя. 1992. – Б.1636.

³⁹ Атобикий. *Ан-Нужум аз-зоҳира*/ Ибн Имод. *Шазарот аз-заҳаб*.

⁴⁰ Алоуддин Муҳаммад ибн Абд ал-Ҳамид Абу-л-Фатҳ ал-Усмандий ас-Самарқандий. Тарикат ал-хилоф байн ал-аслоф. Шайх Али Муҳаммад Муъавваз ва Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя. 1992. – Б.31.

13. “Ал-Мийзон фи усул ал-фиқҳ” (“Усулу-л-фиқҳда мезон”) асари. Асар уммонлик тадқиқотчи олим Доктор Навзат Содик Сулаймон томонидан ўрганилиб, 2009 йилда “Дор Дажла” нашриёти томонидан нашр этилган.

Манбаларда алломанинг турли соҳалар бўйича йигирмага яқин асар ёзгани қайд этилади. Ҳозирда уларнинг қўлёзма ва микрофильм нусхалари дунёнинг қатор кутубхоналари асосан, Туркия, Миср ва Саудия Арабистони қўлёзма фондларида сақланмоқда.

Алломанинг “*Лубоб ал-калом*”, “*Тариқат ал-хилоф байна ал-аслаф*”, “*Мийзон ал-усул фи ал-фиқҳ*” ва “*Базл ан-назари фи ал-фиқҳ*” каби асарлари бизгача етиб келган ва асосан Туркия, Миср ва Уммон тадқиқотчи олимлари томонидан ўрганилиб, нашр этилган.

Аллома ўзининг “*Лубоб ал-калом*” асаридаги калом илмига оид муҳим масалаларнинг таҳлилида, кўриниб турганидек, мотуридия ақидавий мазҳаби амал қилган тамойилларга таянган. Бу эса ҳозирги ғоялар кураши авж олган бир даврда аجدодларимиз қолдирган бой илмий-маънавий мерос халқимиз, хусусан, ёшларимизга муқаддас динимизнинг асл мазмун-моҳиятини тушунтириш, уларда мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш, айниқса, ақидавий масалалар ҳақида баҳс юритувчи калом илмининг мотуридийя йўналиши қарашларини баён қилиш, ботил даъволарни илгари сураётган айрим оқим ва фирқаларга ғоявий зарба беришда дастуриламал ҳисобланади.

Мухтасар қилиб айтганда, муаллиф ўз ғоялари ва фикрларини асарларида баён қилишда Қуръони карим ва ҳадиси шарифларга алоҳида эътибор қаратиш билан бир қаторда, мутақаддим ўтган улуғ олимлар, хусусан, буюк ватандошимиз Имом Абу Мансур ал-Мотуридий каби аждодларимиз асарларидан кенг ва унумли фойдаланган.

FALSAFA TUSHUNCHASINING ETIMOLOGIK VA TARIXIY KELIB CHIQISHI

D. ERNAZAROV,

*TDIU “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti,
Siyosiy fanlar doktori (PhD)*

F. USMONOV,

*TDIU “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi
falsafa doktori (PhD)*

Falsafa tushunchasining etimologik kelib chiqishiga nazar tashlaganimizda, falsafa soʻzining grekcha (filosofiya) soʻzining yaxshi koʻraman, sevish maʼnolari (φιλία) philia [1] iborasi hamda donolik maʼnosida kelgan (σοφία) sophia iborasidan kelib chiqqanligini koʻrishimiz mumkin. Heraklid Pontikos bu soʻzni birinchi bor qoʻllagan kishi Pifagor ekanligini oʻz asarida keltirib oʻtadi. Pifagor oʻzining man bir “Philosophosʼman” deb aytar ekan, bu bilan oʻzining bilish va donolikning ixlosmandi ekanligini tushuntirishni xohlagan. Faqat bugungi tadqiqotlar esa bu soʻzni birinchi boʻlib qoʻllagan kishi Geraklit (miloddan avvalgi 535-475) ekanligini belgilab bermoqda. Shundan xulosa qilinsa, falsafaning va falsafa ismining ham otasi Geraklit. [2]

Yunonlarda, xususan, miletlik faylasuflardan, soʻngra “boʻlish” tushunchasiga aniqlik kiritgan Geraklit soyasida falsafa universal holatga ega boʻldi. Suqrot qarashlariga koʻra esa, falsafa bilmagan narsalarni bilishdir. Aflotun esa falsafani toʻgʻrilik (haqiqat)ni topish yoʻlidagi intellektual fikrlardir. Arastuga (Aristotel) koʻra esa, falsafa prinsiplar yoki birinchi sabablar haqidagi fan sanaladi. Epikur boʻlsa falsafani hayot

haqidagi ilm yoki baxtli hayotni ta'minlash uchun mo'ljallangan universal tizim deb ta'riflagan. [3]

O'rta asrlarga nazar tashlasak, Avgustinning tushunchasida falsafa Tangrini bilish bo'lib, haqiqiy falsafa din bilan oziqlangan tizim sifatida qaraldi. Avliyo Anselmus esa falsafani ishonchning nima ekanligini tushunishga harakat, deb bilgan.

Scottus Eruigenga ko'ra, falsafa yaxlit ilmdir. Bundan tashqari, boshqa mutafakkirlarning tushunchasida falsafaning bu fikrlarga yaqin ta'riflariga guvoh bo'lish mumkin. [4] O'rta asr Islom mutafakkirlaridan al-Kindi falsafaga olti xil ta'rif berish bilan birga umumiy o'laroq shu ta'rifni tilga olgan: "Falsafa, insonning qudrati yetganligicha borliqning haqiqatini bilmoqligidir. Insonning o'zini tutishi esa, haqiqatga muvofiq harakatda bo'lishdir". Al-Forobiy falsafani ilmlarning ilmi, hikmatlarning hikmati va san'atlarning san'ati deb tariflaydi. [5] Ibn Sino esa o'z asarlarida "falsafa" ila "hikmat" kabi tushunchalarni sinonimdek ishlatish bilan birga umumiy ma'noda falsafani "insonning, ashyoning haqiqatiga voqif bo'lishi soyasida kamolotga erishmoqligi" deb tariflagan.[7]

Dekartga ko'ra, falsafa bir fan bo'lib, uni geometrik metodlari orqali metafizikaga o'tishi lozim. Fixtning fikriga ko'ra esa, falsafa bu "o'zlik haqidagi" bilimdir.

Prof. Dr. Bedia Akarsuning falsafa haqida bildirgan tariflari ham falsafaning ahamiyati borasida eng muhim tariflardan biri sanaladi.

1. Fanlarning onasi qatorida falsafa: a) Ashyolarning asosiysiga erishish uchun harakat qilgan fanlarni harakatga olib borguvchi kuch. b) Fanlarning ilk va asosiy toshi, ilmi.

2. a) Olam haqida butun tasavvurga ega bo'lishda fan va ilmlar o'rtasida munosabatlarni barpo qilish. b) Ilm orqali bilishning usul va asoslari, gipotezalari va metodlari ustida analitik, tanqidiy ravishda tushuncha olib borish. c) Ilmiy tadqiqodlar ila

insonlar orasida munosabatlar barpo qilish.

3. Falsafaning fenomenalogik, germeneytik va ekzistensialist jihatdan o'ziga xos analitik metodlari.

4. a) Qarama-qarshi tomonlarning butunlikka borishi. b) irratsional, kishiga xos tarangliklardan unib chiqqan va diqqatga sazovor qiymatga ega hayot falsafasi. c) ekzistensialist falsafa; Borliqning mustaqilligi va tarixiyligi asosida harakat qilgan holda mutlaq bo'lgan borliqqa erishish [8].

Falsafa tarixi, nafaqat falsafiy tushunchaning tarixi, ayni zamonda ilmlarning kelib chiqishi va rivojlanishi to'g'risida, ularning tayangan asoslari haqida ma'lumot bergan eng asosiy fanlardan biridir.

O'rta yer dengizi sharqida, Xitoy va Hindistonning janubi va shimolida ba'zi dono kishilar o'zlari duch kelgan xaotik tuzilishga yoki tartibga asoslanib, madaniyatlarining odatlari, diniy va mifologik e'tiqodlari bilan kifoyalanmay, yangi tartibni yaratishga harakat qildi. Fikr mavhum bo'lishiga moyil bu donishmandlar yoki faylasuflar yanada chuqurroq savollar berdi va berilgan savollarga yanada qat'iy, spekulativ javoblar qaytardi. Falsafa tushunchasining boshlanishi haqida alohida madaniyatlarga mansub ushbu donishmandlardan beshtasini ajratib ko'rsatish mumkin: Zaratustra (miloddan avvalgi 628-551), Fales (miloddan avvalgi 625-547), Siddxarta Gautama (miloddan avvalgi 563-545), Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479) va Lao-Tsu (miloddan avvalgi 6-asr)[10].

Falsafaning kelib chiqishi haqida hech qanday aniq ma'lumot yo'q. Chunki, falsafaning kelib chiqishi sifatida ba'zi tadqiqotchilar qadimgi yunon, ba'zilar Hind, ba'zilar esa Eron, Misr, Ioniya va Mesopotamiya bilan bog'laydi. Ularga asoslanib falsafaning kelib chiqishi to'g'risida uchta asosiy qarash mavjud. Ulardan birinchisi, falsafa Qadimgi Yunonistonning mahsulidir – fikri. Ikkinchisi, falsafa har qanday millatning hosilasi emas,

balki bu umumiy qiymatga ega ekanini ta'kidlaydigan nuqtai nazar. Uchinchidan, falsafaning ilohiy kelib chiqishi haqida ilgari surulgan qarashdir.

Birinchi nazariyaga qaraganimizda, ko'plab G'arb mutafakkirlari nafaqat falsafaning Qadimgi Yunoniston mahsuli deb biladi, balki boshqa bilimlarning ham bulog'ini "Yunon mo'jizasi" qatorida qaraydi. Ushbu qarashni himoya qiladiganlardan biri Ernest Renan va Sumner Meyndir. Renanning so'zlariga ko'ra, quyosh zaminida Mo'jiza bor va bu yunon mo'jizasi. Meynning fikriga ko'ra, tabiat kuchlaridan tashqari, koinotda har qanday harakat bor bo'lsa, barchasining bulog'i Yunoniston ekani ma'lum.[11] G'arblik boshqa bir mutafakkir Bryan Mageye ham G'arb falsafasining boshlanishini Suqrotgacha (mil. avv. 399) bo'lgan falsafaga, boshqacha qilib aytganda (mil. avv. VI asrda yashagan) Fales va boshqa tabiatchi faylasuflarning davri bilan bog'lab asoslashga urinadi. Bu mutafakkirlarning umumiy tushunchasidagi xulosa Sharq va uzoq Osiyo madaniyatlarida juda chuqur fikrlar bor, lekin bulardagi tushunchalar falsafiy bo'lishdan yiroq, qat'iy diniy tushunchalar bo'lgani haqidadir. Ushbu asarlarda bilim, yunon faylasuflari singari, mustaqil izlanishlar mahsuli emas, ular dinga asoslangan sharhlardan iborat bo'lgan. Ikkinchi nazariyani olib qaraganimizda, bu borada ko'pgina falsafa tarixchilarining fikriga ko'ra, falsafaning manbasini nafaqat Qadimgi Yunonistondan, balki madaniyat taraqqiy etgan manzillardan axtarish kerak. Misol uchun, Misr va Mesopotamiya, Uzoq Osiyo – Hind va Xitoy, O'rta Osiyo, Amerikadagi Inka, Maya va Aztek madaniyatlari va Avstraliyadagi Aboriginlarning madaniyatlarini ham inobatga olishimiz kerak. Chunki falsafaning kelib chiqish markazlarini yoki hatto ulardan birini "yunon mo'jizasi" deb ta'kidlash mumkin emas. Shuning uchun biz xalqning o'z madaniyatini "barbarlar" (varvarlar)

ga tayanib, ularni sivilizatsiya asoschilari sifatida maqtashga bo'lgan munosabatiga juda ehtiyot bo'lishimiz kerak.

Xitoy faylasuflari, xususan, bugungi kunda dunyodagi eng maxsus va murakkab madaniyatning bulog'i bo'lishi mumkin. Ma'lumki, ularni o'rab turgan deyarli barcha qabilalar, shu jumladan, yaponlar ham "Varvarlar" edi. Shu yerda o'rinli savol tug'iladi. Asrlar davomida rimliklar shimoldan kelganlarni va yevropaliklar turklarni "varvar" deb atashganmi? Inglizlar yillar davomida fransuzlarga, fransuzlar nemislarga, nemislar polyaklarga, polyaklar ruslarga, ruslar Sibirga yaqinlashmadimi? [12]

Ba'zi tadqiqotchilar qadimgi yunon falsafasining asl vatani Kichik Osiyo, ya'ni qadimgi Ioniya mintaqasi deb hisoblaydi. Qaysidir ma'noda Ioniya G'arb va Sharqning uchrashish nuqtasidir. Ushbu mintaqada yashovchi odamlar qo'shni viloyatlarning millatlaridan iborat. Chunki, bu hudud tarixiy davrlarda ko'plab qabilalarni qabul qilgan. Shuning uchun yunon falsafasi Sharqning ta'siri bilan tug'ilgan bo'lishi mumkin. Tadqiqotchi Erdogan hamda bir guruh misrlik ruhoniylar, shu jumladan, taniqli yahudiy faylasufi Filonning fikricha, falsafaning kelib chiqishi Misr va Bobilga borib taqaladi. Ularning fikriga ko'ra, yunon ilmi va falsafasi asosan Sharq bilan madaniy almashinuv amalga oshiriladigan Ioniya rivojlana boshladi. Shuning uchun Ioniya yunon tafakkurining ulkan yutuqlari beshigiga aylandi.

Volter taxallusi bilan tanilgan fransuz faylasufi falsafaning shakllanishi borasida quyidagi fikrlarni bildirmoqda: "Yunonlar, Kichik Osiyo, Misr, Finikiya va Lidiya kabi mintaqalar ham tijoriy, ham madaniy aloqada bo'lishgan, shu tufayli ular bugungi kunda "falsafa" sifatida qabul qilingan g'oyalarini shakllantirdilar. Bu mintaqalar nafaqat dinlar va sivilizatsiyalar beshigi, balki doimiy madaniy dinamizm mavjud bo'lgan geografiyadir. Hatto hazrati Muso davrida ham Finikiya

faylasuflari borligi haqida eslatib o‘tilgan.” [14]

Eduard Zellerning bergan ma’lumotlariga ko‘ra, falsafaning vatani qadim yunon emas, balki qadim Misr bo‘lib sanaladi. Uning fikricha Yunon (Helen) madaniyatini rivojlantirishga nafaqat qadimgi Misr Kaldoniylari sabab bo‘lgan, qolaversa Magi va Brahmanlarning ham ta’siri ko‘p. [15] Yunonlar matematikani Misrdan va astronomiyani Bobildan olgan. Ba’zi mutafakkirlarga ko‘ra esa, Falesning Cosmogony ixtirochisi bo‘lgan yoki bo‘lmagani haqida shubhalar mavjud. Bu shubhalarni Fales Bobilga sayohat qilgan va Misrda astronomiya, ruhoniylar va geometriya ilmini o‘rgangan, Kichik Osiyodagi Kresus qo‘shinlari bilan birga sayohat qilgani bilan asoslaydi. Yana bir ajoyib dalil Diogenes Layertius tomonidan keltirilgan. Unga ko‘ra, Misrning donoligiga asoslangan Aflotun, Timos dialogiyasida u Pifagor ta’limotining ba’zi g‘oyalarini to‘plagan. Bu tomondan olib qaralganda Aflotunning ko‘plab g‘oyalari bu falsafa ta’sirida paydo bo‘lgan degan nazariyalar mavjud [16].

Islom olamida falsafaning kelib chiqishi to‘g‘risida fikr bildirganlardan biri al-Forobiy Kaldoniylarni falsafaning asoschilari sifatida ko‘rsatgan. Uning so‘zlariga ko‘ra, Kaldoniylarda rivojlangan donolik (faylasuflik) navbati bilan Misr, Yunonlar, Ossuriya va Arablarga o‘tgan. Biroq falsafa fanlari terminologiyasi yunoncha, keyin suriyalik, so‘ngra arabchada shakllangan. [17]

Ba’zi falsafa tarixchilari Sharqiy Osiyoni falsafaning vatani deb biladi. Misol uchun Tohir Xarimiy va Volter, Alfred Veber kabi mutafakkirlarning fikricha, ilm-fan va madaniyatning beshigi Hindiston edi. Taxminan o‘ttiz asr oldin Hindistonda matematika, astronomiya va tib fanlari rivojlangan. Hindlar tomonidan ixtiro qilingan ushbu birikma vaqt o‘tishi bilan kaldoniylarga, ulardan misrliklarga, keyinroq Yunonlarga o‘tgan.[18]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Φιλία, qadimgi yunonlarning toʻrtta sevgi soʻzlaridan biri (filiya, storge, agape va eros), koʻpincha “birodarlik muhabbatı” deb tarjima qilingan. Aristotelning “Nikomaxiya axloqi” asarida filiya koʻpincha “doʻstlik” yoki sevgi deb tarjima qilingan.
2. Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar, Cilt 2 (E-I), Remzi Kitabevi, İstanbul 1977. –S.147.
3. Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, –S.148.
4. Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, –S.148.
5. Şenol Kurt, “Meşşai Geleneğin Kurucu Filozofu: Farabi”, İslam Felsefesi Tarihi, Editör Bayram Ali Çetinkaya, Grafiker yayınları. –Ankara: 2017, –S.129.
6. Al-Farobiy, al-Jam beyne reʼyeyiʼl-ḥakîmeyn (tahr. Albert N.Nader), Beyrut 1968, –P.80.
7. İbn Sina, Mantığa Giriş, eş-Şıfa el-Mantık: el-Medhal, Arapça metinle birlikte, çev. Ömer Türker. –İstanbul: Litera Yayıncılık, –S.11.

АЛ-ХОРАЗМИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИДА ҚАДИМГИ ҲИНД ВА ЮНОН ИЛМЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Маърифат ХАНДАМОВА,
*Самарқанд давлат чет тиллар
институтини доценти,
фалсафа фанлари доктори (DSc)*

Буюк математик, астроном ва географ, “ҳозирги замон алгебрасининг отаси” Муҳаммад ал-Хоразмий VIII аср охири IX аср биринчи ярмида яшаб ижод этди. Олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Мажусийдир. Бу ерда исмнинг “Абу Абдуллоҳ Муҳаммад” қисми исломга янги ўтганларга бериладиган анъанавий исмдир, “Ибн Мусо” – “Мусонинг ўғли” демакдир; “ал-Мажусий” лақабига кўра, хоразмийнинг аجدодлари мажусий қоҳинларидан, яъни муғлардан бўлиб, исломни отаси қабул қилган кўринади.

Олимнинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳамда ҳаёт йўли ҳақида аниқ маълумот сақланмаган. У туғилган йил 783 йил деб тахмин қилинади. Хоразмийнинг бошланғич таълими ва қандай шароитда Хоразмни ташлаб кетгани ҳам фан учун ҳозирча аниқ эмас. Маълумки, мажусий қоҳинлари қадимий диний урф-одатлардан хабардор бўлган, ерли халқ ёзувини билган ҳамда диний ва илмий адабиётлар уларнинг қўлида сақланган. Шунга кўра, хоразмий бошланғич маълумотни ўз уйида олганига ишониш мумкин. Хоразмий ватанини ташлаб кетишига келсак, айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, унинг отаси мажусий қоҳинларидан бўлгани учун

араб мутаассибларининг таъжибидан қочиб, Хоразмни ташлаб кетишга мажбур бўлган ва Хуросонга, кейинроқ эса Бағдодга келиб қолган¹.

Ибн ал-Қифтий келтирган хабарга кўра Хоразмийнинг илк бор Бағдодга келиб, у ердаги Қутраббул маҳалласида яшагани ва у “Байтул Ҳикма”нинг кутубхонасида мудирлик қилгани ҳақидаги хабарларни келтиради². Агар Берунийнинг Қутайба ҳақида келтирган хабарлари нуқтаи назаридан қаралса, бу фикрга қўшилиш мумкин. Лекин бизнингча, бошқа бир мулоҳаза ҳақиқатга яқинроқ. Бу мулоҳаза халифа Ҳорун ар-Рашиднинг Хуросондаги ноиб, ўз ўғли Маъмун билан боғлиқ. Бунга кўра, Маъмун Хуросондаги ноибликнинг пойтахти Марвга, атроф ўлкалардан, жумладан, Хоразм, Шош, Фароб, Афғонистон ва бошқа қўшни ерлардан олимларни тўплаб, ўз саройида уларнинг илмий ишларига шароит яратиб берган. Марказий Осиёлик олимлардан Жавҳарий, Ҳабаш ал-Ҳосиб, Фарғоний ва бошқалар бўлган.

813 йили халифалик лавозимига Маъмун (813-833) ўтиргач, у ўзи билан Бағдодга Марвдаги сарой олимларини ҳам олиб келади.

Бу ҳақда Ал-Хоразмий шундай фикрларни келтиради “Аллоҳ ал-Маъмунга унга мерос бўлиб ўтган халифалик лавозимини инъом қилиб, мурувват этганлиги, бу лавозим либосини кийдириб, уни беаганлиги ва шу билан бирга, унда фанларга муҳаббат ва олимларни ўзига яқин тутишга интилиши менга жасорат ато қилди, у ўз ҳомийлик қаноатини ёзиб, уларга ноаниқ бўлган нарсаларни ёритишга ва улар учун мушкул нарсаларни осонлаштиришга ёрдамлашарди. Шунинг учун мен арифметиканинг оддий ва мураккаб

¹ Салье М. Мухаммед аль-Хорезми – великий узбекский учёный. – Т.: 1954. – С.5.

² Ибн ал-Қифтий.

масалаларини ўз ичига олувчи “Алжабр ва муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китобни таълиф қилдим”, дейди. Бундан кўринадикки халифа ал-Хоразмийни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган. Яна фикрини давом эттириб – “чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда, шунингдек, ер ўлчашда, каналлар ўтказишда, геометрияда ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир” дейди. Бундан кўринадикки, алломанинг асарлари аниқ фанларни ривожлантириш билан бир қаторда, халифаликнинг ижтимоий, иқтисодий ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Халифа ал-Маъмун томонидан саройга келтирилган бу олимлар Шарқда “алмаровиза”, яъни “марвликлар” номи билан машҳур бўлади. Улар орасида, табиийки, Хоразмий ҳам бор эди. Маъмун “дамашқликлар” ва “марвликлар”ни “Маъмун академияси” номи билан машҳур академияга бирлаштиради. Маъмун академиясида кўплаб олимлар, таржимонлар ва хаттотлар хизмат қилади. Ғарб олимларидан Ҳ.Зутер томонидан тузилган математик ва астрономлар рўйхатидаги олимларнинг “деярли барчаси Хуросон, Мовароуннаҳр, Бақтрия ва фарғоналиклардир”. Демак, “Маъмун академияси”да олиб борилган илмий изланишларга асли Марказий осийлик бўлган олимлар муҳим ҳисса қўшган дейиш мумкин.

Халифаликда илмий кашфиётларнинг тарқалишида савдо муносабатлари муҳим роль ўйнаган. Халифалик Ҳиндистон, Хитой, Византия, Хазария, Булғор, Русь ва Ўрта денгиз бўйидаги мамлакатлар билан савдо муносабатларига эга эди.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, Бағдодда астрономия билан шуғулланишга туртки бўлган сабаблардан

бири бағдодликларнинг ҳиндлар билимидан хабардор бўлганликларидир³.

Ал-Хоразмий қадимги ҳинд илмларининг Шарқда ёйилишида ҳам муҳим ўрин эгаллаган олимдир. Халифа ал-Мансур саройида фаолият олиб борган астрономлардан бири олим пандит Катка (Канка) бўлиб, у ўзи билан бирга жадваллик астрономик рисола ҳам олиб келган. Шарқда “Китоб ас-Синдҳинд” ёки “Катта Синдҳинд” деб аталган бу асар, кейин маълум бўлишича, VII аср ҳинд астрономи Брахмагупта 628 йили ёзган “Брахмаспхута-сиддхонта” экан⁴. Хоразмийнинг “Китоб ас-Синдҳинд”ни қисқартириб тузган зижи эса Шарқда “Ас-Синдҳинд ас-сағир”, яъни “Кичик Синдҳинд” деб машҳур бўлди.

Халифа Маъмун ва ал-Восиқлар даврида китоб йиғиш учун Хоразмий бошчилигида учта экспедиция уюштирилади. Уларнинг бири 830 йилда Ғарбий Ҳиндистонга уюштирилган эди⁵. Бизнингча, Хоразмий ўз экспедициясидан ана шу маълумотларни олиб келган ва шунинг учун ҳам уларни ўзининг “Алгоризми ҳинд ҳисоби ҳақида” (Арифметика) асарида акс эттирган.

“Мен ҳиндлар 9 та ҳарфдан, уларни ўзлари хоҳлаганларича жойлаштиришларига кўра, истаган сонларни тузатишларини кўрганимдан кейин, агар Худо хоҳласа, ўрганаётганларга осонлик учун бу ҳарфлардан нима ҳосил бўлишини кўрсатишни азм қилдим. Агар ҳиндлар худди менга шуни хоҳлаган бўлса ва бу 9 та ҳарфнинг улардаги маъноси менга очилган маънонинг ўзгинаси бўлса, тангри мени шунга

³ Юшкевич А.П. История математики в средние века. – М.: 1961. – С.171.

⁴ Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Избр. соч.-я. Т.IV, М. – Л.: 1957. – С.66.

⁵ Солих Закий. Осори бокия (туркча). I-жилд. – Истанбул: 1329 х. / 1911. – С.237; Яна қаранг: Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. – Т.: Фан. 1983. – Б.11.

қарата йўллаган”⁶ дейди.

Ҳиндларнинг бу муҳим кашфиёти ҳақида суриялик руҳоний Север Себохтнинг ўз даврида айтган ажойиб фикрларини келтириш жоиз. “Мен сурёнийлардан фарқ қиладиган ҳиндларнинг фани ҳақида, уларнинг юнонлар ва бобилликларнинг кашфиётларига қараганда чуқурроқ бўлган астрономиядаги ажойиб ихтиролари ҳақида ва уларнинг барча тавсифдан ҳам ортадиган ҳисоб системалари ҳақида айтмоқчи эмасман. Балки мен фақат улар ҳисобни тўққизта белги ёрдамида бажаришлари ҳақида айтмоқчиман. Агар фақат юнонча сўзлашишнинг ўзи билан фаннинг барча ниҳояларига етдим деб ўйлайдиганлар бу ҳақда билганларида эди, улар бирор нарсани билувчи бошқалар ҳам борлигини билган бўлардилар”, деб ҳинд маданиятига юқори баҳо беради⁷. Албатта ушбу ҳинд рақамларининг бутун Шарқ ва Ғарбга ёйилишида ал-Хоразмийнинг хизматлари буюқдир.

Хоразмийнинг арифметик рисоласида ҳинд арифметикасигина эмас, балки қадимги юнон фалсафасининг аксланиши ҳам сезилади. Бундай фикрларни унинг қуйидаги сўзлари тасдиқлайди: “Мен кишиларга ҳисоблашда нима кераклигини текшириб қараганимда, бунинг ҳаммаси сон эканлигини кўрдим. Мен барча сонлар бирлардан тузилишини ва бир барча сонларнинг таркибига киришини топдим”⁸ дейди. Мутафаккирнинг ушбу фикрлари милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида яшаган Элей мактабининг вакили Пифагор қарашларига жуда яқиндир. У сонларни оламнинг бирламчи асоси деб билади. Пифагорчилар сонда гармоник уйғунликни ва унинг аҳамиятини кўрди. Ёки Аристотел бирнинг сонлардан ташқарида экани, яъни

⁶ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. – Т.: Фан. 1983. – Б.59.

⁷ Ўша манба. – Б.139.

⁸ Ўша манба. – Б.78.

сон эмаслиги ҳақидаги фикрларни айтган бўлса, Евклид “Сон эса бирлардан тузилган тўпламдир” деган таърифи Хоразмийнинг “ҳар қандай сон бирлардан тузилган” деган фикрларига жуда яқиндир. Бундан кўринадики, мутафаккир юнон олимларидан Пифагор, Евклид, Аристотелнинг асарлари билан жуда яхши таниш бўлибгина қолмай, балки уларнинг қарашларини ривожлантирди ва ҳаётга татбиқ этди.

Ал-Хоразмий нафақат буюк математик, балки унинг ислом динига чуқур эътиқод қилган шахс ҳамдир. Буни биз асарларида кўришимиз мумкин. Мутафаккирнинг “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” (Алгебра) асарида – “Биз У Раббимизни тан оламиз, унинг улуғворлиги олдида тиз чўкамиз ва Унинг қудрати олдида итоат қиламиз. Анча вақтлардан бери пайғамбарлар бўлмай, ҳақиқат тан олинмаган ва тўғри йўл аллақачонлар унутилган бир пайтда, у пайғамбар қилиб, Муҳаммадни – унга ва унинг қариндошларига Аллоҳнинг марҳамати ва саломлари бўлсин - юборди”. Бу туфайли У кўрларнинг кўзини очди, бу туфайли одамларни ҳалокатдан халос қилди, бу туфайли озни кўпайтирди, бу туфайли сочилиб ётганни тўплади. Раббимиз Аллоҳ марҳаматлидир, унинг қудрати буюк, исмлари муқаддас ва ундан бўлак илоҳият йўқдир⁹.

Ал-Хоразмий фан тарихида илмий кузатишлар олиб борган ва улардан назарий хулосалар чиқарган йирик олимдир. Унинг билиш масаласига оид фикрлари муҳим ҳисобланади. У оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билади. Унинг айтишича, оламдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш ниҳоятда мураккаб, зиддиятли жараёндир. Лекин инсон бу масалада ҳам битмас-туганмас

⁹ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. – Т.: Фан. 1983, – Б.77.

имкониятларга эга.

Профессор О.Файзуллаевнинг фикрига кўра, Ал-Хоразмий илмий кузатиш тадқиқотларини уч соҳада олиб боради¹⁰ ва улар қуйидагилардан иборат:

Биринчиси – осмон жисмларидан Қуёш, Ой, юлдузлар, планеталарнинг самовий фазодаги ҳаракатлари, ўзаро силжишлари, уларнинг траекториялари, тезликлари, геометрик элементларини аниқлади;

иккинчидан – ижтимоий ҳаётдаги воқеаларни кузатиш. Ўрта асрларда мерос тақсимлаш муаммоси долзарб ҳисобланиб, бу оилаларда ҳуқуқий масалаларни ҳам мураккаблаштирган. Ҳуқуқ амалиётига математиканинг ёрдамини жалб этган олим ал-Хоразмийдир. У математикани ривожлантиришда ҳуқуқ амалиётидан фойдаланади ва буни “Васиятлар” рисоласида исботлаб берди;

учинчидан – ер ўлчаш, каналлар ўтказиш, қурилиш ишлари, архитектура соҳасидаги тажрибаларни кузатди ва тегишли назарий хулосаларни асослаб берди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ал-Хоразмий “Байтул-ҳикма”нинг илмий фаолиятида мунтазам иштирок этиб, фанлар соҳасида муҳим кашфиётларни амалга оширди ва ҳаётга татбиқ эта олди. Шарқда илк уйғониш даврини бошлаб берган мутафаккирдир.

¹⁰ Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ. 2006. – Б.41.

КУМУШХОНАВИЙ ВАСИЯТНОМАСИДА ОДОБ-АХЛОҚ ҒОЯЛАРИ

Мавжуда ГУЛАМОВА,

*Бухоро давлат тиббиёт институти
доценти, кимё фанлари номзоди*

Президентимиз Шавкат Мирзиёев ўз маърузаларининг бирида: “Ҳозирги вақтда мамлакатимизда яна бир муҳим Уйғониш жараёни кечмоқда. Шунинг учун “Янги Ўзбекистон” ва “Учинчи Ренессанс” сўзлари ҳаётимизда ўзаро уйғун ва ҳамоҳанг бўлиб янграмоқда, халқимизни улуг мақсадлар сари руҳлантирмоқда”, деб таъкидлаган эди¹.

Демак, асосий мақсадимиз бир-бирига меҳр-оқибатли, жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялашдир.

Бундай одоб-ахлоқли, иймон-эътиқодли, меҳнатсевар, билимдон, дойурак, шижоатли, вафодор фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг энг катта бойлигидир. Ёшларни тарбиялашда буюк алломалар панд-насиҳатлари ўрни бекиёс.

Нақшбандия таълимотини дунё бўйлаб тарқалишига сабабчи бўлган, замондошлари томонидан “Раббоний олим, зоҳирий ва ботиний илмлар билан ораста, фахрул машойих, хотиматул муҳаддисин, орифи комил, шайхи комил” деб таъриф берган, “Силсилаи шариф”, яъни “олтин занжир”да 32-ҳалқанинг пири муршиди Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий (1813-1897) Холидия-кумушхонавия

¹ <https://www.gazeta.uz/uz/2021/08/17/renaissance/>.

тариқати асосчиси ҳисобланади². Кумушхонавий тасаввуф, ҳадис, фикҳ, сарф, наҳв ва бошқа мавзуларда араб тилида 60 га яқин қимматли асар битган табаррук инсондир³.

Кумушхонавийнинг қимматли асарларидан бири “Мажмуатул-аҳзоб”, яъни “Катта дуо ва зикр” китоби ўзбек тилига таржимон олимларимиздан Абдумурод Тилавов, Сумайро Холмуродова ва Мубина Холмуродова томонидан таржима қилиниб, нашрга тайёрланган. Ушбу китоб 2020 йилда “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриётида чоп этилган. Бу китобда Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийнинг “Мажмуатул аҳзоб” номли икки минг саҳифалик дуо китобидан энг зарур дуолар саралаб олинган. Китобнинг йигирма саккизинчи бўлимида Кумушхонавийнинг “Васиятномалари” келтирилган.

“Васият” луғатда етказиш маъносини англатади. Чунки у билан васият қилгувчи бу дунёдаги яхшилигини охиратиға ҳам етказади. “Васият” шариат бўйича, ўлимидан кейин қўшимча ҳақ сифатида ихтиёрий садақа тайин қилишдир⁴. Исломнинг аввалида ота-она ва яқин қириндошлар фойдасига васият қилиш вожиб бўлган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.) умматларига васият қилганлар. Устоз шогирдларига, ота-она фарзандларига панд-насиҳат қилиб васиянома ёзганлар.

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний қуддиса сирруху маънавий фарзандлари “Хожа Авлиёи Кабир”га васиятнома ёзиб қолдирганлар⁵.

² Гуламова М.Т. Идеи Ахмада Зиёуддина ал-Кумушхонавий о знании Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн. 2020. № 3(63). URL: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/9169>; Гуламова М.Т. Мушқу анбар ҳидли валоят ғунчаси Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий // Имом Бухорий сабоқлари журнали. – 2020. – № 2. – Б.28-29.

³ Гуламова М.Т. Концепция разума Кумушхонави в работе Джомиуль-Мутун // Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн. – 2020. № 5(65). – С.8-10 URL: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/9500>

⁴ <https://islom.uz/maqola/1012>.

⁵ <https://ahlisunna.uz/xojai-jahon-vasiyatnomasi/>.

Абул Қосим ал-Қушайрий ўзининг рисоласини шогирдларига васият қилиш билан якунлайди⁶. Ҳақиқатан ҳам шогирдларнинг камолотга етиши учун васиятлар муҳим аҳамият касб этади.

Мақолада ана шундай васиятномалардан бир Аҳмад Зиёуддин ал-Қумушхонавийнинг васиятномаларини кўриб чиқамиз.

Аҳмад Зиёуддин ал-Қумушхонавий васиятномаларида шогирдлари ватасаввуф аҳлига қуйидаги панд-насихатларни ёзиб қолдирган⁷:

Асло ёмонлар билан дўст бўлма, мўминлардан душманинг бўлмасин.

Бу васиятга қуйидаги масални мисол келтирамиз. Туя билан тулки ҳар ишда ҳамдам ва ҳамдард дўст бўлишга аҳду паймон қилишибди. Бир куни тулки ов қилиб юриб, шерга дуч келибди. Шер унга ташланмоқчи бўлганида тулки унга ёлборибди: Эй ҳайвонлар султони! Менга шафқат қилинг, бунинг эвазига шу яқин ўртада ўтлаб юрган азиз дўстим туяни кўрсатай. У сергўшт, мен эсам қоқсуякман. Тулки туяни кўрсатибди. Аммо шер аввал унинг ўзини бурдалаб еб, сўнг туяга ташланибди.

Дарҳақиқат дўст танлашга шошилмаслик керак. Бевафо дўстларнинг бошига туяни куни тушади⁸.

Дунё ва сармойи такво бўлсин.

Қумушхонавий ўз даврида дунё пойтахти “такво” бўлиши керак, деб эълон қилган.

Баъзи сўфийлар таквони тарки дунё қилиш, қоронғи хонага кириб зикру ибодат билан машғул бўлиш, деб тушунади. Аслида, “такво” сўзи “сақланмоқ”, “эҳтиёт бўлмоқ” маъно-

⁶ Абул Қосим Қушайрий: муридларга васият. И.Бабаназаров. <https://zamaxshariy.uz>.

⁷ Аҳмад Зиёуддин Қумушхонавий. “Мажмуатул-аҳзоб” – “Қатта дуо ва зикр” китоби. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази. 2020. – Б.537.

⁸ <http://t.me/durdonadur>.

ларини англатади. У “виқоя” сўзидан олинган бўлиб, бир нарсани унга зарар берувчи бошқасидан сақлашни англатади. Ҳазрати Умар розияллоху анхудан: “Тақво нима?” деб сўралганда, “Араблар сертикон майдондан ялангоёқ бўлиб, тикондан сақланиб ўтиб кетишини тақво деб атайди”, деганлар⁹. Ҳаётда гуноҳ ишлар ҳам худди тиконга ўхшайди. Ким эҳтиёт бўлмаса, озор чекади, сақланиб юрган киши эса тақво қилган бўлади. Оқибатда тақво инсон қалбидаги ҳолатга айланади.

Қуръони карим тақводорларга бир қанча башоратларни ваъда қилган. Улар жумласига қуйидагилар киради: ёрдам, нусрат, икром, илм, ҳикмат, гуноҳларнинг ювилиши, ажрларнинг кўпайиши, мағфират, осонлик, ишнинг енгил кўчиши, ғам ва ташвишдан қутулиш, бу дунёда ризқнинг кенг бўлиши, охиратда азоб-уқубатдан нажот топиш, тавфик, мурод ҳосил бўлиши ва бошқалар. Қуръони каримнинг бир юз етмиш бешта оятида “тақво” сўзи келган. Ушбу оятларни ўрганиб чиққан уламолар уларнинг сарлавҳаларга тақсимланишини мулоҳаза қилганлар. Улардан бири: Тақводорларнинг сифатлари ҳақидаги оятлар. Аллоҳ таоло “Бақара” сураси (2-5 оятлар)да шундай марҳамат қилади: **“Бу китобда шак-шубҳа йўқ, у тақводорларга ҳидоятдир. Улар ғайбга иймон келтирурлар, намозни тўқис ўқирлар ва Биз уларга берган ризқдан нафақа қилурлар. Ва улар сенга ва сендан олдин нозил қилинган нарсага иймон келтирарлар ва охиратга аниқ ишонарлар. Ана ўшалар Роббиларидан бўлган ҳидоятдадирлар ва ана ўшалар, ўшаларгина нажот топгувчилардир”**¹⁰. Бундан ташқари, Аллоҳ таоло Қуръони каримда **“Зотан, Аллоҳ тақволи бўлганлар ва**

⁹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Руҳий тарбия. Тикланиш. 2-жуз// – Т.: Шарқ. 2008. – Б.137.

¹⁰ Шайх Алоуддин Мансур. Қуръони азим мухтасар тафсири. Бақара сураси, 2-5 оят. – Т.: Шарқ. 2019. – Б.29-32.

эзгу иш қилувчилар билан (ҳамиша) биргадир” (Наҳл сураси 128-оят), деб ҳам марҳамат қилади¹¹. Абу Зарр (р.а.) Расулуллоҳ (С.А.В.)дан Иброҳим ва Мусо (а.с.)нинг саҳифа ва китоблари ҳақида сўраганидан кейин яна қоникмасдан: “Ё Расулуллоҳ! Насихат қилинг”, деди. Расулуллоҳ (С.А.В.) унга: *“Сенга Аллоҳга тақво қилишни васият қиламан, чунки бу ҳар бир ишнинг бошидир”*, дедилар. Расулуллоҳ (С.А.В.) бу муборак васиятлари билан: *“Ибодатда тақво худди бадандаги бош кабидир, чунки инсон учун бошсиз ҳаёт бўлмагани каби тақвосиз ибодатнинг на лаззати бор на роҳати”*, деганлар¹².

Пайғамбаримиз (С.А.В.)нинг айтганлари Қуръони каримда тасдиқланган: *“...Аллоҳ наздида (энг азизу) мукаррамроғингиз тақводорроғингиздир. Албатта, Аллоҳ билувчи ва хабардордир”* (Хужурот сураси, 3-оят)¹³.

Али (р.а.) тақво учун тўрт аркон (устун)ни зикр қилган. Қалбларда дунёга муҳаббат қўйишдан вужудга келган қоронғу зулматни мана шу тўрт аркон билан мустаҳкамланган тақвогина тарқатиб юбора олади. У зот (р.а.) айтади: “Аллоҳ Таолодан кўрқиш, Қуръонга амал қилиш, озга қаноат қилиш ва фоний дунёдан охиратга кўчиш, яъни ўлим кунига тайёргарлик кўриш”.

Тақводорларнинг сифатларини Али (р.а.) қуйидагича таърифган. “Улар фазилат соҳиблари, тўғри сўз, тежамкор, камтар, кўзларини ҳаромдан тийган, фойдали илм ва сўзларни эшитувчи, илмига амал қилувчи, кўп гапирмайдиган, нафсларини тергайдиган, қилган амалларидан Яратганнинг ризосини тилайдиган кишилардир. Уларнинг аломатлари – динида барқарор, олижаноб, имон ва иродаси мустаҳкам,

¹¹ Ўша китоб. Наҳл сураси, 128-оят. – Б.397.

¹² Муборак васиятлар: Тақво ҳар ишнинг бошидир. <http://old.muslim.uz>.

¹³ Шайх Алоуддин Мансур. Қуръони азим мухтасар тафсири. Хужурот сураси, 3-оят. – Т.: Шарқ. 2019. – Б.764.

илмга ташна, молу дунёсини тежаб ишлатадиган, хушу билан ибодат қиладиган, ораста, қийинчиликка сабр қиладиган, ҳалолдан топадиган, тиришқоқ, тамадан йироқ, эзгу амалларга чоғланган, ҳар қандай ҳолатда шукр қиладиган, илм ва ҳилм билан ҳазил қилувчи ва айтганига амал қилувчилардир”¹⁴.

Кумушхонавий бежиз дунё ва сармоянгиз тақво бўлсин демаган. Қуръони каримда, Пайғамбаримиз (С.А.В.)нинг ҳадисларида, чорёрларнинг айтган сўзларида тақвога эътибор жуда катта бўлган. Қуръони каримда тақводорлар учун яна бир хуш хабар келтирилган: **“Раббингиздан мағфиратга ва кенглиги осмонлару Ерга тенг, тақводорлар учун тайёрлаб қўйилган жаннат сари (солиҳ амаллар қилиш билан) шошилингиз”** (Оли Имрон, 133-оят)¹⁵.

Нафсингни ўликлардан ҳисобла.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида: “Нафс (арабча нафс – қалб, кўнгил; инсон; мақсад, интилиш; ғурур, мағрурлик). Ейиш-ичишга, мол-дунёга бўлган эҳтирос. Халқ мақолида “Менинг нафсим балодур, ёнган ўтга соладир”, деб ҳам айтилган. Нафсга қуйидагича изоҳлар ҳам берилган: Нафс бандаси – нафсидан бошқани ўйламайдиган.... Нафси бузуқ (ёки ёмон) – овқатдан сира қайтмайдиган, нафсини тия олмайдиган; ҳирсли. “Нафси бузуқ ҳайитда ўлар”, деган халқ мақоли ҳам бор¹⁶.

Нақшбандия-ҳолидия-кумушхонавия тариқати давомчиси “Силсилаи шариф” – “олтин занжир”да 39-ҳалқанинг пири муршиди Муҳаммад Зоҳид Қутқунинг “Нафс нимадир” китобида: “Сен нафсингни ғафлатда қолдиришдан

¹⁴ Муборак васиятлар: Тақво ҳар ишнинг бошидир. <http://old.muslim.uz>.

¹⁵ Шайх Алоуддин Мансур. Қуръони азим мухтасар тафсири. Оли Имрон. 133-оят. – Т.: Шарқ. 2019. – Б.120.

¹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: 2007; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. – Б.26.

сақлансанг, бундан қуйи бўлмасанг, Аллоҳ таолонинг изни билан буюкларнинг қаторига кирасан”, деб ёзган¹⁷.

Агар ҳар машаққатнинг олдини олишни ва ҳар турли қийинчиликни даф этмоқ истасанг, истиффор айтишни канда қилма.

Агар хушу (хузу) истасанг, беҳуда боқишларингни тарк эт.

Кумушхонавийнинг бу насиҳатлари Хожа Нақшбанд таълимотининг “Назар дар қадам” тамойилига асосланган. “Назар дар қадам” (форс тилида назар дар-қадам, ҳар бир қадамини кузатиш) – нигоҳини оёқ бармоқ учига қаратиш, ҳаромдан нигоҳини ҳимоя қилиш; “Назар дар қадам” шуки, назари доим оёқ панжаларининг устида бўлсин, токи унинг назари сочилмасин ва кераксиз жойга тушмасин¹⁸. Ҳақиқатан ҳам инсон яхши-ёмон қувватни кўз билан қабул қилади.

Агар ҳикматга етишмоқ истасанг, беҳуда сўзлашни ташла.

Агар нафсингнинг айбларини бекитмоқчи бўлсанг, инсонларнинг айб-камчиликларини қидиришдан воз кеч.

Ҳар ёмонликдан сақланмоқ истасанг, ёмон гумонни ташла.

Қабр азобидан қутулмоқ истасанг, ифлосликлардан ва ҳаром ризқ ейишдан сақлан.

Инсонларнинг энг бойи бўлмоқчи бўлсанг, қаноат аҳли бўл.

Инсонларнинг энг обиди бўлишни хоҳласанг, Расулуллоҳнинг суннатларига амал қил. Зеро, Расулуллоҳ (С.А.В) бу хусусда бундай марҳамат қилганлар: ***“Ҳаромлардан қочки, энг яхши ибодат қилувчилардан бўлгайсан. Аллоҳнинг тақсимотига рози бўлки, инсонларнинг энг бойи бўлгайсан. Кўшинингга яхшилик қилки, мусулмон бўлгайсан. Кўп кулма, чунки кўп қулиш қалбни ўлдиради”***. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий

¹⁷ Муҳаммад Зоҳид Кутку. Нафс нимадир//таржимон Зебунисо Ҳусайн қизи. – Т.: Шарқ. 2021. – Б.275.

¹⁸ [ru.wikipedia.org/wiki/ Накшбандия](http://ru.wikipedia.org/wiki/Накшбандия).

“Ромузул аҳодис” – “Ҳадислар денгизи” асарининг 238 бетида 15 та қўшничилик одобини келтирган¹⁹.

Иймонинг комил бўлишини истасанг, ахлоқингни чиройли қил.

Дуо қабул бўлишини хоҳласанг, ҳаром ёйишни ташлагин.

Нақшбандия таълимотида ҳалол лукмага эътибор катта бўлган.

Баҳоуддин Нақшбанд вужуднинг барча имкониятларидан эзгулик, ҳалоллик йўлида фойдаланиш учун унда ҳалолу пок ва ижобий қувватлар жамланиши лозимлигини ҳис қилган ва кўра олган. Баҳоуддин Нақшбанд “инсон файзининг ибтидоси – ҳалол лукмада”, деб айтган²⁰. Ҳалоллик шахснинг инсоний ва маънавий фазилатлари асосини ташкил этади. Кимки алломалар панд-насиҳатларига амал қилса, камолга етади, маънавий ҳаёти баркамол бўлади. Шунингдек, таълим-тарбияси, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи чиройли бўлиб, икки дунё саодатига эришади.

Кумушхонавийнинг “Васиятнома”ларини таҳлил қилиб куйидаги хулосага келдик:

Кумушхонавийнинг “Васиятнома”лари маънавий меросимизнинг бебаҳо дурдоналаридан биридир.

Кумушхонавийнинг “Васиятнома”ларидаги бебаҳо фикрлар Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ўтиладиган “Нафосатшунослик” ва “Одобнома” дарслари дастурларига киритилса мақсадга мувофиқдир.

Кумушхонавий “Васиятнома”лари Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришда асос бўла олади.

¹⁹ Мавжуда Гуламова. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий Ромузул-аҳодис – Ҳадислар денгизи // – Бухоро: Дурдона. 2022. – Б.238.

²⁰ Хожагон-нақшбандия тариқати ... <https://www.bukhari.uz>; Гулчехра Наврўзова. Ҳалоллик-тинчлик ва хотиржамлик асоси//Imom Buxoriy saboqlari. 2022. №1. –10 б.

БУХОРО ЖАДИД- МАЪРИФАТПАРВАЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА МАОРИФ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРИ

Лола МУХАМЕДЖАНОВА,
*Турон Зармед университети доценти,
тарих фанлари номзоди*

Барча давр ва замонда ўз долзарблигини йўқотмаган, очликка, сувсизликка, қашшоқликка чидаган аждодларимиз илм-фан, маънавият, маърифат, таълим-тарбия йўлида ўз жонини фидо қилган жадид-маърифатпарварларини бугунги ёшлар ҳеч қачон унутмайди. Акс ҳолда бизни келажак авлод кечирмайди.

Бухоро жадидлари маҳаллий мактабларни тубдан ислоҳ қилиш, замон талабларига жавоб берадиган олий ўқув юртлари ташкил қилишни асосий вазифа деб билди. Жадид педагоглари ибтидоий мактабларни “усули савтия” (“товуш усули”) методи асосида қайта тиклаш масаласини кўтарди.

Жадидчилик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўринишидир. Шунинг учун биз масала баёнини маърифат ва маърифатпарварлик тушунчаси ва унинг аҳамиятини изоҳлашдан бошлаймиз.

Маърифатнинг луғавий маъноси билиш, тушуниш, таниш, билим демакдир. Бошқача айтганда, маърифат билмоқ, кишиларнинг онг-билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия жараёнидир. Маърифат сўзининг кўпчиликдаги маъноси – маорифдир.

Бухорода маданият, маориф, маънавиятни тарғиб қилишда жадидчилик ҳаракати йирик намояндалари бўлган машҳур тараққийпарварларнинг асарлари, хусусан, Мирзо Сирожиддин Ҳаким томонидан 1910 йилда ёзилган “Тухфаи аҳли Бухоро” (“Бухоро аҳлига тухфа”) асарида Бухородаги маданий ҳаёт ва мадрасалар хусусида ҳам сўз боради. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаевнинг 1926 йилда нашр қилинган ҳамда Бухородаги 1920 йил воқеаларига бағишланган асарида Бухоро жадидларининг маънавият ва маърифатни тарғиб қилишдаги хизматлари тўғрисида муҳим маълумотни келтирган.

Буюк мутафаккирларни тарбиялаб етиштирган анъанавий мактаблар сўнгги йилларда жаҳон тараққиётидан бутунлай узилиб қолган эди. Бунинг устига мустамлака тузуми туфайли пароканда аҳволга тушган эди. Шунинг учун ҳам маҳаллий мактабларни тубдан ислоҳ қилиш, миллий матбуотчилик ва янги адабиётлар яратиш, замон талабларига жавоб бера оладиган мактаблар, олий ўқув юртларини ташкил қилиш жадид мутафаккирларининг асосий вазифасига айланган эди.

Бу даврда мударрис, умуман, тараққиётдан, дунё цивилизациясидан беҳабар, ҳатто жуғрофия каби илмларни чуқур тасаввур эта олмаган. Мударрис ақидасича: “Ҳамма одамлар таҳсили илмга рағбат қилсалар, бошқа ишлар эгасиз қолади”. Демак, ҳамма илм билан машғул бўлса, бошқа касбу-корлар қолиб кетади, дунё хароб бўлади. Мударрис жавобларидан шу нарсани аён бўладики, Бухоро уламолари ҳатто Куръони карим ва ҳадиси шариф даъватларидан ниҳоятда узоқлашиб кетган. Улар Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.)нинг “Илми Чиндан бўлса ҳам изланг”, “Бешикдан қабргача илм изланг”, “Илм

дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир” каби муборак сўзлари билан умматларини илм-маърифатга даъват этганларини идрок қилишдан маҳрум эди. Уларнинг кўпи ҳатто бирор оят ёки ҳадисни тўғри ўқиб, тўғри шарҳлаб бера олмаган. Шунингдек, 25-30 йил мадрасада араб тилини ўқиб, бу тилда эркин гаплаша олмаган.

Бухоро руҳонийларининг нодонлиги, ислом аҳкомларини бузиб талқин қилишлари, “Абу Али, Форобий, Улуғбек, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий кабиларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўз шарафли доврўғини жаҳон халқлари қулоғига зирак қилиб таққан” Бухорои шарифни зулмат қаърига маҳкум этди. Шунинг учун ҳам улар охундлик, аъламлик ва мударрислик мансабларини эгаллаш учун ҳар қандай қабихликдан, ношаръий йўллардан қайтмайдилар.

Бухородаги жаид ҳаракатининг асосий ғоя ва мақсадлари Бухорони ўрта асрчилик, феодал қолоқлик, хурофотлардан озодқилиш, ўлкани, халқни, миллатни замонавий тараққиётга олиб чиқиш, миллий давлат бунёд этиш, конституцион, парламент ва президент идора усулидаги озод ва фаровон жамият қуриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий пул бирлигини жорий этиш, миллий қўшин тузиш, рус тараққийпарварлари, маърифатчиларининг Бухорода маърифатпарварликни тарқатиши учун имконият яратиш эди. Шунингдек, жаидлар ўзининг илғор ғояларини халқ орасида тарқатиш учун миллий матбаачиликни ривожлантириш орқали амалга оширишга ҳаракат қилди.

Бухорода ташкил этилган янги усул мактабларида ўқитиш жараёнини самарали бўлишини таъминлаш учун дарслик, қўлланма ва янги адабиётлар шунингдек, иқтидорли муаллимлар зарур эди. Бу вақтда янги усул мактабларини китоб ва муаллимлар билан таъминлаш, ёшларни хорижда таълим олишига кўмаклашиш уларнинг асосий мақсадидан

бири бўлган.

XIX асрнинг 50-60-йилларида Аҳмад Дониш Бухоро мактаб ва мадрасаларидаги ўқиш-ўқитиш усулларини тубдан ислоҳ қилиш масаласини кун тартибига қўйган эди. Бухорода жаид ҳаракатининг вужудга келиши янги усулдаги мактабларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлиб, маданий-маърифий мақсадга қаратилган эди. С.Айнийнинг таъкидлашича, ҳали 1900 йилдаёқ Бухоронинг Пирмаст туманидан бўлган мулла Жўрабой ўзи туғилган Пўстин-Дўзон маҳалласида хусусий мактабга асос солган эди.

Янги усул мактабларининг ташкил этилиши 1900-1903 йилларга тўғри келади. 1903 йилда Бухорода 6 та янги усул мактаби ташкил этилган эди. Бухородаги кўпчилик мактаблар татар ўқитувчилари томонидан ташкил этилган ва 1908-1910 йилларга қадар татар муаллимлари дарс бериб келган.

“Усули жаид” номини олган “усули савтия” (товуш методи)га асосланган мактабларда миллий маънавияти юксак, миллат, Ватан истикболи учун жон куйдирувчи ёшларни тарбиялаб етиштиришда ўқитувчининг обрўси биринчи ўринда турган. Жаид педагоглارнинг буюк хизмати шундаки, улар мактабларда ўз она тилида таълим-тарбия беришга, миллий адабиёт, мусулмон дини асосларини ўқитишга ҳал қилувчи масала сифатида қараган. Чунки улар миллатнинг ўзлигини сақловчи асосий восита она тили ва миллий адабиётда деб билган.

Жаид педагоглари она тили ва адабиёт ўқитишнинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқди. Бундай масалалар уларнинг дарсликларида ўз ифодасини топди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг бу ҳақдаги сўзларига эътибор беринг: “Барчамизга офтоб каби равшан ва аёндурки, макотиб тараққийнинг бошланғичи, маданият ва

саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввало, макотиби ибтидоийсини замонча ислоҳ этиб кўпайтурмагунча, тараккий йўлига кируб, маданиятдин фойдаланмас. Биноан алайх, ер юзидаги барча миллатлар ўз болаларини ибтидоий тарбиясиға ва мактабларининг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолиға аҳамият бериб, болаларини миллий ва диний руҳда мукаммал суратда етушдурурлар. Анинг учундулки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётға молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар”¹.

Ҳар қандай таъқиб ва тазйиқларга, мутаассиб уламоларнинг қаршиликларига қарамай, Бухородаги жаид маърифатпарварлари замон талабига жавоб бера оладиган ўқитувчиларни тарбиялаб етиштирди.

1905 йилдан кейин ғайируслар (туркий халқлар) маорифи муҳокамаси яна жиддий тус олди. Россия маориф вазирлигидаги корчалонлар мусулмонлар учун очилган ва очилаётган давлат тасарруфидаги мактабларида она тилини кирилл алифбосида ўқитиш масаласини кўтардилар. Бунга қарши “Таржимон” газетаси ёзади: “Эй гўспўдалар, ақла мурожаат этинг. Бизим ўз алифбомиз вор: ҳам динийдур, ҳам дунёвийдур. Русча ва франсузча ўқиймиз, лекин ўз алифбомизни ҳеч бир вақт, ҳеч бир ўринда тарк этмаймиз... Бу ишда мантиғсизлиғами таажжуб эдалим ёки изҳор ўлинан ҳақоратами ҳайрон ўлалим?!”².

1908 йилда шаклланган жаидлар ташкилоти³ кейинчалик “Ёш бухороликлар” номини олиб, дастлабки пайтда маълум даражада маориф ва маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланган. Мирзо Абдулвоҳид Мунзим Бухородаги биринчи жаид мактабининг ташкилотчиси,

¹ Бехбудий М. Мухтарам ёшларға мурожаат. Ойина журнали. 1914.

² Речь С. Максудова на Гос.Думе // Таржимон. 1909. 10-сон.

³ Ражабов Қ. Ўчиб, сўниб ... яна ёниш бор...// Жамият ва бошқарув. 1997. 2-сон. – Б.37.

унинг биринчи муаллими ва таълим-тарбиядаги янги усул асосчиси ҳисобланади.

1909 йилда Россия Давлат думасида “Ғайрирусларнинг давлат тасарруфидаги мактабларда таълим-тарбия қайси тилда олиб борилиши керак?” деган мавзу яна муҳокама этилади. Унга биноан “туркистонликларнинг адабий тили йўқлиги” сабабли таълим-тарбия фақат рус тилида олиб борилади, агар маҳаллий сўзларга эҳтиёж туғилган тақдирда эса араб ёзувида эмас, фақат кирилл ёзувида таълим берилади, деган фармойиш эълон қилинади. Бу фармойиш туркийзабон зиёлилар, педагогларнинг қаттиқ норозиликка сабаб бўлди. Унга қарши “Таржимон” газетасида эълон қилинган “Чиғатой тили” сарлавҳали мақолада қуйидагиларни ўқиймиз: “Самарқанд, Фарғона, Сирдарё китъаларининг шевалари эски чиғатой шевасидур. Бу шева адабий ўлдиғи бутун жаҳона маълумдур. Ҳатто турк шеваи адабияларининг энг қадими ва мабдаи ўлдуғи лисониюн (тилшунослар) олдида масдақ (тасдиқланган) дур⁴. Аҳмад Яссавийлар, Али Қушчи, Алишер Навоий ва бошқалар вужуда келтирмиш Туркистон тили нечук “тилсиз”, “адабиётсиз” от ўлинур?! Рус миллатининг лисони адабий ўлмадиғи замонда Ломўнўсуф, Пушкин каби рус адибларининг вужудидан уч ва тўрт юз сана муқаддам Чиғатой, яъни Туркистон тили форсийя фойик (ғолиб) бўлиндиғи даъво ўлинур-да, бугун Туркистон белисондур, дею насил (қандай) ҳукм ўлинур?! Киев ва Мўсква балдаларинда рум ва лотин лисонинда бирор раҳбон (роҳиблар) шқоласи таъсис эдилмасдан муқаддам Бухоро ва Самарқандда илми тибб, хайъат, фалсафа, таърих, жуғрофия, хандаса ва соира дарс ва таҳсил эдилур. Улуғбеклар, Форобийлар, Ибн Синолар каби турк ҳукамоси

⁴ Чиғатой дили. // Таржимон. 1911. 4 март.

етишур-да, буюкларнинг аҳфоди (авлоди) бу кун нечук тилсиз от ўлинур?!”.

1909 йилда Абдулвоҳид Бурхонов (Мунзим) нинг ташаббуси билан эски мактабда 8-10 йил таълим олиб саводи чиқмаган 20-30 ёшли кишилар учун кечки курслар очилиб, ҳар куни улар учун 2 соатлик дарс ўтилган ва 40-50 соатдан сўнг талабалар ўқиш ва ёзиш имкониятига эга бўлган. Янги усул мактаблари учун дарслик чоп этиш мақсадида 1909 йилда Бухоро жаидлари томонидан “Ширкати Бухорои Шариф” номидаги жамият тузилиб, жамиятнинг биринчи қилган ишларидан бири С.Айнийнинг “Тарти-ул-Қуръон” номли дарслигини нашр қилдириш бўлди.

1909 йилда Истанбулда А.Фитрат бошчилигида Бухоро маорифи хайрия жамияти ташкил этилиб, унинг ёрдамида бухоролик болалар учун алоҳида мактаб очилди. 1910 йилда мактабга Бухородан 30 бола, 1911 йилда 15 бола, 1912 йилда 20 бола, 1913 йилда 16 бола ўқишга юборилди⁵. Россияда аксил турк кайфиятининг кучайиши муносабати билан Туркия ва Оренбургда таълим олаётган талабалар Бухорога қайтарилади. Буни Ф.Хўжаев “Жаидларнинг аввалги хаёлпарастлиги энди вазиятга тўғри келмай қолди”, деб баҳолайди⁶.

Жаид мутафаккирлари илм-маърифат йўлида қанчалик саъй-ҳаракат қилмасин, уларнинг фаолияти Бухоро шароитида шунчалик қаттиқ қаршиликка учради. Ҳатто улар ҳаётини хавфга қўйиб ислохотни амалга оширишга ҳаракат қилди.

Бугунги кунда жаидлар орзу қилган озод мамлакатимизда таълим-тарбия тизимининг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштиришга

⁵ Мухамеджанова Л.П. Бухорода жаидчилик ҳаракати тарихидан. – Бухоро: Дурдона. 2019. – Б.62.

⁶ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 1-том. – Т.: 1976. – Б.94.

катта эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25-январдаги “Мурожаатнома”сида айтган қуйидаги сўзлари билан фикримизга якун ясамоқчимиз: “Биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз, бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаёт кадрини англаб етади”.

ГЛОБАЛЛАШУВНИНГ МАЪНАВИЙ ЖАРАЁНЛАРГА ТАЪСИРИ

Мустафо БОЗОРОВ,

*Самарқанд давлат чет тиллар институти
доценти, фалсафа фанлари номзоди*

Глобаллашув омиллари бўлган интеграциялашиш, либераллашиш ва модернизациясиз жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши амалга ошмайди. Натижада, бу объектив ҳодисалар жамият маънавий ҳаётининг глобаллашуви, жамият ва инсон миллий-маданий қадриятлари йўналишларининг ўзгаришига сабаб бўлади. Булар инсон маънавий ривожланиши ва эҳтиёжларига таъсир қилиши мумкин. А.Эркаевнинг маънавиятга берган таърифида қуйидаги мезонлар келтирилган. Маънавият – инсоннинг ижтимоий ва маданий ижоди маҳсулидан иборатдир. У инсонга хос бўлган раҳм-шафқат, адолат, тўғри сўзлик, виждонлилик, қаҳрамонлик, гўзалликка муҳаббат каби кўпгина ижобий сифатлар мажмуидан ташкил топган. Инсондаги бу сифат ва хусусиятлар яхлитликда намоён бўлади¹.

Глобаллашувнинг конструктив ва деструктив таъсири жамият ва унинг субъекти бўлган инсон маънавий ҳаётига ўз таъсирини кўрсатиши табиийдир. Агар бу жараённинг ижобий натижалари жамиятни янада ривожланишига хизмат қилса, унинг салбий оқибатлари эса кўпинча миллий қадриятлардан узоқлашишга олиб келади. Шунинг учун ҳозирги даврда глобаллашув натижасида вужудга келаётган маънавий ангиликларни инсоннинг қандай даражада қабул

¹ Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт. – Т.: Маънавият. 2009. – Б.10-11.

қилиши долзарб муаммога айланди²

Глобаллашув жараёнида жамиятнинг айнан миллий маънавиятга таяниши тақозо этилади. Жамият олдида глобаллашув муаммоларига тез ва муносиб жавоб берадиган миллий маънавиятни бойитиш муаммоси турибди. Унинг ўзагини миллатнинг тарихий анъаналари, менталитети, маданияти, турмуш тарзи ташкил этади. Глобаллашув очиқлик ва бағрикенглик ҳисобланади ва шунинг учун маълум даражада беқарорликни англатади. Миллий маънавият барқарор, анъанавийдир. Демак, миллий ўзликни англаш ва ўз менталитетини сақлаб қолиш учун бағрикенглик билан бирга очиқликнинг ҳам маълум чегаралари бўлиши зарур.

Глобаллашув шароитида жамият, муайян вазиятларга қараб, янги илғор ва инсонпарварликни қабул қилиши, баъзан унинг натижаларига мослашиши, шунингдек, керак бўлганда ўзини салбий оқибатлардан ҳимоя қилиши керак. Маънавий ўзгариш ва ривожланиш йўлига кирган одамда бундай кадриятлардан баҳраманд бўлиш имконияти туғилади. Бу эса унинг хатти-ҳаракати ва атрофдаги воқеликка муносабатида намоён бўлади. Замонавий жамиятда содир бўлаётган кадриятларни қайта баҳолаш маънавият муаммоси янада кўпроқ аҳамиятга эга эканини кўрсатади ва уни сифат жиҳатдан юқори босқичга кўтаради³.

Замонавий ижтимоий тараққиётнинг зиддиятли табиати, унинг жадал глобал фаоллиги оммавий жамоатчилик онгида содир бўлаётган жараёнларни фалсафий тушуниш соҳасида янги вазифаларни қўйди. Бу ҳаракат кўрсаткичларидан

² Юлдашева Ф.Х. Особенности духовности в контексте глобализации. Символ науки. Философские науки. №6. 2018. – С.75.

³ Бокачев И.А. Духовность как высшая жизнеутверждающая ценность. // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Педагогика. Психология. 2015.Т.15. вып. 3. – С.78-79.

бири маънавий моҳияти, унинг ижтимоий ҳаёт тизимидаги ўрни ва роли билан боғлиқ масалаларга қизиқишни ортишидир. XXI асрнинг биринчи ўн йиллигида жамият ва шахс ўртасида вужудга келган қарама-қаршиликнинг кескинлашуви жамият глобал ҳаёти атрибути ва механизми бўлган маънавийни бойитиш муаммосини келтириб чиқарди ва бу ҳозирги вақтда долзарб аҳамият касб этди. Маънавий барқарор миллий онга асосланади. Унинг барқарорлиги миллий тарихий маданият, кўп асрлик анъаналар ва одамларнинг тарихан асосланган маънавий-ахлоқий муносабатлари билан боғлиқдир.

Глобаллашув шароитида миллий маънавий турли миллий маданият унсурлари ва синтезларини ўзлаштиради ва шу нуқтаи назардан қараганда, глобаллашув жамият маънавий ривожланиши ва янгилааниши учун янги имконият очади. Шу муносабат билан миллий ва анъанавий қадриятларни илғор демократик миллий қадриятларга мос равишда янада такомиллаштириш вазифаси турибди. Маънавий боқий бўлиб, у инсоннинг маънавий баркамолликка бўлган табиий интилиши, этиёжи ва идеалини ифодалайди. Маънавий ҳам эҳтиёжлар ва идеаллар каби чексиздир. Албатта, у ўзгаради ва ривожланади. Лекин инсоннинг ажралмас атрибути сифатида унинг моҳияти доимо мавжуд бўлади. Глобаллашув замонавий маданият учун муқаррар ҳодисадир. Маданият инсонни ижтимоий мавжудот сифатида юксалтириш учун хизмат қилади.

Ҳозирги глобаллашув даврида зўравонликка барҳам бериш зарурлиги тўғрисидаги ғоялар муҳим аҳамият касб этиб, амалда кўпгина халқларнинг мустамлака қарамликдан халос бўлишига имкон берди. Шу билан бирга, тоталитар тузумлар афдарилди, ядро қуролларининг тарқалишига қарши жамоатчилик фикри уйғонди. Табиий

ва ижтимоий борлиқ мувозанатини сақлаш, инсоннинг табиатга муносабатини соғломлаштириш масаласи ҳам глобаллашув даврида долзарб муаммога айланди. Буларнинг ҳаммаси фақатгина кишилар ахлоқий онги юқори даражада бўлгандагина амалга ошади. Бу инсониятнинг омон қолишини муҳим шарт ҳисобланади. Шунинг учун олий даражадаги маънавият асосларини яратиш гедонизмнинг қўпол шаклларига қарши туради⁴.

Глобаллашув турли маданият ва анъаналар ривожланишини истисно этмайди, балки ўз ичига олади. Чунки улар инсониятнинг янада ривожланиши учун имкониятларни ўз ичига олади. Турли маданият кадриятлари беқиёс ва таққосланмайди. Улар орасида томонлардан бири томонидан ўрнатилган универсал стандартлар бўлиши мумкин эмас. Бироқ мулоқотнинг барча даражаларида умуминсоний кадриятлар, дунё хавфсизлиги ва барча цивилизацияларнинг барқарор ривожланишига ҳисса қўшадиган фазилатларга устувор аҳамият берилиши керак⁵.

Ахлоқий тамойил маънавиятнинг таркибий иерархиясида устуворлик сифатида тан олиниши керак. Айнан шу ижтимоий ва индивидуал мавжудликнинг тўлиқлигини белгиловчи кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Чунки ахлоқ нафақат муносабатларни тартибга солиш, балки инсонни “маънавийлаштириш”нинг асосий механизмларидан биридир. Билим олиш, ҳаётий позиция ва идеалларни танлаш жараёнида инсон шахсий ҳаётий тажрибаси асосида фикр юритади. Инсоннинг ўз тақдири ҳақида қайғуриши янги

⁴ Кучко Е.Е. “Жизненный цикл” инновационного процесса: этапы и особенности реализации // Методология социологических исследований. – 2009. – № 3. – С. 75.

⁵ Виноградова Ю.В. Роль духовности в стратегии глобализации// Человек постсоветского пространства. Выпуск 3/ Сборник материалов конференции. Под. ред. В.В. Перцевания. – Санкт Петербург: Санкт-Петербургское философское общество. 2005. –С.133.

қадрият ва билимларни излашга ундайди ва уни таназзулдан сақлайди. Шунинг учун маънавий мазмуни ахлоқий асос сифатида нафақат индивидуал, балки ижтимоий мавжудлик сифатида жуда муҳимдир.

Инсоният тараққиёти ҳозирги босқичи жамият ҳаёти барча жабҳаларида глобаллашув жараёнларининг кучайиши билан ажралиб туради.

Глобаллашувнинг иқтисодий, сиёсий йўналиши ахлоқий ва мафкуравий позиция, цивилизация пойдеворини белгиловчи маънавий қадриятлар тизимига боғлиқдир. Бундай ўзаро таъсир фақат умумий ахлоқий мўлжалларни топиш, ижтимоий ва ахлоқий меъёрларнинг яқинлашуви билан бўлиши мумкин. Глобаллашувнинг ижтимоий мўлжали ахлоқий позицияга, унинг йўналишини белгилайдиган маънавий қадриятлар тизимига асосланиши муҳимдир. Глобаллашув жараёнларининг инсонпарварлик характери кўп жиҳатдан ахлоқий қадриятлар тизимидаги оқилона йўналиш ва маънавий бойлик устуворлигини англашга боғлиқ.

Маънавий инсоннинг одоб-ахлоқ, билим, истеъдод, қобилият, амалий кўникмалар, виждон, эътиқод, дунёқарашини ўзида жамлаган ҳолда жамият тараққиётига ижобий таъсир кўрсатадиган бузилмас тизим ярата олади. Маънавий жамиятни тараққиётга ундайдиган, давлат қудратини оширувчи муҳим омил ҳисобланади. Инсон маънавияти, эътиқоди, ахлоқида ҳаёт ҳақидаги тушунчалар намоён бўлади. Ватан, халқ олдидаги масъулиятни англаш ҳам юксак маънавий белгисидир.

Мамлакатимизда иқтисодий ва сиёсий йўналишлар қатори маънавий янгиланиш ҳам тараққиётнинг устувор йўналиши ҳисобланади. Бу жараённинг асосий тамойили миллий маънавиятни асраб-авайлаш ва уни илғор жаҳон

маданияти билан боғлаш, маънавиятни глобаллашув талаблари асосида инсонпарварлик ва миллий маданиятга ҳурмат асосида янгилаш ва ривожлантиришдан иборатдир. Жамият маънавий ривожланиши шахснинг маънавий маданият ва маънавий қадриятларни қанчалик даражада эгаллаши билан белгиланади.

Маънавий бой шахс юксак маданияти ва ўзини ривожлантиришга тайёрлиги билан ажралиб туради. Унинг маънавий эҳтиёжлари борлиқнинг боқий қадриятлари, ҳаётнинг мазмуни ҳақида фикр юритишга ундайди. Маънавият – инсон, унинг амалга оширган ишлари, Ватан тақдири учун масъулиятидир. Маънавияти бўлмаган одамнинг ўзи йўқ. Аммо у кимлардадир қуйи, ўртача ва юқориқ даражада бўлиши мумкин. Амалиётда маънавият тушунчаси умумийлик ва яқкалик кўринишида мавжуддир. Демак, ҳар бир одам, оила ва жамоада ўзига хос шаклланган маънавият бор⁶.

Демак, глобаллашув жарёнининг ижтимоий-маънавий ҳаётига муайян даражада таъсир кўрсатиши мумкинлигини инкор қилиб бўлмайди. Бу албатта, ҳозирги ахборотлашган жамиятда глобаллашув жараёни кўлами кенгайиб бораётгани билан изоҳланади. Шунинг учун мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш билан бирга, маънавиятни ҳам юксалтириш фуқаролик жамияти қуришнинг муҳим омили ҳисобланади.

⁶ Каримов И. Ноосфера: геосиёсат ва мафкура. – Т.: Фан. 2007. – Б.77.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЗАМОНАВИЙ КАДРЛАРНИ ТАЙЁРЛАШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Ш. МАМАТҚУЛОВ,
ТДИУ доценти

Янги Ўзбекистон – демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасида умумэтироф этилган норма ва принципларга қатъий амал қилган ҳолда, жаҳон ҳамжамияти билан дўстона ҳамкорлик тамойиллари асосида ривожланадиган, пировард мақсади халқимиз учун эркин, обод ва фаровон ҳаёт яратиб беришдан иборат бўлган давлатдир[1]. Шу боисдан, мамлакатимизда бошқарув тизимига юксак малакали, замонавий билим ва тажрибаларни ўзида мужассамлаштирган раҳбар кадрлар танлаш тизimini шакллантириш соҳасига доир илмий тадқиқотлар ўтказиш, соҳадаги миллий тажрибани умумлаштириш, муаммоларни ўрганиш ва ечимини топишга доир илмий хулосаларни шакллантириш долзарб вазифа бўлиб турибди. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев барча чиқишларида бу масалага алоҳида эътибор қаратиши ҳам фикримиз исботидир. “Бугун барча соҳаларда билимли, сиёсий ва ижтимоий фаол, халқ манфаатини ўз шахсий манфаатидан устун қўядиган, ҳалол ва жонкуяр, ёш раҳбарларга эҳтиёж тобора ортиб бормоқда”[2], дея таъкидлаб келмоқда.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида белгиланган асосий ғоялардан бири – Учинчи Ренессанс пойдеворини

яратишга қодир янги авлодни тарбиялаш, уларга сифатли таълим бериш ва қўллаб-қувватлашдир. Жадал ислохотлар даврида трансформациялашув тенденциялари, миллий менталитетимиз ва илғор хорижий тажрибага таянган ҳолда, замонавий фикрлайдиган ёш лидерларни излаб топиш, қўллаб-қувватлаш ва қарор қабул қилиш жараёнига уларни жалб қилиш борасида кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. “Сўнгги йилларда ёшларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратмоқдамиз. Шу билан бирга, маҳаллий кенгашларда ҳам, худди Сенат ва Қонунчилик палатасидаги каби, ёшлар парламенти вакиллари мактаби ташкил этилади. Шунингдек, иқтидорли ёшлар орасидан янги авлод захира кадрлари — “Келажак лидерлари”ни шакллантирамыз”[3]. Бу борада ёшларга оид тузилмалар фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда давлат бошқарувида ёш кадрларга бўлган эҳтиёжни прогнозлаштириш ва режалаштириш механизмини такомиллаштириш, волонтерлик фаолиятдан самарали фойдаланиш негизида ёш кадрларни ишга қабул қилишда ушбу фаолиятни ҳисобга олиш тизимини қонунийлаштириш ҳамда ёшлар парламенти моделини янада замонавийлаштириш каби йўналишларда илмий-тадқиқотларни кенгайтириш мақсадга мувофиқдир.

Шу билан бирга, ёшлар орасида давлат хизмати жозибадорлигини ошириш, таълим муассасаларида кадрларни мақсадли тайёрлаш ва уларни селекция қилиш масалаларини тизимли равишда йўлга қўйиш борасида қатор муаммолар сақланиб қолмоқда. Фаол фуқаролик позициясига эга иқтидорли ёшларни давлат хизматига кенг жалб этишга қаратилган чора-тадбирлар талаб даражасида олиб борилмаяпти. Замонавий кадрларни давлат фуқаролик хизматига тайёрлаш борасида бугунги кунда ўз ечимини

кутаётган бир қатор долзарб муаммо ва камчиликлар сақланиб қолмоқда. Жумладан:

- ёшларнинг интилишлари, ғоялари ва фикрлари, улар дуч келаётган тўсиқ ва муаммоларни ўрганишга йўналтирилган социологик тадқиқотларни ўтказиш тизимли йўлга қўйилмаган.

- ёшлар орасида давлат хизматининг жозибадорлиги, уларнинг мазкур соҳадаги дастлабки билимлари ва амалий кўникмалари етарлича ривожланмаган;

- ёшларнинг ўзи қизиққан йўналиши бўйича назарий билимларини амалиётда мустаҳкамлаш учун республика ва ҳудудий давлат ташкилотларида йўлга қўйилган амалиёт ўташ дастурлари фақатгина формал характерга эга бўлиб қолмоқда;

- ёшларнинг давлат ташкилотлари раҳбарлари билан бевосита ўзаро мулоқоти етарлича йўлга қўйилмаган;

- иқтидорли ёшларни излаб топиш, мақсадли тайёрлаш ва давлат хизматига жалб этишнинг самарали тизими яратилмаган, ёшларни фаоллаштиришнинг инновацион услуб ва воситалари ишлаб чиқилмаган;

- давлат фуқаролик хизматига янгидан қабул қилинган ёш кадрларнинг амалиётда тажрибасини ривожлантириш учун “Устоз-шогирд” анъанаси тўлиқ шаклланмаган.

Шу билан бирга, давлат органлари ва ташкилотларининг малакали мутахассислар билан етарли даражада таъминланмаётганига, кадрлар малакасининг юклатилган вазифалар ва замонавий эҳтиёжларга номувофиқлигига, қабул қилинаётган қарорлар сифатининг пастлигига олиб келаётган бир қатор тизимли муаммолар ва камчиликлар сақланиб қолмоқда.

Хусусан, давлат фуқаролик хизмати, шу жумладан номзодларни очик, мустақил танлов орқали

саралаб олиш жараёнини комплекс ҳукуқий тартибга солишни таъминловчи, шунингдек, давлат фуқаролик хизматчиларининг иш самарадорлиги ва компетенциясини баҳоловчи мезонларни, уларнинг малакасини оширишга бўлган талабларни белгиловчи тўғридан-тўғри таъсир кучига эга қонун мавжуд эмас.

Қарийб 30 йил давомида мамлакатда давлат фуқаролик хизмати масалалари бўйича ваколатли органнинг мавжуд бўлмаганлиги давлат органлари ва ташкилотларида ягона кадрлар сиёсатини олиб боришга, ходимларни самарали бошқариш ва инсон ресурсларини ривожлантиришга, малакали кадрлар захирасини рақобат асосида шакллантиришга ҳамда улар томонидан давлат фуқаролик хизматчиларининг вакант лавозимлари ўз вақтида эгалланишига йўлқўймаётган эди. Бугунгикунда бумасала Давлат хизматини ривожлантириш агентлигининг саъй-ҳаракатлари билан ҳал этилмоқда. Жойларда ёшларнинг қарор қабул қилиш жараёнидаги иштирокини баҳолашга қаратилган рейтинг тизимини жорий қилиш орқали давлат бошқаруви ва маҳаллий ҳокимият органлари раҳбарларининг ёшларни қўллаб-қувватлаш борасидаги саъй-ҳаракатларининг мониторингини юритиш ва фаолияти самарадорлигини ошириш имконияти яратилди. Ёш лидерларни тайёрлаш мақсадида улар учун турли тузилмалар фаолиятини рағбатлантириш зарур. Бу жараёнларда асосий эътиборни ёшларнинг уюшмаган, аёллар, ногиронлиги бўлган ёшларни қамраб олишга қаратиш зарур. Бунда эса нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини давлат томонидан ажратиладиган мақсадли грант ва субсидиялар орқали қўллаб-қувватлаш мазкур йўналишдаги ҳамкорликнинг энг самарали кўринишларидан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <https://yuz.uz/news/yangi-ozbekiston-demokratik-ozgarishlar-keng-imkoniyatlar-va-amaliy-ishlar-mamlakatiga-aylanmoqda>. 16.08.2021.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 2020. – Б.177.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йил 30 июнь “Ёшлар кун” муносабати билан сўзлаган нутқи. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2021 йил, 1 июль, 133-сон. –Б.2.
4. <https://uza.uz/>Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. 2022 йил, 20-декабрь.

ИСТЕЪМОЛЧИ ҲУҚУҚИНИНГ ҲАДИСИ ШАРИФЛАРДА КАФОЛАТЛАНИШИ

Олмос ТУРСУНОВА,
*Ўзбекистон-Финландия педагогика
институтини доценти*

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш турли даврларда долзарб масала бўлиб келган. Ҳозирги глобаллашув жараёни кечаётган даврда инсонларнинг ҳақ-ҳуқуқларига хиёнат қилмаслик, саховат ва кўмак бериш нафақат давлатимизнинг, балки дунё муаммоси ҳисобланади. Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш юртимизнинг диний, маънавий-маърифий манбаларида ҳам ёритиб берилган.

Жумладан, Нисо сурасининг 29-оятида, “Эй мўминлар, молларингизни ўрталарингизда ноҳақ йўллар билан емангиз, балки ўзаро розилик билан бўлган савдо-сотик орқали мол-дунё касб этингиз”¹, дейилади. Яъни ўғрилиқ, қарокчилик, судхўрлик, порахўрлик, қимор ўйнаш каби йўлларни танламаслик уқтирилади. Албатта, бунинг оғир гуноҳлигини ҳозирги кунда ҳар бир фуқаро яхши англаши шарт.

Ҳадислардан бирида келтирилишича, Набийимиз (с.а.в.) ерда ётган хурмога кўзлари тушади ва уни олиб емайдилар. Чунки уни садақа эмаслигини биладилар². Шу даражадаги

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1992. – Б.58.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис. 2-жилд. Ал-Жомеъ ас-Саҳих. – Тошкент. Қомуслар. 1997. – Б.10.

олийжаноблик хислатлари динимизда эътироф этилганини билиш, айниқса, тадбиркорлик, савдо-сотик билан шуғулланувчиларга кони фойда.

Пайғамбаримизнинг ҳадисларида *“Шундай замонлар келадики, инсон ўзи топган мол-дунёсини ҳалол йўл билан топганми ёки ҳаром йўл биланми иши бўлмай қолади³*, дейилади.

Маълумки, ҳозирги кунда айрим кишилар қарз олиш, вақтида қайтармаслик, насияга олишни ўзларига эп кўради. Айниқса, бу жараён кўпроқ машина, уй-жой, олтин савдосида кўзга ташланади. Бир киши Расулуллоҳдан (с.а.в.) олтин ва кумуш билан савдо қилиш ҳақида сўраганларида жанобимиз, “Нақдга нақд бўлса майли, лекин насияга сотиш ярамайди”⁴, деганлар.

Ҳадиси шарифларимизда насияга оид нормаларни фақат гаров эвазига олинганини кўриш мумкин. Гаров бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни таъминлаш учун беришидир⁵. Шу ўринда Набийимиз (с.а.в.) аҳли аёлларининг емаги учун насияга таом олганлари ва эвазига совутларини гаровга қолдирганларини айтиш ўринли⁶.

Исломий манбаларда истеъмолчилар ва сотувчиларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва ўзаро муносабатларикенг ёритиб берилган. Айниқса, бирор нарсани сотишда, харид қилишда ёки бирор ҳукм чиқаришда, савдо-сотикда энгиллик туғдиришда олижаноблик кўрсатган одамни Аллоҳ ўз раҳматига олиши ҳақида гапирилади. Бугунги кунда, табиийки, ушбу ҳадис ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Сотувчи инсоф билан

³ Ўша ерда. – Б.7.

⁴ Ўша ерда. – Б.7.

⁵ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Т.: Адолат. 2010. – Б.604.

⁶ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 2-жилд. Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ. – Т.: Қомуслар. 1997. – Б.10.

молини, озиқ-овқатни, маҳсулотни сотиши, тарозидан уриб қолмаслиги, чекни ўз вақтида бериши лозим. Шунингдек, истеъмолчилар ҳам бу жараёнда албатта, четда қолмайди, ҳақини инсоф билан талаб қилиши, қўполлашмаслик, муомала одоби, ҳар бир маҳсулотга тегиб, яна қўйиб, санитария-гигиена қоидаларига амал қилмаслик, навбат қоидаларини бузиш, маҳсулотни ёки молни кўрмасдан сотиб олиб, кейин қайтариш ҳолатлари учраб туради. Бу биргина савдо-сотиқ жараёни мисолида. Албатта, бу ҳолатларни, сартарошхона, новвойхона, этикдўз, кимёвий тозалаш, аптека, компьютер хизматлари ва бошқа соҳаларда ҳам учратиш мумкин. Шу ўринда, иккала томонни ҳам тушуниш, иймондандир, яъни “Кимки ҳақини талаб қилса, инсоф билан талаб қилсин!”⁷, дейилади ҳадиси шарифда.

Истеъмолчилар ҳуқуқларидан ҳозирги кунда авж олган қарз масаласи долзарблигича қолмоқда. Аввало, қарз, қарз шартномаси тўғрисида фикр юритиш жоиздир. Биз қарз шартномасини куйидагича тушунамиз. Қарз шартномаси – қарз шартномаси бўйича бир тараф (қарз берувчи) иккинчи тарафга (қарз олувчига) пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган бошқа ашёларни мулк қилиб беради, қарз олувчи эса қарз берувчига бир йўла ёки бўлиб-бўлиб, шунча суммадаги пулни ёки қарзга олинган ашёларнинг хили, сифати ва миқдорига барабар ашёларни (қарз суммасини) қайтариб бериш мажбуриятини олади⁸. Диний манбаларда “Қарзини узишга қурби етадиганларга муҳлат берган, ночорларнинг эса қарзидан кечиб юборганнинг гуноҳларидан Аллоҳ ўтади”, дейилади⁹.

Таъкидлаш керакки, ушбу нормани айрим фукароларимиз

⁷ Ўша ерда. – Б.10.

⁸ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Т.: Адолат. 2010. – Б.604.

⁹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 2-жилд. Ал-Жомеъ ас-Саҳих. – Т.: Қомуслар. 1997. – Б.10.

замонавийлаштириб, ўзларига мослаб олган, десак муболаға бўлмайди. Қарз олиб қарзни қайтаришни унутиб юборган, фирибгарлик қилиб етим, беваларнинг молларига кўз олайтирган кимсалар ҳам орамизда учрайди. Шу ўринда айтиш мумкинки, қассобдан қарзга кўй олиб қурбонлик қилаётган баъзи “эҳсонпарвар инсонлар”лар ҳам борлиги айтиш ҳақиқат. Ёки ўзи қарзга ботган бўлса-да, яна дўстининг қарзини тўлашга, савоб талаб бўлишга интилиб, ҳаракат қиладилар. Зеро, қарз қиёматга қолмаслиги кераклиги барчага аён.

Қарз шартномаси ҳақида фикр юритилар экан, албатта, судхўрлик масаласи диққат марказида бўлиши табиий. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида, судхўр - форсча, фойдахўр, фойда олувчи маъносини билдириб, пул қарз бериб, фоизи, фойдаси ҳисобига бойлик орттирувчи шахс. Судхўрлик эса, оғир шартлар билан қарз бериб, фойда олинадиган фаолият, деб изоҳ берилган¹⁰. Қуръони каримнинг Оли Имрон сураси, 130-оятида: “Эй мўминлар, (берган қарзларингизни) бир неча баробар қилиб олиш билан судхўрлик қилмангиз! Аллоҳдан кўрқингиз!” дейилади¹¹. Шунингдек, Бақара сурасининг 275-оятида: “Судхўр бўлган кимсалар (қиёмат кунда қабрларидан) турмайдилар, магар жин чалган мажнун каби турадилар. Бунга сабаб уларнинг: “Байъ (олди-сотди) ҳам судхўрликнинг ўзи-ку? деганларидир. Ҳолбуки, Аллоҳ байъни ҳалол, судхўрликни ҳаром қилган”¹².

Истеъмолчилар ҳуқуқлари борасида, олувчи ва сотувчи борасидаги ҳукмларни диний манбалар асосида қуйидагиларни уқиб олишимиз мумкин: Расулимиз (с.а.в.): “Агар сотувчи ўз молининг айбини яширмаса ҳамда олувчи ҳам пул беришда фирромлик қилмаса, савдода барака бўлур.

¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т.: – Б.582.

¹¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1992. – Б.34..

¹² Ўша ерда. – Б.34.

Агар ҳар иккала томон ҳам бир-бирига ғирромлик қилса, бундай савдода барака бўлмас!” дедилар¹³.

Хулоса қилиб айганда, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ким бўлишидан, қайси ташкилотда фаолият юритишидан қатъи назар қуйидаги Ҳадиси шарифга амал қилмоқ жоиздир.

“Ҳалол аниқ, ҳаром ҳам аниқ. Лекин иккисининг орасида шубҳали нарсалар мавжуд. Кимки бирор нарсанинг ҳалол ёки ҳаромлигига шубҳаланса-ю, аммо унга қўл урмаса, ҳалолга яқин иш қилган бўлур”¹⁴.

¹³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 2-жилд. Ал-Жомеъ ас-Саҳих. – Т.: Қомуслар. 1997. – Б.10.

¹⁴ Ўша ерда. – Б.5.

БУЗҒУНЧИ ҒОЯЛАРНИНГ МОҲИЯТИ ВА ТАРАҚҚИЁТГА ТАҲДИДИ

Абдухолиқ ТАШАНОВ,
ЎзМУ доценти, ф.ф.н.

Бугун жаҳон халқлари тамаддуннинг янги миқдорий ва сифатий ўзгаришлари кузатилаётган янги босқичда яшамокда. Мафкуравий муаммолар асосий миллий ва умуминсоний қадриятларни аста-секин кундалик истеъмолдан чиқараётгани, вужудга келаётган маънавий инқироз ўзлигини сақлаб қолишга интилаётган кўплаб жамиятларга салбий таъсир ўтказмокда. Таҳлилчилар фикрича, янги минг йилликда асосий муаммо жамиятни маънавий юксалтириш бўлади. “Биз жамиятимизда ҳар қандай радикаллашувга, ёшларимиз онгини бузғунчи ёт ғоялар билан заҳарлашга, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланишга, маърифат ўрнини жаҳолат эгаллашига йўл қўймаймиз. Бунинг учун нафақат масъул ташкилотлар, балки барчамиз биргаликда мукаддас динимизнинг инсонпарварлик моҳиятини очиб бериш, фарзандларимизни миллий ва умумбашарий қадриятлар руҳида тарбиялаш бўйича оила, маҳалла ва таълим масканларида иш олиб боришимиз зарур.

Бу муҳим масалада алоҳида Миллий дастур қабул қиламиз”¹.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда тинчлик ва барқарорликни янада мустаҳкамлаш, жамият тараққиётини таъминлаш, инсономилиаҳамиятини ошириш ҳамда ёшларни

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

ёт ғоялар таъсиридан ҳимоялашнинг кучли механизмлари ишлаб чиқилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасида “Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади”, деб белгилаб қўйилган². Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қонунлар қабул қилинди.

Бугун дунёда бузғунчи ғояларнинг кенг тарқалиши ва шунга мувофиқ мафкуравий полигонлар ҳамда турли мафкуравий кучларнинг фаоллашуви, постиндустриал муҳитдаги ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви кузатилмоқда. Замонавий технологик инқилоб шароитида оммавий ахборот ва коммуникация муаммоларининг авж олиши жаҳоннинг аксарият мамлакатларида миллий ўзликни англашга бўлган таҳдидларнинг кўлами ва таъсир кучининг ортиб бориши билан боғлиқ масалаларни кун тартибига қўймоқда. Бундай шароитда ҳар бир суверен давлат, жумладан, Ўзбекистон ҳам ўзини муайян тамаддун эгаси сифатида сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Шу боис, фуқароларда бугунги дунёдаги воқеа-ҳодисаларга бефарқ

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – Тошкент: Ўзбекистон. 2020.

бўлмаслик, жамиятдаги ислохотларга дахлдорлик ва миллий ўзликни англаш туйғусини шакллантириш муаммосини ижтимоий-фалсафий таҳлил қилиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга молик.

Айни пайтда мафкураларнинг замонавий зиддиятлари ҳақида сўз юритилганда мутахассислар XX асрдаги ғоялар зиддиятларига хос ҳаракатларнинг (мафкуравий, тарғибот) ошкора бўлмаган, мавҳум хусусияти тўғрисида айтиб ўтади. Мафкураларнинг “жанг майдони” кишилар онги, “қуроли” эса оммавий коммуникация воситалари экани борасидаги фундаментал билимларга таянган ҳолда мафкуралар зиддиятларини амалга ошириш усули сифатидаги ахборот урушларини аниқлаш ва ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Айни шундай шароитларда ҳар бир суверен давлат ўзини ўзига хос тамаддун эгаси сифатида сақлаб қолиши учун бузғунчи ғоя ва мафкураларнинг ривожланишини, мафкуравий полигонларнинг чегараси, арсеналини доимий тарзда мониторинг қиладиган тизимни яратиши, бузғунчи ғояларнинг кенг тарқалишига тўсқинлик қилувчи ижтимоий, мафкуравий, сиёсий ва ташкилий характердаги аниқ чора-тадбирларни амалга ошириши зарур.

Бузғунчи ғояларни ўрганишга қаратилган тадқиқотларда мафкуравий курашнинг “энг сафарбар” қисми сифатида ОАВ ва Интернетнинг ролини алоҳида ўрганиш жоиз. Айниқса, бундай вазиятда оммавий ахборот воситалари ғояларни етказувчи медиум сифатидаги ролини унутмаслик зарур. Ҳар қандай соҳадаги (хусусан, мафкура соҳасида) матбуотнинг, электрон оммавий коммуникацион муносабатларнинг устувор мавқеи замонавий ўзгаришлар ахборотлашган жамият вужудга келаётганлиги билан ҳам изоҳланади. Масалан, бугунги кунда аксарият ОАВ, ҳатто энг фаровон мамлакатларда юз бераётган зўравонлик,

ирқчилик, миллат айтириш каби жиноятлар тўғрисида ҳар куни хабар етказмоқда. Бузғунчиликни камайтиришга мўлжалланган ахлоқий, диний ва ҳуқуқий меъёрлар ўзининг назорат механизмини тўлиқ ишлата олмаяпти. Ҳатто ҳаётнинг энг кулай шароитлари ҳам бузғунчиликни камайтиришга ёрдам бермаяпти. Шу билан бир қаторда, бундай бузғунчилик кишиларнинг бир-бирига муносабати эмас, балки табиий муҳит, маданий ёдгорликларга нисбатан ҳам қўлланилмоқда ва энг содда буюмлар бемаъни тарзда вайрон қилинмоқда. Техника ва технологиялар ривожланишининг замонавий даражасини ҳисобга олган ҳолда ҳозирги вақтдаги бузғунчилик, бузғунчи ғоялар ва мафкуралар нафақат айрим ижтимоий гуруҳлар учун, балки бутун инсоният учун таҳдидга айланмоқда.

Одатда бузғунчи ғояларнинг кенг тарқалиши ва уларга мувофиқ ташкилот ёки гуруҳларнинг фаоллашиши ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви, оммавий ахборот-коммуникация воситалари соҳасидаги зиддиятларнинг авж олиши билан боғлиқ. Бузғунчи ғояларнинг ҳам субъект сифатида, ҳам объект сифатида асосини маълум бир гуруҳлар ташкил қилади. Айни пайтда бугунги дунёда турли воситалар орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган буюк давлатчилик шовинизми, тажовузор миллатчилик, неофашизм, террорчилик, экстремизм каби сиёсий оқимлар фаолияти бунга мисол бўлади. Пировардида бундай ғайриинсоний, бузғунчи ғоялар халқлар бошига сўнгсиз кулфат келтириб, инсониятнинг тинчлиги ва осойишталигини бузиб, одамлар бошига турли балолар ёғдирмоқда.

Бузғунчилик ижтимоий-маънавий ҳодиса сифатида кўп қиёфали, зиддиятли ва олдиндан айтиб бўлмайдиган мураккаб хусусиятга эга экани билан ҳам характерланади.

Бу эса унинг табиати ва моҳиятини касбий-малакавий тушунишни тақозо этади. Бу ўриндаги муаммо инсон бузғунчилигининг маъносини яхлит тарзда очиб бериш, унинг асослари ва намоён бўлишининг турли-туман шаклларини изоҳлашдан иборатдир. Гарчи “бузғунчилик” постмодернизм фалсафасининг асосий тушунчаларидан бири бўлса-да, инсоннинг бузғунчилик табиатини талқин қилиш катта қийинчиликлар, чалкашликлар билан бирга кечади. Инсон бузғунчилигининг асослари ва намоён бўлиш шакллари энг кўп савол уйғотади. Унинг вужудга келишини, тарқалиш механизмларини аниқлаш қийин. Унинг намоён бўлиш шакллари ҳам шу қадар кўпки, уларнинг сифатини, ривожланиш йўналишларини, ижобий ёки салбий эканини ва бошқа хусусиятларини аниқлаш анчагина мураккаб.

Ўзнавбатиди, инсоннинг бузғунчилик фаолияти муаммоси гарчи узоқ ўтмишдаги мутафаккирлар томонидан ўзига хос талқин этилган бўлса-да, анча кам ўрганилган ва фақат XX асрда илмий муаммо сифатида шакллантирилган, холос. Кишилар қалбида азалдан ёвузлик мавжудлиги тўғрисида Авесто, хитойлик мутафаккир Сюнь-цзи ва қадимги юнон файласуфи Платон ёзиб қолдирган³. Арасту бузғунчилик чегарасини аниқлаб, фазилатлар ортиб кетганда ёки камайганда жаҳолатга айланади, дейди. Масалан жасурлик. Аммо шундай эҳтиросли лаззатлар борки уларнинг ортиғи ҳам, ками ҳам ёмондир⁴. Бу ўринда аллома бузғунчиликнинг турли кўринишларига ишора қилади. Форобий асарларида бузғунчиликнинг манбаи инсон қалбидаги қарама-қарши, жуфт қувват, яъни таҳсинга сазовор ва ҳайвоний қувватларнинг иккинчи ҳайвоний қувват сабабидан содир

³ Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир — эпоха Просвещения / Редкол.: И. Т. Фролов и др.; Сост. П. С. Гуревич. — Москва: Политиздат. 1991. — С.27.

⁴ Арасту. Ахлоқи кабир. М.Маҳмуд таржимаси. —Т.: Янги аср авлоди. 2011. — Б.144.

бўлиши таъкидланади⁵. Абдулла Авлони⁶ томонидан эгу ва ёвуз хулқлар, Мирзо Хайрулло Хўқандий⁷ томонидан эса фақат ёмон хулқлар таснифлаб берилди.

Илоҳий таълимотлар анъанасида “дастлабки гуноҳ” тушунчасидан фойдаланилади. У ўзига хос тарзида инсон табиатига хос бузғунчилик ибтидосини ифода этади. Инсон табиатидаги бузғунчилик ҳолатларини немис мумтоз фалсафаси вакили И.Кант⁸ ҳам тилга олган. Аммо фақат XX асрга келибгина инсоннинг бузғунчилик фаолиятини илмий асослашга уринишлар амалга оширилди. Инсон табиатидаги бузғунчилик ибтидосини изоҳловчи энг машҳур назариялардан бири руҳий таҳлил асосчиси З.Фрейд концепциясидир. У инсонга икки туйғу хос деб ҳисоблаган: Эрос – ҳаётни мустаҳкамлашга, сақлаб қолишга ва яратишга йўналтирилган қудрати (“либидо”) сифатида маълум бўлган ҳаёт туйғуси ҳамда қудрати бузғунчилик ва ҳаётни тўхтатишга йўналтирилган танатос – ўлим туйғусидир. Унинг фикрига кўра, барча инсоний фаолият ушбу икки ҳиссиётнинг мураккаб, ўзаро ҳаракати натижасидир. Шунингдек, у бузғунчилик хусусиятлари барча инсонга хослигини ҳамда аксарият кишиларнинг жамиятдаги феъл-атворини белгилашда бу туйғу анча кучли эканини асослашга ҳаракат қилади⁹. З.Фрейднинг қайд этишича, бузғунчи хусусиятларни назардан қочирмаслик лозим, чунки агар танатос қудрати ташқарига йўналтирилмаса, у шахснинг ўзини бузилишига олиб келади. Бузғунчилик билан бирга кечмайдиган экспрессив ҳаракатларни амалга

⁵ Абу Наср Форобий. Талхису навомисуи Афлотун / Фозил одамлар шахри. – Тошкент: А.Қодирий. 1993. – Б.166.

⁶ Абдулла Авлони. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Ўқитувчи. 1992. – Б.22-23.

⁷ Мирзо Хайрулло Хўқандий. Ахлоқи замима. – Т.: Ёзувчи. 1994. – Б.46.

⁸ Кант И. Собр.соч. в 8 тт. Том 8. – М.: 1994. – С.428.

⁹ Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Сартр Ж. П. Сумерки богов. Серия: Библиотека атеистической литературы. – М.: Политиздат. 1990. – С.96.

ошириш, яъни катарсис бузғунчи қудратни заифлаштириши мумкин¹⁰.

Машхур психолог ва психотерапевт Э.Берн ҳам З.Фрейд концепциясини қўллаб-қувватлаган, аммо ушбу тадқиқотчилар инсон табиатидаги бузғунчилик тенденцияларини қайд этган ҳолда уларни чуқур таҳлил қилмаган. Э.Фроммнинг бузғунчиликни ўрганишга жиддий эътибор қаратган асари “Инсон бузғунчилиги анатомияси”дир. У бузғунчиликни ижтимоий-маданий фарқлаш тарафдори бўлган. Унинг фикрича, бузғунчилик тажовузкорликнинг кўринишларидан биридир. Шунингдек, олим эзгу сифатга ва ёвуз сифатга эга тажовузкорликни ўрганишга ҳам алоҳида эътибор қаратади. У тўсатдан пайдо бўладиган бузғунчилик, яъни ғавқулодда ҳолатларда фаоллашадиган, яширин, бузғунчи турткиларнинг намоён бўлиши ҳамда феъл-атвор тузилмасига боғлиқ бўлган бузғунчиликни ажратиб кўрсатади. Бу ҳодиса доимо ошкора ва яширин шаклда (садизм, некрофилия) муайян шахсга тегишлидир¹¹. Олим бузғунчиликнинг асосий сабаблари сифатида ижодий ўзини намоён этиш учун имкониятлар мавжуд эмаслигини, нарциссизм, чекланганлик ҳамда “ҳеч нарсага арзимаслик”ни ҳис этишни кўрсатган.

Олиб борилган тадқиқотлардан маълум бўладики, бунёдкор ғояларга зид бўлган, ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган, инсонни ва жамиятни тубанликка бошлайдиган, одамларни ғаразли ният ва қабих мақсадларга ундайдиган, халқлар ва давлатларни таназзул ва ҳалокатга маҳкум этадиган ғоялар мажмуи “вайронкор ғоялар” тушунчаси орқали ҳам ифодаланади. Ўзининг шахсий ёки тор ижтимоий

¹⁰ Фрейд З. Психология бессознательного: Сборник произведений. Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г.Ярошевский – Москва: Просвещение. 1990. – С.416-417.

¹¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с нем. – Москва: АСТ. 2006. –С.236-280.

манфаатини бошқалар ҳисобига қондириш, босқинчилик ва талончилик, тажовузорлик ва манфаатпарастлик ғоялари шулар жумласидандир¹².

Террористик мафкуралар таъсирининг асосий хавфи ҳуқуқий муҳит асосларини, яъни ўрнатилган ҳуқуқий тартиб ва амалдаги ҳуқуқий муносабатларни йўқ қилишдир. Қоидага кўра, ҳар бир мафкуравий концепция унинг замон, маконда қўлланилиши асосида шаклланади ва муайян одамлар доирасига қаратилган¹³.

Одатда, бузғунчи мафкуравий тушунчалар билан бир қаторда, бу манфаатларни бутун жамият учун қабул қилиб бўлмайдиган усуллар билан амалга оширишга қаратилган, назарий жиҳатдан асосланган, озчиликдаги ижтимоий гуруҳлар манфаатларини кўзлаб амалга оширилган давлатга қарши, ижтимоий хавфли ва жамиятни парчаловчи барча мафкуравий муносабатлар киради. Бузғунчи мафкуравий тушунчалар ижтимоий маконда аҳолининг маълум бир норози қатламлари ёки ташқи салбий кучлар томонидан шакллантирилади. Уларнинг норозилиги тарафдорларни мавжуд ижтимоий-ҳуқуқий тизимни бузишга ундайди. Шу билан бирга, антагонистик озчилик ўз позициясини жамиятда қабул қилинган фундаментал таълимотларнинг қарзга олинган асосий элементлари шаклида ифодалайди. Барча мафкуравий таълимотлар давлат ва фуқаролик жамияти томонидан етарлича муносабат билдирилмаган ҳолда амалиётга татбиқ этилмоқда. Шу муносабат билан ҳуқуқий муҳитда ҳуқуқни муҳофаза қилиш функцияларини бажарадиган юридик институтларга алоҳида ўрин берилади. Бизнингча, жамиятни бузғунчи мафкуралардан асраш миссияси замонавий шароитда ҳар хил таҳдидларга қарши

¹² Назаров Қ. Ғоялар фалсафаси. – Т.: Akademiya. 2011. – Б.179-180.

¹³ Калинин Л.А. Деструктивная идеология как социальный феномен: социально-философский анализ. – С.11.

туришда ўз фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошираётган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг фуқаролик жамияти билан ўзаро ҳамкорлигига асосланган профилактика ишлари орқали амалга оширилиши керак.

Ижтимоий тармоқлар мониторинги профилактика фаолиятининг бир тури ҳисобланади. Душманлик, бузғунчи таълимотларни экспорт қилиш имкониятини чеклаш ҳозирги босқичда унутилган аксил-тарғибот тадбирлари ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Россиялик тадқиқотчи М.А. Филиппованинг таъкидлашича, “мафкуравий тушунчалар маълум бир ижтимоий гуруҳ нуктаи назаридан воқеликка муносабатни акс эттиради, расмий мафкура соҳасида шаклланади ва оммавий онгга киритилади”¹⁴. Бизнинг фикримизча, жамиятдаги мафкуравий тушунчаларнинг роли аниқ белгиланган бўлиб, уларнинг асосий мақсади – оммавий онгга таъсир кўрсатишдир. Бузғунчи мафкура давлат ва жамиятда ўрнатилган ҳуқуқий қадриятларни йўқ қилишга ва мавжуд ҳуқуқий тартибни беқарорлаштиришга қаратилган мафкуравий муносабатлар йиғиндиси сифатида қаралиши мумкин.

Яна бир россиялик тадқиқотчи Л.А.Калининнинг фикрича, бузғунчи мафкура – бу маълум бир ижтимоий гуруҳнинг манфаатларини акс эттирувчи, ушбу объектив шароитда ривожланиш учун зарур бўлган ижтимоий муносабатларни йўқ қилишга ёрдам берадиган назариялар, қарашлар, меъёрлар, қадриятлар ва усуллар тизимидир¹⁵. Вайронкор мафкурани нисбатан бузғунчи ва мутлақ бузғунчига ажратиш мумкин. Нисбатан бузғунчи мафкура

¹⁴ Филиппова М.А. Идеологический концепт “демократия” (на материале лингвокультуры США): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград: 2007. – С.5.

¹⁵ Калинин Л.А. Деструктивная идеология как социальный феномен: социально-философский анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук. –Н.Новгород: 2007. – С. 8-9.

мавжуд ижтимоий муносабатларнинг бузилишига ҳисса қўшувчи мафкурани тушунади. Мутлақо бузғунчи мафкура ҳар қандай ижтимоий алоқалар ва институтларни йўқ қилишга қаратилган бўлиб, бу жамиятнинг ривожланиши ва фаолият юритиш имкониятини истисно қилади. Масалан, террорга асосланган мафкуранинг ўзи ҳам худди либерализм, социализм, консерватизм, анархизм, капитализм, нацизм, миллатчилик ва бошқалар каби муайян ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий шароитларда амалга оширилиши мумкин бўлган муносабатлар йиғиндиси. Аслида мафкурани фаол босқичга киритиш учун уни истеъмол қилишга тайёр ижтимоий муҳитни шакллантириш зарур.

Тадқиқот жараёнида жамият тараққиётининг ҳозирги шароитларида объектив зарурий ижтимоий муносабатларнинг бузилишига сабаб бўладиган ҳар қандай мафкура бузғунчи мафкура экани исботланди. Айнан мана шундай бузғунчи ғоя ва вайронкор мафкуралар жамиятдаги маънавий ва мафкуравий инқироз ҳамда турли ижтимоий бузилишларнинг асосий сабабчиси бўлиб қолаверишини исботлайди. Бундан ташқари, англаб ёки англамай аҳоли онига кириб олишга интилаётган мафкуравий идеологемалар, мисол учун, сўнгги вақтда тиқиштирилаётган ғарбча “оммавий маданият” миллий ўзликни англаш соҳасида ҳам турли мафкуравий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бошқа томондан, ушбу йўналишдаги баъзи мафкуравий издан чиқишлар ҳам, ўз навбатида муайян ғояни жамиятга етказувчи воситаларнинг самарасизлиги натижасида содир бўлмоқда.

Бузғунчи ғояларнинг миллий ўзликни англашга таъсири авваламбор, ушбу тарихий-маънавий ҳодисанинг муайян ижтимоий-тарихий маконда, муайян халққа хос бўлган, унинг ўз имкониятлари ва истиқболларини кўришни акс

эттирувчи мавжуд ижтимоий воқеликлар мажмуини озми-
кўпми муносиб тарзда акс эттирган ҳолда ривожланиб
бориши жараёнини бузиб юбормоқда. Бу эса, ўз навбатида,
миллий ўзликни англашнинг ривожланиш даражасига ҳамда
миллат ҳаётий фаолиятининг объектив кўрсаткичларига,
яъни унинг геосиёсий, ижтимоий, сиёсий, технологик,
экологик ва бошқа ҳолатлари, ҳам мазкур халқ томонидан
тўпланган маънавий салоҳиятига ниҳоятда жиддий салбий
таъсир кўрсатади.

ҚУШАЙРИЙНИНГ “РИСОЛА ФИ-Т-ТАСАВВУФ” АСАРИГА АСОС БЎЛГАН МАНБАЛАР ТАСНИФИ

Давронбек ҚОДИРОВ,
БухДУ катта ўқитувчиси, PhD

Абулқосим Қушайрийгача ҳам тасаввуфга доир кўплаб қўлланмалар яратилганига қарамасдан, сўфийлар тасаввуф таълимотини назарий жиҳатдан шакллантириш Қушайрий томонидан якунланган деб ҳисоблаган. Бироқ, тасаввуфнинг сунний мазҳаблар теологияси ва уни шариат билан уйғунлаштиришни Абу Ҳомид Ғаззолий 1099-1102 йилларда ёзган “Ихё улумид-дин” асари билан якунлаган.

“Рисола” асари тузилишида мутафаккир ўзидан олдинги муаллифларнинг баъзилари қўллаган асосий қоидаларга таянгани кўзга ташланади. Тасаввуфни тизимлаштириш мақсад қилинган баъзи дарсликлар орасидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Абу Саид Аҳмад ибн Зиёд ал-Аъробийнинг (860-952 йй.) “Табақот ун-нуссоқ” (Зоҳидларнинг даражалари) асари тасаввуфни тизимлаштириш йўлидаги биринчи қўлёзмалардан бўлиб, бизгача етиб келмаган. Уни мақсади тасаввуфнинг шариатга мувофиқлигини асослаб беришдан иборат эди. Бу асар номи ҳам бежиз бундай танланмаган бўлиб, “Зоҳидлар даражаси” атамаси ўша давр илоҳиётшунослари, фикҳшунослари ва уламолари томонидан кўп ишлатилган¹. Бундай атамани қўллашдан

¹ Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики ислама. – Москва: 2002. – С.107.

мақсад аксарият ортодоксал сунний илоҳиётчилари тасаввуфни ислом эътиқоди доирасидан ташқарида деб ўйлаганлари учун аслида у исломнинг ажралмас қисми эканига урғу бериш эди. Ушбу асардан сақланиб қолган биргина иқтибосга кўра, муаллиф буюк сўфийлар ҳаёти ва таълимотини етарлича тўлиқ тасвирлаб берган. Абу Саид ал-Аъробийнинг асари кейинги муаллифларнинг тасаввуф анъаналарини тартибга солишга қаратилган кўплаб китобларини яратишда намуна бўлиб хизмат қилди;

– Жаъфар ал-Хулдийнинг (867-959 йй.) “Ҳикоят ул-машойих” (Тасаввуф шайхлари ҳақида ҳикоялар) асари. Ушбу манбадан кўплаб мутасаввуф ва тасаввуф назариётчилари асарларида иқтибос келтирилади, аммо у бизгача етиб келмаган;

– Абу Бакр Муҳаммад ибн Довуд Порсонинг (ваф.988.) “Ахбор ус-суфийя” (Сўфийлар ҳақида хабарлар) асари;

– Абул Фараж ал-Варасонийнинг (ваф.982) “Табақотус суфийя” (Сўфийларнинг даражалари) асари;

– Абу Бакр Шазоний ар-Розийнинг (ваф.986) “Ҳикоёт ас-суфийя” (Сўфийлар ҳақида ҳикоялар) асари.

Бироқ, ушбу асарларни том маънода ҳали тасаввуфнинг мумтоз мероси деб бўлмайти. Чунки аксарият ҳолларда улардагитасаввуфга оид билимлар тизимли тавсифланмаган. Шундай бўлсада, улар тасаввуф мактаблари ва оқимларини ўрганиш тарихига, шунингдек, айрим сўфийлар ҳаётини ўрганишга катта ҳисса қўшган.

Тасаввуф анъанасининг тўлиқ шаклланиши учун асос бўлган асарларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

– Абу Наср Абдуллоҳ ибн Али ас-Саррожнинг (ваф.988) “Ал-лумаъ фи ат-тасаввуф”² (Тасаввуфдаги ёрқин чакнаш) асари. Бу рисола бизгача тўлиқ етиб келган энг қадимги

² أبو نصر السراج الطوسي. اللمع في التصوف. القاهرة، دار الكتب الحديثة، 1960.

тасаввуфга оид ҳикоялар жамланмасидир. “Ал-лумаъ фи ат-тасаввуф” асари Абу Саид ибн Аъробий ва Жаъфар Хулдийнинг тартибсиз биографик ёзувларидан аввало, тасаввуфнинг ақидавий асослари ва урф-одатларини илоҳий рисола шаклида баён этиши билан фарқ қилади. Муаллиф тасаввуф луғатига эътибор қаратиб, тушуниш қийин бўлган атамаларни изоҳлайдивасўфийлар кароматини тасвирлайди. Шунингдек, Пайғамбар алайҳиссаломга тақлид қилиш ва саҳобалар валийлиги мавзусини очиб беради. Бундан ташқари, тасаввуф таълимотидаги тафовутларни муҳокама қилиб, уларни турли мактабларга ажратади. Буларнинг барчасини шеърлар, ҳикматли иборалар, шунингдек, сўфийларнинг мактубларидан парчалар келтириш орқали далиллашга ҳаракат қилади. Абу Наср Саррож авлиёларга Худо томонидан берилган кароматларини таърифлашга катта эътибор қаратган. Шу билан бирга, у баъзи сўфийлар томонидан жазба пайтида айтилган сўзлар (шатаҳиёт) ни (жумладан, Боязид Бистомийни) оқлайди. Муаллиф асарни тасаввуф назарияси ва амалиётидаги хатоларни батафсил баён қилиш билан якунлайди. А.Арберрининг фикрига кўра, Абу Наср Саррож бу асарида “адолатли ва яхши хабардордек”³ кўринади. Чунки у Ҳорис Муҳосибий ва Жунайд Бағдодийга яқин даврда яшаган. Қушайрий “Рисола”сида Саррож асаридан кўплаб иқтибос келтирилганига қараганда, ўзидан олдинги муаллиф ижодидан таъсирланиб, айрим услубларни ўзлаштирган дейиш мумкин;

– Абу Толиб Муҳаммад ибн Али ал-Маккийнинг (ваф.998) “Қутул кулуб”⁴ (Қалблар озиғи) асари. Бу асар тасаввуфнинг умумий лойиҳасини яратишга бўлган

³ Арберри А.Дж. Суфизм. Мистики ислама. – Москва: 2002. – С.108.

⁴ أبو طالب المكي. قوت القلوب في معاملة المحبوب. القاهرة، دار التراث، 2010.

уринишдир. Шу билан бирга, ислом тасаввуфи дастлаб Ҳасан Басрий томонидан етказилган Пайғамбар (С.А.В) нинг ҳақиқий таълимоти тимсоли сифатида эътироф этилган. Абу Толиб Маккийнинг тасаввуф душманларига нисбатан очиқ муҳолифлиги Қушайрийда кучли таассурот қолдирган. Маккийнинг асари тасаввуф назарияси соҳасида “Рисола” асаридек муҳим ўрин эгаллай олмаган, чунки биринчи навбатда, ундаги маълумот тизимли эмас эди. А.Арберининг фикрига кўра, ушбу асар “диний ҳуқуқ бўйича одатий қўлланмаларни бироз эслатиб, унда ислом дини маросимларининг батафсил муҳокамаси жой олган”⁵;

– Абу Бакр Муҳаммад ал-Калабодийнинг (ваф.995) “Ат-таъарруф ли-мазҳаб аҳлит тасаввуф”⁶ (Тасаввуф аҳли мазҳаби билан танишиш) номли тасаввуфга оид фундаментал рисоласи. Бу асар кичик ҳажмли эканига қарамай, муаллифнинг сунний илоҳиёт ва тасаввуфни уйғунлаштириш мақсадини акс эттиради. Калабодий тасаввуф шариат ва илоҳий қонунларнинг ҳар бир ҳарфи ҳамда руҳиятига тўлиқ мос келишини исботлаган. Муаллиф калом масаласида шофеъий-ашъарий ва ҳанафий-мотуридий қарашларини ўзига хос тарзда муросага келтиради. Баъзи тадқиқотчилар, масалан, рус олимаси О.А.Лапицкая Қушайрийни ҳанафийлар билан муҳолиф бўлганини сабаб қилиб кўрсатиб, Калабодийга ҳам қарши бўлганини ва “Ат-таъарруф” асарига камроқ таянганини тахмин қилади;

– Абу Абдурраҳмон ас-Суллабийнинг (937-1021 йй.) “Табакотус суфийя”⁷ (Сўфийларнинг мартабалари) ва “Ҳақоик ут-тафсир”⁸ (Тафсир ҳақиқатлари) асарлари. Суллабийнинг таъсирида Қушайрий Қуръоннинг аллегорик

⁵ Арберри А.Дж. Суфизм. Мистики ислама. – Москва: 2002. – С.109.

⁶ ابو بكر الكلاباذي. كتاب التعرف لمذهب اهل التصوف. القاهرة، مكتبة الخاتجي، 1994.

⁷ ابو عبد الرحمن السلمي. طبقات الصوفية. بيروت، دار الكتب العلمية، 2003.

⁸ ابو عبد الرحمن السلمي. حقائق التفسير. بيروت، دار الكتب العلمية، 2001.

ва эзотерик талқинлари билан қизиқади. Бундан ташқари, Сулламий сўфий шайхларининг биографик маълумотларини батафсил ўрганган муаллифлар қаторидан жой олади;

– Абу Нуайм Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Исфажонийнинг (948-1038) “Ҳилйатул авлиё” (Авлиёлар зийнати) асари. Кейинчалик асар ўн жилдда нашр қилинган бўлиб, тасаввуф тарихи ва назариясини ўрганишга катта ҳисса қўшган. Асар биринчи навбатда, тарихий қимматга эгадир. Унда сўфийларнинг тўлиқ биографик маълумотлари келтирилган;

– Абулҳасан Али ибн Усмон Жуллаби ал-Хужвирийнинг (1009-1072 йй.) “Кашф ул-махжуб” (Парда ортида яширинган нарсанинг ошкор этилиши) асари. Тасаввуфга доир форс тилидаги биринчи қомус. Хужвирий меросини тадқиқ этган британиялик олим Р.А.Николсон ушбу асарни Қушайрийнинг “Рисола”сидан юқори қўйиб, бунисоланинг “нақллар, ҳикоялар ва таърифлар тўплами сифатида жуда қимматли, аммо баён этилишига кўра куруқроқ” экани билан изоҳлайди. У яна: “сўфиёна муаммолар ва қарама-қаршилиқлар муҳокамаси муаллиф ўзининг бой шахсий тажрибасидан олган кўплаб мисоллар билан келтирилади”, деб таъкидлайди⁹;

– Абу Ҳафс Умар Шихобиддин ас-Сухравардий (1145-1234 йй.)нинг “Аворифул маориф” (Маърифат инъомлари) асари. Бу китоб Қушайрий вафотидан анча кейин ёзилган бўлса-да, барча мактаб сўфийлари ҳурмат қиладиган асарлар рўйхатидан муносиб ўрин олган.

Юқорида санаб ўтилганлар орасида Сулламий ва Саррожнинг асарлари Қушайрийга катта таъсир кўрсатган. Бу ҳолат “Рисола”да ушбу асарлардан парчалар келтирилишидан ҳам маълум бўлади.

⁹ Ал-Худжвири Али ибн Усман Джуллаби. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах. –Москва: 2004. – С.15.

ШАЙБОНИЙЛАР СИБИР ХОНЛИГИ АСОСЧИЛАРИ

Маҳмуд ОРЗИЕВ,
Турон Зармед университети ўқитувчиси (PhD)
Зафар АРТИКОВ,
БухДУ таянч докторанти

Сибир хонлигининг ташкил топиши ва унинг Марказий Осиё тарихи учун асосий жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Манбалар, тарихий маълумотлар асосида хулоса қилинадиган бўлса, ўрта осиелик савдогарларнинг XII-XIII асрларда Тувада савдо уюшмаларини тузгани Сибир билан мунтазам алоқалар ўрнатилган даврни манбавий жиҳатдан асослашга хизмат қилади¹. Сибирнинг Ўрта Осиё билан савдо-иқтисодий алоқаларининг ўрнатилиши, минтақада ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларда бир қатор ўзгаришлар олиб келган. Саяно-Олтой худудларида Ўрта Осиё аҳолисининг савдо қарвон йўллари XIII-XIV асрларда вужудга кела бошлаган. Шу билан бир вақтнинг ўзида ўрта осиелик савдогарлар томонидан ислом дини тарғиботи бошланганига оид маълумотлар келтирилишининг гувоҳи бўламиз². Олтин Ўрданинг собиқ худудлари бўлган Сибир хонлиги хусусида рус манбалари илк бор 1407 йилда қайд этган. Сибир хонлиги хусусидаги маълумотлар 1495 йилдан бошлаб адабиётларда

¹ Зияев Х. Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар (Энг қадимги даврлардан XX аср бошларигача) = Узбеки в Сибири, Поволье и Приуралье (С древних времен до начала XX века) / Масъул муҳаррир: А.Шарафуддинов. – Т.: Шарқ, 2003. – Б.3.

² Религиозный ландшафт Западной Сибири и сопредельных регионов Центральной Азии. – Т. 1: Поздняя древность – начало XX в. [Текст]: коллективная монография / отв. ред. П.К. Дашковский. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. 2014. – С.52.

тез-тез тилга олинади³. Сибир-Бухоро ўртасидаги сиёсий муносабатлар ҳам деярли шу даврдан бошланган.

Сибир хонлигининг дастлабки пойтахти сифатида ҳозирги Тюмен шаҳри ўрнидаги Чингиз-тур шаҳри тилга олинади. Кейинги сиёсий жараёнлар, сулола алмашиш жараёнида пойтахт Иртиш дарёси бўйидаги Қишлоқ (Искер) шаҳарчасига кўчирилган. Сибир, асосан унинг жанубий-ғарбий қисми шайбонийлар давлати вужудга келишида сулоланинг асосий удел мулки бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхоннинг бобоси Абулхайрхон Тюмен (Чингиз-тур) шаҳрида хон қилиб кўтарилган⁴. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, Тура сўзи бухороликлар тилида шаҳарча ёки кўрғон маъносини ҳам беради⁵. Бу эса, ўша даврлардаёқ Бухоронинг Сибир билан муносабатлари мустаҳкам асосларга эга эканини англатади.

Қизил-тур шаҳарчаси Сибир хонлигининг дастлабки маркази сифатида тилга олинади. Демак, XV асрнинг 20-йилларида вужудга келган Ишим дарёси бўйида вужудга келган сиёсий жараёнларда Чингизхон ва Шайбон авлодларидан Хожа Муҳаммад Қизил-тур шаҳарчасини ўз қароргоҳига айлантирган ва дастлабки давлат асосчиси ҳисобланган. Ҳожи Муҳаммаддан сўнг Ишим аҳолиси Абулхайрхоннинг ўлпон тўловчилари бўлган. Абулхайрхондан сўнг нўғайлар ёрдамига таяниб ҳукмронлик қилган Ибак асосий қароргоҳ сифатида Қизил тура шаҳрини танлаган ва шайбонийлар сулоласи таянчи

³ Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар (с древнейших времен до начала XX века). –Казань. Фэн. 2002.

⁴ Древняя Сибирь: (Макет I тома “Истории Сибири”) / АН СССР, Сиб. отд-ние, Отдел гуманитарных исследований ин-та экономики; Редкол.: А. П. Окладников. – Улан-Удэ. 1964. – С.438.

⁵ Миллер Ф.Г. История Сибири. Изд. 2-е, дополненное. Т I. –М.: Восточная литература. 1999. – С.189.

ушбу шаҳар бўлиб қолган⁶. Рус йилномаларида Ибак Султоннинг ҳукмронлик даври хусусидаги маълумотлар келтирилган бўлиб, Ибак Султон 1481 йилда ҳукмронлик қила бошлаганига оид маълумотлар мавжуд⁷. Аммо, Абулхайрхон ва Ибак султон ҳукмронлиги ўртасида етарлича хронологик тафовут мавжуд бўлиб, тарихий йилномаларда бу кўп ҳам инобатга олинмаганини кўришимиз мумкин. Абулхайрхон ўз давлатини тузгандан сўнг ҳам Сибир ҳудудларини истило қилишда давом этган. Жумладан, унинг Ғарбий Сибирдаги Тура шаҳрини босиб олиши 1428-1429 йилларда содир бўлиб, шайбонийлар давлати таркибига қўшгани, Сибирнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этганини кўрсатади⁸. Бу ўлкадаги табиий бойликлар, хусусан мўйна савдоси давлатнинг иқтисодий ва ҳарбий қудратини таъминлашга хизмат қилган. Сибирда вужудга келган янги хонлик, давлат ҳудудида асосан Сибир, фин-угор қабилалари билан бирга туркийларнинг бир қатор уруғ-қабилалари яшаган. Тарихий адабиётларда улар қипчоқ, арғун, қарлук, қанғли, найман қабилалари эканини кўриш мумкин⁹.

Шайбонийларнинг асосий эътибори Мовароуннаҳр ва кейинчалик Эрондаги Сафавийлар сулоласи билан курашда банд бўлгани сабаб Сибир тахтини Шайбонлардан маҳаллий Тайбуғалар сулоласи тортиб олган. Тайбуғаларнинг келиб чиқиши хусусида турли маълумотлар мавжуд. Масалан, “Таворихи гузидаи Нусратнома” асарида Тайбуғалар Сибирда Шайбонхонларга тобе уруғлардан бири номи

⁶ Файзрахманов Г.Л. История татар Западной Сибири: с древнейших времен до начала XX века. – Казань: Татар.кн. 2007. – С.19.

⁷ Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар (с древнейших времен до начала XX века). – Казань. Фэн. 2002. –С.123.

⁸ Муқимов З. Шайбонийлар давлати ва ҳукуқи. Тарихий-ҳукукий тадқиқот. – Т.: Адолат. 2007. – Б.17.

⁹ Ўша манба. – Б.83.

сифатида келтирилган. Шунингдек, 1428 йилда Абулхайрхон Чимги-тур шахрини эгаллаганда унинг ҳоками сифатида Ададбек ва Кепакхожибеклар бўлгани, улар эса, Буркут қабиласининг Тайбуға уруғидан эканига оид маълумотлар мавжуд¹⁰. Бу эса Тайбуғалар қабила эмас, Буркут қабила таркибига кирувчи уруғ эканини кўрсатади. Сибир тарихидан маълумот берувчи муҳим манбалар ҳисобланган Есипов ва Ремезов йилномалари Тайбуғани тарихий шахс деб кўрсатади ва унинг келиб чиқишини Нўғай давлати билан боғлайди. Шунингдек, В.В.Вельяминов-Зернов фикрича, Тайбуға маҳаллий оқсуяк зодагон хонадонларидан бири бўлиб, бу уруғ асосчиси Он-сон шайбонийларга дахлдор бўлган. Бундан ташқари, Сибирда ҳукмронлик қилган Шайбонийларнинг ёндош вакиллари Шайбонийлардан Беконди-ўғлон авлодлари деб келтириб ўтилади¹¹. Ушбу маълумотга кўра, Тайбуғалар ҳам Шайбонийлардан бўлиб, уларга қариндош уруғ вакиллари, деб хулоса қилиш мумкин.

Д.М.Исҳоқов эса Тайбуға номининг келиб чиқишини Салжугут клани билан боғлаб, Шайбон томонидан Буркут қабиласининг 10 минг жангчиси етакчисининг номи дейди. Бу жангчилар Шайбон топшириғига кўра, Қримни эгаллаган. Шайбонийлар даврида Буркут қабиласи вакилларининг Чимги-Турда доруғалик қилгани, Тайбуғалар Шайбонийлар давлатидаги уруғ-қабилавий ва сиёсий-ҳарбий тузилма бўлган деган хулоса мавжуд¹². Бизнинг фикримизча Тайбуғалар Сибир маҳаллий зодагонлари бўлиб, мўғуллар

¹⁰ Таворихи гузидаи Нусратнома. Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений кандидата филол. Наук А.М.Акрамова. – Т.: Фан. 1967. – С.117.

¹¹ Ислам на краю света. История ислама в Западной Сибири: [в 3 т.]. – Т. 2: Сибирский ислам в Средние века и Новое время [коллективная монография]. / под ред. А.П. Ярков. – М.: 2019. – С. 56.

¹² Исхаков Д.М. Новые данные о клановой принадлежности “Сибирских князей” – Тайбугидов // Этнос. Общество. Цивилизация. II Кузеевские чтения: мат. междунар. конф. – Уфа: 2009. – С.25.

даврида ушбу ҳудудларни улар номидан бошқарган. Ф.Г.Миллернинг ёзишича, Он-сон ва ундан сўнг Сибир тахтига ўтирганлар Тайбуға, сўнг Сибир хони унинг ўғли Хўжа бўлган, ундан сўнг эса, кенжа ўғли Мар (Умар деб қабул қилинади) хон бўлган. Мар вояга етгач, Қозон хони Упакнинг синглисига уйланган. Кейин Упак Чимги (Сибир) ни босиб олади ва Марнинг ўғиллари Обдер ва Ебалаклар ҳам тахтга даъво қилмаслиги учун ўлдиртирган. Обдернинг ўғли Маҳмуд ва Ебалакнинг ўғли Ангишлар Упакни Чимгига келган вақтда қасос олиш мақсадида ўлдиради. Шундан сўнг тахтга ўтирган Маҳмуд қароргоҳни Тура ва Иртиш дарёлари атрофига кўчирган. Шундай қилиб, Тоболскдан 16 вёрст юқоридаги Сибир (Искер) қароргоҳи вужудга келган¹³. Олимларнинг фикрича, Қозон хони Убак (Ипак) аслида Сибир Шайбонийлари вакилларида Саййид Иброҳимхон (XV аср охири) бўлиб, Муҳаммад Тайбуғид уни 1494/95 йилда тахт учун кураш жараёнида қатл этган ва пойтахтни Искер шаҳрига кўчирган¹⁴. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, Сибир хонлиги вужудга келиши билан Қозон ва Бухоро хонликларининг манфатлари тўқнашган ҳудудга айланган.

Шундай қилиб, Ибак Тайбуғалардан Муҳаммад (Маҳмуд), яъни Мар (Умар)ни ўлдирган авлодлари томонидан қатл этилган ва Сибирда Тайбуғалар сулоласи тикланган. Аммо, Муҳаммад (Маҳмуд) Чимги-Турда ўзини хавфсиз сезмаган ва пойтахтни Иртиш ҳавзасига, Тоболь дарёси бўйига кўчирган¹⁵. Тарихий адабиётлардаги маълумотлардан 1460-1480 йилларда Сибир хонлиги тахти учун урта сулола

¹³ Миллер Ф.Г. История Сибири. Изд. 2-е, дополненное. Т. I. – М.: Восточная литература. 1999. – С.190-191.

¹⁴ Сибирские татары. Монография. – Казань: Институт истории АН РТ. 2002. – С.18.

¹⁵ Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар (с древнейших времен до начала XX века). – Казань: Фэн. 2002. – С.26.

кураш олиб борганини кўрамиз. Шайбонийлардан Ипак Тюмен жанубий ҳудудларини истило қилган ва Қизил Тур шаҳарчасини марказ қилган кучлар, Нўғай ўрдаси ворислари бўлган Мирза унвонидаги шахзодалар ва Тайбуғалар ўзаро кураш олиб борган¹⁶.

Хулоса қилиб айтганда, Сибир хонлиги ташкил топиши Олтин Ўрда давлатининг кулаши ва мўғуллар билан маҳаллий аслзода уруғлар ўртасидаги курашлар асносида кечган. Тайбуғалар ҳам маҳаллий зодагон уруғлардан бўлса-да, Шайбонийларга кариндош бўлган деб хулоса қилиш мумкин.

¹⁶ Бояршинова З.Я., Степанов Н.Н. Западная Сибирь в XIV-XVI вв.//Материалы по истории Сибири. – Улан Удэ. 1964. – С.477.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Отабек ОРТИҚОВ,

*Қўқон давлат педагогика институти,
фалсафа фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)*

Тасаввуф таълимотига ислом фалсафасининг таркибий қисми сифатида қараш фалсафа фани бўйича юртимиз олимлари тадқиқотларида ҳам мавжуддир. Диний, исломий илм билан тасаввуф илми ўртасида фарқ мавжуд, “тасаввуфнинг хурфикрлик анъаналари баъзи тарихий даврларда уни исломий ақидалардан бироз узоқлаштирган”,¹ аммо тасаввуф таълимотида Аллоҳнинг ягоналигини тан олиш, Қуръони каримни илоҳий китоб деб билиш, шариат талабларига риоя этиш шарт ҳисобланган. Ушбу умумий концептуал асосдан келиб чиққан ҳолда тасаввуф таълимотини исломнинг таркибий қисми дейиш, уларни уйғунликда ўрганиш лозимдир.

Б.Искандаровнинг “Тасаввуф фалсафаси” асарини тасаввуф таълимотини фалсафий-тарихий нуқтаи назардан янгича ўрганишга ташланган катта қадам дейиш мумкин. Тадқиқотчи буюк мутасаввуфларнинг диний-ирфоний меросини янги давр талабларига мувофиқ очиб беради. Улардаги ислом дини, ахлоқ нормалари, шариат талабларига мос келадиган хусусиятларни ёритади. “Комил инсон”

¹ Аликулов Х., Носиров Р., Қодиров М., Омонбоева Р., Ашуrow А. Тасаввуф таълимоти ва унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни. –Андижон: 2005 – Б.65.

гоясининг турли тариқат вакиллари ижодида намоён бўлишини, ҳақни излаш усуллари, ўзини ўзи тарбиялаш борасидаги руҳий изланишларнинг моҳиятини тадқиқ этади.²

Г.Н.Наврўзова, Э.Зоиров, Г.Юнусова, З.Ахмедова, З.Исақова, С.Исмоилов тасаввуф таълимоти, турли тариқатларнинг баркамол инсонни тарбиялашдаги аҳамияти, фалсафа тарихидаги ўрни масалаларини махсус тадқиқ қилган. Масалан, Г.Н.Наврўзова ўз монографиясида Нақшбандия тариқатининг фалсафий-тарихий негизлари Будда ва Сукрот таълимотларига бориб тақалишини, Юсуф Ҳамадонийнинг хожагон, нақшбандия, яссавия ва қодирия таълимотига, нақшбандиянинг Шарқ герменевтикасига, ҳозирги экзистенциализм ва синергетикага таъсирини очиб берган. Унинг таъкидлашича, нақшбандия мумтоз тариқатларнинг охиргиси сифатида, инсон камолотига ёрдам берувчи таълимотдир. У динга ҳам, турмуш эҳтиёжларига ҳам меъёрида муносабатда бўлиш, мастлик ва жазавага берилмаслик, хурлик ва ижтимоий бурчни тўла адо этиш, хуфия зикрга берилиш, “Қўл ишда – қалб Аллоҳда” шиорига амал қилиш, тушуниш ва тушунтириш йўлидан бориш, инсонга ўз моҳиятини англашга ёрдам бериш, муросада яшашни тарғиб этган.³

Шунингдек, Г.Н.Наврўзованинг Юсуф Ҳамадоний, Абдулқодир Гилоний, Хожагон таълимоти, тасаввуфда руҳият масалалари муҳокамасига оид асарлари ҳам мавжуддир⁴. У шогирдлари билан биргаликда Ғавсул Аъзам

² Искандаров Б. Тасаввуф фалсафаси. – Тошкент: Фан. 1995. – Б.9-10.

³ Қаранг: Наврўзова Г.Н. Нақшбандия – камолот йўли. – Тошкент: Фан. 2007. – Б.165-167; Уники. Бухорода Нақшбандия – Мужиддия таълимоти. – Бухоро: 2007 – Б.12.

⁴ Наврўзова Г., Шарипова О. Абдулҳолиқ Ғиждувоний комил инсон тарбияси ҳақида. – Бухоро: 2002; Наврўзова Г. Руҳият мақомлари //Тафаккур. 1997. 3-сон. – Б.24-29; Наврўзова Г. Нақшбандийликда “тажаллий” тушунчаси//Фалсафа ва ҳуқуқ. 2004.

ва Хожаи Жаҳон, зардўштийлик, буддавийлик, конфуцийлик ва Форобийнинг комил инсон ҳақидаги ғояларини ҳам тадқиқ этган.⁵

Нақшбандия таълимотининг маънавий-ахлоқий ва назарий-фалсафий негизларини С.Исмоилов ҳам махсус ўрганган. У шу пайтгача илм аҳлига маълум бўлмаган манбалар асосида Баҳоуддин Нақшбанд таржимаи ҳолини ва силсиласи (“Силсилаи заҳоб”)ни тузиб чиқади, алломанинг “уч олтин тариқати”ни, унинг шаҳобчалари ва “амалиёт тизими”ни очиб беради. Энг муҳими шундаки, С.Исмоилов нақшбандия яссавия (Бектоши Вали, Сулаймон Боқирғоний, Байрами Вали), кубровия (Бадриддин Фирдавсий, Нуриддин Исфароний, Рукниддин ибн Шарофиддин, Саййид Али ал-Ҳамадоний, Муҳаммад Нурбахший, Исоқ ат-Хутталоний, Неъматулло Вали) билан узвий боғлиқлигини ва ўзи аҳрория (Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор), мужаддадия (Имом Раббоний), масҳария (Шамсиддин Мазҳар), холидия (Холид Бағдодий) ва мелонурия (Муломи, Нурил Араби) каби шаҳобчаларни яратганини кўрсатади⁶. Бу буюк аждодимиз Баҳоуддин Нақшбанднинг ислом тафаккурида қанча машҳур бўлганини ва тасаввуф таълимотида қандай муҳим ўрин тутганини билдиради. Айниқса, “нақшбандийликда комил инсон масаласига катта эътибор берилади. Мутасаввуфлар ҳам, мусулмон файласуфлари, яъни ҳикмат илми билан шуғулланувчилар ҳам Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В)га

2-сон. – Б.15-17.

⁵ Қаранг: Наврўзова Г.Н., Зоиров Э.Х., Юнусова Г.С. Тасаввуфда инсон ва унинг камолот масаласи. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашр. 2006; Наврўзова Г., Юнусова Г. Хожагон ва Қодирия таълимоти: муштараклик ва хусусийлик. – Бухоро: 2003; Наврўзова Г. Инсоннинг иқтисодий камолоти босқичлари, даражалари ва мақоми// Бухоро давлат ун-т. Ахборотномаси. 2005. 2-сон. – Б.17-21.

⁶ Исмоилов С. Нақшбандия – буюк таълимот. – Гулистон: 2006; Исмоилов С. Нақшбанднинг диний-ирфоний қарашлари//Фалсафа ва ҳуқуқ. 2006. 2-сон. – Б.17-18; Исмоилов С. Нақшбандия тариқатининг тасаввуф тараққиётидаги ўрни. Фалсафа фанлари номзоди...дисс.автореферати. – Т.: 2008. – Б.12-14.

комил инсон намунаси деб қарайди. Лекин тасаввуф аҳли ориф ва валийларни ҳам комил инсонлар деб билади. Чунки улар ҳам руҳий камолотга эришган, илоҳий хислатларга эга зотлардир”⁷. Бизнинг фикримизча, бундай ёндашувда тараққийпарварлик ғояси мавжуд. Биринчидан, бир инсон комиллик поғонасига эришган экан унга бошқа шахслар ҳам етиши мумкин⁸. Бунинг учун у махсус машқларни, талабларни бажариши, тариқат қоидаларига мувофиқ яшаши лозим. Иккинчидан, бошқаларнинг ҳам комилликка эришиши мумкинлиги тариқатни, тасаввуф таълимотини мафтункор ва кўпчиликка тушунарли, оммабоп қилади. Натижада комилликни ихтиёр этган, тариқат шартларини бажарадиган ҳар бир киши тасаввуфга эътиқод қўйиши мумкин. Аслида Ўзбекистонда ишлаб чиқилган ва амалга оширилаётган Баркамол авлод концепцияси мазкур концептуал ёндашишдан келиб чиқади. Демак, комиллик айрим шахслар фазилати эмас, унга истаган киши етишиши мумкин. Нақшбандия тариқатидаги прогрессив, тараққийпарвар ғоя шундадир⁹.

Ислом фалсафаси ва тасаввуф таълимоти инсоннинг дин, худо ва жамиятга муносабатини объектив ўрганишга ундайди, ушбу муносабат негизида гоҳо зиддиятли ҳоллар ҳам ётишини уқтиради. “Барча динлар, – дейди профессор И.Худойбердиев, – айниқса ислом ҳаёт мазмуни ва инсон ҳаёти қадрини у қанчалик художўйлиги, Худога эътиқоди қай даражада экани, қанча вақти ва кучини Худога хизмат қилишга сарфлаши, қай даражада Худони севишига қараб

⁷ Аликулов Х., Носиров Р., Қодиров М., Омонбоева Р., Ашуров А. Тасаввуф таълимоти ва унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни. – Андижон: 2005. – Б.25.

⁸ Қаранг: Исакова З.Р. Тасаввуф таълимотида валийлик тушунчасининг диний-фалсафий талқини (Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асари асосида). Фалсафа фан.номзоди...дисс.автореферати. – Т.: 2007. – Б.7.

⁹ Қаранг: Наврўзова Г.Н., Зоиров Э.Х., Юнусова Г.С. Тасаввуфда инсон ва унинг камолоти масаласи. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ инс.нашриёти. 2007. – Б.15.

баҳолайди. Ислом таълимотига кўра ҳаёт инсонга айнан бир мақсадда, яъни яратганга сажда қилиш, тақдирга тан бериш, сабр билан Аллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлиш ва шулар эвазига абадий роҳатга ноил бўлиш учун берилган”¹⁰. Бу ўринда тадқиқотчи ўзининг эътирозини, ислом догматикаси билан келиша олмаслигини очиқ айтмаса-да, фикрлашидан ушбу муносабатни илғаш мумкин. Аммо диний ақидапарастлик, мутаассиблик ижтимоий тараққиётга, халқимиз осойишталиги ва юртимиздаги тинч-фаровон ҳаётга хавф сола бошлагач, илм аҳли ва файласуфлар диндаги консерватив, ғайри ҳаётий, ғайриинсоний жиҳатларни, айниқса, диний фундаментализм ва экстремизмни танқид қилишга ўтди¹¹. Демак, дин, эътиқод ижтимоий ҳаётдан, жамият ва инсондан алоҳида қараладиган ҳодисалар эмас¹². Ўзбекистоннинг дунёвий давлат экани, унинг стратегик мақсади демократик ҳуқуқий давлат, инсонпарвар, юксак маънавиятли, илм-фан ютуқларига асосланган фуқаролик жамияти қуришдан иборатлиги ҳам дин, эътиқод муаммоларини ушбу вазифалар нуктаи назаридан тадқиқ этишга ундайди. Шунинг учун ҳам тадқиқотчиларимиз мамлакатимизнинг стратегик мақсадига, ижтимоий тараққиётига зид бўлган диний фундаментализм ва экстремизмни кескин танқид

¹⁰ Худойбердиев И. Ислом, шахс ва миллий психология. – Т.: Ўзбекистон. 1994. – Б.51.

¹¹ Қаранг: Нуритдинов М. Диний таассуб ва уни бартараф этиш чора-тадбирлари// Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. – Т.: 1998 – Б.49-53; Бегматов А. Ақидапарастлик манбалари//Ўша асар. – Б.84-90; Хўжамуродов И., Якубов Ю. Ислом: жамият ва шахс. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти. 2007. – Б.65-90; Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт. – Т.: Маънавият. 2009. – Б.429-440; Юсупов Э. Исломий қадриятлар ва экстремизм. – Т.: Фан. 1999; Холмўминов Ж.Жомий ва ваҳдад ул-вуҷуд таълимоти. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашри. 2008; Сафарова Н. Терроризм (тарихий-фалсафий таҳлил). – Т.: Noshir. 2009. – Б.220.

¹² Қаранг: Хўжамуродов И., Якубов Ю. Ислом: жамият ва шахс. – Т.: ТДАУ. 2007. – Б.6-7.

қилмоқда.

Тасаввуф таълимотини фалсафий-тарихий ва диний-ирфоний ва илмий-назарий англашда Р.Т.Шодиевнинг “Тасаввуф таълимотининг Ўрта Осиё халқлари маънавий ҳаётидаги ўрни (IX-XII асрлар)” монографияси, Р.Н.Носировнинг “Тасаввуф таълимоти, унинг моҳияти ва аҳамияти” рисоласи, Ҳ.Аликулов, Р.Носиров, М.Қодиров, Р.Омонова, А.Ашуровнинг биргаликда тайёрлаган “Тасаввуф таълимоти ва унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни” ўқув қўлланмаси муҳим аҳамиятга эга. Агар Р.Т.Шодиев тасаввуф таълимотининг фалсафий-тарихий негизини ва шу аснода ўлкамиз халқларининг маънавий ва ижтимоий ҳаётига таъсири омилларини ўрганса, Р.Н.Носиров диққатини тасаввуфдаги зиддиятли, аммо ислом фалсафаси нуқтаи назарига, исломнинг концептуал ғояларига қарши бўлмаган жиҳатларини, илм-фан учун қизиқарли мавзуларини тадқиқ қилади. Ҷамоавий ўқув қўлланмада эса тасаввуфнинг генезиси ва ёйилиши, нақшбандийликнинг ижтимоий, маънавий тараққиётдаги ўрни, футувват ва унинг тасаввуф оқимларида талқин қилиниши баёни, Бобораҳим Машрабнинг диний-ирфоний қарашлари, Хожаназар Ҳувайдонинг маънавий мероси каби мавзулар ҳамда муаммога оид баҳсли масалалар муҳокама қилинади ва очиб берилади.

Ўқув қўлланма ўқувчи-ёшларни нафақат тасаввуф таълимоти билан таништиради, шунингдек, уларда хурфикрлик, мустақил изланиш, илм-фанга ихлос, бағрикенглик, умргузаронлик, жавонмардлик ва фидойиликни шакллантиришга ёрдам беради. “Аждодларимиз ижодида кенг ўрин олган бағрикенглик мамлакатлар, халқлар бошига чексиз қулфат келтираётган диний мутаассиблик, ақидапарастлик, бузғунчилик, адоват,

диний жазава, имон-этикод масалаларида якка ҳокимликка даъвогарликнинг илдизига болта уради, хуррият қадрини биладиган кишиларни бунёдкорликка чорлайди, инсонни буюк қадрият сифатида улуғлайди, уни тангри амр-фармони билан фаришталар куллуқ қилган зот, деб мартабасини кўкларга кўтаради»¹³.

Фалсафа фанлари номзоди, доцент Н.Йўлдошев Бухорода яшаган ва ижод қилган, ислом динини маънавий бойлик сифатида тарғиб этган машойих, олим ва авлиёлар тарихини ўрганади. У ўз асарларида ислом фалсафасида шаклланган калом илми, ақл ал-фаъол, иснод (далил, асос), ижмоъ, зикр (ёдга олиш), гуноҳ, савоб, ваҳдаги вужуд, бақо ва фано, нажот каби тушунчаларнинг маънавий ҳаёт билан боғлиқ хусусиятларини, бухоролик авлиёлар қолдирган ахлоқий меросни очиб беради.¹⁴

Ислом фалсафасини ўрганишга оид кўплаб китоблар, тўпламлар эълон қилинаётган бўлса-да, у ҳали фундаментал тадқиқот объекти бўлмади. Фикримизча, ислом яхлит фалсафий-тарихий, илмий ва маънавий-ахлоқий таълимот, фундаментал аҳамиятга эга тадқиқот сифатида ўрганилиши лозим. Тўғри, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Мовароуннахр нашриёти, “Имом Бухорий сабоқлари” журнали ислом тарихи, фалсафаси ва маънавиятига оид кўплаб китоблар, рисоалар ва мақолалар чоп этмоқда. Энди ушбу бой манбалар ва назарий-илмий қарашларни умумлаштириб, фалсафий-тарихий аҳамиятга эга фундаментал тадқиқот яратиш лозим.

¹³ Алиқулов Ҳ., Носиров Р., Қодиров М., Омонова Р., Ашуров А. Тасаввуф таълимоти ва унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни. Ўқув қўлланма. – Андижон: 2005. – Б.68.

¹⁴ Қаранг: Йўлдошев Н. IX-XIV асрларда авлиё даражасига кўтарилган бухоролик машойих ва олимлар. – Бухоро: Бухоро. 1993; Йўлдошев Н. Ислом ва бухоролик алломалар//Ибн Сино. 1999. 3-сон. – Б.17-19.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УЧЕНИЯ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ О ДИАЛЕКТИКЕ

Нигора ДЖУРАЕВА,

*Старший преподаватель кафедры
“Философия и логика” факультета*

Социальных наук НУУз. PhD

Шахзод ХАБИБУЛЛАЕВ,

Магистр 2-курса кафедры “Философия и логика”

Факультета социальных наук НУУз

Вопросы развития мышления начиная с эпохи античности по сей день считаются одними из наиболее важных, непостижимых, но особо притягательных аспектов изучения. Такая сложность, в первую очередь, детерминирована тем, сложностью и противоречивостью природы мышления и речи человека. Мышление и речь же, будучи важными социокультурными кодами¹ развития общества, государства, человека вообще, сочетают в себе социальное и биологическое. С одной стороны, и речь, и мышление представляют собой порождение мозга человека, с другой стороны, речь и мышление являются социальными продуктами, поскольку сам человек есть социальное явление. В симбиозе общественного и индивидуально-биологического проявляется наиболее общая специфика речи и мышления. В изучении важных аспектов мышления велика роль науки логики.

¹ Джураева Н.А // Ontological and epistemological issues of studying the development of Uzbekistan in the context of globalization from the point of view of the paradigm of civilizations. -Volume 5, Issue 2. – USA: 2020.– P.29. DOI:10.25046/aj050204

В данной статье авторами проведена попытка анализа логического учения Абу Насра аль-Фараби, основателя исламской философии, философа-перипатетика, мыслителя, роль которого велика в построении философских теорий познания, которые оживили древнегреческую философию, в частности логику Аристотеля. Благодаря созданными им комментариям к трудам Аристотеля, изучению и развитию учения греческого мыслителя, арабский ученый-энциклопедист был удостоен почетного звания “Муаллимус сони”, что означает “Второй учитель”. Более того, Фараби создал собственную концепцию мышления, раскрыл диалектику тождества мышления и бытия.

Мы считаем, что сегодня очень важно изучение великого научного наследия наших предков, которое выступает одним из факторов формирования национального познания в Новом Узбекистане.

Абу Наср аль-Фараби является одним из крупнейших представителей эпохи первого восточного Ренессанса. До сегодняшнего дня сохранилось около сорока сочинений Абу Насра Фараби по логике. Некоторые его труды из этой серии: “Силлогизм”, “Софистика”, “Риторика” и “Об [искусстве] поэзии”, переведенные непосредственно из арабской рукописи, также, были опубликованы множество книг аль-Фараби, касающихся его логических трактатов, учеными Европы и Азии.

Особое внимание арабский перипатетик уделяет вопросам диалектики – как важном направлении в постановке и решении проблемы в споре, диспутах, достижении истины и др. Аль-Фараби называл диалектику “искусством диалектики” – “Сина’ аталь-Джадал”. Согласно аль-Фараби, основная категория искусства диалектики “общепринятые посылки” – “Мукаддимат машхура”. В его понимании эти

посылки или суждения есть концентрация знаний всех людей, всего человеческого опыта.

В “Тописе” Аристотеля сказано следующее: “Цель этого сочинения — найти способ, при помощи которого мы в состоянии будем из правдоподобного делать заключения о всякой предлагаемой проблеме и не впадать в противоречие, когда мы сами отстаиваем какое-нибудь положение”². Аль-Фараби поясняет это определение, подчеркивая, что при использовании диалектики противоречие будет заключаться не в самом ответе, а между ним и высказыванием, ему противоположным. Из приведенного мы можем видеть, что Абу Наср Фараби объясняет это определение более простым языком и даёт чётко понять ход мысли Аристотеля. В частности, Аристотель в своих трудах делает упор на то, что основной целью диалектики является опровержение высказываний, то, что аль-Фараби подчеркивает, что доказательство является второй, не менее важной целью диалектики.

Аль-Фараби указывает, что диалектический диспут протекает между двумя лицами, из которых один спрашивает, а другой отвечает. Он подчеркивает, что здесь дело обстоит не так, как в риторической беседе, в которой арбитр решает, кто прав, а кто нет, что истинно, а что не истинно. В диалектическом споре нет судьи. Он протекает на основе диалектического метода.

“Муаллимус сони” так же употребляет слово “тебкит” что в переводе означает: брань, ругань, укор, упрек. Используя это слово как логический термин, он обозначает им силлогизм, составляемый вопрошающим из посылок, содержащих противоречия, допущенные отвечающим. Он называет такую конструкцию силлогизмом обличения.

² См.: Аристотель. Соч., т. 2, –С.349.

В формальной логике важно правильное расположение посылок, которые именуются Фараби “Суал’аналь-мукаддамат”. При этом вопросе отвечающий проверял посылки силлогизма, чтобы не дать ответ, в посылках которого содержалось бы противоречие. “Суал’аналь-мукаддамат ва ан-натиджама’ан” — вопрос о посылках и заключении вместе, при этом вопросе отвечающий проверял форму силлогизма, чтобы не дать ответ, в форме которого имелось бы противоречие. По мнению аль-Фараби, этот вопрос менее результативен в диалектике, чем вопрос о посылках.

Силлогизмом возражение отвечающего Фараби назвал “ал’-Анад”, что в переводе означает упорство, упрямство, противодействие. В силлогизме возражения обычно выводилось заключение, противоположноесылке или заключению, которое спрашивающий хотел от него получить. Он указывает, что в диалектике есть места, в которых возможно вырабатывание силлогизмов обличения или возражения, и места, где это невозможно. Он утверждал, что первоначалами искусства диалектики являются общепринятые посылки. Аль-Фараби считает, что вероятность диалектических посылок возрастает в зависимости от количества людей, принимающих их. Самыми вероятными диалектическими посылками он считает те, которые принимаются на веру всеми людьми, и указывает, что истинное в них получено через акцидентальное. “Аль-мукаддаматаль-йакинйя” — посылки, содержащие достоверное знание. Согласно аль-Фараби, эти посылки являются началами теоретических наук и в отличие от диалектических подлежат проверке в отношении их соответствия действительности, и применяются только исходя из наличия в них достоверного

знания, без принятия во внимание того, являются ли они общепринятыми, что для них не играет никакой роли. Эти послышки аль-Фараби называет также аподиктическими и научными и указывает, что истинное в них получено через субстанциональное.

Аль-Фараби выделяет следующие типы посылок в качестве первоначал:

- 1) послышки, содержащие чувственное знание;
- 2) послышки, содержащие общепринятое знание.
- 3) послышки, содержащие приемлемое знание;

Макбулат — послышки, содержащие приемлемое знание. Аль-Фараби ставит их ниже остальных, так как, по его мнению, они проверяются и исправляются послышками, содержащими чувственное знание и общепринятое.

Он считает общепринятые (правдоподобные) послышки свойственными только человеку. Аль-Фараби указывает, что общепринятые послышки познаются постепенно и что на них основано воспитание людей и взаимопонимание. По мнению аль-Фараби, общепринятые послышки, содержащие одобрение, равны аподиктическим послышкам, содержащим истинное, а общепринятые послышки, содержащие осуждение, равны аподиктическим, содержащим ложное.

Согласно учению аль-Фараби, только аподейктика разрешает сомнение, устраняя противоположность, имея дело только с одной стороной, в которой заключено истинное. Аль-Фараби разделяет точку зрения Аристотеля, который ставил искусство диалектики раньше аподейктики.

Процесс диалектического познания, согласно аль-Фараби, протекает так: сначала человек имеет дело с первым знанием, которое заключено в общепринятом воззрении. Затем, по мере продвижения познания вглубь, он обнаруживает, что имеющееся знание противоречит новому

знанию. Последнее обычно указывает на незнание чего-то в вещи, упущенное первым знанием. Далее он обнаруживает противоречие этому знанию и т. д. до познания сущности вещи.

Таким образом, аль-Фараби отмечает, что благодаря искусству диалектики постигаются начала наук, основанных на достоверном знании. Аль-Фараби разделяет точку зрения Аристотеля, указывая на то, что только посредством искусства диалектики можно оградить философию от софистов и устранить софизмы.

Использованная литература:

1. Абу Наср аль-Фараби. Логические трактаты. –Алма-Ата: Наука. 1975. – С.672.
2. Джураева Н.А // Ontological and epistemological issues of studying the development of Uzbekistan in the context of globalization from the point of view of the paradigm of civilizations. –Volume 5, Issue 2. –USA: 2020. –P.29. DOI:10.25046/aj050204.
3. Аристотель. Соч., т. 2, – С.349.

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИ КАСПИЙОРТИ ВИЛОЯТИ ХОРИЖИЙ ФУҚАРОЛАРИ ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШИ)

Бектош РАХИМОВ,
СамДУ катта ўқитувчиси, PhD

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср боши Туркистон халқлари тақдирида кескин ва фожиали давр бўлди. Россия империясининг XIX аср 60-80 йилларидаги ҳарбий юришлари натижасида бу ҳудудлар зўрлик билан жорий қилинган ҳуқуқий, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимига киритилди. Булар минтақада анъанавий қарор топган муносабатлар ва уларнинг миллий асосда ривожланиш имкониятларига зарба берди. Чоризм ҳукумати томонидан махсус кўчирилганлар, бундан ташқари, ўзбошимчалик билан Туркистонга келганларни ер билан таъминлашда туб аҳолига тегишли ер мулкларни тортиб олиш ҳолатлари бутун ўлка бўйлаб кузатилди¹.

Стратегик муҳим районларга метрополия фуқароларини жойлаштириш мақсадида айрим вилоятлар маълум муддатга Туркистон таркибидан чиқарилган. Масалан, Каспийорти вилояти Кавказ ноиблигига ўтказилган (1874 й). XIX асрнинг 90-йиллар охиридагина, яъни Россиядан кўчиб келган элатлар ҳамда бошқа хорижий фуқаролар

¹ Исхаков Ф., Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917 гг.). – Т.: 1997, – С.98-99.

билан етарли даражада тўлдирилгачгина яна Туркистон генерал-губернаторлигига қайтариб берилади (1898 й). 1897 йил Лейпцигда нашр этилган “Руслар Марказий Осиёда” китобида немис тадқиқотчиси Георг Крамер Каспийорти вилояти ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Ушбу вилоят Александр III нинг фармони билан 1881 йил 6 (18) майда Россия империяси маъмурий бирлиги сифатида таъсис этилган. Вилоят Каспий денгизининг шарқий соҳили, Бухоро ва Хива хонликларининг ғарбий ҳудудлари оралиғида жойлашган. Вилоятнинг шимолий чегараси Урал вилояти, жанубда Форс ва Афғонистон билан чегарадош. Каспийорти вилоятининг географик жойлашуви империянинг бир неча регионал марказлари манфаатларига тааллуқли эди”².

Каспийорти вилоятига нафақат рус фуқаролари (рус, украин, рус немислари), балки бошқа хорижликлар ҳам келган. Фикримизни қуйидаги архив маълумоти ҳам тасдиқлайди. 1894 йил Туркиядан Каспийорти вилоятига 3 минг арман қочиб ўтган³. XIX аср охири ва XX аср бошида Каспийорти вилоятидаги хорижий фуқаролар сони 8146 нафар кишини ташкил қилган⁴. Бундан ташқари, XIX аср охири ва XX аср бошида Каспийортига келиб жойлашган хорижликларнинг меҳнат фаолияти ҳақида ҳам етарлича маълумотга эгамиз. Масалан, бу даврда Каспийорти вилояти саноат ва савдо вакиллари орасида руслардан ташқари арман, озарбайжон ҳамда бошқа хорижий фуқаролар катта рол ўйнаган. Масалан, шу даврда вилоятда Россия, Австрия, Германия фуқароларидан ташқари поляклар, чех, серб, румин, мадъяр, венгр, афғон, яҳудий, форс фуқаролари

² Krahmer G. Russen in Mittelasien. (Reprint der Ausgabe Leipzig. 1897) – Muenster; – Hamburg: Lit. 1994. – S.103.

³ ЎзМА, Ф.И-16, оп.2, 1905-иш, 3-бет.

⁴ ЎзМА, Ф.И-1, оп. 4, 466-иш, 28-бет.

яшаб турли ишларда фаолият юритган⁵.

Каспийорти вилояти бошлиғи генерал-лейтенант Г.Л.Боголюбов 1900 йил 9-ноябрда Асхабад шаҳридан Туркистон генерал-губернаторига йўллаган №15273 рақамли хужжатида Туркистон ўлкасига хорижий фуқароларни ўтказиш ва уларнинг бу ерда яшаши ҳақидаги қоидалар лойиҳасининг мазмунига оид хулоса берган. Ушбу хулосадан маълум бўладики⁶, Каспийорти вилоятига хорижий фуқароларнинг келиши ва яшаб қолиши алоҳида рухсатномалар асосида амалга оширилган. Бу вилоятда келиб яшаётган барча хорижликлар ҳақида йилига бир марта тегишли идоралар томонидан маълумот тўпланган. Асосан маълумотли ва амалдор эронликлар устидан назорат олиб борилган.

Каспийорти вилояти Хўжалик кўмитаси журналининг 1900 йил 19-октябрдаги сонидан Туркистон генерал-губернаторининг шу йил 20-сентябрда вилоят бошлиғи номига йўллаган Туркистон ўлкаси, Бухоро ва Хива хонликларида хорижликларни ўтказиш ва яшаши тўғрисидаги қоидалар лойиҳаси чоп этилган. Ушбу хужжат муҳокамасига доир мажлис Каспийорти вилояти бошлиғи ёрдамчиси, генерал-майор Невтонов раислигида, Каспийорти вилоят бошлиғи девонхонаси раҳбари полковник Данилович, Асхабад уезд бошлиғи подполковник Крылов ҳамда вилоят бошлиғи девонхонаси иш бошқарувчиси Позняк иштирокида ўтган.⁷ Унда баён этилишича, Туркистон ўлкасига келувчи ва яшовчи барча хорижликлар маҳаллий полицияга маълум бўлиши керак. Уларнинг келишидан кўзлаган мақсади ва машғулотида

⁵ ЎзМА, Ф.И-461, 1-рўйхат, 599 -иш, 2, 8 - бетлар: ЎзМА, Ф.И-461, 1-рўйхат, 1289 -иш, 38-бет: ЎзМА, Ф.И-461, 1-рўйхат, 812 -иш, 33-бет.

⁶ ЎзМА.Ф-И.1, 4-рўйхат, 466-иш, 26-варақ.

⁷ ЎзМА.Ф-И.1, 4-рўйхат, 466-иш, 27-варақ.

полиция хабардор бўлиши лозим. Ҳар бир хорижий фуқаро ёнида шахсини тасдиқловчи ҳужжат ва ўлкада яшаши учун рухсатномаси бўлиши шартлиги таъкидланган. Маҳаллий ҳокимият ва полиция талаб қилганда ушбу ҳужжатлар тақдим этилиши лозим бўлган.

Каспийорти вилоятига келиб яшашга ижозат берувчи гувоҳнома Ҳарбий вазир ва Туркистон генерал-губернаторининг алоҳида рухсатномасига эга бўлган шахслардан ташқари, барча хорижий фуқароларга қуйидаги масъул шахслар томонидан берилган:

Еттисув, Сирдарё, Фарғона ҳамда Самарқанд вилоятларида маҳаллий ҳарбий губернаторлар томонидан, Каспийорти вилоятида – вилоят бошлиғи томонидан, Бухоро амирлигида – Бухородаги сиёсий агент томонидан, Хива хонлигида – Амударё бўлими бошлиғи томонидан берилган. Ушбу мансабдорлар маҳаллий полиция ҳокимияти орқали рухсатнома берилган хорижий фуқароларнинг миллати, яшаш тарзи ва машғулоти устидан доимий яширин назорат олиб бориши лозим бўлган. Агарда бирон бир хорижлик фуқаронинг Каспийорти вилоятида қолиши ҳукумат сиёсатига зид деб топилса, маҳаллий органлар ўша шахсни юртдан чиқариб юборишни сўраб генерал-губернаторга мурожаат қилган.

Ўлкага кирувчи хорижликларни рўйхатдан ўтказиш ва паспорт текшируви Лепсинск ва Казалинск шаҳарларида маҳаллий уезд полициясига, Красноводскда эса маҳаллий темир йўл жандарм бошқармасига юклатилган. Каспий денгизининг шарқий соҳили бандаргоҳлари ва курукликдаги чегара орқали Каспийорти вилоятига келувчи хорижликларнинг паспортини текшириш (Божхона Низомининг 881-моддасига асосан) маҳаллий божхона

назорати зиммасида бўлган⁸.

Мусулмон хорижликлар бутун сафари давомида ўта каттиқ назоратда бўлиб, уларга алоҳида эҳтиёткорлик билан рухсат берилган. Туркиядан келадиган руҳонийлар Константинополдаги Россия Вазиридан рухсат олиши керак эди. (Паспортлар ҳақидаги Низомнинг 250-моддаси)⁹.

Статистик маълумотларга қараганда, Каспийорти вилоятидаги хорижликлар (уларнинг аксарияти форс фуқаролари) сони 8146 кишини ва маълум бир муддатга шаҳарларга келадиган, унда яшаб қоладиган одамлар сони йилига 5000 кишини ташкил қилган. Бу ерда яшайдиган форс фуқароларининг кўпчилиги қора ишчилар ва савдогарлар эди. Бундай тоифадаги шахслар савдо-сотиқ ва тирикчилик учун зарур пул топиш билан машғул бўлиб, бошқа мақсади йўқ эди. Шунинг учун уларни тўла ишончли деб тан олиш мумкин бўлган. Бундан келиб чиқадики, хорижий форс фуқаролари устидан алоҳида назоратга ҳожат бўлмаган. Вилоятда яшайдиган ва маълум муддатга келадиган форслар миқдори анча катта экани учун бундай фуқароларнинг ҳар бири ҳақидаги маълумотлар жуда катта ёзишмаларни келтириб чиқарган.

Туркистон генерал-губернаторининг В.В.Сахаровга ёзган мактубидан маълум бўладики, хорижий фуқаролар рухсатномасиз ҳам Туркистон ўлкасига ўтиб кетган ҳоллар бўлган. Хорижий фуқарога ўлкага ўтишни умуман ман этиш эса савдо-сотиқ операцияларига зарар етказарди. Шу сабабли хорижликларни ўлкага ўтказиш борасидаги мавжуд қоидаларни қайта кўриб чиқиш зарурияти пайдо бўлади. Мактубда Туркистон генерал-губернатори Хитой шарқий темир йўли бўйлаб сафар қиладиган хорижликларга нисбатан қўлланадиган мавжуд қоидаларга ўзгартиришлар

⁸ ЎзМА. Ф-И.1, 4-рўйхат, 466-иш, 27-варак.

⁹ ЎзМА. Ф-И.1, 4- рўйхат, 466-иш, 28-варак.

киритиш ва янгисини ишлаб чиқишга тўлиқ хайрихоҳлигини билдирган¹⁰.

1908 йилда сенатор, граф К.К.Пален томонидан ўлкада ўтказилган тафтиш натижасида генерал-губернатор ваколатларини яна кучайтириш чора-тадбирлари тавсия этилди. Тафтиш натижаси асосида Туркистон бошқарувида жиддий ўзгаришларни амалга ошириш режалаштирилди, бироқ ислохот амалга ошмади. Туркистон аввалгидай Ҳарбий вазирлик ихтиёрида қолаверди.

1913 йил бошида император Вазирлар кенгаши ишлаб чиққан Туркистон ўлкаси бошқарув тизимини ислох қилишнинг асосий тамойилларини тасдиқлади. Бироқ қарор амалга оширилиши охирига етказилмаган. Бу масала давлат Кенгаши ва давлат Думаси муҳокамасига олиб чиқилмаган. Ушбу масала бўйича қонун лойиҳасини тузиш масаласида жонланиш 1916 йил августида, А.Н.Куропаткиннинг генерал-губернатор этиб тайинланишидан бошланади. 1917 йил баҳорига келиб Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом лойиҳасининг асосий қисми ишлаб чиқилган эди¹¹. Бироқ 1917 йилдаги инқилобий вазият ушбу жараёни охирига етказиш имконини бермади.

Шундай қилиб, аслида чоризмнинг Туркистонда олиб борган ваҳшиёна мустамлакачилик бошқарув сиёсати бошқа империялар ўз мустамлакаларида олиб борган сиёсатидан фарқ қилмаган. Шундай эканини Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.Каримовнинг фундаментал асари “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари

¹⁰ ЎзМА. Ф-И.1, 4-рўйхат, 466-иш, 39-варақ.

¹¹ Аминов И.И. Этапы развития правового статуса Закаспийской области в составе Российской империи (1834-1917гг.). //Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. 2013. № 2.Ч. 1.– С.15.

ва тараққиёт кафолатлари”да баён этилган аниқ ва ишонарли мулоҳазалар тасдиқлайди¹². Ҳа, шубҳасиз, йирик империялар бошқа мамлакатлар ва халқларни босиб олгани ҳамда бўйсундиргани ҳолда, умумжаҳон тараққиётидан орқада қолган мамлакатларда муайян даражада маърифатчилик вазифасини ҳам адо этгандек кўринади. Мустамлакачиликка бундай баҳо берувчилар империялар босиб олинган мамлакатлар инфраструктурасини, айрим ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга, миллий кадрларни тайёрлашга, улар аҳолисини фаолиятнинг янги турларидан ва жаҳон маданиятидан баҳраманд қилишга қўшган ҳиссасини таъкидлаб кўрсатади. Бундай ҳолат тарих тақозоси ўлароқ юз берди. Лекин буюк империялар билан кам сонли халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жараёнининг салбий жиҳати ҳам бўлган. Бу салбий оқибат ташқаридан олиб кирилган “цивилизация” натижаларидан кўра бир неча барабар ортиқ эди.

Энг аввало, мустамлакалар ва ярим мустамлакаларни ривожлантириш йўлидаги куч-ғайратлар буюк давлатларнинг кундалик ва узоқ муддатли манфаатларига бўйсундирилган. Шу жиҳатдан олганда, қарам халқларнинг манфаатлари ҳамма вақт иккинчи даражали аҳамиятга эга эди. Империялар қарам мамлакатлар тараққиётини ўз манфаатлари доирасидан четга чиқмаган ҳолда, ҳамиша қаттиқ чеклаб келган ва муайян йўлдан олиб борган. Хусусан, Марказий Осиёнинг инфраструктурасидаги ўзгаришлар, йўл қурилиши ва коммуникацияларни ривожлантириш, ана шу мақсадлар учун империяга хизмат қилувчи миллий кадрларни тайёрлаш – буларнинг барчаси империя манфаатларини қондиргани учунгина амалга оширилган.

¹² Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон. 1997. – Б.55-56.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА БАҒРИКЕНГЛИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ЎРНИ

Юнус ХОЛИҚОВ,

*Самарқанд давлат чет тиллар
институтини доценти, PhD*

Янги Ўзбекистонда “Тараққиёт стратегияси” доирасида амалга оширилаётган изланишлар барча соҳаларда долзарб илмий баҳс-мунозаралар ва тадқиқотлар олиб боришга кенг имконият яратди. Бундай илмий изланишлар натижасида юртимизда бағрикенглик маданиятини ривожлантириш, ҳар бир миллат ва элатларнинг бир мақсад йўлида фаолият олиб бориши, жамиятда турли миллат вакилларида бағрикенглик маданиятига бўлган завқий муносабатлари муҳим ижтимоий-фалсафий жараён ҳисобланади.

Мустақиллик туфайли ўзлигимизни англаш, маънавий қадриятларимизни тиклаш жараёни кечаётган ҳозирги пайтда, ота-боболаримиз томонидан бизгача етиб келган урф-одатлар, ислом динига бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Миллий қадриятларни юксалтиришга эътибор берилиб, шароит яратилмоқда. Айнан оила инсон маънавиятини шакллантиришда катта таъсир кўрсатадиган ижтимоий институтлар орасида биринчи ўринда туради [1:200]. Демак, ҳозирги кунда бағрикенглик муаммосини кўриб чиқиш кўп томонлама маданиятлар концепцияси контекстида, шунингдек, бағрикенглик тамойиллари декларациясида қабул қилинган фарқлар аҳамиятини эълон қилиш билан

боғлиқ. Ундаги талқинга кўра бағрикенглик дунёмизнинг бой маданияти, ўз-ўзини ифода этиш шакллари ва шахсиятни ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушунишда акс этади. Ушбу талқинда бағрикенглик мураккаб жамиятларнинг мавжудлиги ва етук шахс позициясининг шарти сифатида кўриб чиқилади. Бу эса мурасасизликка фаол қаршилиқ кўрсатишни англатади. Шу билан бирга, бағрикенгликни ахлоқий ва маданий қадрият сифатида талқин қилиш мумкин.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, халқимиз урф-одати анъаналари ҳалоллик, бағрикенглик, ростгўйлик, ор-номус, шарму-ҳаё, меҳр-оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало, оилада муқаддас динимиз, яъни ислом дини асосида шаклланган. Чунки ислом дини ҳам дунёдаги барча динлар қатори “эзгулик ғояларига асосланади ва яхшилик, тинчлик, дўстлик каби хусусиятларга таянади. Одамларни ҳалоллик ва поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади”.[2]

Дарҳақиқат, ҳар бир ёш жамият ва миллатнинг урф-одатлари, маданияти ва қадриятларини тан олиб, ҳурмат қилган ҳолда бағрикенглик муносабатида бўлиши зарур. Мустақиллик шарофати билан бир юз ўттиздан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшайдиган Ўзбекистонда фуқаролар фаровон яшаши учун қулай шарт-шароитлар яратилган бўлиб, барча миллат вакиллари бир-бирининг урф-одатлари, қадриятлари, анъаналарини ҳурмат қилган ҳолда тинч, осойишта ва фаровон ҳаёт кечириб келмоқда. Шу ўринда ҳар бир миллатнинг ўзига хос бағрикенглик маданиятини шакллантириш ва юксалтиришда шубҳасиз, оиланинг ўрни бекиёс.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев динлараро бағрикенглик ғояси юксак маънавий қадрият сифатида

азалдан халқимизнинг онгу шуурида шаклланиб келгани, у мамлакатимизда кучли демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этилишининг асосий тамойилларидан бири экани ва жамиятимизда ўта муҳим аҳамият касб этиши тўғрисида фикр билдирар экан: “Бағрикенглик ва инсонпарварлик маданиятини ривожлантириш, миллатлараро ва фуқаролараро ҳамжиҳатлик ва тотувликни мустаҳкамлаш, ёш авлодни шу асосда, Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш Ўзбекистонда давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири этиб белгиланди. Буларнинг барчаси ҳаётда ўз исботини топди”, [4:295] деб таъкидлайди.

XXI асрда ёшларни бағрикенглик маданияти асосида тарбиялашда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратишимизни бугунги куннинг ўзи талаб этмоқда:

- ёшларда бағрикенглик маданиятини, давлат ва жамиятга хизмат қилувчи анъанавий, ижтимоий-маданий қадриятларни шакллантириш;

- ёшларда миллий қадриятлар асосида бағрикенглик маданиятига нисбатан эҳтиёткорлик, чегараланган прагматизм асосида ёндашиш ва шулар орқали фундаментализм ҳамда экстремизмни келтириб чиқарувчи ҳодисаларнинг олдини олиш;

- бағрикенглик билан, янги технологияларни қўллаган ҳолда, кириб келаётган янги маданият ва қадриятларни тушуниб етиш ва ўзлаштиришда ёшларга ёрдам бериш:

- ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида ёшларни ахлоқий, бағрикенглик маданияти асосида тарбиялаш;

- глобаллашув тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда бағрикенглик маданиятини ёшлар онгига сингдириш стратегиясини ишлаб чиқиш;

- умуминсоний ва демократик қадриятлар, тенг ҳуқуқли

плюрализм ҳамда ўзаро ҳурматга асосланган бағрикенглик маданиятини эътироф эта билиш, мавжуд маданий глобаллашувнинг муқобил шакллари тақлиф этиш.

Ўзбекистон ҳукумати оқилона, диний бағрикенглик сиёсатини олиб бормоқда. Миллий мафқуранинг асосий ғояларидан бири бағрикенглик турли миллат ва элатга дахлдор кишиларнинг, турли хил диний эътиқодли инсонларнинг бир замин, ягона Ватан, бир юртда, бир ҳудудда олийжаноб ғоя, орзу-умид, мақсад йўлида ҳамкор, ҳамфикр ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Ўзбекистон турли динларга мансуб қадриятларни асраб-авайлашга, барча фуқароларга ўз эътиқодини амалга ошириш учун зарур шароитларни яратиб беришга, динлар ва миллатларaro ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлашга, улар ўртасида қадимий муштарақ анъаналарни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратмоқда. Шундай қилиб, бағрикенглик бор жойда қилинган гуноҳлар кечирилади, ички ва ташқи зиддиятларнинг олди олинади, хайрли ва савобли ишларга қўл уриш учун кенг имкониятлар очилади, оилада тотувлик, инсоннинг маънавий вужудида эса тансиҳатлик ва хотиржамлик ҳукм сура бошлайди, халқлар ва мамлакатлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, қолаверса, дўстлик ва биродарлик ришталари тобора мустаҳкамланиб бораверади.

Диний бағрикенглик ҳам ижтимоий тараққиётда инсонларни эзгулик, яхшилик, тинчлик, бағрикенглик, виждон эркинлигини қарор топтиришга сафарбар қилади.

Диний бағрикенглик деб хилма-хил диний эътиқодга эга кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олийжаноб ғоя ва мақсад йўлида чин дилдан очиққўнгиллик билан ҳамкор, ҳамжиҳат бўлиб яшашини тараннум этувчи фикрлар ҳамда амалий хатти-ҳаракатлар тизимига айтилади.

Таъкидлаш жоизки, диннинг асосий вазифаларидан бири

халқларни, миллатларни бирлаштиришдир. Масалан, бир дин вакилларининг қараши, эътиқоди, бажарадиган амали ва барча маросими, улар дунёнинг турли ҳудудларида ва турли миллат вакиллари бўлса-да, бир хил кўринишга эга.

2017 йилнинг 19-сентябрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси 72-сессиясида Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан илгари сурилган дунё халқларини бирлаштиришга қаратилган “Маърифат ва диний бағрикенглик” махсус резолюциясини қабул қилиш тўғрисидаги ташкилот (БМТ) ташаббуси жаҳон афкор оммасининг диққат марказида бўлган эди. Ушбу ташаббус замирида барча халқлар, миллатларнинг тенг ҳуқуқли таълим олишини кафолатлаш, жаҳонда фуқароларнинг саводсизлигига барҳам бериш ва жаҳолатга қарши маърифат асосида курашиш, жумладан, динлараро бағрикенглик ва фуқаролар ўртасида бир-бирига ҳурмат-эътиборни ошириш, динлар ўртасидаги эркинлик холислигини таъминлаш масаласи алоҳида аҳамият касб этади.

Дин дунё, инсон, мавжудотларнинг келиб чиқишини, ҳаётнинг мазмуни ва маъноси, инсоннинг яшашдан мақсади каби саволларга жавоб берувчи дунёқараш шакли бўлиб, у диний дунёқарашни, диний маросимларни ва диний туйғуни ўз ичига олади. Дин инсоннинг тафаккури, маданияти, маънавияти, руҳияти, кундалик ҳаёти билан мураккаб тарзда боғланган бўлиб, дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади ва яхшилик, тинчлик, дўстлик каби хусусиятларга таянади. Дунёдаги кўпгина динлар одамларни ҳалоллик ва поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Жаҳондаги барча йирик динлар инсонни хайрли, савобли ишлар қилишга чақиради. Бу борада “Беруний ўз асарларида Урганч шаҳрида бундан

минг йиллар аввал ҳам яҳудийлар маҳаллалари, христиан черковлари, араб, ҳинд, хитой, славян халқлари уюшиб истиқомат қилган алоҳида мавзелар мавжудлигини айтиб кетган эди”[5:137]. Барча динларда инсон ҳаётининг моҳияти, мазмуни, кишилар ўртасидаги сиёсий-ҳукукий, ахлоқий муносабатларни тенглик ва адолат мезонлари асосида ўрнатиш масаласи баён қилинган.

Бағрикенгликнинг мазмуни янада мураккаб ва катта семантик маънога эга. Фалсафий маънода, бағрикенглик шахснинг ахлоқий жиҳати билан боғлиқ категориядир. Шу маънода, у жамиятда инсоннинг хулқ-атворини бошқарадиган “категорик императив” вазифасини бажаради. Яъни, шахс бошқаларга бўлган муносабатда, инсонларни ўзаро ажратиб турадиган ва ўзига хос тафовутлар, маданиятлар, халқлар ва динларни инобатга олган ҳолда мулоқотга киришади, аммо муносабатларни йўлга қўйишда юқоридаги кўрсаткичлар ҳал қилувчи бўлмаслиги лозим, яъни шахс фақат динидан, миллатидан келиб чиқиб муносабат ўрнатмаслиги талаб этилади. Турли халқлар, маданиятлар, динлар ўртасидаги муносабатлар ва алоқалар зарурат ва кундалик ҳаётга айланган замонавий шароитда бағрикенглик улар ўртасидаги муносабатларнинг нормасига айланиши керак. Бу тараққиётнинг жадал ривожланиши ва глобаллашув жараёнида миллий чегаралари ювилиб кетаётган инсониятнинг тинч яшашини муҳим шартидир. Шу маънода ҳам, бағрикенглик барча одамлар, халқлар, динлар ва маданиятлар учун ахлоқий императив қийматини олиши керак.

Хулоса қилиб айтганда, халқимизга азалдан хос бўлган хислат – бағрикенглик, одоб-ахлоқ, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик ва саховат каби инсоний фазилатлар биз учун анъанавийдир. Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги

босқичида жамиятдаги соғлом маънавий-ахлоқий муҳитни шакллантириш аҳамияти кун сайин ўсиб бормоқда. Зеро, “бугунги кунда халқимизга азалдан хос бўлган ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик, одоб-ахлоқ, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик ва саховат каби инсоний фазилатлар янада эркин намоён бўлмоқда ва бундай маънавий муҳит одамларнинг руҳи ва кайфиятига ижобий таъсир кўрсатмоқда”[5:33]. Бунга сабаб, жамиятимизда инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати олий қадрият экани, давлатнинг ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга ошираётганидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Musurmonova O. Oila ma'naviyat-milliy g'urur. – T.: O'qituvchi. 1999, –B.200.
2. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон. 2000.
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 2018. – Б.295.
4. Карим Т. Миллий тафаккур тараққиётидан. – Т.: Чўлпон. 2003. – Б.137.
5. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 2008.

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ҒОЯЛАР

Ислом ҲАМДАМОВ,
*Самарқанд давлат чет тиллар
институтини доценти, PhD*

Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрларнинг ривожланиши иккинчи уйғониш даври, яъни Амир Темури ва темурийлар даврига тўғри келади. Маълумки, Амир Темури ва темурийлар салтанати даврида фақат Марказий Осиёда эмас, балки Ўрта ва яқин Шарқдаги ҳудудларнинг катта қисмини эгаллаган Амир Темури ва темурийлар давлати ўлкаларининг барчасида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ривожланиши кўзга ташланади¹.

Халқлар ва ўлкалар орасида ўзаро ижтимоий-иқтисодий, маданий алоқалар тобора ривожланиб, интеграциялашди. Амир Темури ҳарбий юришларининг асосий мақсади Марказий Осиёда майда, қабилачилик асосида ташкил топган давлатларни бирлаштириш, улар ўртасидаги келишмовчиликларга чек қўйиш, бирлашган, қудратли давлат тузиш, минтақада тинчлик, барқарорлик ўрнатиш ипак йўлини қайта тиклаб, узоқ-яқин ва хорижий ўлкалар ўртасида савдо-сотик, маданий алоқалар, фан ва маданиятни ривожлантириш эди. Темурийлар даврида турли халқлардаги кўчманчилик аста-секин йўқолиб, ўтrock турмуш тарзи қарор топди ва шаҳарлаштириш кучайди. Шаҳарлар ободончилигига эътибор кучайди,

¹ Амир Темури жаҳон тарихида. Х.Караматов таҳрири остида. – Т.: Шарқ. 2001.

хунармандчилик, косибчилик, савдо-сотик авж олди, қишлоқларда деҳқончилик тараққий этиши билан сув иншоотлари қурилиши ривожланди, жамият манфаати йўлида меҳнат қилиш одат тусига киради. Амир Темур ва темурийлар даврида мамлакатда сиёсий-иқтисодий ривожланишга мос равишда фан, маданият, санъат олдинги даврларга нисбатан бекиёс даражада ўсди. Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларда илм-фан ва маданиятнинг юксалиши, айниқса, яққол кўзга ташланди. Бу чинакам буюк юксалиш даври эди. Амир Темур ва темурийлар даври, барча соҳаларнинг бу қадар юксалиши ўз-ўзидан бўлмади, албатта. Бунга биринчидан, IX-XII асрларда кечган буюк Шарқ ренессанс даври илмий ва маданий кашфиётлари; иккинчидан, Амир Темур томонидан Мовароуннаҳрда бунёд этилган қудратли ва марказлашган давлат тартиб ва қоидалари асос бўлди. Бундан ташқари, Амир Темур даврига келиб яна икки муҳим ижтимоий-сиёсий омил пайдо бўлган эдики, буларсиз XIV-XV асрлар маданиятининг бу қадар гуркираб ривожланиши мумкин эмас. Булардан биринчиси, Амир Темур даври жамият маънавиятининг асоси қилиб Нақшбандия таълимотининг олингани ва иккинчиси, илм-фан, маданият, санъат, маърифат тараққиётига бевосита Амир Темурнинг ўзи раҳнамолик ва бошчилик қилгани эди. Биринчи манба, яъни Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг Амир Темур даври маънавияти асоси этиб танланиши маданият равнақи учун ғоятда улкан аҳамиятга эга бўлиб, моҳиятан Нақшбандия таълимотида инсон жамият саодати учун яшаши, бунёдкорлик билан шуғулланиши, савоб ишлар қилиш ва мукаммал ахлоққа эришишга тарғиб қилар эди. Бинобарин, нақшбандия таълимотида таркидунёчилик қораланган, инсон халқдан, жамиятдан узоқда бўлиш эмас, балки дилни Ҳаққа боғлаган ҳолда, халқ ва меҳнат билан

бирга бўлиши керак, яъни “дил ба ёру, дастба кор”дир.

Шунингдек, Нақшбанд таълимоти бошқалар меҳнати ҳисобига кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм ва истибдодни қоралайди. Бу таълимот инсонларни фақат ўз кучи, ҳалол меҳнати билан кун кечиришга чақирган, одамларни савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бунёдкорлик, илм-маърифат каби фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этган. Амир Темурнинг шахсан ўзи меъморчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик, илм-фан ва маданият ривожига раҳнамолик қилганлиги ҳам ғоятда катта аҳамиятга молик ҳодиса эди. Шунинг учун ҳам, темурийлар даври маънавиятининг ривожига, юқоридаги асосий омил илм-фан, маданият, санъат тараққиётининг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилди. Соҳибқирон ҳукмронлиги даврида илм-фан, маданият юксалиши, темурийлар салтанати даврида ҳам жамият маданиятининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Амир Темур даври маънавияти фақат ахлоқий-маданий ҳодиса бўлиб қолмасдан жамият мафқурасининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳам асос бўлди. Амир Темур жамият ҳаётида, ҳақиқат қарор топиб, одил жамият қуриш ғояси амалда ўз тасдиғини топди, яъни “Адолат кучда эмас, куч-адолатдадир” деган машҳур ҳамда бу давргача давлатлар тажрибасида асосий ғоя сифатида қўлланмаган қонидани кашф этди. Давлат ва жамият бошқаруви ушбу адолат мезони билан баҳолашни тақозо этди. Шу мақсадда давлатни бошқариш масалалари махсус ташкил этилган (ҳозирги парламентга ўхшаш) катта ва кичик кенгашлар муҳокамасига қўйиладиган бўлди ва жамият учун аҳамиятли масалалар, маслаҳатлар кенгашларида ҳал этилиши жорий этилди.

Жамиятни, сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий жи-

хатдан тартибга солиб турувчи, адолат мезони, “Темур тузуклари” асосий қўлланма сифатида хизмат қилди. Мамлакатда қатъий тартиб-интизом ўрнатилиб, адолат олдида барча: шоҳ ҳам, фуқаро ҳам тенглаштирилди. Фуқарода таълим-тарбия шу асосда олиб борилди. Буларнинг барчаси асосида Амир Темур даври маънавияти ва унинг мазмунида ташкил топган жамият мафкураси ётар эди. Табиийки, Амир Темур ва темурийлар буюк салтанатидаги қулай шарт-шароитда кўплаб фан ва маданият, санъат ва хунармандчилик, наққошлик ва меъморчилик илми ва амалиётининг буюк намояндалари етишиб чиқди. Амир Темур илм-фанга жуда қизиқар эди ва олимлар ижод қилиши учун шароит яратиш мақсадида мамлакатнинг турли худудларида мадрасалар бунёд этган. Идигу Темур, Амир Ферузшоҳ мадрасаси, Муҳаммад Султон мадрасаси,² Мир Бурундук³ мадрасаси, Қутбиддин Садр мадрасаси, Бибихоним мадрасаси⁴, Амир Шохмалик мадрасаси⁵, Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий Самарқандий мадраса, Фақиҳ Абулайс мадрасаси⁶ каби ўз даврининг олий ўқув юртлари шулар жумласидандир. Унинг бу ишларини авлодлари Шохрух Мирзо, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаролар давом эттирди. Амир Темур замонасида шаклланган ва кейинчалик темурийлар даврида ривожланган қуйидаги тўрт йўналишдаги буюк мактабларда ўз ифодасини топди. Булар Мирзо Улуғбек бошчилигидаги аниқ ва табиий

² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Б.62; Каттаев К. Самарқанд мадрасалари ва илм-у фан ривож. – Б.11; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Б.150.

³ Самарқанд мадрасалари ва илм-у фан ривож. – Б.11.

⁴ Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор Валий. – Б.36-45; Ўролов А., Хожихонов М. Темурийлар маънавияти ва маданияти. – Б.38-39.

⁵ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II-ж, 1-қ. – Б.179-182; Массон М. Архитектурный облик Самарканда. – С.22; Каттаев К. Самарқанднома. – 63-64.

⁶ Массон М. Архитектурный облик Самарканда. – С.24; Валихўжаев Б. Мирзо Улуғбек даври мадрасалари. – Б.23.

фанлар тараққиёти, Алишер Навоий раҳнамолигидаги туркий адабиётнинг ривожланиши, Абдулқодир Мароғий устозлигидаги мусиқа санъати, Камолиддин Беҳзод етакчилигидаги рассомлик санъати мактаблари эди. Бу йўналишлардаги илм-фан, адабиёт, санъат асарларида инсоннинг моҳияти, унинг ижтимоий сифатлари, инсон ва жамият ўртасидаги муносабатлар, меҳнатсеварлик, санъатга, ҳунарга, маданиятга иштиёқ каби фалсафий ғоялар ифода этилади. Шунингдек, бу асарларда жамият фалсафасига оид, одил жамият, одил подшоҳ, инсон эркинлиги, тинчлик, тотувлик, дўстлик, бунёдкорлик, ободончилик каби илғор ғоялар тарғиб қилинади. Буюк олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай Улуғбек⁷ астрономия ва математика соҳаларида жаҳоншумул аҳамиятга эга кашфиётлар қилди. Унинг ҳукмронлиги даврида илм-фан ривожига катта эътибор қаратилди. Ўз замонасида жаҳонда ва шарқда энг йирик Самарқанд академияси ва расадхонасини⁸ бунёд қилди. Мирзо Улуғбекнинг нафақат Самарқандда, балки бутун Мовароуннаҳрда илм-фанни ривожланиши учун улкан ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари туфайли 1417 йил Бухорода, 1433 йилда Ғиждувонда мадрасалар бунёд этилди. XV аср фанлар академияси ҳисобланган астрономия-математика илмий мактабига асос солди. Унинг “Зижи Кўрагоний” асари жаҳон астрономия⁹ фанида ўз ўрнига эга буюк асарлардан биридир. Мирзо Улуғбек ўзининг астрономия ва математика соҳаларидаги тадқиқотлари билан фалсафа фанининг асоси бўлган антология, гносеология, праксиалогия йўналишларини ривожлантирган бўлса, гуманитар фанларга оид маънавий мероси билан фалсафа фанининг асосларидан бўлган аксиология йўналишида

⁷ Ашраф Аҳмедов. Улуғбек Муҳаммад Тарағай. – Т.: Ўзбекистон. 2011. – Б.3.

⁸ Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. – Т.: Камалак. 1991. – Б.336.

⁹ Ашраф Аҳмедов. Улуғбек Муҳаммад Тарағай. – Т.: Ўзбекистон. 2011. – Б.28.

Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий қарашлар ривожига улкан ҳисса қўшди. У аниқ фанларда кузатиш усулига катта эътибор бериб, илмий тадқиқотда математик воситалар ва мантикий усуллар ролини алоҳида қайд этди. Шуниси диққатга сазоворки, Мирзо Улуғбекнинг астрономик ҳисоб-китоблари ҳозирги давр астрономик ҳисоб-китобларга жуда яқиндир ва аҳамиятли даражада фарқ қилмайди. Мирзо Улуғбек буюк маърифатпарвар, илмий ҳақиқатни ечиш инсон учун олий фазилат эканини алоҳида таъкидлайди, ана шу асосда маърифатли ҳаёт, маърифатли жамият ғояларини илгари суради. Мирзо Улуғбекнинг “Илм олиш ҳар бир мусулмон йигит ва қиз учун фарздир”¹⁰ деган ибратли фикри, ғояси, кейинги даврлар маърифати учун ғоят катта маънавий аҳамиятга эга бўлди. Темурийлар даврининг яна бир буюк мутафаккири Алишер Навоийнинг ижоди бой ва кўп қирралидир. Унда борлиқ ва унинг моҳияти, инсон ва унинг ҳаёти мазмуни ҳақида чуқур фалсафий мулоҳазалар, инсоннинг бахт-саодат ҳақидаги орзу-умидлари, адолат ва ахлокий камолот, комил инсон ва фозил жамоа, уларга етиш йўллари ва чоралари хусусидаги ғоялар ўз ифодасини топган. Алишер Навоий ижоди ўзининг ғоявий мазмунига кўра серқирра бўлиб, унда ахлоқ масаласи муҳим ўринда туради. Жумладан, шоирнинг “Хамса”¹¹ асарида инсон ахлоқининг бир кўриниши бўлган ишқ-муҳаббатни юксак ижтимоий-ахлокий тушунча даражасига кўтаради. Алишер Навоий қаҳрамонлари учун ишқ, бу инсон қалбини турли иллатлар ва ҳайвоний ҳиссиётлар таъсиридан тозаловчи, инсонда юксак маънавий туйғулар уйғотувчи қудратли руҳ ёки ахлокий кучдир. Хуллас, ишқ-муҳаббат Навоий талқинида инсонни маънавий комилликка олиб келувчи

¹⁰ Валихўжаев Б. Мирзо Улуғбек даври мадрасалари (рисола), – Б.6.

¹¹ Алишер Навоий. Хамса. – Т.: Янги аср авлоди. 2012. – Б.428.

манбалардан биридир. Шоир шунингдек, инсоннинг меҳнатсеварлигини, ахлоқчилигини, донишмандлигини юқори баҳолайди, халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни, дўстликни улуғлайди. Навоий асарларида XV асрнинг энг прогрессив ғоялари ўз аксини топди. Жумладан:

*Ақл ила олам юзин обод қил,
Хулқ ила олам элини шод қил.*

Алишер Навоий инсон гўзаллигини халқпарварлик ғоялари билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этиб, одобли кишининг ёши кичик бўлса-да, унинг эл-юрт орасидаги мартабаси баланд деб ҳисоблайди. Алишер Навоий кишиларни саховатли бўлишга, одамларга мадад беришга чақиради. Бу хислатларни инсоннинг юксак фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. Алишер Навоий дунёқараши тасаввуф фалсафасининг нақшбандийлик таълимоти таъсирида шаклланди. Тасаввуф фалсафаси бўйича илоҳиёт ва коинот, илоҳиёт ва инсон, илоҳийлик ва дунёвийлик, хуллас, бутун борлиқ ва Аллоҳ бир-бири билан ўзаро узвий равишда боғлиқдир. Бу боғланиш “вахдат-вужуд” ёки пантеизм, яъни борлиқ ва Аллоҳнинг бирлиги, бир бутунлиги ғоясида ифодаланади. Навоий ижодининг бутун моҳияти ана шу ғояга – борлиқ ва Аллоҳнинг яхлитлиги, бирлиги ғоясига асослангандир. Бу эса ўша давр ижтимоий-фалсафий қарашлар тараққиёти учун, оддий материалистик тушунчаларнинг ривожини учун катта омил эди.

Алишер Навоийнинг фалсафий дунёқарашида хур-фикрлик ёки Эзгу фикрлилик ғояси муҳим ўрин эгаллайди. Мутафаккир яратган бадиий образлар софдил, мард, олижаноб инсонлар бўлиши бирга, эзгулик нуқтаи назаридан фикрловчи шахслардир. Уларнинг бу хусусиятлари инсонга

нисбатан муҳаббатда, мавжуд ижтимоий муносабатларни эзгулик томон ўзгартирилишига қаратилган идеал кураш хусусидаги ғояларда ифодаланади.

Алишер Навоийнинг илғор ижтимоий-фалсафий ғоялари ўз даврида ва ундан кейин ҳам узоқ муддат Марказий Осиёда илғор ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётига катта таъсир кўрсатиб келди. Шундай қилиб, Амир Темур ва темурийлар даврида жамиятда қарор топган маънавият, инсонпарварлик, ободончилик, бунёдкорлик, жамият манфаати учун меҳнат қилиш ғоялари, илм-маърифатга, санъат ва касб-хунарнинг, ҳаётий соҳаларнинг фаоллиги ўз даври фалсафасида ғоятда илғор фалсафий мушоҳадалар ҳамда илмий-фалсафий йўналишларнинг юзага келиши ва ривожланишига асос бўлди.

ИЖТИМОЙ ТИЗИМЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ: БАРҚАРОРЛИК ВА БЕҚАРОРЛИКНИНГ ЎЗАРО ТАЪСИРИ

Илҳом РИЗАЕВ,
*ТАТУ Самарқанд филиали
доценти, PhD*

Барқарорликнинг акси бўлган беқарорлик тушунчаси кенг маъноли илмий фалсафий категория бўлиб, тизимдаги ўзгарувчан, номувозанатли ҳолатларни акс эттирувчи тушунча ҳисобланади. Барқарорлик ва беқарорлик тушунчалари бугунги кунда актуал категориялардан бўлиб, зарурат ва тасодиф, сабаб ва оқибат, ўзгарувчан ва турғун каби тушунчалар ўртасидаги муносабатни қайта кўриб чиқиш зарурлигини кўрсатиб турибди.

Жамият ҳам, маданият ҳам бугунги кунда ҳар доимгиданда кучлироқ ўзгариш ва ривожланиш фазасини бошдан кечирмоқда. Уларнинг ҳар иккиси ҳам янгилик ва ижодсиз ривожлана олмайди. Янгиликлар ва турли ижод маҳсуллари вақт синовидан ўтгач, умуминсоний аҳамият касб этади ва барқарорлашиб, умуминсоний қадриятга айланади. Янгилик ва эркин ижоддан қочиш, уларни инкор қилиш, эришилган нарсаларга қаноат қилиш, барқарор ҳолат ҳисобланади. Чунки моҳиятига кўра, тизимнинг муайян тартибини ўзгартирмасдан маълум вақт давомида сақлаб туриши – бу барқарорликдир. Аксинча, номувозанатли, ўзгарувчанлик, ижодкорлик ва интилиш беқарорликнинг элементларидир. Беқарорлик ҳолатида жамиятда етилиб келган муаммолар кўзга ташлана бошлайди. Лекин ушбу вазиятга одатий

ҳол, тараққиётнинг нормал ҳаракати сифатида қараш, синергетиканинг эътирофи ҳисобланади.

Барқарорлик ва беқарорлик элементларининг ўзаро алоқадорлиги тараққиётнинг ички манбаини ҳаракатлантирувчи кучдир. Уларнинг алоқадорлигисиз тизимда хаос юз беради. Гап шундаки, бугунги кунда ижтимоий тизим феноменига муносабат ва ёндашувлар ўзгариб бормоқда. Эндиликда жамият тушунчаси алоҳида бир гуруҳни англатибгина қолмай, тарихий тараққиёт жараёнида шаклланиб, ривожланиб келаётган, нафақат онгга, рухиятга ва иродага, шу билан бирга, ўз-ўзини ташкиллаштириш, такомиллаштириш ва мукамаллаштириш имконига эга система сифатида талқин қилинмоқда.

Жамиятда табиатдан ва аجدодларидан олганлари қайсидир маънода барқарорлик ҳисобланади. Сабаби, бизга табиат инъом қилган ташқи кўринишимиз ва физиологик структурамиз ўзгармас, ўз ҳолатини сақлаб турибди ёки аجدодларимиздан оладиган ДНК хужайралари аجدоддан авлодга ўтадиган ирсий информациялар, бошқача айтганда, генларимиз ҳам барқарор характерга эга. Масалан, кўз, соч ёки тананинг ранги наслдан наслга ўтади. Лекин жамият ҳаёти бир оқим тарзида кечар экан, у узлуксиз равишда тартибот ва хаос оралиғида бўлади, унинг ҳаётида доимий тарзда ана шу икки ҳолатнинг гоҳ униси, гоҳ буниси устуворлик қилади.

Бир томондан ижтимоий тизимдаги ҳаракатчанликнинг, ижоднинг ўз-ўзини ташкиллаштиришга интилишнинг йўқолиши, руҳий маънавий интилишдан тўхтаб қолиш, барқарор ҳолат ҳисобланади. Доимий ҳаракат, ижодий “нотинчлик”, ўз-ўзини ривожлантириш, ўз-ўзини такомиллаштиришга ҳаракат қилиш, турли муваффақиятларга интилиш ва улардан лаззатланиш –

бу беқарорликдир. Бу икки тушунча бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Улар доимий тарзда бир-бири билан алоқадорликда бўлади.

Демак, беқарорликнинг ўсиши билан “Жамиятда ушбу ҳодисаларни бартараф қилиш ва барқарорликни сақлаш учун кўп энергия сарф қилиниши натижасида *энтропия* (энергия сочиш оқибатида юз берадиган тартибсизлик) кучаяди”¹.

Оқибатда ижтимоий тизимда *флуктуация* (лот. fluctuatio – тебраниш) бошланади. Флуктуация ҳар қандай тасодифий жараёнларга тегишлидир. “Флуктуация – тизимнинг тенглик, мувозанат, барқарорликдан спонтан тарзда четга чиқиши ва мувозанат ҳолатидан узоқлашиш жараёнидир”².

Ночизиқли тизим структурасида турли стационар, яъни ҳар хил турғун ҳолатлар мавжуд бўлиб, бундай тизимлар истаган йўналиш бўйича ҳаракат қилиши мумкин. Флуктуатив ёки ташқи таъсир натижасида улар стационар ҳолатдан чиқиб, вариатив ҳаракат қилади. Бундай тизимлар бир шароитда барқарор, бошқа бир вазиятда беқарор бўлиши, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши мумкин. Флуктуациянинг кучайиши, ночизиқли оламда кичик бир сабаб катта оқибатларга олиб боришини кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳам уларнинг тенденция йўналишларини аниқ башорат қилиш қийин. Масалан, бир экотизимдаги бўрилар ва қуёнлар популяциясини олиб қарайлик, ёғингарчилик ва об-ҳавонинг қулай келиши ҳудуддаги қуёнлар сонининг кўпайишига олиб келади ҳамда ўз навбатида йиртқичлар популяцияси ҳам озуқа мўл-кўллиги сабабли ортиб боради. Бу ҳолат ўтхўрлар жамоасининг камайишига қадар давом этади ва оқибатда бўрилар жамоасининг

¹ Момджян К.Х. Введение в социальную философию. – М.: Высш. шк. 1997. – С.303.

² История цивилизаций. – М.: ПРИОР. 1999. – С.22.

ҳам қисқариши кузатилади. Мазкур “Коэволюция токи экотизимга муайян ички ва ташқи сифатий ўзгаришлар кескин таъсир этмагунча давом этаверади”³. Барқарорлик ва беқарорлик коэволюцияси шу йўсинда намоён бўлади. Жамиятда эса моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш мақсадида ресурсларнинг қай даража эканлиги ижтимоий тизимнинг юксалиш даражаларини белгилаб беради. Буюк цивилизация ва империялар шундай пайдо бўлади ва тарих сахнасидан кетади.

Ижтимоий тизимдаги флуктуацион жараёнлар кўпроқ диктатура режимида яққол кўзга ташланади. Авторитар бошқарув фақат қайсидир босқичда стабиллик ҳиссиётини бериши, уни ортидан эса бифуркация ёқасига келиб қолган мамлакат ёки ўзлигини йўқотган жамият қолишига тарих гувоҳдир. Бугунги дунёда диктатура асосан учинчи дунё мамлакатларига хос хусусиятдир. “Авторитаризм ва рационализм муросага келмайди, чунки оқилона фаолиятнинг асоси ўзаро танқидни ўз ичига олган жараён”.

Диктаторлар бошқарадиган мамлакатлар аҳоли бошига ялпи ички⁴ маҳсулот бўйича рейтингларда энг охирги ўринларда туради. Унда сўз эркинлиги, шахсий эркинлик кафолатлари, фуқаролик жамиятининг ҳар қандай белгиларига йўл қўйилмайди. Натижада мамлакатда ҳаёт тарзи издан чиқиб, қоғозбозлик ва коррупцияга кириб кетган, ноэфектив тизим шаклланади. Инфраструктура издан чиқиб, мамлакат хаос ёқасига келиб қолади. Айнан, шу нарсанинг ўзи демократия учун фуқаролик жамияти шаклланиши, алоҳида шахслар эмас, тизим ишлаши муҳимлигини кўрсатиб туради. Агар халқнинг ўзи ривожланиб, онги ўзгариб, кучли фуқаролик жамияти

³ Raven Peter Hamilton. Papers on Evolution. – Boston: Little, Brown & Co. 1969. – P.264.

⁴ Поппер К. Открытое общества и его враги. – М.: Прогресс. 1992. – С.69.

шаклланмас экан, қанча раҳбар алмашса ҳам, мамлакат диктатура назорати остида қолаверади. Бунинг учун жамият аъзоларининг фаол фуқаролик позицияси талаб қилинади. “Инсон ўзгарса, жамият ўзгаради”⁵.

Деградация, энтропийлик, гомеостазнинг бузилиши, флуктуация, бифуркация, тартибсизлик, стихиялилик хаоснинг аниқ белгилари бўлиб, улар синергетикадан ижтимоий фалсафага ҳам ўтади. “Улар эски тизимни емириб, янги тизимнинг ўз-ўзини ташкиллаштиришга шароит яратади. Улар ҳам бузиш, ҳам тузиш хусусиятига эга”⁶. Демак, хаос бир вақтнинг ўзида ҳам емирувчи, ҳам яратувчанлик вазифасини бажаради. Бундан келиб чиқадики, хаос мураккаб системалардаги ўз-ўзини ташкиллаштиришга ёрдам беради. Мураккаб системаларда унинг аниқ мезонини ҳамда чегарасини аниқлаш қийин кечади.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи газетаси, 2018 йил, 28 декабрь.

⁶ Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации. – СПб.: Лан. 1999. – С.150.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМДА ИНСОНПАРВАРЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ

Умида КУДРАТОВА,
*Тошкент давлат иқтисодиёт
университети катта ўқитувчиси, PhD*

Янги Ўзбекистон учун энг катта инвестиция бўлган таълимни қўллаб-қувватлаш давлат сиёсатининг долзарб вазифасига айланди.

“Нажот – таълимда, нажот – тарбияда, нажот – билимда. Чунки барча эзгу мақсадларга билим ва тарбия туфайли эришилади”. Шу боис мактабларда таълим сифати ҳамда жамиятда ўқитувчи касбининг нуфузини ошириш, муаллимларнинг шароитини яхшилаш 2023 йилдаги асосий вазифалардан биридир.

“Шахсан мен ўқитувчи деганда замон билан ҳамқадам бўлган жонкуяр, зиёли шахсни, мактаб деганда билим ва маърифат ёғдуси таралиб турадиган Учинчи Ренессанс пойдевори қўйиладиган табаррук масканни кўз олдимга келтираман”¹, деган эди давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев.

Сифатли таълимни жорий этиш бевосита замонавий технологиялари орқали амалга оширилади. Шу сабабли, уларнинг қанчалик инсонпарварлик тамойилларига мос келиши муаммосини таҳлил қилиш асосида таклифларимизни ишлаб чиқишимиз сифатли таълим омили бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ўқитувчи ва мураббийларига табриги // Халқ сўзи, 2022 йил 30 сентябрь, 213(827)-сон.

Педагогикада технологик ёндашувнинг шаклланиши сўнгги йиллардаги илмий наشرларда кўп қайд этилган. Ушбу жиҳатдан рус олими М.Е.Бершадский “технологик парадигма” тушунчасини асослаш ва киритиш вақти етиб келди, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, “Технологик ёндашув педагогик жараёни тасвирлаш ва юзага чиқаришнинг маълум назарий модели яратилишини тақозо этгани боис, унга тегишли парадигмани классик технологик парадигма, деб аташ мумкин”².

“Дегуманизация” (инсон шахсини ўйламаслик; инсон-парварликдан четлашиш) тенденциялари бугунги жамиятда инсоннинг олий, маънавий ва ижтимоий табиатидан бегоналашган шахсга берилган таъриф ҳисобланади. Бу каби воқеликларни ўрганиш аллақачон шаклланиб улгурган ижтимоий-фалсафий анъанага эга. Дунёни идрок этишнинг ушбу турдаги характерли белгилари В.С.Соловьев, М.Хайдеггер, Н.А.Бердяев ва бошқаларнинг илмий ишларида аниқ белгилаб қўйилган. Масалан, Н.А.Бердяев ўзининг “Инсон ва машина” асарида: “Ҳаётни ялпи техник ташкил этиш ҳар қандай индивидуаллашувни, ҳар қандай ўзига хослик ва оригиналликни йўқ қилади, ҳамма нарсаси шахснинг иштирокисиз ялпи тарзда, қиёфасизлик билан қилинади... Бизнинг давримизда машинизмдан яраланган одамлар машина одамни мажруҳ қилаётганлигини гапиришмоқда... Бу ерда инсоннинг ўз маҳсули бўлган машина жавобгар эмас, унинг ҳеч қандай айби йўқ. Машинизмнинг кўрқинчли тарзда ҳукмрон бўлишида инсоннинг ўзи айбдор, инсонни машина тошбағир (қалбсиз) қилиб юбормади (“машина инсоннинг қалбини ўғирлаб қўйгани йўқ”), инсоннинг ўзи қалбини йўқотди. Дунёда

² Бершадский М.Е. В каких значениях используется понятие “технология” в педагогической литературе// Школьные технологии. 2002. №1. – С.3-19.

ва ҳамма жабҳада дегуманизация давом этмоқда»³, деб таъкидлаган эди.

Мазкур дунёқараш ўзгаришларига реакция сифатида жамият онгида “бозор характери” каби воқелик шаклланди. Ушбу воқелик, яъни “бозор характери” немис олими Э.Фромм томонидан батафсил ўрганилган ва тасвирлаб берилган, унинг фикрича: “Ҳозирги кун инсонийлик жамиятининг характери ва яширин динини тушуниш учун, энг муҳими, капитализм эраси бошланган даврдан XX асрнинг иккинчи ярмигача, ижтимоий характерда бўлган ўзгариш ҳисобланади... Мен бу воқеликни инсон ўзини товар деб ҳис қилишни бошлаганлиги учун бозор характери деб атадим. Тирик жонзот “шахслар бозори”даги товарга айланади. Бозор характерининг мақсади – керак бўлиш учун тўлиқ мослашиш, шахслар бозорида шаклланувчи барча шароитларда ўзига бўлган талабни сақлаб қолиш. Бозор характерига эга бўлган одамлар, масалан, XIX аср одамлари билан солиштирилганда, ўзлари таяниши мумкин бўлган, ўзининг “Мен”ига ҳам эга эмас, чунки уларнинг “Мен”и “Мен сизга қандай керак бўлсам, шундайман!” тамойили туфайли доимий равишда ўзгариб туради”⁴.

Прагматик-бозор ёндашувига кўра, “винтча-одам” хўжалик, давлат, шунингдек, бозор механизмида мақсад эмас, балки воситадир. Бу қараш таълим ва инсон тарбияси соҳасида ҳам мустаҳкамланиб бормоқда. Бунинг натижа-сида дастурланган ўқитиш, эртанги тор мутахассислашувга бўлган тотал интилиш амалга ошмоқда, қолаверса, замонавий компьютер техникаси ёрдамида яратилувчи ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги жонли мулоқотга зиён етказувчи, турли аудиовизуал воситалар ва виртуал оламларга мурожаат этиш кучайиб бормоқда. Технологик

³ Бердяев Н.А. Человек и машина // Вопросы философии. 1989. № 2. – С.143-162.

⁴ Фромм Э. Иметь или быть. – Киев: Ника-Центр. 1998. – С.393.

ёндашув нуқтаи назаридан ўқитувчи – ахборотни етказиб берувчи механизм, холос (шундай эканлигини технологик ёндашув тарафдорларининг барчаси тан олади). Билимлар манбаси сифатида ким ёки нима бўлишида катта фарқ йўқ: у хоҳ мураббий сиймоси бўлсин, хоҳ ахборот ёки мультимедиа қурилмаси бўлсин, деб тахмин этилади. Натижада ўқитувчининг ўрни қадрсизланади, шу жумладан, социум ривожланишидаги ўрни ҳам пасаяди. Шахс ибтидоси шу қадар чекланган ва кучсизланган ҳолда намоён бўлмоқда⁵. Таълимда инсон фаолиятининг ҳар қандай соҳада бўлгани каби ёрдамчи техник воситалар қўлланилишига қарши чиқаётганимиз йўқ. “Масаланинг моҳияти”, техник тараққиётда эмас, балки инсонга нисбатан технократик-сциентистик ёндашувда, яъни машинавий ишлаб чиқариш жараёнида инсондан “энг кўп даражада фойдали ва оптимал фойдаланиш” – уни “машинанинг қисман детали” сифатида қўллаш бўлиб қолмоқда.

Афсуски, бунда мавжуд бўлган “бозор қиймати” инсоннинг энг олий кадриятига айланиб қолмоқда, инсон буюм билан тенглаштирилмоқда”⁶. Одатда, технологик йўналиш тарафдорларининг ҳеч бири бу ҳолда ўқитувчининг ўрни (роли, аҳамияти) камайиб кетиши ҳақида фикр билдирмаган, аксинча, унинг жонли, чин юракдан қилинган муносабати, боланинг қалбини интуитив ҳис этиши ўқитиш жараёнидаги тўсқинлик сифатида тушунилади. Технологик ёндашув доираларида ўқувчи жонли индивид ва шахс сифатида эмас, “педагогик таъсирнинг объекти”, “тайёр буюмга айланиши керак бўлган қоралама”, “технологияни қуриш учун асос”⁷ сифатида намоён бўлади.

⁵ Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований (методологический анализ). // Педагогика и логика. – М.: Касталь. 1992. – С.16, 201.

⁶ Ильенков Э.В. Об идолах и идеалах. – М.: Политиздат. 1968. – С.319.

⁷ Бершадский М.Е. В каких значениях используется понятие “технология” в

И.Н. Каланчина фикрича: “Таълимнинг инсонпарварлик мақсад ва вазифаларига нисбатан “технология” атамасини қўллаш (масалан, шахсга йўналтирилган таълим ва тарбия) у қадар беғараз эмасдек туюлади, чунки педагогик амалиётда “Технологиялар ўқувчилар учун эмас, ўқувчилар технологиялар учун” деган қараш кучайиб бормоқда”⁸. Бунга мисол сифатида мактаб ўқитувчиларининг ҳозирги кун ўқувчилари, педагогик технологияга “тушмаётганликлари” (“мос келмаётганликлари”) ҳақида билдираётган фикрларини келтириш мумкин.

М.Е.Бершадский таълимда технологик йўналишнинг асосий жиҳатларини таҳлил қилиш асносида ҳақиқий шахсга йўналтирилган ёндашувни ўз моҳиятига кўра, бихевиоризмдан келиб чиққан технологик ёндашув билан бирга қўйиш мумкин эмаслигини таъкидлаган: “Маълумки, шахсга йўналтирилган таълимнинг асосий тушунчалари “эркинлик”, “шахс”, “ривожланиш”, “ижод”, “мустақиллик”, “индивидуаллик”, “фаоллик” каби тушунчалар ҳисобланади. Бу тушунчалар классик технологик жараён билан қай даражада нисбатлаша олади? Эслатиб ўтамиз, Б.Ф.Скиннер учун бу тушунчалар хомхаёл ҳисобланади ва ҳар қандай интизомдаги шахсни шакллантириш учун қўлланилаверади... Шундай қилиб, технологик ёндашувни шахсга йўналтирилган таълимда қўллаш даргумон”⁹.

И.Н.Каланчина замонавий таълим тизимида ўқитувчи ролини таҳлил этади. Унинг фикрича, “Необихевиоризм ва дастурли ўқитишнинг асосчиларидан бири Ф.Скиннер инсон ва жамиятнинг янги сциентистик концепциясини яратиш

педагогической литературе // Школьные технологии. 2002. №1. – С.12.

⁸ Каланчина И.Н. Социально-философский анализ роли личности учителя в современном образовании: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Барнаул: 2004. – С.6.

⁹ Бершадский М.Е. В каких значениях используется понятие “технология” в педагогической литературе // Школьные технологии. 2002. №1. – С.3-19.

асосида бихевиоризмни ўзига хос фалсафий назарияга айлантиришга уринди. “Классик” сциентистик – технократ ёндашувга кўра, фан иқтисодиёт, ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва ривожланиш имкониятларини таъминлаш воситаси сифатида тасаввур этилган бўлса, Скиннер фанни инсон хатти-ҳаракатини назорат қилиш ва дастурлаш учун махсус ишлаб чиқилган ижтимоий-манипулятив восита сифатида талқин этган. Натижада инсон ҳақидаги таълимот Скиннер назарияси бўйича тартиб, интизом ҳақидаги фан”¹⁰га айланди.

Демак, Ф.Скиннер назарияси инсонда уни ижтимоий аҳамиятли сифат ва мақсадларга эга шахс сифатида тавсифловчи психикадан юқори бўлган маънавий-маърифий жиҳатлар мавжудлигини инкор этади. Психология ва фалсафада инсонпарварлик йўналиши тарафдорлари бўлган А.Маслоу, Э.Фромм, Т.Меган, К.Роджерс, Н.Бранден, С.Л.Рубинштейн, А.В.Брушлинский каби олимлар уни асосли равишда танқид остига олган.

Таъкидлаш зарурки, бихевиоризм қоидаларини киритиш таълимда фақатгина “бошқарилувчи” одам тенденциясини мустаҳкамлайди. Э.В.Семенчонок ўзининг “Инсоннинг операционал-бихевиористик концепцияси” (ёки “Операционал-бихевиористик инсон концепцияси”) мақоласида “Скиннернинг “илмий инсонпарварлигида” инсоннинг ўзи йўқ... Ўзининг бой ва ҳаракатда бўлган ҳаёт кечинмалари билан инсон Скиннернинг схемасига, яъни идеал даражада бошқарилувчан ҳолатга келтирилган жамият механизмига мос келмайди ва инсонга ёт бўлган ўлчамларга нисбатан унинг барча хислат ва хусусиятлари салбий равишда “ностандарт”, “микдорий жиҳатдан

¹⁰ Скиннер Б.Ф. Оперантное поведение // История зарубежной психологии (30-60 гг. XX в.) // Под ред. Г.П. Барковой. – М.: Изд-во МГУ. 1986. – С.343.

ўлчаб бўлмайдиган”, назорат ва бошқариш техникасини самарали равишда оммавий қўллашга ҳалақит қилувчи деб баҳоланади.

Таълим фалсафасининг постмодернизм вакиллари (Ж.Ф.Лиотар, Ж.Деррда, Ж.Делез ва бошқалар) таълимнинг табиатига оид ёндашув ва нуқтаи-назарларнинг кўплиги ғоясини тан олишга асосланади. Уларнинг қарашлари асосида ўқитувчининг таълим жараёнидаги фаолияти иккиламчи аҳамият касб этади. Чунки постмодернистлар Ғарб таълим фалсафаси анъаналарини муаммога айлантирмоқда, таълим амалиётидаги назариялар, тизимларнинг “диктатори” тарафдорлари, шунингдек мактаб ўқув дастурларини плюрализм, демократия ва яхлитликдан воз кечиш тарафдори сифатида ислохотларни амалга оширмоқда. Деконструктивистик фалсафа ғоялари (Ж.Деррида) ҳамма нарса – субъективликни, интизомни, ғояларни, метафора ва ҳоказоларни тубдан демонтаж қилишни талаб қилади. Улар маданият ва куч ўртасидаги кучли ички боғлиқликни кўрсатади. Ҳокимият ва мукамалликнинг шакллари мафкуравий ниқоблар остида яширинган бўлиб, улар ўз навбатида ирқий, гендер ва этник иерархияларни яширади. Шундай қилиб, жамият ғояси ҳокимият учун тортишувга айланади. Бу жамиятнинг ўзини ҳамда таълим тизимини ички томондан йўқ қилишга олиб келади.

Дарҳақиқат, мамлакатимизда сифатли таълимни жорий қилиш давомида татбиқ этилаётган Ғарб таълим технологияларининг барчаси ҳам миллий менталитетимизга мос келмайди. Уларнинг ижобий жиҳатларини мавжуд тарихий таълим анъаналаримиздаги инсонпарварлик тамойилларига асосланган ҳолда татбиқ этиш орқалигина биз келажак авлодимизни буюк олим ва ватанпарвар қилиб вояга етказамиз.

ЎЗБЕКИСТОНДА ОИЛА МАСАЛАЛАРИНИ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ

Дилбар РУСТАМОВА,
ТДИУ ўқитувчиси, PhD

Жамият асоси бўлган оила институтини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш бўйича аниқ мақсадли чора-тадбирлар ҳамда уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш борасида амалга оширилаётган ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш лозим. Бироқ давлат сиёсатини муваффақиятли олиб боришни тўхтатиб турувчи бир қатор тизимли муаммо ва камчиликлар борки, улар оила институтини мустаҳкамлаш йўлидаги ислохотларни тўлиқ рўёбга чиқаришга ва белгиланган мақсадларга эришишга тўсқинлик қилмоқда. Идора ва ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда мониторинг қилишнинг таъсирчан тизими мавжуд эмас, оилани ривожлантириш масалалари бўйича давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва хусусий сектор ҳамкорлиги паст даражада. Шу боисдан ислохотларнинг бир бўғини аҳоли бандлиги ва реал даромадини ошириб бориш, ижтимоий муҳофаза қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштиришга ҳам қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2022 йил 7-мартдаги ПФ 87-сон Фармони ва “Оила ва хотин-

қизлар билан ишлаш, маҳалла ва нуронийларни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2022 йил 1-мартдаги ПФ 83-сон Фармони фикримизнинг яққол далилидир.

Ёш авлодни ота-боболаримиз ўғитлари, аجدодларимиз турмуш тарзи асосида оилавий ҳаётга тайёрлаш олий таълим тизими олдида турган муҳим ва масъулиятли вазифалардан биридир. Ҳар бир ота-она ўз фарзандини дунёдаги энг толеи баланд, маърифатли ва саодатли бўлишини истайди ва бунга эришиш йўлида ҳаракат қилади.

Фарзандлар оила мустаҳкамлигини таъминловчи муҳим омиллардан биридир. Оилада улғаядиган боланинг қандай инсон бўлиб шаклланиши энг аввало ота-онага боғлиқ. Тарбия шахснинг маънавий ва ақлий қиёфасини, қолаверса, бутун тақдирини белгиловчи омил. Оиладаги маънавий муҳит, шахслараро муносабатлар, болатарбиясида жуда катта роль ўйнайди. Улуғ мутафаккир Абдулла Авлоний “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” китобида “Аллоҳ таоло инсонларни асл ҳилқатда истеъдод ва қобилиятли, яхши билан ёмонни, фойда билан зарарни, оқ билан қорани ажратадиган қилиб яратган. Лекин инсондаги бу қобилиятни камолга етказиш тарбия билан бўлур. Қуш уясида кўрганини қилар”, дейди.

“Одамга болаликдан сингдирилган одатлар ёш дарахт танасига ўйиб ёзилган ҳарфларга ўхшайдики, улар дарахт билан бирга ўсади, вояга етади дарахтнинг таркибий қисмига айланиб қолади”, дейди Виктор Гюго.

Ота-оналар билишадики, энг самарали ёндашув ўз болаларининг яхши сифатларини тан олиш ва эътироф этиш ҳисобланади. Шунингдек, болаларга уйда мажбуриятлар бериш орқали уларда меҳнат тарбияси ва масъулиятни шакллантириш лозим. Бу йўсиндаги тарбия сабаб болаларда ижтимоийлашув шаклланади. Улар мустақил ҳаётга қадам

қўйишни ўрганади. Уй мажбуриятлари масъулият, бурч, ҳамкорлик, меҳнатсеварлик билан боғлиқ муҳим ҳаётий дарсларни болаларга ўргатади. Бундай дарсларни эрта ёшда ўрганадиган инсонлар катта эҳтимоллик билан лаёқатли инсонлар бўлиб етишади. “Агар болалар меҳнат қилишга ундалмаганларида на саводхонликка, на музика, на гимнастикага, ҳаттоки инсонда эзгуликни мустаҳкамловчи номусга ҳам ўрганмаган бўлур эдилар. Одатда номус ана шу машғулотларнинг етарлигидан дунёга келади”. Буюк файласуф Демокритнинг ушбу фикрида меҳнат барча эзгу фазилатларнинг асоси экани таъкидланган.

Ушбу давр фуқаролик ва психологик етукликка эришиш жараёни ҳамдир. Чунки бу даврда етук шахсга доир ижтимоий ҳуқуқ ва бурчнинг бутун тизими эгаллаб борилади. Бу даврда ўз-ўзини англашнинг ривожланиши асосида ёшларнинг танлаган касби ва уни эгаллашга оид шахсий ҳаёт тарзи ҳамда оила ҳақидаги қарашлари шакллана боради. Аммо ўспиринлик йиллари ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш бобида энг асосий даврлардан бири бўлса-да, бизнинг назаримизда бугунги кунда ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш умумий ўрта таълим ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими жараёни якунида тўхтаб қолаётгандек. Ваҳоланки, ёшларнинг кўпчилиги айнан талабалик йилларида ёки унинг якунида оила қургани туфайли ҳам оила-никоҳ муносабатларида, оила аъзолари билан мулоқотда юқори даражадаги маънавий-ахлоқий ва ижтимоий-психологик тайёргарлик, турмуш маданиятига эга бўлишни талаб қилмоқда¹.

Оила барқарорлиги ёшларнинг ақлий ривожланиш даражасига ҳам боғлиқдир. Зотан, ҳар бир йигит-қиздан

¹ Оила илмий-тадқиқот маркази. Ота-оналарнинг фарзанд тарбиясига оид ижобий кўникмаларини шакллантириш масалалари. – Т.: 2021.

ақлий ривожланиш, тафаккур ва интеллектуал қобилият, никоҳга киришнинг моҳияти ва келажакда ўз оиласи олдида масъулиятни ҳис этишини таъминлайди. Бугунги кунда турли ахборот манбалари орқали кириб келаятган европача оилавий ҳаёт тарзи ёшларга салбий таъсир кўрсатмасдан қолмаяпти. Шунинг учун ҳам ёш авлодни оилавий ҳаётга тайёрлаш муаммосига Республикамизда мустақиллик йилларида ва айниқса бугунги кунда ҳар томонлама эътибор кучайтирилиб, бунга оила билан бир қаторда мактаб, маҳалла, ўқув юртлари, жамоат ташкилотлари, ҳар бир фуқаронинг масъуллигига эътибор қаратилди ва оила муаммоси давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Шунинг учун ҳам бундай шароитда олий ўқув юртларида ҳам ёшларнинг ижтимоий ҳаракатига кўпроқ эътибор бериш керак. Доно халқимизнинг ажойиб ҳикматли сўзи борки: “Фарзанд азиз, тарбияси эса ундан-да азиз”. Фарзандини шахс сифатида камол топишида ота-она ҳар бир ишни донолик ва ҳушёрлик билан амалга ошириши, сабрли бўлиши керак. Миллий қадриятларни унутмай оиласига, фарзандига меҳр-муҳаббат билан яшаши керак. Тарбия ота-онанинг изланиши ва меҳнатининг самараси. Фарзандларимиз биз кутгандек инсон бўлиши учун, аввало, тарбияни ўзимиздан бошлашимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Т.: Ўзбекистон. 2022.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Оилавахотин-қизларбиланишлар, маҳаллавануронийларни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш чоратadbирлари тўғрисида. 2022 йил 1-март. Lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони.

Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2022 йил 7-март. Lex.uz.

4. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашнинг ижтимоий психологик муаммолари. –Т.: 2021.

5. Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш масалалари. Маърузалар матни. 2020.

6. Regulation.gov.uz.

ФИТРАТ БАРКАМОЛ ИНСОН ҲАҚИДА

Мавлуда РАҲМОНОВА,
*Турон Зармед университети
катта ўқитувчиси*

Абдурауф Фитрат XX аср ўзбек адабиёти, фани ва маданиятининг йирик вакили бўлиб, қомусий билимга эга олим, адабиёт назарийчиси, кучли тилшунос, драматург ва шоир, жанговар публицист сифатида тарихимизда ўз ўрнига эга бўлган алломадир. Фитрат асарларининг деярли барчасида баркамол авлод масаласи марказий ўринни эгаллайди. Шуниси аҳамиятлики, Фитратнинг бу хусусидаги орзу-ниятлари ҳозирги кундаги баркамол инсон концепцияси билан уйғундир. Зеро бизнинг аجدодларимиз ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққан.

Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Исҳоқхон Ибрат, Абдулла Қодирий, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсонларнинг ўз шахсий манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб, эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло ўчмайди.

Ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга бўлган, одамзодни ҳамиша эзгуликка ундайдиган комил инсон ғояси Фитрат асарларидан ўқ илдиз бўлиб ўтгандир. Бу бунёдкор ғоя нафақат алоҳида шахсларни, балки бутун-бутун

халқларни юксак тараққиёт сари етаклаган, уларни тенгсиз ютуқларга илҳомлантирган. Комилликни орзу қилмаган, баркамол авлодни вояга етказиш ҳақида қайғурмаган халқнинг, миллатнинг келажаги йўқ. Фитрат асарларини мутолаа қилар экамиз, ана шундай хулосага келамиз. Аллома ҳар доим ёшлар ҳақида қайғуриб, уларни жисмонан соғлом, илм-фан соҳиби қилиб камол топтириш хусусида фикр билдирди. Унинг ватанпарварлик, халқпарварлик, илм-фан тараққиёти ҳақидаги ғоялари ҳозирги давр учун қимматлидир.¹

Фитрат ёшларни озод ва обод Ватан барпо этишга, унинг равнақи, халқ фаровонлиги, миллат озодлиги учун курашишга, саждагоҳ каби муқаддас гўша – Ватанни ардоқлашга ундаб келди: “Ватан бизнинг валинеъматимиз ва мураббийимиздир; ҳар бир валинеъмат ва мураббийга хизмат қилиш лозим, бас, Ватанга хизмат бурчдир”²

Инсон ўзи фитратан³ қандай яратилган ва тарбия олган бўлса, бошқаларни ҳам шундай бўлишга даъват қилади. Одамларни комилликка ундаган алломанинг ўзи ҳам баркамол шахс эди. Фитратнинг илм-фанни бир неча соҳасида баравар фаолият кўрсатгани, биринчи ўзбек профессори бўлиб етишгани, ўзидан қатор китоблар, тадқиқотлар, улкан аҳамиятга эга илмий ва бадиий мерос қолдиргани фикримиз далилидир.

Фитрат ёшларни баркамол этиб тарбиялаш масаласида кенг билим соҳиби ва ўткир мутахассис сифатида намоён

¹ Педагогика тарихи. – Т.: 2000. – Б.144-146.

² Фитрат. Нажот йўли. – Т.: Шарқ, 2001 – Б.6.

³ Фитрат арабча сўз бўлиб, луғатларда унга турлича талқин берилган. Фитратнинг биринчи маъноси – “яратилиш”, “хилқат”, иккинчи маъноси – “табиат”, “инсоннинг табиий сифати ва хислати”, учинчи (мажозий, кўчма) маъноси “ақлу - зако” (Фарҳанги забони тоҷики. Жилди 2, Москва, 1969, саҳифаи 437). “Фитрат” туғма истёдод, порламоқ деган маъноларни ҳам англатади. (Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғатдан)

бўлади. У болаларга ахлоқий тарбия беришдан аввал, уларнинг жисмоний ва фикрий тарбияларига эътибор бериш кераклиги, ахлоқ тарбияси орқали ёш авлодни гўзал фазилатлар соҳиби ҳамда жамиятга фойдаси тегадиган инсонлар қилиб шакллантириш мумкинлиги, уларни яхши амалларга одатлантириб, ёмон амаллардан қайтариб туриш лозимлигини уқтиради. Шунингдек, Фитрат инсон хулқ-атворида юксак фазилатлар шаклланишига ундовчи ички бир туртки, маънавий интилиш бўлмас экан, унинг камолотга эришиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди.

Фитрат инсон ҳаётини кураш майдонига ўхшатиб, унда ғолиб чиқиш учун уч муҳим нарсa: тансиҳатлик, соғлом фикр ва яхши ахлоқ бўлиши шартлигини кўрсатади. Унинг фикрича, фарзандининг бахтли бўлишини истаган ҳар бир ота-она уни мустақил ҳаётга қўйиб юборишдан олдин мазкур учта аслаҳа билан қуроллантириб қўйиши керак. Бошқача айтганда, бахт-саодат жисмонан соғлом, соғлом фикрли ҳамда гўзал ахлоққа эга бўлган инсонларгагина насиб этади.

Фитрат тарбияни уч қисмга: бадан тарбияси, ақлий тарбия, ахлоқ тарбиясига бўлади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида тадқиқ қилади: “Бадан тарбияси – баданни соғлом, кучли ҳамда аъзоларни мукаммал даражага етказишдан иборат, бусиз бахт-саодатга эришиб бўлмайди... Шу ҳам муқаррарки, салим ақл доимо соғлом баданда бўлади⁴”, дейди аллома. Одамзод умри давомида сиҳат ва қувватга муҳтож бўлмаслиги амри маҳолдир”⁵, деб таъкидлайди.

Фитрат саломат юриш учун чорбоғларда сайр этиш, мунтазам равишда мусаффо ҳаводан баҳраманд бўлиш, овқатланиш интизомига риоя қилиш, бадан тарбия қилиш

⁴ Фитрат. Нажот йўли. – Т.: Шарқ. 2001 – Б.152.

⁵ Фитрат. Нажот йўли. – Т.: Шарқ. 2001. – Б.151.

каби ўнлаб шартларга тўхталиб ўтади: “Ота-оналар, муаллимлар болаларнинг юз-қўлини доим совунлаб ювиб, тишларини мисвок қилдириб, кийимларни алмаштириб туришларига эътибор беришлари лозим”.

Баркамол авлод орзусида ёнган Фитрат болаларнинг жисмонан бақувват бўлиб улғайиши учун уларнинг доимий ҳаракатчанлигини таъминлаш зарурлиги хусусида бундай ёзади: “Ҳаракат ҳамма учун, айниқса болалар учун жуда зарурдир. Маълумки, болалар тез суръатда катта бўладилар. Ҳаракат ана шу ривожланишни осонлаштиради, шунинг учун болаларни ўйинга машғул қилиш фойдалидир. Ўйин уларга зарар етказмайди, балки бир жойда ўтиришнинг зарари кўп тегади. Ўйиндан болани ман қилиш, уларни ҳаракатдан қолдириб, ўсишига ҳалал бериб, заиф, нимжон қилиб қўяди. Аммо уларнинг ўйинлари одоб ва ахлоққа зид ўйинлар бўлмаслиги шарт. Жаид мактабларида болалар учун илмий йўналтирилган ўйинлар жорий қилинган. Болаларни доим ўйиндан ман қилиш ва калтак зарбидан боланинг жисман ривожланиши сусаяди”.

XX аср бошларида ўлкамизда кенг тарқалган жаид ҳаракати ғоялари асосида мактабларни ислоҳ қилишнинг тарафдори бўлган Фитрат эски усул мактабларини танқид қилади:

“Бизнинг бечора маъсум гўдакларимиз офтоб тушмайдиган қоронғу, бадҳаво, сассиқ хоналарда ҳайвонлар каби тикилиб олиб, хас-хашак устида ўтириб, саккиз-тўққиз соат давомида дарс ўқийдилар, бунинг устига ҳар куни биз жоҳил муаллимнинг қўлидан мушт, калтак еб, гоҳ бошлар ёрилади, гоҳ оёқлари қонаб, мажруҳ бўлиб, ранглари кўкариб саккиз йилни шу зайлда ўтказади. Шунинг учун мактабни қамоқдан озод бўлган маҳбус каби бемор, сушт, беғайрат ҳолда битирадилар”. Жаид ҳаракатининг атоқли

намояндаси, маънавият ва маърифат, нур ва зиё тарғиботчиси Абдурауф Фитрат ўз миллатдошлари фарзандларининг кенг ва ёруғ, озода ва баҳаво синф хоналарда сабоқ олишини жуда-жуда истаган эди. Мустақиллик йилларида эса аллома адибнинг орзу-умидлари ушалаётгани шубҳасиз.

Хуллас, Фитратнинг инсон саломатлиги, бадан тарбиясига оид фикрлари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Мутафаккирнинг маслаҳатларига амал қилган ҳар бир инсон узоқ умр кўриб, соғ ва саломат юради, деган умиддамиз.

АБУ ҲАФС БУЖАЙРИЙНИНГ ҲАДИС ИЛМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Йўлдошхон ИСАЕВ,

*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими*

IX-XII асрлар ислом оламида илм-фан ривожининг олтин даври деб эътироф этилган. Кўплаб манбаларда айни ўша даврда Бужайрий нисбаси билан танилиб, самарали ижод қилган алломалар ҳаёти ва илмий мероси ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин. Улардан бири Абу Ҳафс Бужайрий бўлиб, тўлиқ исми Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр ибн Ҳозим ибн Рошид Ҳамадоний Хушуфағоний Самарқандий Бужайрийдир.

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, Бужайрий нисбаси бирор жой ёки касбга эмас, Бужайр исми шахсга нисбатан берилган. Бужайр Абу Ҳафснинг бобоси Бужайр ибн Ҳозим ибн Рошид Ҳамадонийнинг исмидир. Бужайрнинг авлодлари, яъни фарзанду набиралари ҳам ўз замонасининг машҳур муҳаддис ровийлари бўлган. Уларга Бужайрнинг исми нисбат қилиб берилиб, бу силсила тарих саҳифаларида Бужайрий нисбаси билан ўрин олган.

Мисрлик тадқиқотчи олим Абдуллоҳ Абдулҳамид Саъд томонидан тузилган “Ўрта Осиё олимлари қомуси”да: “Бужайр” сўзи “кичкина қоринчаси бўлган бобо” маъносини билдиради[3: 53], дейилган. “Бужайр” сўзи “кичик қорин” деган маънони ҳам англатади.

Манбаларда Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад номи Сўғдий, Хушуфағоний, Самарқандий, Бужайрий нисбалари

билан келтирилган. Айрим манбаларда эса “Бужайрий” [1:154; 3:145; 7:391] нисбаси билан ҳам келган. Бироқ аксар олимлар ўз асарларида Абу Ҳафс Бужайрий нисбаси билан қайд этган. Халқ орасида ҳам у айнан шу нисба билан машхур бўлган.

Муҳаддис Абу Ҳафс Бужайрий 838 йили Самарқанднинг Сўғд музофотидаги Иштихон шаҳрига қарашли Хушуфагон қишлоғида, зиёли оилада таваллуд топган [4:374; 5:327; 11:60]. У 923 йили вафот этган [2:162; 3:54].

Абдулкарим Самъонийнинг “Ансоб” номли китобида келтирилишича, бир куни Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Сўғдий Хушуфагон қишлоғидаги ҳовлисида катта дарахт остида дўстлар даврасида суҳбат қуриб ўтириб, уларга бундай деб сўз қотибди:

– Сизлар дунёнинг энг кўркам ва энг хушманзара жойида ўтирибсизлар.

– Нима учун? – деб сўрабди дўстлари.

Шунда Абу Ҳафс Бужайрий:

– Чунки дунёда Самарқанднинг Сўғди каби кўркам, хушманзара, баҳаво жой топилмайди. Сўғдда Хушуфагонга тенг келадиган жой йўқ. Хушуфагонда менинг бу боғимдан ободроқ жой, боғимда эса бу дарахтнинг соясига тенг келадиган серсоя ва салқин жойнинг ўзи йўқ, деб жавоб берган экан [2:70].

Абу Ҳафс Бужайрийнинг болалик ва ёшлик даври туғилиб ўсган она қишлоғи Хушуфагонда ўтган. У дастлабки таълимни отаси Абу Умар Бужайрдан олган. Кейинчалик Абу Ҳафс Бужайрий илм ўрганиш шижоати ва Пайғамбаримиз соллалоҳу алайҳи васалламдан ворид бўлган ҳадисларни эшитиш, ўрганишга қизиқиши сабабли ўша даврда илм-фан ўчоғи бўлган Хуросон, Басра, Куфа, Шом, Миср, Ҳижоз каби бир қанча шаҳар ва мамлакатларга

илмий сафар қилган.

Аллома сафари чоғида Дамашқ шахрига борганини тарихчи олим Абулқосим Али ибн Ҳасан ибн Ҳибатуллоҳ ибн Абдуллоҳ – Ибн Асокир “Тарихул мадинати Димашқ ва зикри фазлиҳа ва тасмияти мин ҳиллиҳа минал амасил” (“Дамашқ шахрининг тарихи, унинг фазилати ва ундаги жойларнинг номланишига мисоллар”) китобида бундай келтиради: “Ҳофиз Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр ибн Ҳозим ибн Рошид Ҳамадоний Самарқандий Бужайрий таълим олиш ва ҳадис жамлаш ниятида Дамашқ шахрига бориб, у ерда Аҳмад ибн Абдулвоҳид ибн Уъбуд, Абу Омир Мусо ибн Омир Марий, Ҳишом ибн Холид, Муҳаммад ибн Ҳошим Баълабаккий, Сулаймон Ҳамсий, Аюб ибн Али ибн Ҳайсам Каноний каби кўплаб таниқли олимлардан таълим олган ва ҳадислар тинглаган” [6:320]. Демак, Аллома Дамашққа борганида, у ернинг кўплаб таниқли олимлари билан учрашган, улар билан илмий мулоқотда бўлган.

Абу Ҳафс Бужайрий ҳадис бўйича асосий таълимни Абу Маҳмуд Муҳаммад ибн Муовия (Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримийнинг тоғаси) Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримий Самарқандий, Исо ибн Ҳаммод Зуғба Мисрий, Исҳоқ ибн Шохин Воситий, Абу Соиб Силм ибн Жаннода Куфий, Абд ибн Ҳумайд Кеший (Абд ибн Ҳумайд Кешийнинг “Муснади Кеший” номли китоби бўлиб, у зот Имом Бухорийнинг устозидир) ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий каби кўплаб машҳур муҳаддис олимлардан таҳсил олган [5:327; 8:490].

Имом Бухорийнинг “Саҳих” тўпламига ёзилган энг мўътабар шарҳлардан бири бўлган Ибн Ҳажар Асқалонийнинг “Фатҳул борий” (“Ижодкорнинг очиб берган шарҳи”) китобининг Муқаддимасида бундай келтирилади:

“Умар ибн Муҳаммад Бужайрий: “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг: Мен “Жомеъус саҳиҳ” китобимни Масжидул Ҳарамда тасниф қилдим. Бу китобдаги ҳар бир ҳадисни Аллоҳ таолодан яхшилик сўраб, икки ракат намоз ўқиб, унинг саҳиҳлигига ишонч ҳосил қилганимдан кейин киритдим”, деб айтаётганини эшитдим”, дейди”[8:490].

Ушбу ривоят орқали Абу Ҳафс Бужайрий ҳадис илмининг султони Имом Бухорий ҳазратлари билан бир даврда яшаганини, иккаласи бир бири билан учрашганини ва Имом Бухорийнинг мазкур сўзини айнан ўзидан эшитганини англаб олиш мумкин.

Дамашқлик олим Хайриддин ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Зириклий “Аълом” асарида таниқли олим Заҳабийнинг: “Абу Ҳафс Бужайрий замонасининг тенги йўқ алломаси эди. Мен у зотдан олтмиш мингдан ортиқ ҳадис тинглаганман” [11:60], деб айтган эътирофини келтириб ўтган. Аллома кўп ҳадис ёд билгани, уларни жамлашга шижоати ва тақвоси сабабли “ҳофиз” (Қуръони карим ва кўп ҳадисларни ёддан билган кишига нисбатан айтилади), “тақводор муҳаддис”, “имомул кабир” (Катта имом), “шайх” каби шарафли номларга сазовор бўлган.

Абу Ҳафс Бужайрий ҳадис ўрганиш ва тўплаш билан бирга, кўплаб шогирдлар ҳам етиштирган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулғаний Бағдодийнинг “Такмилатул икмол” китобида Муҳаммад ибн Собир Бухорий, Абу Назр Муҳаммад ибн Бакр Дехқон Самарқандий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Имрон Шоший, Муътамар ибн Жибрил Карминий, Аъюн ибн Жаъфар Самарқандий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али Муаддаб Шоший ва Исо ибн Мусо Кошоний каби ўз замонасининг машҳур муҳаддис ва ровийлари Абу Ҳафс Бужайрийдан ҳадис тинглагани ва ундан ривоят қилгани қайд этилган[5:327]. Бундан ташқари,

Абу Ҳафс Бужайридан унинг ўғли Абулҳасан Муҳаммад ибн Умар, Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший, Абу Яҳё Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Исҳоқ ибн Ҳозим Самарқандий, Муҳаммад ибн Ҳотам Кошоний, Абулфазл Аҳмад ибн Исмоил ибн Яҳё ибн Ҳозим Аздий Самарқандий ва Али ибн Биндор Сайрафий каби олимлар ҳам таҳсил олган ва ҳадис ривоят қилган[6:37].

Шошлик алломаларнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш бўйича улкан ишларни амалга оширган Неъматулло Муҳаммедов ўзининг “Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси” китобида: “Абу Бакр Қаффол Шоший Хуросонга бориб, Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма, Муҳаммад ибн Исҳоқ Саррож, Умар ибн Муҳаммад ибн Бухайр (Манбаларда турлича “Бужайр”, “Бухайр” ва “Бухайр” кўринишда келган) Самарқандий каби етук олимлардан дарс олган ва бошқа табақалардан ҳадислар тинглаган”, деб келтириб ўтган[9:52].

Юқоридаги манбалардан кўриниб турибдики, Абу Ҳафс Бужайрий фикҳ, ҳадис, усул ва тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим деб эътироф этилган. Имом Абу Бакр Қаффол Шоший каби бир қанча алломаларга устозлик қилган.

Абу Ҳафс Бужайрий илм-фан жамиятига етук алломаларни етказиб бериш билан кифояланиб қолмасдан, ўзининг бой илмий ижоди билан ҳам улкан ҳисса қўшган. Ҳадис ва тафсир илми соҳасида бир қанча асарлар яратган. Манбаларда келтирилишича, у “Саҳиҳ” ҳадислар тўплами ва “Тафсир” каби асарларнинг муаллифидир. “Саҳиҳ” тўпламининг қўлёзма нусхалари хорижий мамлакатларнинг кутубхонасида сақланмоқда [10:206; 11:60].

Алломанинг “Китобус сафина” (“Кема китоби”) номли яна бир асари ҳам бўлган. Бу борада Абдуллоҳ Абдулҳамид

Саъд ўзининг “Ўрта Осиё олимлари қомуси” китобида бундай келтиради: “Абу Ҳафс Бужайридан унинг Аҳмад исмли набираси “Жомеъус саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”) ва “Китобус сафина” (“Кема китоби”) китобларини ўқиб ўрганган. Ушбу китобларни Абу Ҳафснинг ўзи ёзган”[2:370: 3:145]. Афсуски, “Китобус сафина” бизнинг давримизгача етиб келмаган.

Хайриддин Зириклий ўзининг “Аълом” китобида Абу Ҳафс Бужайрий ва “Саҳиҳ” тўпламининг қўлёзма нусхаси ҳақида бундай маълумот келтиради: “Мовароуннаҳрлик муҳаддис, ҳофиз Абу Ҳафс Бужайрий “Саҳиҳ” ва “Тафсир” асарлари муаллифидир. У Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида яшаб ўтган. Ҳозир бу жой “Раъсул қонтара” (“Тўғонбоши”) деб аталади [2:27; 3:145]. Аллома илм олиш ва ҳадис тинглаш мақсадида Хуросон, Басра, Куфа, Шом, Миср ва Ҳижоз каби бир қанча шаҳар ва мамлакатларда бўлган. У кишининг қаламига мансуб “Жомеъул муснад” ва “Тафсир” асарларининг қўлёзма нусхаси ҳозирги кунда Дамашқ шаҳридаги Зоҳирия кутубхонасида 1067-рақам остида сақланмоқда”[11:60]. Мазкур асарнинг электрон нусхаси Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази электрон базасида ҳам мавжуд. У 124 варақдан иборат бўлиб, “Жомеъул муснад”нинг ўттизинчи – “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бетобликлари ва вафотлари” бобини ва “Тафсир” китобининг аввалги қисмини ўз ичига олган.

Бу ўринда “Жомеъул муснад”даги биринчи ҳадисни келтириб ўтишни лозим топдик:

Умми Фазлдан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан энг охирги эшитган нарсам У зотнинг шом номозида “Мурсалат” сурасини ўқиганлари бўлди”.

Абу Ҳафс Бужайрий ўзининг улкан илмий фаолияти билан

илм-фаннинг ҳадис ва тафсир каби соҳалари ривожига катта ҳисса қўшган. Лекин шу кунга қадар унинг ҳаёти ва илмий мероси бўйича кенг қўламли тадқиқот ўтказилмаган эди. Марказда “Жомеъул муснад” китобини ўрганиш ва таржима қилиш бўйича муайян ишлар бошлаб юборилган. Тадқиқотлар давомида алломанинг ҳаёти ва илмий меросига оид янги маълумотлар юзага чиқади, деган умиддамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулкарим ибн Муҳаммад Рофиъий Қазвиний. Тадвину фи ахбори Қазвин. Ж. 1. – Байрут: 1987.
2. Абдулкарим Самъоний. Ансоб. Ж. 2. Ж. 8. – Байрут: 1998.
3. Абдуллоҳ Абдулҳамид Саъд. Ўрта Осиё олимлари қомуси. – Т.: Имом Бухорий. 2007.
4. Абу Абдуллоҳ Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Ж. 2. – Байрут: 1979.
5. Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулғаний Бағдодий. Такмилатул икмол. Ж. 3.– Макка: Жомеъа уммул қуро. 1410/1990.
6. Абулқосим Али ибн Ҳасан ибн Ҳибатуллоҳ ибн Абдуллоҳ Шофеъ. Тарихул мадинати Димашқ ва зикри фазлиҳа ва тасмияти мин ҳиллиҳа минал амасил. Ж. 45. Ж. 69. – Байрут: 1995.
7. Али ибн Ҳисомиддин Ҳиндий. Канзул аъмол. Ж. 2. – Байрут: 1989.
8. Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳул борий. Ж. 2. – Миср: Мирий Кубро. 1301/1884.
9. Муҳамедов Н. Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси. – Т.: ТИУ. 2007.
10. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Тазкиратул хуффо. Ж. 2. – Байрут: 1998.
11. Хайриддин Зириклий. Аълом. Ж. 5. – Дорул илм. 2002.

АЛИШЕР НАВОИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

(СИНЕРГЕТИК ТАҲЛИЛ)

Бахтиёр ТУРСУНОВ,
*Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази илмий ходими*

Жаҳонда юз бераётган турли воқеа-ҳодиса, ахборот оқими, бузғунчи ғоялар хуружи ҳаётга янгича нигоҳ билан қарайдиган баркамол авлоднинг тарбиялашни тақозо этмоқда. Чунки келажак авлоднинг руҳий-маънавий қиёфаси қандай бўлишини бугунги кун ёшларининг дунёқараши, ахлоқ-одоби, илмга интилишига қараб тасаввур этиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда “Тарбия қанча мукаммал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди. Тарбия мукаммал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўйиб бўлмайди. Барчага аёнки, ҳозирги кунда дунё миқёсида рақобат, қарама-қаршилик ва зиддиятлар тобора кескин тус олмоқда. Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, “оммавий маданият” каби хавф-хатарлар кучайиб, одамзод асрлар давомида амал қилиб келган эътиқодга, оилавий ва миллий-маънавий қадриятларга путур етмоқда”¹. Мана шундай мураккаб

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV курултойидаги нутқи [Электрон ресурс] // <https://www.>

вазиятда замонавий билим ва кўникмаларга эга бўлган, мамлакатнинг муносиб келажаги учун жавобгарликни ўз зиммасига оладиган баркамол, мақсадга интилувчан ва серғайрат ёшларни тарбиялаш мамлакатни барқарор ва илдам ривожлантиришнинг муҳим шартидир. Зеро, “Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинчлиги ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдир”².

Бугунги глобаллашув шароитида ёшлар тафаккури, мафкураси ва дунёқарашида пайдо бўлаётган бўшлиқларни ўткинчи ғоя ва ахборотлар тўлдирмаслиги учун уларга оила, таълим муассасалари, жамият тўғри тарбия бериши керак. Фарзанд онгига оилада ҳалоллик, меҳнатсеварлик, одиллик, инсонпарварлик, бағрикенглик, меҳр-оқибат, саховатлилик каби эзгу фазилатларни сингдириб борадиган, шунингдек, ўғрилик, текинхўрлик, порахўрлик, ёлғончилик, дангасалик каби салбий сифатларнинг шахс таназзули манбаи эканини тушунтириб берадиган соғлом тарбия муҳитини шакллантириш зарурлигини кўрсатмоқда.

Бу эса жамиятда ижтимоий назорат ўрнатишни, ота-она ва фарзанд ўртасида доимий конструктив мулоқотни йўлга қўйишни тақозо этади. Чунки “Ёмоннинг, ёмонликнинг биттаси ҳам кўп” мазмунидаги халқ мақоли ёш авлод тарбиясида арзимас даражадаги эътиборсизлик ва лоқайдлик ҳам катта салбий оқибатларга сабаб бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Алишер Навоий бадий тимсолий услубда, оламнинг бузилиши, кўнгилнинг бузилишидан бошланишига ишора қилиб, фалсафадаги яна бир муҳим ижтимоий ҳодиса, ахлоқ фалсафасига оид муҳим ҳикматни ифода этади³.

gazeta.uz/uz/2017/07/01/nutq (Мурожаат санаси: 25.08.2020).

² Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yohud axloq [Электрон ресурс] // http://ferlibrary.uz/f/abdulla_avloniy_turkiy_guliston_yohud_axloq.pdf (Мурожаат санаси: 11.06.2020).

³ Норов Т.О. Алишер Навоий онтологик қарашларининг фалсафий-концептуал таҳлили: Фалс. фан. док. ... дис. – Самарқанд: 2022. – Б.103.

Ҳозирда трансмиллий компаниялар ахборот технологиялари ютуқларидан фойдаланган ҳолда ўзига хос глобал оламни шакллантиришга хизмат қилмоқда. Бунинг ортидан пул ва бойлик орттиришни, кўпорувчиликни мақсад қилган айрим бузғунчи кучлар “оммавий маданият” кўринишидаги маҳсулотларини кенг тарғиб қилмоқда. Натижада дунёнинг турли бурчакларида яшаётган одамлар, хусусан, ёшлар диди деярли бир хил истеъмолчига айланмоқда. Бир қарашда бунинг ҳеч ёмон жиҳати йўқдек. Бироқ айрим деструктив мазмундаги “моддий ва маънавий қадриятлар”нинг оммалашуви натижасида миллий маданий қадриятлар заволятмоқда. Чунки тобора кучайиб бораётган истеъмолчилик тенденцияси инсон маънавий дунёсининг муҳим жиҳатлари бўлган маданияти, қадриятлари, ҳаётий қарашлари, қизиқиш ва интилишларини тубдан ўзгартириб, айрим билими саёз, дунёқараши тор ёшларни таназзулга бошламоқда. Чунки саводсиз ва жоҳил одамларни бошқариш осон кечади.

Мураккаб очик система ҳисобланган инсонни синергетик нозизиқли ёндашув воситасида ўрганиш уни хаосдан тартибга, беқарорликдан барқарорликка йўналтириш мумкинлигини кўрсатади. Чунки ташқи муҳит билан доимий алоқадорлик натижасида унда ўзини-ўзи ташкиллаштириш жараёни рўй беради. Синергетиканинг диққат марказида ривожланаётган ёки мувозанатсизлик ҳолатида бўлган системанинг статик ва динамик ҳуқ-атворида рўй берадиган сифат ўзгаришлари туради. Бунда ҳар қандай ўзаро таъсир ўзини-ўзи ташкиллаштириш омили бўлиб хизмат қилади. Системанинг аттрактор (ўзига жалб қилувчи) деб аталган алоҳида компонентлари уни ички томондан тебратиб, бифуркация нуқтасига олиб келади. Бу босқичда система узоқ тура олмайди ва у албатта ўзгаради. Системада аттрактор чақирган микрофлуктуациялар

макрофлуктуацияларга айланади ва система сифатнинг янги ҳолатига ўтади⁴.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Алишер Навоий шахси ва асарлари аттрактор сифатида кишининг ўзини-ўзи ташкиллаштиришига, такомилликка йўналтирувчи куч бўлиб хизмат қилади. Мутафаккир “Маҳбуб ул-қулуб” асарини ёзишдан мақсади – бошқаларни ўзининг аччиқ ҳаёт тажрибаларидан, жамият аъзолари феъл-атвориға хос мураккаб жиҳатлардан огоҳ этиш эканини маълум қилади.

Шоир аттрактор сифатида ўзининг бутун ҳаёти, фаолияти ва ижодининг мазмун-моҳиятини халққа, инсониятга хизмат қилишдан иборат, деб билади ва асарларида буни кенг тарғиб қилади:

*Одамий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами⁵.*

Алишер Навоий ижодида жаҳолатга барҳам берувчи куч сифатида илмни улуғлаш йўналиши етакчилик қилади. Шунинг учун шоир бадий қаҳрамонларини ёшликдан илмга чанқоқ, ҳунарға иштиёқманд кишилар сифатида тавсифлайди. Жумладан, Фарҳод тўғрисида шундай ёзади:

*Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм⁶.*

Алишер Навоий инсон ҳаётининг моҳияти ҳақида

⁴ Терещенко А.Г. К вопросу о методологии изучения социальной адаптации личности в кризисном обществе // Сибирский психологический журнал. – Иркутск: 2005. – №5. – С.27.

⁵ Навоий А. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. 7 т. – Т.: Фан. 1991. Ғафур Ғулом. 1989. – Б.256.

⁶ Навоий А. Хамса: Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 томлик. 8 т. –Т.: Фан. 1991. – Б.74.

фикр юритар экан, умр муваққатлиги туфайли унинг хайрли самараси ҳақида қайғурмоқ кераклигини алоҳида таъкидлайди. Мутафаккир “Камол эт касбким” деб даъват қилганида комил инсонга хос ижобий хусусиятларни назарда тутди:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ⁷.*

Мутафаккир эл-юрт бахт-саодати ва камолотини ақл-идрок ва илм- маърифатда кўради:

*Илми дин касб қилки, суд эрмас,
Чарх мушкиллариини ҳал қилмоқ.
Лекин ул илм доғи наф этмас,
Билибон бўлмаса амал қилмоқ⁸.*

Инсон камолоти касб-хунар эгаллаб, уни такомилга етказиш, илм йўлида машаққат чекиб, маърифатли бўлиш, табиатини тоза сақлаб, хулқини гўзал қилишни назарда тутди. Мутафаккир фикрича, инсон комиллиги негизида илм олиш ва унга қатъий амал қилиш ётади. Илм диний ва дунёвий билимлар уйғунлигида намоён бўлади. Кишилиқ цивилизацияси тараққиётига катта ҳисса қўшган аксарият улуғ аждодларимиз диний ва дунёвий билимларни чуқур ўрганиб, ҳар икки йўналишда бирдек самарали ижод қилган. Айни бу жиҳат баркамол авлодни тарбиялашда инсоният

⁷ Навоий А. Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 томлик. 3 т. – Т.: Фан. 1988. – Б.529.

⁸ Навоий А. Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20 томлик. 5 т. – Т.: Фан. 1990. – Б.510.

яратган жами эзгу қадриятлардан самарали фойдаланиш кераклигини кўрсатади. Ҳодиса ва жараёнларга кўп муқобилли, нозиклиқ ёндашув синергетик методологиянинг тадқиқот усуллари, уйғунлик, яхлитлик ва ҳамжиҳатлик эса тадқиқот объектларидан ҳисобланади.

Инсонга танлаш имконияти берилганда эса, у табиатан мавжуд қарорлардан энг кам куч талаб қиладиган осонини танлашга ҳаракат қилади. Аммо тараққиётнинг мавжуд муқобилларидан қайси бири танланишини омма онгидаги устувор ижтимоий қадриятлар белгилаб беради⁹. Миллий ва умуминсоний қадриятларга юксак ҳурмат руҳида тарбияланган инсон ҳар қандай вазиятда ҳам бурч ва мажбуриятларига мос иш тутати.

Ҳар қандай мураккаб реалликнинг ўз тузилмаси, ривожланиш қонуниятлари бўлиб, синергетик методология тартибсизликдаги тартибни, мураккабликдаги оддийликни кўриш имконини беради. Буни Алишер Навоий ҳикматлари мисолида айтадиган бўлсак:

*Жаҳл аҳли бирла, кимгаки улфат бўлғай,
Ул улфати ичра юз минг офат бўлғай*¹⁰.

Навоий ушбу мисралар орқали инсонларни жоҳил кишилар билан дўст ва улфат бўлишдан огоҳ этиб, улардан юз минг офат етиши мумкинлигини ва бунинг чораси улардан йироқ бўлиш ва ақл билан иш тутиш эканини айтиб, тартибсизликда тартиб ўрнатишнинг содда йўлини кўрсатади. Чунки қайта алоқа тамойилига мувофиқ,

⁹ Терещенко А.Г. К вопросу о методологии изучения социальной адаптации личности в кризисном обществе // Сибирский психологический журнал. – Иркутск: 2005. – №5. – С.30.

¹⁰ Навоий А. Ҳикматлар. Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи Муталлибов С. – Т.: Ғафур Ғулом. 1968. – Б.15.

ижтимоий актордаги ғзаб, жаҳл, зўравонлик унга жавобан
янада кучлироқ тажовузни келтириб чиқариши¹¹ оқибатида
ёвузликлар содир бўлишини яхши англаган мутафаккир
шундай ёзади:

*Кишига неча келса мушкул ҳол,
Ҳикмату ақл анга эрур ҳалол.
Кесак отқонга чекар юмруқ,
Тўни йиртуқ дурур, сақоли юлуқ¹².*

Объектив реалликни идеал нормативларига мос равишда
янгилаш қадрият тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, қадрият
– бу идеалнинг прагматик аспектини моддий тимсолидир.
Исталган конкрет бир жамиятнинг қадриятлар тизими
ўша жамиятнинг маданияти даражасига боғлиқ бўлади.
Маданият равнақи ва гуллаб яшнаши оддий аттракторга
тортилиш (хаосдан янги тартибга ўтиш) билан, маданий
тушкунлик эса ғалати аттракторга томон ҳаракатланиш
орқали содир бўлади. Алишер Навоий хайр-саховатга тўла
ибратли ҳаёти ва фаолияти, эзгу ҳикмат сингдирилган
асарлари билан ўзини буюк аттрактор сифатида намоён
этади.

*Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур¹³.*

Аслида ҳар бир инсон – бир олам. Буюк шоир бун
жуда чиройли таърифлаб, “Ўн саккиз минг олам ошуби”

¹¹ Морен Э. Метод. Природа Природы. Перевод с французского Е.Н.Князевой. –М.: Прогресс-Традиция. 2005. – С.17.

¹² Навоий А. Махбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия. МАТ. 20 томлик. 14 т. – Т.: 1998. – Б.109.

¹³ Навоий А. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20 томлик. 5 т... – Б.119-120.

инсон эканини ёзади. “Ошуб” сўзи ғавғо, тўполон, деган маъноларни англатади. Демак, бунда ўн саккиз минг олам ғавғосини енгган киши комил инсондир, деган талқин бор¹⁴.

Навоий инсонда илоҳий етукликни, илоҳда инсоний гўзалликни кўра олган. Мутафаккир ўзи сиғинган илоҳий кудрат, навқиронлик, баркамоллик, ҳайратомуз синоатни, жисмоний ва ақлий тенгсизликни йигитлар сиймосида тажассум эттирган бўлса, ажаб эмас. Ҳар қалай, асарга ўн саккиз минг оламни мушоҳада этишга қодир, ўн саккиз минг олам дарди билан яшайдиган, ақлу заковати ўн саккиз минг олам тилсимларини еча оладиган, ўн саккиз ёшли инсон сиймоси сабаб бўлган. Эҳтимол, бу Навоий орзу қилган комил инсондир. Эсли-хушли, заковатли, ғайрат-шижоатли замондош йигит-қизлар олдида шундай улкан муаммо, вазифа, орзу ва мақсадлар турадики, уларни кўлами ва салмоғи ўн саккиз минг олам ошубидан кам эмас. Чинакам инсон учун ўн саккиз ёш – шундай масъулиятли даврдир¹⁵.

Алишер Навоий инсонни мукаррам зот, ўн саккиз минг оламнинг соҳиби деб улуғлайди, унинг зиммасига улкан масъулият юклайди.

¹⁴ Низом Т. “Ўн саккиз минг олам”ми? // [Электрон ресурс] <https://hidoyat.uz/9497> (Мурожаат санаси: 18.10.2022).

¹⁵ Жумахўжа Н. Ўн саккиз ёш ҳайратлари // [Электрон ресурс] <https://m.facebook.com/ziyouzcom/photos/a.373223226097960/422685454485070/> (Мурожаат санаси: 18.10.2022).

ДИНИЙ ТАФАККУР ЭВОЛЮЦИЯСИ: ИСЛОМИЙ ДУНЁҚАРАШ ВА ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ

Жонибек ЖУМАЕВ,
*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими*

Маълумки, дин инсонлар юриш-туришини тузатиш, кишиларнинг маънавий-ахлоқий, ички ва ташқи дунёсини тарбиялаш, жамият ахлоқий норма ва қоидасини ишлаб чиқишда концепция вазифасини бажаради. Шу ўринда, ислом дини ва ислом тафаккурини кишилик жамиятининг маънавий ва ахлоқий тараққиётига қўшаётган ҳиссасига тўхталиб ўтамиз.

Барча яхшиликлар, эзгу амалларни кесувчи бўлган иллатлар ғоятда кўпдир. Ислом ахлоқшунослиги мана шу иллатларга қарши курашади ва инсон фазилатларини юксак даражага кўтаришга ҳаракат қилади. Масалан, ҳасадгўйлик илллати кишининг ички дунёсини заҳарловчи, унинг ўй-хаёлларини йўлдан урувчи тузалмас дард сингаридир. Худога, қиёматга ва охиратга иймон келтирган банда ўзини ҳасад ўтида ёқмайди, аланга олмасдан олдин уни ўчиради. Чунки Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В) мусулмон умматини: **“Ҳасадчи мендан эмас”**, деб огоҳлантирганлар. Яна бир ҳадиси шарифда: **“Мўмин ҳавас қилади, мунофиқ эса ҳасад”**, дейилган. Абу Довуд ва Ибн Можа ривоятида Пайғамбаримиз алайҳиссалом: **“Олов ўтинни “егани”дек ҳасад ҳасанот (яхшилик)ларни ейди”**, деганлар¹. Ислом

¹ Юнусхон ўғли Одилхон қори. Эзгулик кушандаси. – Т.: Шарқ. 2018. – Б.5-6.

таълимотини чуқур ўрганар эканмиз, унда қўлланаётган ҳар қандай тушунча ёки сўз алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳар бир мўмин киши мусулмон бўлиши мумкин, аммо ҳамма мусулмон ҳам мўмин бўла олмайди. Бу тўғрида Пайғамбаримиздан қуйидаги ҳадис айтилган: саҳобалардан Саъд ибн Абу Ваққос: **“Эй Аллоҳнинг Расули! (Мўминларга бериладиган моллардан) фалончига бериб, фалон кишига бермадингиз? Ҳолбуки, у ҳам мўмин эди”, деганида Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи ва саллам: “Уни мўмин эмас, мусулмон дегин”,** дедилар.

Исломиё тафаккурнинг вужудга келиши ва уни жоҳилия давридаги қонунлардан рози бўлиб, бундан ўз манфаати йўлида фойдаланган жоҳиллар устун бўлган жамиятда қарор топтириш осон иш эмас эди. Ислом жамоавийликни устун қўювчи, тенглик, ҳурфикрлилик, инсонпарварлик ва ҳақчилликни олий мақомга кўтарувчи муқаддас диндир. Жоҳилия даврида “фарр” соҳибининг ҳукми мутлақ бўлган ва унга ҳеч ким эътироз билдира олмаган. “Халқ ҳукми”, “халқ иродаси” деган тушунчалар ўша давр учун нотаниш. Ислом эътиқоди бу қарашларни тубдан янгилади. Қуръони каримда инсоннинг ердаги халифа экани қайта-қайта таъкидланиб, тавҳид эътиқодини қабул қилганлар ўзаро тенг, биродар деб қабул қилинди. Мусулмонлар жамоаси маъносини билдирувчи “умма” тушунчаси шаклланди. Унинг ҳеч бир аъзоси Аллоҳ олдида ўзгалардан ортик имтиёзга эга эмас эди. Албатта, “умма”нинг моҳияти бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда ҳам тўлиқ англаб етилгани йўқ. Исломдаги умма тушунчаси аста-секин теранлашиб, маънавий, сиёсий ҳаётдаги қатор ўзгаришлар натижасида VIII асрнинг иккинчи ярми – IX асрнинг бошларида минтақада ягона миллат шаклланди.

Пайғамбаримиздан қолган ҳадиси шарифлар ҳам ислом

оламида Қуръони каримдан кейинги ўринда туради. Ундаги ҳар бир жумла рационаллик ва диний тафаккурдан далолат бериб, ахлоқий дунёқарашни сайқаллаш ва асраб қолишга даъват этади. Хусусан, бир ҳадисда кишиларнинг қандай яшаши кераклиги куйидагича келтирилади: *“Сизга насиҳатларим шулардан иборатки, аввало, Аллоҳга тақвода бўлинг, чунки тақво барча ҳайрли ишларнинг бошидир. Қуръон тиловати ва Аллоҳнинг зикрида бардавом бўлинг, зеро, зикр сиз учун осмонда шуҳрат, ер юзидан нурдир. Доимо ҳомушлик ва сукутда бўлинг, ҳақ сўзни айтишдагина жим турманг. Шунда шайтонни қувган бўласиз. Ҳамда динингиз учун тўғри иш тутган бўласиз. Кўп кулишликдан сақланинг, чунки серкулгилик қалбни ўлдиради ва юзнинг нурини ўчиради... Мискинларни дўст тутиб, улар билан бирга ўтиринг, молу дунё ва илм юзасидан ўзингиздан наст одамларга боқинг, аммо бу жиҳатдан ўзингиздан юқори одамларга қараманг, акс ҳолда Аллоҳнинг сизга берган неъматларига шукур қилмаган бўласиз. Қариндошларингизга силаи раҳмда бўлинг, гарчи улар узилишиб кетган бўлса ҳам. Аччиқ бўлса-да, ҳақ сўзни сўзланг. Аллоҳ йўлида маломат этгувчиларнинг маломатидан қўрқманг. Одамлардаги айбларни гапиришликдан ўз айбингиз тўсиб турсин. Уларга ўзингиз ҳам қиладиган ишларга ғзаб қилманг. Учта сифатга эга бўлган киши айбли ҳисобланур:*

- ўзидаги айбларни кўрмай, ўзгалардагини кўрса;
- ўзида ҳам бор (айбли) ишда бошқаларни ҳам айблаб, устидан кулса;

- суҳбатдошига азият берса.

Эй Абу Зарр тадбиркорликдек ақл йўқ, таъмасизликдек тақво йўқ, яхши хулқдек олий насаб йўқ²”.

² Шайх Абдулазиз Мансур. Минг бир ҳадис. – Т.: Ғофур Ғулом. 2017. – Б.101-102.

Исломиё тафаккур дунёнинг ўзгаришига, унинг тараққиётига ўз таъсирини ўтказиб келмоқда. Ўрта асрларда кишилик жамиятининг ривожланишига ўзининг юксак илмий мероси билан ҳисса қўшган алломалар, қомусий олимларнинг барчаси мусулмон бўлган. Бу ўринда ислом илм дини эканини эслатиш жоиздир. Ислом ҳазораси ўзининг кенг қамровлиги, изчиллиги ва креативлиги билан ажралиб туради.

“Цивилизация” сўзи араб тилида “тамаддун” (ҳазора) маъносини англатади ва шаҳарлик мазмунини беради. “Тамаддун” сўзи ҳам луғатда “шаҳарда муқим яшамок” маъносини англатади. Арабларда “Фалончи ҳазорий, фалончи бадавий”, деган сўзлар бор бўлиб, “бадавий” деганда саҳрода, шаҳардан узоқда истиқомат қиладиганга, “ҳазорий” эса бу тушунчанинг аксидир. Кейинроқ “тамаддун” ўзаро қўмак ва ёрдамлашиш асосида шаҳардаги ҳаёт тарзи тушуниланган. Шунингдек, шахс сабабли пайдо бўлган, ижтимоий ҳаётнинг турли тармоқларида ривожланган билимлар, маънавият, ижтимоий, сиёсий, маданият, шунингдек, давлатнинг ҳар хил соҳаларида маълумот ва фикр алмашинуви тушуниланган.

Тамаддун ҳақида Ибн Халдун қуйидагича фикр билдиради: “Инсон ҳаётида зарур бўладиган нарсаларга қўшимча саналган ҳолатлар бўлиб, у ижтимоий ва моддий маданият, фаровонлик қабиларда кўринади”³. Ислом тамаддуни кишиларни тенгликка чорлайди. Бу эса ислом ҳазорасининг инсоний томонларидан биридир. Пайғамбаримизнинг “инсонлар одамдан, одам эса тупроқдан яралгандир. Арабнинг ажамга, оқнинг қорага тақводан бошқа ҳеч бир устунлиги йўқдир”, деб Қурайш қабиласи олдида таъкидлаган сўзларидан ислом негизида тенглик ва

³ Аҳмад Шалабий. Тарих ал-ҳазора ал-исламия. – Қоҳира: Мактабату ваҳба. 2012.

бағрикенглик тамойиллари борлигини билиш мумкин.

Исломий тафаккурда яхши кишиларнинг сифатлари ҳақида турли оятлар ва ҳадислар келтирилади. Масалан, минг бир ҳадис китобидаги 537-ҳадисда қуйидагилар келтирилади: *“Нуқсонсиз бўла туриб камтарин, ўзини ўта мискин тутмаган ҳолда паст тутувчи, ҳалол йўл билан тўплаган молларидан эҳсон қилувчи, иффатли, илму ҳикмат аҳли билан аралашиб юрадиган, мискин ва бечораларга раҳму шафқат қиладиган одамга кўп яхшиликлар бўлур. Ўзини камтар олиб юрувчи, ҳалол касб қилувчи, қалби пок, кўриниши ёқимли, одамларга ўз ёмонлигини етказмай юрадиган кишиларга нақадар яхши! Илмига амал қиладиган, ортиқча дунёсидан хайр-эҳсон қиладиган, беҳуда гапдан тилини тиядиган кишилар нақадар яхши кишилардир”*⁴.

Биз юқорида ҳадислардан кўплаб намуналар келтирдик. Ушбу ҳадисларни тўплаган муҳаддис олим Имом Бухорийнинг мероси муқаддас китоблар сифатида қаралади. “Имом Бухорий тўплаган ҳадисларда, – деб ёзади Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ, – нафақат Ислом дини таълимотига оид қоидалар акс эттирилган, балки меҳр-муҳаббат, ҳалоллик-поклик, сазолик, ота-она, катталарга ҳурмат, етим-есир, бева-бечораларга мурувват, меҳнатсеварлик, ватанга муҳаббат каби олийжаноб инсоний фазилатлар ҳам етарлича баён қилинган”⁵.

Инсон борлиқ, жамият ва унинг ахлоқий таянчлари, диннинг ахлоқий тамойиллари ҳақида турли таълимотни ишлаб чиқди ва уни амалиётга жорий қила бошлади. Тасаввуф ана шундай таълимотлардан бири бўлди. Инсонлар Аллоҳ таоло томонидан яратилган мавжудот бўлиб, У билан аҳду паймон қилган. Дунёга келгач, моддий оламнинг

⁴ Шайх Абдулазиз Мансур. Минг бир ҳадис. – Т.: Ғофур Ғулом. 2017 – Б.184.

⁵ Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти. – Т.: Шарқ. 2005 – Б.49.

ташвишлари, ўткинчи ҳавасга берилиб, келишган аҳдларини ёддан чиқармоқда. Шунингдек, қалбида Аллоҳдан бошқа нарсага меҳр қўйиб, яширин ёки очиқ ширкка йўл қўймоқда. Шу нуқтаи назар билан ёндашадиган бўлсак, тасаввуфнинг бош ғояси ва мақсади – “Инсонга Аллоҳ билан қилган аҳду паймонни эслатиш, унинг зарурати ва сирларидан хабар бериш ва унинг фитратида мавжуд бўлган Аллоҳга эришмоқ орзусини бу дунёдаёқ рўёбга чиқармоқ йўллари кўрсатишдан иборатдир⁶. Дарҳақиқат, Пайғамбаримиз ҳаётлик пайтларида бирор кишида савол туғиладиган бўлса, келиб саволига жавоб топиши мумкин эди. Лекин, У Зотдан кейин ҳам умматлар орасида саволлар пайдо бўлди ва уларга Қуръони карим ва ҳадислардан жавоб топилди. Муҳаддислар, мутафаккирлар, мутакаллимлар ва уламолар бу ишларни ўз зиммасига олди. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, тасаввуф таълимоти Пайғамбаримиз ҳаётлиги вақтидан бошлаб юзага келган.

Тасаввуф илмининг негизи Пайғамбаримиз ҳаётлигида пайдо бўлган ва тасаввуфнинг барча тариқатлари ўзини айнан Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В) ҳазратлари билан боғлайди. Пайғамбаримиз таълимоти оддий тилда илми сафина – китобий билим ва илми сийна – дилдаги билим деб аталади. Биринчиси уламоларнинг доктринал таълимотида бўлса, иккинчиси сўфийларнинг қатъий эзотерик, мистик таълимотида мужассамлашган⁷.

Дунё илм фанида тасаввуфнинг тури ва йўналиши кўп. Яҳудий тасаввуфи, христиан тасаввуфи, буддавийлик тасаввуфи. Ислом тасаввуфи қолганларидан Қуръон ва ҳадисларга асослангани билан фарқланади. Бу эса унинг жиросини ва мазмунини янада бойитади. Чунки илоҳийлик

⁶ Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиқлол. 1999. – Б.20.

⁷ Субхан Джон А. Суфизм. Его святыи и святыни. –М.: – С.П. 2005. – С.11.

ҳисси билан бойитилган таълимот инсонга ижобий таъсир этади.

Тасаввуф таълимоти диний тафаккурни ривожлантириш воситаси ҳисобланади. Бу таълимотини ўрганишимиздан мақсад:

Биринчидан, тасаввуф таълимоти куйидаги илмлар билан бойитилган, яъни мистик, эстетик, маънавий ва ахлоқий. Чунки диний тафаккурнинг шаклланишида мистик билимлар муҳим аҳамият касб этади;

Иккинчидан, тасаввуф таълимоти ислом дини ғояларини оддий кишилар жамоаси учун содда тилда билан тушунтириб берган;

Учинчидан, руҳ ва жон бирлиги, ботиний фазилатларни шакллантириш, қалб гўзаллигига эришиш, нафси жиловлаш каби ғоялар билан бойитилган.

Тасаввуф ғоялари сарчашмалари ҳисобланган сўфийлар ҳақида сўз юритганда, биринчи сўфийлар ким эди деган саволга ҳам турлича жавоблар мавжуд. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” асарида келтирилишича, биринчи сўфий киши Одам алайҳиссаломнинг ўғли Шиш деган киши бўлган. У оқ пўстин кийиб юргани учун ҳам шу номни олган эди. Шу тоифага ўзини мансуб деб билганларни сўфийлар деб аташган. Алишер Навоийнинг “Насоимул муҳаббат мин шамоилул футувват” асарида эса Увайс Қараний тилга олинган бўлиб, у киши Муҳаммад (С.А.В) нинг замондошлари бўлган.

Абдурахмон Жомийнинг “Нафоҳат ул-унс мин Ҳазарот ул-қудс”да сўфий сифатида Абдуҳошим Куфий тилга олинади⁸.

Тасаввуфда тариқатларнинг кўплиги эътирозларга сабаб бўлмайди. Чунки Аллоҳга олиб борадиган йўллар банданинг нафас саноғичадир. Шу ўринда тасаввуф

⁸ Комилов Нажмиддин. Тасаввуф. – Т.: Мовроуннаҳр. 2009. – Б.447.

таълимотининг мақсади ва у илгари сурадиган ғоялар ҳақида фикр юритсак. Зеро, бу ғоялар бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

Аллоҳни бандаларга севдирмоқлик осон ишдир. Лекин, бандаларни Аллоҳга севдирмоқлик қандай бўлади. Чунки бандаларни Аллоҳга мактаб севдириб бўлмайди. Банда битмас фазилатлар эгаси, чексиз муҳаббат ва қудрат соҳиби эмаски, уни Аллоҳ севса. Аллоҳ таоло қуйидагича амр этади:

“Айтинг (эй Муҳаммад!): “Агар Аллоҳни севсангиз, менга эргашингиз. Шунда Аллоҳ сизларни севади ва гуноҳларингизни мағфират этади. Аллоҳ кечиргувчи ва раҳмлидир” (Оли Имрон, 31-оят)”⁹. Дарҳақиқат, Аллоҳ кечиргувчи ва раҳмли Зотдир. Аллоҳни севиш орқали У амр қилганларга итоатда бўлишимиз лозим. Чунки Аллоҳга таъма қилиб бўлмайди.

Робия Адвия (714–801) исмли сўфий аёл қуйидагича нола қилар эди: “Эй Парвардигорим, эй Ёри азиз, агар жаннатинг таъмаида тоат қиладиган бўлсам, жаннатингдан бенасиб эт, агар дўзахингдан кўрқиб ибодат қиладиган бўлсам, мени дўзах ўтида қуйдир – минг-минг розиман! Аммо агар Сенинг жамолингни деб тунларни бедор ўтказар эканман, ёлвораман, мени жамолингдан маҳрум этма!”¹⁰. Юқоридаги илтижо замирида тасаввуф таълимотининг ғоя ва мақсади мужассамлашган, десак хато бўлмайди. Зеро, ҳақиқий муҳаббатга таъма қилинмайди. Илоҳий ишқ эгалари итоатни муҳаббат билан қарши олади.

Демак, Аллоҳни севиш орқали яхшиликка интилиш мумкин. Тасаввуф таълимотидаги сўфийлар бунини қалбан ҳис этган. Илоҳий ишқ инсонни муҳим ишлар қилишга ундайди. Нафснинг ҳар қандай орзуларини жиловлайди.

⁹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафатул кулуб (Қалблар кашфиёти), – Т.: Ғофур Ғулом. 2018. – Б.38.

¹⁰ Комилов Н. Тасаввуф. –Т.: ТошДШИ. 2006. – Б.3.

Банданинг Аллоҳга суюкли бўлиш йўли шу каби ишлардан бошланади. Шу ўринда айтишимиз керакки, тасаввуф худога қўшилиш ёки худо билан бирлашиш тўғрисидаги таълимот эмас, балки худони билиш ва унга етишиш ҳақидаги таълимотдир.

Тасаввуф Қуръондан куч олади. Яъни тасаввуфда мавжуд бўлган қарашларнинг барчаси Қуръондаги оятлар билан далилланади. Бу ҳодисани барча муаллифларнинг ижодида кўришимиз мумкин.

Илм эгалари бўлган олимлар ислом динида қадрланади. Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В): ***“Инсонларнинг энг фазилятлиси мўмин олимлардир, улар жамиятда бирор нарсага эҳтиёж тугилса, уни қондиришда фойда келтирадилар, агар эҳтиёж бўлмаса, руҳингизни бойитадилар”***, дедилар. Бундан кўринадики, илм эгалари ислом динида ғоятда қадрлидир. Инсонни икки нарса ҳалок қилиши мумкин: бири илмсизлик, иккинчиси мол-давлатга ўчлик. Имом Шофеъий бундай дейди: “Ким Қуръонни ўрганса, қадри ортади. Ким фикҳни ўрганса, ҳурмати ошади. Ким ҳадис ўрганса, ҳужжати кучли бўлади. Ким ҳисобни ўрганса, фикри ёрқинлашади. Ким ажойиб нарсаларни ўрганса, юмшоқ табиатли бўлади. Ким нафсини тия олмаса, илми унга фойда бермайди”¹¹. Тасаввуф таълимоти ҳам айнан нафсни жиловлаш, мол-давлатга ўчлик устидан ҳукм ўтказиш каби ғояларни илгари суради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тасаввуф таълимоти “фикҳи ботин” бўлиб хизмат қилади. Инсоннинг ботинида Аллоҳни топиш ва Унинг ризосига эга бўлиш, ахлоқий фазилатларни шакллантириш учун амал қилиниши керак бўлган қоидаларни ўргатадиган таълимотдир.

¹¹ Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафатул кулуб (Қалблар кашфиёти), –Т.: Ғофур Ғулом. 2018. – Б.442.

XX АСР БОШЛАРИДА САМАРҚАНД ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Сухроб ЭРГАШЕВ,

*Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази илмий ходими*

Жамият ҳаётининг турли соҳаларини тадқиқ қилиш ижтимоий фан соҳа вакиллари олдидаги энг муҳим вазифа бўлган. XX аср бошлари Туркистон таълим тизимидаги ўзгаришлар ҳам кўпчилиكنинг диққатини тортган. Туркистоннинг ҳар бир вилояти мисолида маориф тизимидаги ўзгаришларни таҳлил қилиш, ўлка тарихини янада кенгрок ўрганишга хизмат қилади.

Юртимизнинг ҳар бир ҳудудида, хусусан, Самарқанд вилоятида ҳам анъанавий таълим муассасалари фаолият олиб борган. Чор империяси тизимида эски мактаб ва мадрасалар билан бирга, рус мактаблари қурилиши кўпайтирилган. Бу типдаги мактаблар орқали аҳоли орасида рус тили ва маданиятини кенг ёйиш ишлари амалга оширилган. 1899 йил Самарқанд вилоятида мавжуд таълим муассасалари сони 1675 та (31 та мадраса, 615 та эски мактаб) ни ташкил этган¹. 1899 йил вилоятда умумий таълим олувчилар сони 16682 киши бўлса, 1905 йилда ўқувчилар 21627 кишини ташкил этган². 1905 йилда жами 1891 та таълим муассасаларидан 91 таси мадраса, 1755 таси

¹ Обзор Самаркандской области за 1899 год. Издание Самаркандского областного Статистического Комитета. –Самарканд: Товарищества. 1902. – С.144.

² Обзор Самаркандской области за 1908 год. Издание Самаркандского областного Статистического Комитета. – Тошкент: Среднеазиатская Жизнь. 1906. – С.109.

мактаб ҳисобланган. Шу йили рус таълим муассасаларида 2088 нафар, маҳаллий (туземный) мактабларда 19539 нафар ўқувчи таълим олган. 1904 йилга нисбатан муассасалар сони 110 тага ошгани ҳолда, иккала жинс ўқувчилари сони 852 нафарга кўпайган.

Туркистон ўлкасининг бошқа вилоятлари каби Самарқандда ҳам ўқувчилар таркиби ва таълим муассасалари сони йилдан йилга ошгани кузатилади. 1905-1910 ўқув йилини бир-бири билан таққослаган ҳолда ўқувчилар таркибини ўргансак, аҳоли орасида илм олишга рағбат доимо ўсгани кўзга ташланади. Бу ҳолатни 1910 йилда Самарқанд вилояти маориф тизимида таълим муассасалари 2177 тани ташкил этгани ва жами 23861 нафар (шундан 1929 нафар қиз) болалар ўқиш билан банд бўлганидан ҳам кузатиш мумкин³.

Таълим муассасалари 1905 йилга нисбатан 286 тага, ўқувчилар сони 4322 кишига кўпайган. Аммо рус ва маҳаллий таълим тизимида фарқ нисбати ажралиб туради. Масалан, 1910 ўқув йили рус ўқув муассасаларида ўқувчилар жами 2606 киши бўлиб, 1905 йилга нисбатан 518 кишига кўпайган. Маҳаллий аҳоли 20142 киши (1910 ўқув йили) бўлиб, 1905 йилга нисбатан атиги 603 кишига кўпайган.

Маълумки, октябринкилобидан сўнг, 1918 йил 23-январда совет ҳукумати черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш тўғрисида фармонни қабул қилган. Фармонга кўра, диний таълим билан боғлиқ мавзулар таълим тизимидан чиқарилади. Бу маданий инқилобнинг асосий вазифаси сифатида “Совет фуқароларининг шахсий эътиқодига марксистик-ленинистик мафкура тамойилларини киритиш” эканини яққол намоён этади. Совет ҳукумати шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият барпо этишга

³ Обзор Самаркандской области за 1908 год. Издание Самаркандского областного Статистического Комитета. – Самарканд: Товарищества. 1912. – С.64-67.

киришган. Ҳатто совет ҳукумати социалистик маданий революция озгина вақт давом этадиган иш бўлмай, балки социалистик маданиятни барпо қилиш ва ривожлантириш узоқ давом этадиган жараён эканини чуқур англаган⁴.

“Маориф ва ўқитувчи” ижтимоий-сиёсий илмий журнал орқали совет ҳукумати тарғиботчилари: “Дин-эксплуататорлар синфи томонидан меҳнаткашларни эзиш учун курул бўлганидан, пролетариат синфининг синфий мактаби бўлгон. Шўро мактаби динга юқоридагига том динга қарши асосда қарағони ҳолда буржуазия мактаб ёш ўсмирларни диний тарбия билан заҳарлашга катта аҳамият берадир. Синфий кураш ҳамма тарафда кескинлашган ва чуқурлашгани сари буржуазия меҳнаткашларни дин билан заҳарламак учун яна ҳам кўпроқ урунодир”, деб барчани янги социалистик ғояга даъват этган⁵. 1919 ўқув йили Самарқанд шаҳри мактабларида таҳсил олаётган жами 6533 нафар (шундан 1818 нафари қиз) ўқувчилар ҳам социалистик ғоя доирасида таълим-тарбияга йўналтирилган⁶.

1. Руслар шахри	Қатнашувчилар сони		
Рус мактаблари	Ўғил болалар	Қизлар	Жами
1-босқич	668	693	1361
2- босқич	675	581	1256
3- босқич	103	90	193
Намунавий мактаб	68	56	124
Ҳунармандчилик мактаби	52	-	52
Боғдорчилик мактаби	145	55	200
Миллий мактаблар	437	160	597
1 ва 2-сон болалар боғчаси	105	105	210

⁴ Арнольдов А.И. Коммунизм ва маданият. – Т.: “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” ва “Ўзбекистони Сурх” бирлашган нашриёти. 1961. – Б.6.

⁵ “Маориф ва ўқитувчи” ижтимоий-сиёсий, таълим-тарбиявий, адабий, фанний, илмий журнал. 2-3 сон. – Самарқанд: 1929. – Б.25.

⁶ Самарқанд вилоят архиви. Фонд-104, Опис-1. ед.хр -61.

Жами:	2253	1740	3993
Маҳаллий шаҳар	Ўғил болалар	Қизлар	Жами
Маҳаллий мактаб	2371	49	2420
Яҳудий мактаб №1	91	29	120
Жами:	2462	78	2540
Жами биргаликда:	4715	1818	6533

1923 йил Маориф Халқ Комиссарлиги таркибида қайта ташкил этилган Бош Вақф бошқармаси барча анъанавий таълим муассасаларини босқичма-босқич қайта рўйхатдан ўтказиш ишини амалга оширган. Рўйхатдан ўтган мадраса ва мактаблар советлаштирилиб, қайта очилган. Биргина Самарқандда 58 та мадраса ва 45 та мактаб рўйхатга олиниб, булардан 7 та мадраса, 13 та мактаб қайта ташкил этилган⁷. Бош Вақф Бошқармаси баъзи таълим муассасаларига ҳомийлик ишларини ҳам амалга оширган. Масалан, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида жойлашган вақф назоратидаги 1-босқич 5 та мактаб, 1 та намунавий мактаб ва 2 та интернат шулар жумласидан эди.

Бош Вақф Бошқармасининг Самарқанд вилояти бўйича бўлимлари мактаб ва мадрасаларни советлаштириш билан бирга, социалистик ғояни кенг тарғиб қилишга шароит ҳозирлаган. Мисол учун, жами 250 талаба Самарқанд, Хўжанд, Қўқон ва Тошкентда шу типдаги қисқа муддатли курсда қайта ўқитилиб, ишга йўналтирилган. Шунингдек, 1923 йил Самарқанд вилоятида шакллантирилган сиёсий ва маърифий ташкилотлар социалистик тарғибот ишларини олиб боришда муҳим ўрин тутган⁸.

⁷ Даниил Мелентьев. Роль главного вакфного Управления в советизации Мусульманского образования и становлении советской сети школ в Туркестане. Журнал: Исламологий. Том 8. №1. 2018.

⁸ Самарқанд вилоят архиви. Фонд 104, Опис 1 ед. хр 84.

Жой номи	Кутубхона	Сиёсий мактаб	Клублар	Марксистик тўғараклар	Сиёсий тўғараклар	Қизил чойхоналар	Дехқон уйи	Фуқаролик бўлими
Самар- қанд	3	1. Вокзалда 2. Комсо- молда 3. Парк олдида	10	1	5	2	1	10
Хўжанд уезди	3	1	1	-	1	5	-	4
Катта- қўрғон уезди	1	-	1	-	1	2	-	2
Жиззах уезди	1	-	2	-	2	-	-	4
Сулукта	-	-	-	-	2	-	-	2
Жами	8	4	14	1	11	9	1	22

1924 йил 1-апрелдан бошлаб советлаштирилган таълим муассасалари Маориф Халқ Комиссарлигининг ягона меҳнат мактаби программаси асосида машғулот ўта бошлаган⁹. Эски анъанавий таълимда педагогик иш Вақф бошқармаси дастури асосида шакллантирилиб, 50 фоиз дарс режаси диний ахлоқ ва Қуръон ўргатиш учун ажратилган. Советлаштирилган мактабларда эса 90 фоиз совет ўқитувчи ходимлари билан шакллантирилган. Мутахассисларни қайта тайёрлаш учун биргина Самарқандда 60 киши

⁹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркистане (1865-1924 г). – Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР. 1960. – С.450.

ва Каттақўрғонда 40 киши учун қисқа муддатли ўқув курслари ташкил этилган. Бу ўқув курсларида эски мактаб ўқитувчилари қайта ташкил этилган совет меҳнат мактабига тайёрланган. Бу ҳолат эски мактаб тизимини бутунлай тугатиб, социалистик маориф ва маданиятини тиклашда асосий восита бўлган.

Хуллас, XX аср бошида Туркистон ўлкасининг бошқа вилоятлари қатори Самарқанд миллий мактаб дастурида ўзгариш кузатилади. Ўлкада фаолият олиб борган Маориф Халқ Комиссарлигининг Бош Вақф бошқармаси бўлими ёрдамида эски мактаб ва мадрасалар тугатилган. Шунингдек, янги дастур асосида анъанавий таълим советлаштирилиб, социализм ғояси режали асосда жорий этилган.

БОБУР МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА АХЛОҚИЙ ВА СИЁСИЙ МАСАЛАЛАРНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Баҳромжон ҒОФУРОВ,
ГулДУ кафедра катта ўқитувчиси

Тарих ўтмишдан, бугунги кун ва келажакдан сўзлайди. Шу маънода ҳар бир миллат, халқ ва давлатнинг ўзига хос тарихи, бугунги куни ва келажаги бор. Бутун инсоният тарихига эътибор берадиган бўлсак, ўзининг ақл даҳоси билан ўтмишда шуҳрат қозонган буюк алломалар, барпо этган давлати, салтанати билан кўплаб халқлар ҳаётида фавқулодда муҳим роль ўйнаган. Шунингдек, ўз халқини нурли келажак сари етаклаб, адолатли жамият қуриш йўлида, ҳатто жонини фидо қилган атоқли давлат арбобларининг жаҳон миқёсида ўзига хос ўрин тутганини гувоҳи бўламиз.

Мирзо Бобур ҳам халқимиз маънавияти, илм-фани ривожини ҳамда ўзбек давлатчилиги тарихида ўчмас из қолдирган мана шундай забардаст ва буюк сиймоларимиздан бири эди. Унинг номини Ўзбекистон мустақиллигининг “олтин пойдевори” ни ташкил қилувчи мутафаккирлар: Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби буюк сиймоларимиз қаторига қўяр экан, Биринчи Президентимиз Ислом Каримов бу мутафаккир ва давлат арбобларимиз ўзбек халқининг миллий онги, миллий шаъни, фахр-ғурурини ташкил этади¹, деб кўрсатган эди.

¹ Каримов И.А. Халқимизнинг оташкалб фарзанди. Ўзбекистон: миллий истиқлол,

Заҳириддин Муҳаммад Бобур асос солган бобурийлар салтанати Ҳиндистондек улкан мамлакатни уч юз йилдан ортиқ вақт адл-инсоф ҳамда адолат билан бошқарди. Бунинг амалий натижаси ўлароқ нафақат Ҳинд халқининг, балки у ерда умргузаронлик қилган бошқа халқларнинг ҳам юксак ҳурмат эътиборига сазовор бўлди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бутун ҳаёти ва ижоди инсонпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган. Ҳаёти давомида илм аҳлига ҳомийлик қилган аллома илм-маърифатни юксак кадрлайди. Илмли бўлмоқ учун инсон ўзи ўрганишга киришган илм соҳасига ошно бўлмоғи, унга чин дилдан меҳр қўйиб ўрганмоғи, “илмга толиб” бўлмоғи керак, – деган фикрни илгари суради:

*Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ўрганали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак².*

Инсон ҳар доим, ҳар нафасда, ҳар қадамда ўз нафсини тия олиши кераклигини, Аллоҳ унга ато этган буюк неъмат – ақл ва тафаккур билан пухта ўйлаб иш юритиши лозимлигини шоир алоҳида таъкидлайди. Чунки нафс ва руҳ муносабатларида нафс хоҳишлари соф, тоза ва пок руҳнинг душмани бўлиб, унга акс таъсир кўрсатади:

*Нафсининг касбидур ҳаво-ю ҳавас,
Руҳ олдидадур булар ярамас,
Нафс душмани дурур, яқин билгил,
Дўстим бу сўзимни чин билгил³.*

Мутафаккир инсонга берилган ҳаёт деб аталмиш бу улуг

иктисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон. 1996. – Б.87-88.

² Бобур. Танланган асарлар. – Т. Ўқитувчи. 1976. – Б.72.

³ Хўжаев Ғ. Бобур – гуманист, маърифатпарвар. - Т. Ўқитувчи. 1983. – Б.17.

неъматнинг ўзига хос паст-баландликлари, қонуниятлари борлигини, вафо ва жафо, яхшилик ва ёмонлик ҳеч қачон жавобсиз қолмаслигини, ўзининг бутун моҳияти билан фалсафий мазмунга эга бу қарама-қарши тушунчалар доимо инсонни юксакликка, ҳаётсеварликка, яшаш учун курашга чорлашини, ҳар бир киши одамларга нисбатан яхши, самимий, очиқ кўнгил бўлишини, яхшилик қилиши лозимлигини алоҳида уқтириб ўтади:

*Бори элга яхшилиг қилгилки, мундин яхши йўқ,
Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиг!
Яхшилиг аҳли жаҳонда истама Бобур киби,
Ким, кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиг?!⁴*

Эзгу ниятли киши ҳеч қачон ёмонлик кўрмайди, унинг одамларга қилган яхшилиги, албатта, охир-оқибат муносиб тақдирланади, – дейди мутафаккир:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур,
Яхши киши кўрмагай ёмонлиг ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур⁵.*

Маълумки, улуғ бобомизнинг шоҳ асари “Бобурнома” бўлиб, ундан тарих, этнография, тилшунослик, адабиётшунослик, ўлкашунослик, этика, эстетика, фалсафа, сиёсатшунослик, география ва бошқа жуда кўп илм соҳалари бўйича асосий манбалардан бири сифатида фойдаланиш мумкин.

Бобур ўз асарига нисбатан “Вақоеъ” ва “Тарих” атамаларини ишлатган. Рубоийларининг бирида ўз шахсий ҳаёти, кўрган-билганларини ва руҳий кечинмаларини баён

⁴ Бобур. Девон. – Т.: Фан. 1994. – Б.32.

⁵ Бобур. Танланган асарлар. – Т.: Ўқитувчи. 1976. – Б.76.

этиб, шундай ёзади:

*Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдим,
Ҳар ким бу “Вақоеъ”ни ўқур билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдим⁶.*

Бобур ўзининг давлат сиёсатида қонунни ҳимоя қилиш, ҳуқуқ-тартибот муҳофазаси, ижтимоий адолатни таъминлашга Ўрта аср араб-мусулмон жамияти учун анъанавий диний-илоҳий, муқаддас мақом беради. Бобурнинг Фарғона, Самарқандда ҳам, унинг Кобул ва Шимолий Ҳиндистонда тузган давлатида ҳам ҳукмрон мавқе исломий, шаръий, сунний ҳанафий мазҳаби қонунчилик тизимига мансуб эди. Буни Бобурнинг буйруғи билан Шайх Зайн томонидан тузилган “Фикҳи Бобурий” ва Бобурнинг ўзи ёзган “Мубаййин” асари, унинг Фармонлари ва Ҳумоюнга “Васияти” каби манбаларнинг мазмун-моҳиятидан билиб олишимиз мумкин.

Айни пайтда қонунни ҳимоя қилиш, ҳуқуқ тартибот муҳофазаси ижтимоий адолатни амалга оширишда бир ўзи эмас, марказий ҳукумат Девонига кирадиган Дорул-қазо маҳкамаси, унинг тобеъ улус, ўлкалардаги қози-ул-куззотлари, вилоят, шаҳар, туманлар қозикалонлар маҳкамаси, шунингдек, Бобурнинг ўзи тайинлаган махсус улуғ Ҳожиблар қўл остидаги зиммийлар – насоролар, яҳудийлар, зардуштийлар, хиндлар ва бошқа қавмларнинг ўз суд-маҳкамалари орқали бошқарилган. Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Мирзо Бобур ўзининг оқилона давлат сиёсатида миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби умуминсоний ғояларга ҳам қатъий амал қилган.

⁶ Ўша асар. – Б.98.

“Бобурнома”да ҳар бир мамлакатнинг географик жойлашуви, унда истиқомат қилувчи халқлар, миллат ва элатларнинг тили, урф-одатлари, иқтисодиёти ва бошқаларга аниқ таъриф берилади. Масалан, Бобурнинг Фарғона давлати қавмий-миллий таркибида турклашиб кетган форс-тожик унсурлари “Сорт” номи остида “Бобурнома”да, Навоий асарларида ва бошқа тарихий манбаларда учрайди. Хусусан, Риштон, Марғилон минтақаси аҳолисининг миллий-қавмий таркиби нафақат туркийлардан, балки мазкур “Сорт” табақасидан ҳам иборат эди. “Эли сорттур ва муштзан ва пуршару-шўр элдур. Жангарилик расми Мовароуннаҳрда шоеъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур. Соҳиби “Ҳидоя” ҳам Марғиноннинг Рушдон отлиқ кентидиндур”⁷.

Форсий миллатидан Бобур биргина Панжоб Нижровидаги тожик қишлоқни ўз хотиротида қайд қилиб ўтган. “Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди”⁸.

Кобул, Афғонистоннинг этник, демографик, миллий таркиби ва диний этиқодлари таърифини Бобур қуйидаги мухтасар ва мумтоз хотиротларида қолдирган. Айниқса афғонларнинг саркашлиги, аммо ор-номуслилиги ва қатор ўзига хосликлари “Бобурнома”да ёрқин ифодаланган.

“Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атроқ ва аймақ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожии ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва нақдаридур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидаги тоғлар кофиристондур, мисли, Катур ва Габрак

⁷ Бобур. Бобурнома. – Т.: Юлдузча. 1989. – Б.7.

⁸ Ўша асар. – Б.228.

ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз килурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлғай”⁹.

Афғонистон, Кобул минтақасининг бу қадар аниқ, тўлиқ, лекин мухтасар, қисқа баёнда ифодаланган таърифи энг аниқ замонавий миллий-этник, этнографик, топографик, айниқса тил-лаҳжавий таркибига оид луғат, харита, маълумотномаларда ҳам учрамас даражада нодир ватаҳсинга сазовордир. Бу Бобурнинг ўзи эгаллаб, давлатини қурмоқчи бўлган Кобул, Афғонистон ва Хуросоннинг миллий-этник, диний лаҳжавий-тил таркиби, ўзига хослигини нақадар чуқур ўргангани, билгани, бу муаммоларга катта давлат масъулияти билан ёндошганини кўрсатади.

Бобур Мирзо ўз тасарруфида бўлган барча халқларнинг урф - одатлари, миллий анъаналари, тили, диний эътиқоди ва ижтимоий турмуш тарзига чуқур ҳурмат ҳамда эҳтиром билан муносабатда бўлди. Буни биз Бобурнинг турли миллат, тоифа, табақаларга муносабати, уларга нисбатан тутган катта давлат ижтимоий сиёсатининг қуйидаги бешта фундаментал принципида кўришимиз мумкин:

1) Мазҳаб ажратмай адл - инсоф, риоят муносабатида бўлиш;

2) Мол, тирик ҳайвон сўймаслик, туб жой ҳинд халқига риоят ва эҳсон муносабатида бўлиш;

3) Миллий - этник маъбудларни бузмаслик, эътиқодий бағрикенглик, ўзаро ишонч ва ҳурматда бўлиш;

4) Зулм ўрнига ислом, шариат адлу - инсофи, нашъу - намосини гуллаб яшнатиш;

⁹ Ўша асар. – Б.120.

5) Сунний ва шиа ихтилофларига йўл қўймаслик, раъияти ким бўлиши, қайси тоифага мансублигидан қатъий назар йил ўн икки ой унинг шахсий ҳаёти, аҳволи, таъминоти, кафолатини яратиш¹⁰.

Маълумки, Ҳинд халқи ўзининг қадимий миллий динлари бўлган сикхизм, ҳиндуизм, жайнизм ва бошқаларга эътиқод қилади. Турли динларнинг таъсир доираси кучли бўлган бу улкан мамлакатни бошқариш, унинг халқини ягона гоа атрофида бирлаштириш, одилona сиёсат олиб бориб, марказлашган буюк давлат барпо этиш ўша даврдаги тарихий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда ниҳоятда мушкул ва мураккаб иш эди. Лекин тафаккур олами ниҳоятда кенг, тадбиркор, шижоатли, шерюрак, мард ва баҳодир Бобур Мирзо бу мураккаб ишнинг уддасидан чиқа олди. Чунки диний бағрикенглик маълум маънода Бобур Мирзо ўша даврда олиб борган сиёсатининг устувор йўналишларидан бири эди.

Ватанпарварлик, ҳаётсеварлик, она-юрт, эл-улус олдидаги фарзандлик бурчи, шоҳлик масъулияти, доимо яхшилик, эзгулик, гўзаллик ва комилликка интилиш, дунёвий ҳамда диний илмларни ўрганиш, нафақат ўз халқига, балки тасарруфидаги бошқа элатларга ҳам чуқур ҳурмат - эътибор билан қараш Мирзо Бобур ҳаётининг мазмун-моҳиятини ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қисқа, лекин сермазмун умри давомида яратган асарлари ҳамда давлатчилик фаолияти билан ҳалқимизнинг маънавий камолоти юксалишига катта ҳисса қўшди. Шоир, олим, саркарда ва давлат раҳбари сифатида ўзининг бутун ҳаёти давомида инсонпарварлик, ҳалоллик, дўстлик,

¹⁰ Бу принциплар Бобурнинг 1528 йилда ўғли Ҳумоюнга қилган “Васияти”да ўз ифодасини топган эди.

адолат, имон-эътиқод, меҳнатсеварлик, севги-муҳаббат, ватанпарварлик каби илғор ва бунёдкор ғояларни илгари сурди. Бу алломанинг ўзига хос ҳаёт фалсафаси эди.

Ҳозирги пайтда кўп миллатли мамлакатимиз сиёсатининг устувор ғоялари бўлган Ватан равнақи, юрт тинчлиги, ижтимоий ҳамкорлик, халқфаровонлиги, қомилинсон, диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик ва ҳақозолар Мирзо Бобур ижодининг ва амалий фаолиятининг ҳам марказий ғояларидан бўлган. Шу маънода, Бобурнинг маънавий мероси айниқса бугунги Ўзбекистонда юз бераётган янгиликлар, ривожланиш ва юксалиш жараёнларида муҳим аҳамият касб этади.

Қолаверса, бизнинг фикримизча Мирзо Бобур ўзининг катта давлат сиёсатида амалга оширган юқоридаги каби ғоялар нафақат XV-XVI асрлар учун, балки кейинги даврлар учун ҳам, айниқса ҳозирги замон давлатлари ҳамда халқаро ташкилотлари учун ҳам дастуриламал вазифасини бажаради.

ЁШЛАРИМИЗ ОНГИГА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТНИ СИНГДИРИШ ОРҚАЛИ “ОММАВИЙ МАДАНИЯТ”НИНГ САЛБИЙ ОҚИБАТЛАРИДАН ҲИМОЯЛАШ

Эштемир ЖУМАЕВ,
*Қарши халқаро инновацион
университети катта ўқитувчиси*

Ўзида жуда чуқур ва кенг қамровли маъно-мазмунли мужассам этган бу тушунчага ҳар қайси маърифатли инсон ўзининг фалсафий ёндашуви, сиёсий қарашлари ва эътиқоди, онгу тафаккуридан келиб чиққан ҳолда ёндашади. “Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир”¹.

Маънавият – ахлоқ-одоб, ростгўйлик, виждон, ҳалоллик, самимият, иймон, эътиқод, ҳақиқат каби тушунчалар йиғиндисидир.

Авлод-аждодларимиз асрлар мобайнида интилиб келган маънавий ахлоқ, баркамоллик аввало, инсоннинг ўз-ўзини англаши бўлиб, у фақат таълим-тарбия орқалигина амалга оширилади. Ўз-ўзини англаш эса, бошқаларни англашга, демакки, дунёни англашга, унинг сир-асрорларини тушунишга йўл очади.

Халқимизнинг, миллатнинг маънавиятини соғлом-лаштириш бугунги кунда муҳим заруриятга айланди.

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият. 2008. – Б.19.

Бу вазифани амалга ошириш учун ҳар бир инсоннинг қалбини, туйғуларини, ҳиссиётларини тарбиялаш, уларни сергаклантириш, лоқайдликдан чиқариш лозим.

Маълумки, ўтмишни ўрганмай, келажакни яратиб бўлмайди. Халқнинг маданияти қанчалик қадимий бўлса, ўша халқнинг маънавий илдизи ҳам шунчалик чуқур бўлади. Зеро, ҳар қандай маданият, ахлоқ, урф-одатлар катта инсоний фаолият синовлари, ҳаётий тажрибалари асосида юзага келади ва авлоддан авлодга мерос қолади.

Халқимиз тарихи ва маданияти эса бир неча минг йиллар давомида шаклланиб, бойиб келмоқда. Бу эса бугунги қўлга киритган ютуқларимизнинг асосидир.

Мустақилликмаънавиятасосларини ўқувчиваталабаларга ўргатиш, таълим мазмунини эски усул билан ўқитиб бўлмаслиги ҳаммага аён бўлди. Бу борада асосий эътибор – ўқувчи-талабага қаратилиши керак. Ўқувчи-талабанинг дарсада фаоллиги, таълим жараёнида масъулиятни ҳис этиши кўп жиҳатдан ўқитувчининг ижодкорлигига боғлиқ. Ўқитувчи ўқиш учун муҳит, шароит, имконият яратади. Ўқувчи-талабанинг қобилиятига яраша билим беради.

Жаҳонмаданияти бешигини тебратган, башариятга бебаҳо тафаккур хазинасини, оламшумул билимлар қомусини қолдирган аجدодларимиз меросини чуқур ўрганмай туриб, бу вазифаларни амалга ошириб бўлмайди. Юқорида баён этилган мустақиллик маънавият асослари Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асари асосий мағзини ташкил этади. Бу маънавий бойликни ўзлаштириб олиш кучли тарбиявий аҳамиятга эга.

Шу асосда тараққиётнинг ҳар бир даврида ижтимоий тузум шахслар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларни шакллантириб боради ва идора қилади.

Кишилар ўртасидаги муносабатларда инсонийлик фазилатлари муҳим аҳамиятга эга. Чунки улар инсонни маънавий жихатдан камол топтириб, ижтимоий муҳитни вужудга келтиради. Кишиларнинг ўзаро яқин алоқалари миллий онгда урф-одат, анъана ва қадриятларнинг умумийлиги, феъл атвор, савиялар ўхшашлиги, айниқса, бир тил воситасида муомала қилишида кузатилади.

Табиийки, ҳар бир инсон жамият фарзанди сифатида олам ҳодисаларини англаш, ўтмиш воқеаларни мушоҳада этиш, эски хатоларни такрорламай, янги ҳаёт бунёд этишда тўхтовсиз изланиши лозим. Тарихий хотира маънавий ва маданий тараққиётнинг муҳим омилларидан бири бўлса, асрлар давомида тўпланган тажрибалар инсоннинг камол топиши, миллий онги шаклланишида зарур омил ҳисобланади. Ахлоқий камолот маънавий бойликда, амалий бунёдкорлик фаолиятида, ижодий меҳнатда намоён бўлади ва инсон маънавиятида, руҳиятида миллий онг сифатида ифодаланади.

Аслида миллий ва умуминсоний маънавият ҳамда миллий онг тушунчалари бир-бирига жуда яқин. Удумлар, маросимлар жамият тараққиёти негизиде вужудга келади ва миллий онг сифатида шаклланади. Улар аста-секинлик билан умуминсоний қадрият ва маънавиятга айланиб, миллий онг негизини ташкил этади. Умуминсоний маънавиятга эга бўлган киши барча миллатларнинг тарихига ҳурмат-эҳтиром билан қарайди. Умуммиллий манфаатлар ва ғояларга бефарқ бўлмаслик, уларга содиқликни эътиқод ва ҳаётий дастурга айлантириш ҳар бир инсонни маънавий дунёқараши ва миллий онгини бойитиб боришга ундайди. Бугунги кунда миллий маданиятимиз умуминсоний қадриятларни ўзлаштириш ҳисобига бойимоқда. Шу билан бирга, маданиятимиз тарихий-миллий, диний ва фалсафий негизига қайтмоқда. Бу

борада ҳукуматимиз юритаётган сиёсат туфайли маънавий ва маърифий меросимизни ўрганиш фахр-ифтихорга айланди. Буюк алломаларимиз ва тарихий сиймоларимизнинг илмий-маданий мероси қайта тикланаётгани, она тилимизга, муқаддас динимизга муносабат ўзгаргани маънавиятимизга куч-қувват бахш этади. Бу эса келгуси тараққиётнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Инсон маънавияти ва тарбиясига бевосита таъсир кўрсатадиган “Оммавий маданият” масаласи ҳам бугунги кунда долзарб бўлиб бормоқда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, жаҳоннинг глобал муаммолари ҳали бизга тааллуқли эмас дегувчилар қаттиқ адашади. Кеча фақат қулоққа айтиш мумкин бўлган гаплар бугун ошкора, оила даврасида, ҳатто оммавий ахборот воситаларида муҳокама қилинаётгани миллий қадриятларимиз чегарасини бузиб киришга жиддий уриниш бўлаётганининг яққол далилидир.

Одатда, бу масалага ечим сифатида тарбия миллий бўлиши зарурлиги, ёшларни миллий руҳ асосида вояга етказиш лозимлиги қайта-қайта таъкидланади. Бунинг учун тўла маънода миллий руҳни ўзида мужассам этган жамиятнинг интеллектуал элитасини шакллантириш зарур.

“Оммавий маданият”га қарши курашнинг мустаҳкам механизмини шакллантириш лозимлиги ҳақида фикр билдирар эканмиз, энг аввало, бундай тушунчалар билан умуминсоний қадриятлар ўртасидаги тафовутни илғаш муҳим аҳамиятга эгадир. Яъни “Оммавий маданият” ниқобидаги истилочиликка қарши курашда ўзбек халқининг иммунитети мавжуд. Хулоса қилиб айтганда, олдимизда маънавий етук инсонни тарбиялашдек вазифа турган экан, айнан миллий онг комил инсонни шакллантирувчи манба эканини унутмаслигимиз лозим.

ИСЛОМ ТАЪЛИМОТИДА ИНСОН ТАРБИЯСИ ВА АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАРНИНГ УЛУҒЛАНИШИ

Жамол ШОНАЗАРОВ,
*Қарши муҳандислик-иқтисодиёт
институтини катта ўқитувчиси*

Маълумки, мусулмон аҳлининг дунёқараши, фалсафаси, маънавияти, ахлоқи, ҳуқуқининг асоси бўлган Қуръони каримда илоҳиёт, диний эътиқод масалалари билан бирга, инсонпарварлик, ватанпарварлик, инсонларни бирлаштириш, улар ўртасида юзага келадиган низоларнинг олдини олиш, адолат ўрнатиш каби ахлоқий муаммолар ҳам ифодаланган.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларда ота-онага ҳурмат, меҳнатсеварлик, ўзаро аҳил бўлиш, меҳроқибат, эҳсон, сабр-тоқат, камтарлик, вафо-садоқат, поклик каби инсоний сифатлар ва яхши фазилатли бўлиш йўлларини баён этганлар. Садоқат барча яхшиликларнинг бошланиши, одамларда бир-бирига ишонч ҳосил қилувчидир. Ислом таълимотида вафодорлик садоқат турларидан ҳисобланади. Вафо – энг олий инсоний фазилат. Бу фазилатга эга бўлганлар Қуръонда: “Улар шундай кишиларки, омонатларига ва аҳдларига риоя қиладилар” – деб таърифланади. Вафо ҳаётда обрў-эътибор ва муваффақиятга сабаб бўлувчи фазилатдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом меҳнат, илм эгаллаш ҳақида айтган ҳадисларида инсонни ҳалол меҳнат қилиши ва ёшликдан илм эгаллаши уни саодатга эришишининг олий йўлидир деб эътироф этганликлари

бежиз эмас. Ислом динида меҳнат қилиш ибодат қилиш билан баробарлиги, меҳнат қилишдан уялмаслик кераклиги айтилади. Меҳнат инсонга бахт-саодат, фаровонлик бахш этади. Ҳалол меҳнат маънавий ҳаётнинг мезонидир. Меҳнат инсонни уч балодан сақлайди: юрак сиқилишидан, ахлоқий бузилишдан, муҳтожликдан. Ислом таълимотида илм ўрганиш ҳар бир инсон учун фарздир. Илм ўрганишдан мурод мансаб эмас, аввало, ўқиган илмига амал қилиб, сўнг халқ ва Ватан олдидаги бурчини адо этишдир. Ислом дини илм талаб қилишни ибодат даражасига кўтаради, шунингдек, уни ихтиёрий ибодатдан юқори қўяди. Ислом таълимотига кўра, илм олишда эркак ҳам, аёл ҳам тенг ҳуқуқлидир.

Исломда ота-она болани дунёга келтиришга сабаб бўлгани учун эмас, балки уни одобли, ҳаёли, ахлоқли қилиб вояга етказгани учун олқишга сазовор экани айтилади. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом: “Киши ўз боласига одобдан кўра афзалроқ нарса ато этолмайди”, дейдилар. Ислом динида оналар мўътабар зот сифатида улуғланади. Пайғамбаримиздан бир саҳоба: “Кимга яхшилик қилай?” деб сўраганда, У зот: уч марта “Онангга”, тўртинчисиди “Отангга” деб ва яна “Жаннат оналарнинг оёқлари остидадир”, дея қўшиб қўйган эканлар¹.

Ислом таълимотида инсон тарбияси ва унинг камолотига катта аҳамият берилган. Унинг асосий тарбиявий-ахлоқий қарашлари инсонларни ҳамжиҳатликка, инсонпарварлик ва ватанпарварликка чорлайди. Ислом динида бировнинг ҳақиқага хиёнат қилиш, ҳалол меҳнат билан топган молини, маблағини зўрлик ва алдов билан олиш, ўғрилиқ қилиш оғир гуноҳ, қабих одат ҳисобланади. Қуръонда бундай иллатли кишилар ҳаром йўлдан қайтишга, Аллоҳ насиб этган покиза ризқни истеъмол қилишга даъват этилади.

¹ Исломов З. Имом Бухорийдан қирқ ҳадис. – Т.: 2008. – Б.33.

Ислом дини ҳар қандай миллатчилик кайфиятидан юқори турадиган оламшумул таълимот. У барча миллатларни бирлаштириб, тенг, дўст, ёру биродар қилиб, тинч-омон яшабини уктириб келади. Айни пайтда ислом динида разолат, кибр-ҳаво, адоват, ҳасад, хиёнат, зулм каби иллатлар қораланади. Хуллас, Биринчи Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек: “Ислом дини – бу отабоболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У курук акидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларига амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, ориятли, номусли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар”². Деярли ўн беш асрдан бери мусулмонларнинг ахлоқий-маънавий дунёсини мустаҳкамлаб келаётган ислом дини, Қуръони карим, ҳадислар, айниқса, буюк муҳаддислар Имом Бухорий (810-870), Имом ат-Термизий (824-892) ғояларининг аҳамияти бугунги кунда ҳам бекиёсдир. Марказий Осиё халқлари ахлоқий-педагогик фикрлари тарихий тараққиётида VIII аср ўрталарида пайдо бўлган ва IX - XV асрларда минтақамизда кенг ёйилган тасаввуф фалсафаси, айниқса, унинг кўзга кўринган вакиллари Хожа Аҳмад Яссавий (1041-1167), Нажмиддин Кубро (1145-1221), Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) таълимотларининг аҳамияти катта бўлди.

Имом Бухорий ва унинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ал-адаб ал-муфрад” асарларида инсон тарбияси ва унинг камолотига муфассал тавсиф берилган. Мазкур ҳадислар тўғри, ишонарли (саҳиҳ) бўлган. VIII-IX асрлар ҳадис илми учун “олтин давр” ҳисобланади. Ислом дунёсида энг нуфузли манбалар деб саналган олтита ишончли тўпламни яратган

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. –Т.: Ўзбекистон. 1995. –Б.36-42.

муҳаддислар ҳам ватандошларимиз бўлиб, ҳадис илми ривожланган IX асрда яшаб ижод этган. Булар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870), Имом Муслим ибн ал-Хажжож (819-874), Имом Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (819-892), Имом Довуд Сулаймон Сижистоний (817-880), Имом Аҳмад ал-Насоий (820-915), Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа (824-886) каби алломалардир.

“Саҳиҳ” йўналиши асосчиси, буюк ва машҳур муҳаддис Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдир. Имом Бухорий ҳадис илмида “Амир ул-мўминин”, “Имом ал-муҳаддисийн” (“Барча муҳаддисларнинг пешвоси”) деган шарафли номга сазовор бўлган. Имом ал-Бухорий жуда бой ижодий мерос қолдирган. Шубҳасиз, унинг энг етук, шоҳ асари “Ал Жомеъ ас-саҳиҳ”дир. Бу китоб “Саҳиҳ ал-Бухорий” номи билан ҳам дунёда машҳур. Имом Бухорий тўрт жилддан иборат “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг биринчи китобида одоб ҳақидаги ҳадисларни жамлаган. Кейинчалик аллома бутун ислом олами одоб-ахлоқи ва тарбияси масалаларига бағишланган “Ал-адаб ал-муфрад” (“Адаб дурдоналари”) махсус ҳадислар тўпламини яратади. Бу асар 644 бобда баён этилган 1322 ҳадисдан иборат.

Машҳур муҳаддислардан яна бири ватандошимиз Абу Исо ат-Термизий бўлиб, ўткир зехни, хотираси, ёдлаш қобилиятининг кучлилиги туфайли Имом Бухорий ҳам уни фақат шогирд деб эмас, балки ҳамкор дўст сифатида ҳурмат қилган. Ат-Термизий ҳам ўндан ортиқ асар яратиб, айниқса, унинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”), “Аш-Шамоил ан-Набавия” (“Пайғамбарларнинг алоҳида фазилатлари”), “Ал-илал ҳадис” (“Ҳадислардаги иллатлар ва оғишлар ҳақида”) асарлари машҳурдир.

Ҳадисларда инсоннинг камолга етиши учун талаб

қилинадиган инсоний фазилатлар акс эттирилган. Меҳр кўрсатиш, сахийлик, очиқ кўнгиллик, ота-она, катталар ва қариндошларга мурувват, ғамхўрлик, хурмат, ватанга муҳаббат, меҳнат ва касб-хунарни улуғлаш, ҳалоллик, поклик, ўзаро дўст, тинч-тотув бўлиш ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундан ташқари, инсоннинг ўзини иллатлардан тийиши, яхшилик сари интилиши кераклиги борасидаги панд-насихатлар ҳам ўз ифодасини топган. Буларнинг барчаси Қуръони карим кўрсатмаларидан келиб чиқади ва комил инсонни шакллантириш мезони саналади.

Ҳадисларда инсоний хислатлардан эзгулик, иффат, сабр-қаноат, шукроналик каби ахлоқий сифатлар улуғланса, исрофгарчилик, таъмагирлик, очкўзлик, нафсига, шаҳвоний ҳиссиётларга берилиш, бахиллик, жоҳиллик каби иллатлар қораланади. Шу билан бирга, ҳадисларда кишиларни бахиллик ва мол-мулкка хирс қўйишдан сақланиш кераклиги, келажакка умид туйғулари ҳам ифодаланади. Ҳадисларда илм олиш, уни эгаллаш ҳақида қуйидагича келтирилган: “Толиби илм бўлиш фарздир. Толиби илмга ҳар бир нарса истиғфор айтади, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам”. “Бешикдан то қабргача илм изла”³.

Инсон ҳар томонлама етук бўлиши учун у эркин бўлиши кераклиги Қуръони карим ва ҳадисларда ҳам эътироф этилган. Демак, ҳадислар Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В) нинг суннатлари бўлиб, мазмунан ҳар бир мўъмин ишончини ва эътиқодини мустаҳкамлайди. Шу билан инсонни маънавий камолотга даъват этади. Ислом дини маърифатга асослангани учун комил инсонни шакллантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ундан ёшлар тарбиясида фойдаланиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан саналади.

³ Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. – Т.: 1991.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ХАЛҚАРО ИМИДЖИ ЮКСАЛИШИДА МИЛЛИЙ ТУРИЗМДАГИ ВОРИСЛИК ЖАРАЁНЛАРИ

Шерахон ХАШИМОВ,
СамДУ катта ўқитувчиси

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашиб боришида унинг халқаро имиджини юксалтириш, ушбу жараёнда миллий туризмни ривожлантириш масаласига эътибор кучайтирилмоқда. Имидж сўзи латин тилидан олинган сўз бўлиб, “кўриниш”, “киёфа”, “тим-сол” деган маъноларни англатади. Имидж бирон бир шахс, объект, предметнинг ташқи кўриниши, ҳолатини акс эттиради. Ҳар соҳанинг ўз имиджи мавжуд бўлганидек, Ўзбекистонда миллий туризм ривожланишининг ҳам ўз имиджи мавжуддир.

“Бугунги кунда ушбу соҳада олиб борилаётган давлат сиёсати – дейди Президент Шавкат Мирзиёев, – истиқболда ҳудудлар ва уларнинг инфратузилмасини комплекс жадал ривожлантириш, долзарб ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ечиш, иш ўринларини кўпайтириш, ҳудудлар диверсификацияси ва ривожланишини таъминлаш, аҳолининг даромадлари, яшаш даражаси ва сифатини ошириш ҳамда мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлиги ва имиджини яхшилашга қаратилган. Туризмни иқтисодиётнинг стратегик тармоғига айлантириш биз учун устувор вазифа бўлиб қолади. Ҳукумат олдидаги энг муҳим вазифалардан бири – яқин йилларда юртимизга

келадиган туристлар сонини 10 миллионга етказишдан иборат”¹.

Бугунги кунда халқаро майдонда Ўзбекистоннинг туризм соҳасига катта эътибор қаратаётган, ташқи ва ички туризмни ривожлантириш масаласига давлат сиёсати даражасида муносабат шаклланаётган мамлакат сифатидаги имиджи яратилмоқда.

2022 йил 19-сентябрда Президент Шавкат Мирзиёев раислигида мамлакатимизнинг ички ва ташқи туризм салоҳиятини янада ошириш чора-тадбирларига бағишланган видеоселектор йиғилишида Ташқи ишлар вазирлигига “Самарқанд – Янги Ўзбекистоннинг туризм дарвозаси”, тарғибот компаниясини ўтказиш, Самарқандга сайёҳлар оқимини ошириш бўйича “йўл харита”сини тасдиқлаш ва элчихоналар олдида хорижий мамлакатларда тарғибот кампанияси, хорижий оммавий ахборот воситалари, машҳур туристик блогерлар учун пресс-турлар ташкил этиш вазифаси қўйилди. Буларнинг ҳаммаси бугунги кунда Ўзбекистоннинг туризм соҳасида халқаро имиджи юксалиб боришига хизмат қилмоқда.

“2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 28-январдаги Фармонида халқаро майдонда Ўзбекистоннинг имиджини ошириш воситаси сифатида оммавий ахборот воситалари самарадорлигини ошириш масаласига катта эътибор қаратилган. Тараққиёт стратегиясидаги 98-мақсад: Жаҳон ҳамжамиятида мамлакатимиз имиджини оширишга қаратилган ахборотлар етказиш самарадорлигини ошириш, деб номланган. Ушбу мақсадда, Ўзбекистон имиджини жаҳон саҳнасида илгари суришни назарда тутувчи чора-тадбирлар

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон. 2021. – Б.173-174.

мажмуини тайёрлаш ва амалга ошириш, мамлакатимизда ислохотларнинг бориши, жамиятни демократик янгилаш жараёнлари ҳақида холис ахборот тарқатишни самарали давом эттириш² вазифаси белгиланган.

Ўзбекистонда миллий туризмнинг ривожланиши ўзининг тарихий асослари ва ворислик анъаналарига эга бўлиб, халқимиз тарихининг турли даврларида Марказий Осиё ҳудудидан ўтган Буюк Ипак йўли асосий тармоқлари орқали кўпгина саёҳатчилар ўз саёҳатларини амалга оширган. Ўзларининг “Саёҳатнома”ларида халқимиз тарихи, маънавияти, маданиятига тегишли бўлган кўпгина маълумотларни ёзиб қолдирган.

Туризм сўзининг луғавий маъноси француз тилида сайр ва саёҳат деган маъноларни билдириб, инсоннинг фаол дам олиш турларидан биридир. Туризм деганда жисмоний шахснинг ўзи доимо яшайдиган жойидан соғлигини тиклаш, зиёрат қилиш, маънавий-маърифий, маълум касбга йўналтирилган, амалий ёки бошқа бирор мақсадларни кўзлаб бошқа жойга бориши ва ушбу жой ёки мамлакатда ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда кўпи билан бир йилга жўнаб кетиши ёки саёҳат қилиши тушунилади. Бугунги кунда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш жараёнида катта эътибор қаратилаётган зиёрат, маърифий, тиббиёт, этнографик, гастрономик туризм ва унинг бошқа турлари халқимизнинг тарихий тараққиётида мавжуд бўлган ва амал қилган. Шарқ мамлакатларида Буюк Ипак йўли бўйлаб кўплаб мамлакатларнинг сайёҳлари турли даврларда ўз саёҳатларини амалга оширган ва кўрган-кечирганларини ўз хотираларида ёзиб қолдирган. Ўрта асрларда яшаган араб географлари Ибн Баттута, Ибн Хурдодбех, ал-Яъқубий, ал-Истахрий, ал-Муқаддасий,

² <https://lex.uz/docs/5841063>

ал-Маъсудий, Ибн Ҳавқал, Абу Ҳамид ал-Ғарнотий, Ибн Фадлан, Ибн Жубайр кабилар ўз даврида халифаликнинг турли ҳудудларига бориб ўз саёҳатларини амалга оширган ва “Саёҳатнома”ларини ёзган.

IX-XIII асрларда яшаган араб ва форс сайёҳлари, савдогар, элчи ва тарихчилардан Ибн Руста, Ал-Яъқубий, Ал-Балазурий, Ибн Хурдодбех, Ибн Фадлан, Ал-Макдисий, Ал-Истаҳрий, Ибн Ҳавқал, Ас-Саолибий, Ас-Самъоний, Ибн ал-Асир, Ёқут Ҳамавий, Гардизий, Байҳақий асарларида Марказий Осиё, Хоразм тарихига оид маълумотлар берилган.

Ибн ал-Асирнинг “Ал-комил фи-т-тарих”, яъни “Муфасссал тарих” асарида Марказий Осиё халқлари тарихига оид маълумотлар баён қилинган. Асар 12 жилддан иборат бўлиб, асарнинг 7-12 жилдларида Марказий Осиё ва Ўзбекистон ҳудудида 924-1231 йилларда бўлиб ўтган воқеалар турли гувоҳларнинг ахборотлари ва муаллифнинг шахсий кузатувлари билан тўпланган аниқ маълумотлар асосида ёзилган. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Мўъжам ал-булдон”, яъни “Мамлакатлар қомуси” асари қомусий хусусиятга эга бўлиб, унда Марказий Осиё тарихи ва географиясига оид қимматли маълумотлар келтирилган. Рашидуддин ибн Фазлуллоҳ ибн Имодуддавла Абу-л-хайр ал-Ҳамадоний жаҳон тарихини ўз ичига олган “Жомеъ ут-таворих”, яъни “Тарихлар мажмуаси” номли асарида Шарқ ва Ғарб мамлакатлари, Хитой ҳамда Ҳиндистон тарихига тааллуқли бўлган маълумотларни келтирган. Араб сайёҳлари, географ ва тарихчилари Табарий, Ал-Истаҳрий, Ал-Макдисий, Ёқут ал-Ҳамавий, Ибн Фадлан, Ибн Руста, Ибн Баттута ва бошқалар Марказий Осиё, Хоразм шаҳарлари ҳақида гапирар экан, бу шаҳарларнинг катталиги, гўзал ва улуғворлиги, бозорларининг гавжумлиги, хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланганлиги, аҳолисининг

кўплиги масаласига алоҳида тўхталиб ўтишган. Хоразмга саёҳат қилган Ёқут Ҳамавий “Унинг барча вилоятларида юрасанми, ё бозорларида юрасанми – бунинг фарқи йўқ. Ўйлайманки, Хоразм сингари бепоён ва кенг ер, шу сингари аҳолиси кўп юрт дунёда бўлмаса керак”, деган бўлса, Хоразмда бўлган араб сайёҳи Ибн Баттута Урганч ҳақида “Бу – туркларнинг катта, муҳим, чиройли ва улуғвор шаҳри бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иморатлари ва жозибадор, кўркам жойлари бор. Шаҳарда ҳаёт қайнайди, аҳолиси шунчалик кўпки – у мавжланиб турган денгизни эслатади”, деган эди.

Географ ал-Истаҳрий Хоразм пойтахти ва унга боровчи йўллар таърифини берса, X асрда яшаган Аҳмад ибн Фадлан ибн Аббос 921-928 йилларда аббосий халифа Муқтадир элчисининг котиби сифатида “Кумуш йўл” деб аталган Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғидан саёҳат қилади ва Бағдоддан Ўрта Волга бўйигача, булғорлар шоҳлигига етиб боради. Араб сайёҳи ал-Ғарнотий Хоразм орқали Россия ва Булғорияга саёҳат қилиши давомида “Йўлнома” тузади ва ушбу йўллар таърифини беради. Ўрта аср араб географлари тузган йўлноmalar муаллифларига ал-Ёқуб (IX аср), Балазури (IX аср), Ат-Табарий (X аср), Қудамa (X аср), ал-Истаҳрий (X аср), ибн-Ҳавқал (X аср), ал-Муқаддасий ёки ал-Мақдсий (X аср), “Ҳудудал-Олам” китобининг исми номаълум муаллифи (X аср), Байҳақий (XI аср), Низом ул-мулк (XI аср), Гардизий (XI аср), ас-Самани (XII аср), Исфандиёр (XIII аср), Ёқут (XIII аср), Ҳамави (XIII аср), Ибн ал-Асир (XIII аср) ва бошқалар киради. Йўллар ҳақидаги маълумотларни уларнинг ўзлари саёҳатлари давомида йиғишган ёки ишончли қўлёзмалардан йиғиб олишган³.

³ Муродхон Ҳошимов. Буюк Ипак йўлининг Самарқанд вилоятидаги туристик йўл

Шарқ Уйғониш даври IX-XII ва XIV-XV асрларда фаолият олиб борган Марказий Осиёлик мутафаккирлар калом, ҳикмат, ривоят, тавҳид ва ақида илми каби диний ва дунёвий илмларни ривожлантириш жараёнида бошқа мамлакатларга саёҳат қилган, у ерларда жойлашган кутубхоналардаги қимматли китобларни ўрганган, муқаддас жойларни зиёрат қилган, тиббиёт, мусиқа, табиий ва диний фанларнинг тараққиётига ўз ҳиссасини қўшган. Ушбу соҳадаги фаолият бугунги кунда маърифий, зиёрат, тиббиёт туризми ва унинг бошқа йўналишлари сифатида эътироф этилмоқда. Шарқ мутафаккирларининг баъзилари мусиқа, тасвирий санъат, меъморчилик ва бошқа соҳаларга қизиққан бўлсалар, тасаввуф таълимоти ривожига ўз ҳиссасини қўшган баъзи мутасаввуфлар турли-туман касб-ҳунарларни ўрганиб, фаолият олиб борган. Тижорат туризми ҳам Буюк Ипак йўли ўз фаолиятини олиб борган барча даврларда ривожланиб, савдогарлар Хитой, Ҳиндистон, Сақлаб ва Булғор, Румо ва бошқа мамлакатларга ўз саёҳатларини уюштирган, илгари кўрмаган янги табиий шарт-шароитлар билан танишган. Бу эса ўша даврда экотуризм ҳам ўзига хос тарзда ривожланиб борганини кўрсатади. Спорт туризми ҳам тарихий асосларга эга бўлиб, турли байрамлар, тантанали маросимларда кўпгина мамлакатлардан полвонлар, чавандозлар келиб, ўзаро беллашган, уларнинг номлари Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам машҳур бўлган. Паҳлавон Маҳмуднинг Ҳиндистонга бориб кураш тушгани тўғрисидаги ривоят тарихий манбалар орқали бизгача етиб келиб, бу фикрнинг асосли эканини кўрсатади.

Шарқ Уйғониш даври, IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хоразмдан Араб халифалигининг марказий шаҳарлари, Дамашқ, Қоҳира, Бағдод, Куфа, Басра, Макка, Мадина ва

кўрсаткичи. – Самарканд: Зарафшон. 2012. – Б.10.

бошқа шаҳарларга бориб таълим оладиган, илм билан шуғулланадиган кишилар кўпайган. IX асрда Бағдодда “Байт-ул-Ҳикма” (“Донишмандлар уйи”), Шарқнинг ўз давридаги фанлар академияси ташкил этилган бўлса, X аср охирларида Хоразмда ҳам подшо Маъмун ибн Маъмун даврида “Донишмандлар уйи”, “Байт-ул-ҳикма”, “Маъмун академияси”, (Хоразм академияси) ташкил топиб, Бағдод ва Урганчдаги “Донишмандлар уйи”да ўз вақтида номлари дунёга машҳур аллома ва мутафаккирлар – Аҳмад Фарғоний, Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, ибн ал-Ҳаммор, Абу Саҳл Масихий, ибн Ироқ ва бошқа олимлар фаолият олиб борган эдилар. Бугунги кунда ҳам инсоннинг илм-маърифат олиши билан боғлиқ маърифий туризм жаҳон миқёсида ҳам, Ўзбекистонда ҳам ривожланиб бормоқда.

Буюк Ипак йўли орқали европалик сайёҳлар Плано Карпини, Рубрук, Марко Поло, Афанасий Никитин ва бошқалар Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган. Ғарб мамлакатларидан Мовароуннаҳрга элчи ва сайёҳларнинг сафарлари Амир Темур ва темурийлар даврида фаоллашиб, Иоанн VII Палеологнинг элчилари Фрэнсис ва Александр 1401 йилда Константинополдан Амир Темурнинг Қорабоғдаги қароргоҳига боришган эди. Амир Темур даврида Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV, Кастилия ва Леон қироли Генрих III де Трастамаралар билан дипломатик алоқалар ўрнатилиб, ўзаро элчилар алмашилилади. Амир Темур Испаниядан келган элчиларга қўшиб ўз вакили Муҳаммадқозини Испанияга элчи қилиб юборган бўлса, Кастилия қироли Генрих III 1403 йилда Руи Гонсалес де Клавихо бошчилигидаги элчиларни Амир Темур хузурига Самарқандга жўнатади. Испания элчилари Самарқандда бўлиб, Амир Темур

давлати, унинг табиий шарт-шароитлари, давлат тузуми, аҳолисининг урф-одатлари, дини ва қонунлари ҳақидаги маълумотларни ўрганади. Руи Гонсалес де Клавихонинг “Самарқандга Темур саройига сафарот кундалиги” номли сафар таассуротлари “Буюк Темур тарихи”, “Темур қароргоҳи”, “Самарқандга сафарот кундалиги” номлари остида испан тилида бир неча бор нашр қилинади. Ушбу асарда этнографик туризм, экологик туризм, агротуризм, гастрономик туризм ва тарихий меъморий обидаларга тегишли бўлган фикрлар учрайди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришга катта эътибор қаратилиб, тарихий моддий ва маънавий мерос, фольклор, миллий кийим-кечаклар, урф-одат ва анъаналар, маросим ва байрамлар, табиий муҳит, меъморий обидалар, миллий ҳунармандчиликнинг тараққий этиши туризмни ривожлантиришга ёрдам бермоқда. Ўзбек халқининг тарихий моддий ва маънавий мероси, урф-одат ва анъаналари, маросим ва байрамлари умуман миллий туризмнинг ривожланишига таъсир кўрсатувчи барча омиллар тарихий тараққиёт жараёнида шаклланиб, такомиллашиб, аجدодлардан авлодларга ўтиб ҳозирги даврга қадар ривожланиб келмоқда.

Ўзбекистонда миллий туризмни ривожлантириш соҳасида амалга оширилаётганишлар, Ўзбекистоннинг бой тарихи ва маданияти, туризм соҳасидаги имкониятларидан сўзловчи сифатли медиа контентларни тайёрлаш, уларни мавжуд барча коммуникация каналлари орқали жаҳон аудиториясига мунтазам тарқатиш яхши самара беради. Ана шу мақсадда Ўзбекистон имиджини жаҳон майдонида илгарисуришни назарда тутувчи туризмни ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар мажмуини тайёрлаш ва амалга ошириш, Ўзбекистон Республикасининг хориждаги

дипломатик ваколатхоналари учун мамлакатимизнинг тарихи, замонавий тараққиёти, сайёҳлик салоҳияти, маданияти ва санъатига оид юқори сифатли фото, видео ва босма материалларни мунтазам тайёрлаш ва етказиб бериш масаласига ҳам бугунги кунда катта эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистоннинг тарихи ва замонавий тараққиёти, маданияти ва санъати, тарихий шаҳарлари, анъана ва урф-одатлари тарғиб қилинган китоблар, маълумотномалар ва қўлланмаларни хорижда нашр этиш масаласига эътиборни кучайтириш зарур бўлиб, ушбу асарларнинг хорижий давлатларда тақдимотини ўтказиш, уларни чет эл мамлакатлари парламент, ҳукумат ва эксперт доиралари ўртасида тарқатиш мамлакатимизнинг туризм соҳасидаги имиджини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Хорижий мамлакатларда Ўзбекистон имиджининг ўлчов мезони сифатида туризмнинг тутган ўрни ва аҳамияти ошиб бормоқда. Британиялик профессор Ш.Акинернинг фикрига кўра, “туризм миллий имиджни ривожлантириш мумкин бўлган тармоқлардан бири ҳисобланади. Чунки у хорижликларни маҳаллий аҳоли билан тўғридан-тўғри алоқага киритади. Натижада ана шу сайёҳлар онгида улар ташриф буюрган жамиятлар ҳақида ўз шахсий таассуротларининг шаклланишига сабаб бўлади”. Британиялик олим С.Анҳольт фикрига кўра, мамлакат имиджини мустаҳкамлаш жараёнида оммавий ахборот воситалари билан бир қаторда – бошқарув, экспорт, туризм, маданият ва мерос, инвестиция ва иммиграция, одамлар ҳам муҳим роль ўйнайди⁴.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг халқаро имиджини шакллантиришда туризм соҳасида оммавий коммуникация

⁴ <https://beruniyalimov.uz/archives/986>

воситаларидан ташқари турли халқаро форматда ўтказиладиган форумлар, анжуманлар, маънавий-маърифий тадбирлар, маданий кўргазмалар, спорт мусобақалари, этнографик, диний, экологик мавзуларда ўтказиладиган турли тадбирлар муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Ўзбекистоннинг туризмни ривожлантириш соҳасидаги ютуқлари ҳақида чет эл оммавий ахборот воситаларида ва медиамақонида мунтазам мақолалар чоп этиш ва видеоконтент узатиш, шунингдек, туризмни ривожлантириш соҳасида эришилаётган ютуқларни кенг тарғиб қилиш учун брифинглар, давра суҳбатлари, конференция ва семинарлар ўтказиш кутилган натижаларни беради. Халқаро майдонда Ўзбекистоннинг ижобий имиджини илгари сурадиган хорижий PR-агентликлари, халқаро ахборот майдонида нуфузли ва таъсирга эга хорижий оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистоннинг туризм соҳасидаги имкониятлари ва ютуқларини кенг тарғиб-ташвиқ этиш мамлакатимизга келадиган туристлар сонининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

Хорижий давлатларда Ўзбекистоннинг маданияти ва санъатини тарғиб этувчи турли фестиваллар, конференция ва тадбирларни ўтказиш ҳам ўзининг ижобий натижасини беради. Ўзбекистон Республикасининг халқаро майдондаги имиджини мустаҳкамлашда Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг халқаро миқёсдаги алоқалари муҳим ўрин тутиб, мамлакатимизнинг туризм соҳасидаги имкониятларини тарғиб этишда муҳим аҳамият касб этади. Туризм равнақи учун махсус иқтисодий ҳудудларни тузиш, туристик кластерларни яратиш, соҳага стратегик шерикларни жалб қилиш, сайёҳлик инфратузилмаси ва туризм саноатини жадал ривожлантириш, ҳудудларнинг сайёҳлик салоҳиятидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш,

миллий туристик маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уни жаҳон бозорларига олиб чиқиш борасидаги фаолиятимизни жадал ривожлантирамиз⁵, – деган эди Шавкат Мирзиёев.

Туризм хизматларини ташкил қилиш бўйича халқаро глобал ахборот тизимларига уланиш ва локал сервисларни яратиш, интернет тармоғида туристик имкониятлари ҳақидаги ахборот ресурсларини мамлакатимизда кенгайтириш зарурдир. Ўзбекистонда туризм индустриясини ривожлантириш бугунги кундаги долзарб масала бўлиб, уни ривожлантириш туристик ресурслардан унумли фойдаланиш ва хизмат кўрсатадиган инфратузилмани юқори савияга олиб чиқишни назарда тутди. Бу эса Ўзбекистоннинг халқаро имиджини юксалтиришга хизмат қилади.

Туризм натижасида мамлакатнинг ички салоҳияти намоён этилади, тарихий обидалар ва муқаддас қадамжолар обод қилинади, табиий ландшафт, экотуризм, агротуризм, этнотуризм, диний туризм маршрутлари ишлаб чиқилади. Туризм аҳолини иш билан таъминлаш, миллий маданият, ҳунармандчиликнинг ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмоқда. Туризмни ривожлантиришда ахборот технологиялари имкониятларидан кенг фойдаланилиб, туризм хизматларини ташкил қилиш бўйича халқаро глобал ахборот тизимларига уланиш, локал сервисларни яратиш, интернет тармоғида мамлакатнинг туристик имкониятлари ҳақидаги ахборот ресурсларни кенгайтириш масаласига катта эътибор қаратилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда туризм соҳаси ривожланган хорижий давлатларнинг эришилган ютуқлари ижодий тарзда ўрганилмоқда. Мамлакатга чет эллик инвесторларнинг маблағлари киритилмоқда, янги туризм инфратузилмасини

⁵ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: Ўзбекистон. 2021. – Б.172.

шакллантиришда хорижий давлатларнинг тажрибаларига таянилмоқда. Ўзбекистонда сайёҳларга хизмат кўрсатиш аҳолини иш билан таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш, хунармандчилик, касаначиликни ривожлантириш, миллий таом, маданият, урф-одат, анъана, удумлар, маросим ва байрамлар каби қадриятларни тиклаш ва юксалтириш асосида амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда миллий туризм тизимининг такомиллашиб бориши иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаёт соҳаларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмоқда. Миллий туризмни ривожлантиришда ушбу йўналишда фаолият олиб бораётган субъектларнинг инновацион ва креатив ёндашуви талаб этилмоқда. Замонавий туризм индустриясини шакллантириш учун кўплаб имконият ва шарт-шароитлар яратилиб, соҳани ривожлантиришга комплекс ёндашилмоқда, республикада кўплаб замонавий сайёҳлик инфратузилма объеклари шакллантирилмоқда. Миллий туризмни ривожлантиришда, туризм инфратузилмасини шакллантиришда тадбиркорлар фаоллигини рағбатлантиришга ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Буларнинг барчаси миллий туризмни Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги имиджини юксалтирувчи муҳим омил сифатидаги мавқеи мустаҳкамланишига хизмат қилмоқда.

ИМОМ БУХОРИЙ МАЖМУАСИ ТАРИХИ

Ибодат САТТОРОВА,
*Ўзбекистон-Финляндия педагогика
институтини катта ўқитувчи*

1991 йил мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг Биринчи Президентимиз Ислом Каримов миллий ва диний қадриятларни қайта тиклашга энг устувор вазифа сифатида алоҳида эътибор қаратди. Дарвоқе, мустақиллик шарофати билан муқаддас қадамжоларимиз ва зиёратгоҳларимизга эътибор кучайтирилди. Бу албатта, ёшлар тарбиясида ҳам катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон “Умумжаҳон маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция”ни ратификация қилган мамлакатлардан биридир. Ушбу Конвенция БМТнинг ЮНЕСКО ташкилоти томонидан 1972 йил 16-ноябрда Париж шаҳрида қабул қилинган бўлиб, унинг асосий мақсади бутун дунёдаги тарихий ёдгорликларни асл ҳолича сақлаб, келажак авлодларга етказишдан иборат. Конвенция 8 бўлим, 38 моддадан ташкил топган. Ушбу конвенцияни рўёбга чиқариш ва унинг меъёрларини миллий қонунчилигимизга мослаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонунни 2001 йил 30-августда қабул қилди. Қонун структуравий жиҳатдан 8 бўлим ва 36 моддадан иборат. Конвенция ва қонунни рўёбга чиқариш мақсадида мамлакатимизда, хусусан, Самарқанд вилоятида

бир қатор эътиборга молик ишлар амалга оширилди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг саъй-ҳаракати билан 2022 йил март ойида Самарқанд шаҳрида Мирзо Улуғбекнинг “Зижи жадиди Қўрагоний” китобининг очиқ ҳолдаги кўринишида бунёд этилган халқаро аэропорт фойдаланишга топширилди. Ушбу аэропортда соатига 26 та самолётни қабул қилиш ва минг нафар йўловчига хизмат қилиш имконияти яратилди. Ҳудудда 70 та самолёт, 700 та енгил автомашиналар учун махсус бекатлар қурилди.

Самарқандни йирик туризм марказига айлантириш мақсадида “Боқий шаҳар” меъморий ансамбл барпо қилинди. 250 гектар майдонга эга бу маскан, нафақат юртимиз, балки Марказий Осиёда тенги йўқдир.

Бу кўп тармоқли марказ таркибида 8 та замонавий меҳмонхона, Конгресс маркази, “Боқий шаҳар” мажмуаси, амфитеатр ва бошқа кўплаб иншоотлар бор ва у йилига икки миллион туристга хизмат кўрсатиши мумкин. Шунингдек, ал-Бухорий мажмуасида олиб борилаётган ишлар кўлами ҳам жуда катта бўлиб, келажакда бу жой мусулмонларнинг энг йирик муқаддас қадамжоларидан бирига айланади. Шу мақсадда Юртбошимиз 2022 йил 19-сентябрь куни ўтказилган ички ва ташқи туризм салоҳиятини янада ошириш чора-тадбирлари юзасидан “Самарқанд – Янги Ўзбекистоннинг туризм дарвозаси” брендини тарғиб қилиш мақсадида видеоселектр йиғилиши ўтказиб, кўрсатмалар берди. 2022 йил 15-16 сентябрь кунлари Самарқандда Шанхай ҳамкорлик ташкилотининг Саммитини ўтказилишида ҳам рамзий мазмун ва маъно бор.

Буюк олим ва ҳадисшунос бобомиз Имом Бухорий мажмуасини, бу улуғ зотнинг бутун ислом оламидаги юксак обрў ва мақомига муносиб тарзда, қайта қуриш ишлари

олиб борилмоқда. Бу ерда 10 минг ўринли масжид, 21 гектар майдонда улуғ аجدодларимизнинг диний мероси ва моддий маданий мерос объектларини акс эттирувчи тематик хиёбон, 3 та меҳмонхона ва 24 та оилавий меҳмон уйларида иборат зиёрат туризми мажмуаси барпо этилмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2019 йил Самарқанд вилоятига ташрифи чоғида ушбу мажмуани кенгайтириш зарурлигини таъкидлаб, “Бу жой Имом Бухорий бобомизнинг илмига, Ислом оламидаги мақомига муносиб бўлиши керак. Мамлакатимизда зиёрат туризмнинг асоси аслида шу ер. Бу масканга қанча зиёратчилар келса ҳам, қулай шароит бўлиши зарур”, деган эдилар.

Самарқанд Янги Ўзбекистоннинг туризм дарвозаси бўлиши учун катта ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, 2021 йил 30-ноябрь–3-декабрь кунлари Испания пойтахти Мадрид шаҳрида бўлиб ўтган БМТнинг Бутунжаҳон туризм ташкилоти Бош Ассамблеясининг 24-сессиясида 2023 йилда Бош Ассамблеянинг навбатдаги 25-сессиясини Самарқанд шаҳрида ўтказиш белгиланди. 2022 йил 24-декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Самарқанд вилоятининг туризм ва транспорт салоҳиятидан самарали фойдаланиш, вилоятни “Самарқанд – Янги Ўзбекистоннинг туризм дарвозаси” концепцияси асосида ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди¹.

2021 йил 31-март куни видеоанжуман шаклида Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик Кенгашининг саммитидаги нуткида “Муштарак тил ва ягона дин, тарихий ва маданий ришталар асосида шаклланган Туркий кенгаш ташкилоти минтақавий ҳамкорликнинг самарали механизмига айланиб

¹ Янги Ўзбекистон газетаси. 2022 йил 27 декабрь, № 263

бормокда. Ташкилотимиз ўз тараққиётининг янги даврига қадам қўяр экан, биз ҳар қандай синов ва таҳдидларни биргаликда енгиб ўтишга тайёр бўлишимиз, мавжуд салоҳиятимиздан тўлиқ фойдаланишимиз зарур... динимиз тарихида беқиёс из қолдирган улуғ боболаримиз мероси билан кенг жамоатчиликни яқиндан таништириш эзгу интилишларимизга мосдир.

Бу борада мамлакатимиз ҳудудида жойлашган муқаддас қадамжолар бўйлаб “Табаррук зиёратгоҳ” лойиҳасини амалга оширишни таклиф этамиз. Бунинг учун Кенгаш доирасида Зиёрат туризмни ривожлантириш дастурини қабул қилиш мақсадга мувофиқдир”, деб таъкидлади.

Имом Бухорий зиёратгоҳини обод қилишга ҳам мустақиллик йилларида аҳамият берилди. Бу зиёратгоҳ Самарқанд вилояти Пайариқ туманидаги Хартанг қишлоғида жойлашган бўлиб, у ҳадис илмининг султони, ислом дунёсида машҳур Имом Бухорий шарафига бунёд этилган. Имом Бухорий фаолиятига тўхталадиган бўлсак, хижрий 194 йил, шаввол ойининг 13-кунида (милодий 810 йил 20-июль) Бухорода таваллуд топган. Тарихий манбалар ва Имом ал-Бухорийнинг “Тарихи Кабир” (“Катта тарих”) асарида қайд этилишича, у зотнинг отаси Исмоил ибн Иброҳим аҳли муҳаддислардан бўлиб, озгина тижорат ишлари билан ҳам шуғулланган.

Имом Бухорий авлодларга бой қимматли илмий-маънавий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан буюк алломанинг муҳим асари шубҳасиз “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ”дир. Бу асар “Саҳиҳ ал-Бухорий” номи билан машҳур². Ислом дини таълимотига кўра, Қуръони Каримдан кейин иккинчи ўринда турадиган бу беназир асарда етти мингдан ортиқ саҳиҳ (ҳақиқий, ишончли) ҳадислар

² Маънавият юлдузлари. Имом ал-Бухорий. – Т.: Маънавият. 2001. – Б.65.

жамланган. Бухорий милодий 868 йилда она шахри Бухорога қайтиб келади. Айни пайтда Аббосийлар халифалигининг Бухородаги ноиби Холид ибн Аҳмад ибн Ҳомед аз-Зухайлий амирлик саройига келиб, болаларига таълим беришни талаб қилади. Имом ал-Бухорий бу таклифни қабул қилмайди ва “Мен илмни хор қилиб, султони амирлар эшигига олиб бормаيمان. Илм керак бўлса, уйимга ёки масжидга келсинлар”, деб жавоб қайтаради.

Мана шу воқеа ва баъзи ҳасадгўй шахсларнинг фитна ва ифволари сабабли Амир аз-Зухайлий Имом ал-Бухорийни Бухородан кетишга мажбур қилади. Бу воқеадан хабар топган Самарқанд уламолари Имом Бухорийни Самарқанга кўчиб келишини илтимос қилишади. Имом ал-Бухорий бу илтимосни қабул қилиб йўлга отланади. Самарқандга яқин Хартанг қишлоғидаги қариндоши Абу Мансур Толиб ибн Жабрилин деган кишиникига келганда бир неча кун бетоб бўлиб, ётиб қолади. Аллома ўша ерда вафот этади ва шу ерда дафн қилинади. Унинг қабри устига ўз даврида мақбара бунёд этилиб, XII асрда яшаган сайёҳ ва тарихчи Муҳаммад ас-Саманий, XIV асрда яшаган сайёҳ ибн Баттута Имом ал-Бухорийнинг мақбарасини зиёрат қилганликларини ёзиб қолдирган. Кейинги даврларда ҳам ҳукмдорлик қилган ҳукмдорлар ҳам ушбу зиёратгоҳга эътибор қаратишган, атрофларини ободонлаштиришган. Хусусан, бу ерда мақбарадан ташқари работ ва масжид ҳам бунёд этилган. Аммо XIX асрда Мовароуннаҳрда юз берган таназзул мақбара, масжид ва работнинг қаровсиз қолишига сабаб бўлади. Шўролар даврида эса мақбара ҳам Бухоро ҳукмдори Абдуллахон даврида бунёд этилган масжид ҳам вайронага айланади.

Шўролар даврида ливиялик шайх Нодим Жисрий 1956 йилда Москвага меҳмон бўлиб келади ва саёҳатини Имом

ал-Бухорий зиёратгоҳидан бошлашнинг маълум қилади. Харобага айланган бу зиёратгоҳ, шу даврдан бошлаб обод қилинади. Унгача маҳаллий аҳолини ҳам бу жойга йўлатишмаган. Республика раҳбари Шароф Рашидов ҳам 1956 йилда Москвага хат билан мурожаат қилиб, ислом динига эркинлик бериш заруратини тушунтиради. Ўзбекистон ҳукуматининг 1956 йил 23-мартда чиққан қарорига асосан республикамизнинг 13 та зиёратгоҳида масжидлар очилишига рухсат берилади, жумладан, Имом ал-Бухорий зиёратгоҳига ҳам. Аммо 1959 йил декабрь ойида Москвадан келган қарор билан бу масжидлар яна ёпилади.³

1974 йилда Имом ал-Бухорий таваллудининг 1200 йиллиги нишонланиши муносабати билан 1972 йилдан бошлаб масжид яна фаолият юрита бошлайди. Имом ал-Бухорий қабри устидаги мармар тошнинг ўрнига кафеллардан қабр тоши қўйилади. 1974 йили бўлиб ўтган 1200 йиллик юбилейига 28 та давлатдан 180 киши вакил бўлиб келади. Имом ал-Бухорий мақбарасини тикланиши ва аллома меросини ўрганиш бевосита юртимизнинг мустақилликка эришиши билан боғлиқ. Хусусан, 1991 йили қомуслар Бош таҳририяти Имом Бухорийнинг “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” китобининг биринчи нашрини кўп нусхада чоп этди. Шу йили масжид қошида Имом ал-Бухорий номидаги мадраса ўз фаолиятини бошлади.

1997 йил 29-апрелда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-қамарий тақвими бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Ушбу қарор асосида 1998 йилда буюк аллома таваллудининг 1225 йиллиги кенг нишонланиб, унинг ҳаёти ва беназир илмий маънавий

³ Сагторов А. Самарқанд зиёрати Хартангдан бошланади. Зарафшон газетаси. 2000 йил, 24 август.

меросини ўрганишда эътиборга молик ишлар амалга оширилди.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримов Саудия Арабистони қироли Фахд ибн Абдулазизнинг таклифига биноан ушбу мамлакатга борганида, ташриф чоғида подшо Фахд ибн Абдулазиз Каъбатуллоҳга ёпиладиган Кисванинг бир бўлагини совға қилган. Ушбу совға Имом ал-Бухорий мажмуасига берилган. Алломанинг қабри устидаги мақбара мурабба шаклида қурилган бўлиб, унинг баландлиги 17 метрни, майдони 9X9 метрни ташкил қилади. Мақбара деворлари зангори, хаворанг, оқ сирли кесмакошинлар, мрамор оникс, гранит тошлари билан қопланган. Кошинлар гирих шаклида теришиб, орасида безакка уйғун равишда Қуръон оятлари ва Ҳадисдан битиклар киритилган. Мақбара сатҳини безашда бир-бирига ўхшаш шакллардан моҳирона фойдаланган. Ички безакда ганчкорлик, бўяма нақш ва турли рангдаги кошинкор нақшлар қўшилиб, уйғунлашиб кетган. Ислом таълимоти намоёндалари қабрлари устига ўрнатилган мақбаралар уларнинг ислом динини тўғри талқин қилишдаги бебаҳо хизматлари учун чуқур миннатдорчилик рамзи сифатида қўйилади⁴.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳларга қаратилган эътибор ёшлар тарбиясида ҳам катта аҳамият касб этади. Уларни баркамол, буюк аجدодлар руҳига садоқатли, ватанимиз тарихини чуқур ўрганишга даъват этади.

⁴ Ҳошимов М. Религиозные и духовные памятники Центральной Азии. САГА. 2001. – С.223.

ЯССАВИЙЛИК ТАЪЛИМОТИДА МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАРНИНГ УЛУҒЛАНИШИ

Шавкат ХАМЗАЕВ,
СамДЧТИ катта ўқитувчиси
Нилифар ТУВАЛОВА,
СамДЧТИ талабаси

Маълумки, ҳар қандай миллат маънавият, мутасаввуф ҳаёти ва тафаккурининг бош асоси – унинг маданий мероси, асрлар синовидан ўтган адабиёт тарихи намуналаридир. Шунинг учун миллатнинг ўзини таниши, ўзининг фикр қувватига ишончи унинг адабиёт тарихини қай даражада билиши ва қадрлай олишига ҳам бевосита боғлиқ. Яссавийни билиш – бу энг аввало шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатни билишдир. Яссавийни англаш – бу инсон ақли, қалби ва руҳи сир-асрорини чуқур тушуниб, комиллик матлабидан огоҳлик эрур. Яссавий ҳикматларига қизиқиш – бу Аллоҳ ва инсон муносабатига қизиқиш, қулнинг Яратувчига бўлган ишқини англашнинг айнан ўзидир.

Яссавийлик маънавий-умуминсоний қадриятлар тизимини ўзига хос тарзда ифодалайди, яъни яхши ва ёмон хулқларга ажратади. Унинг фикрича, яхши хулқларга – ростгўйлик, меҳнатсеварлик, камтаринлик, ғамхўрлик, меҳрибонлик, тўғрисўзлик, яхшилик, хокисорлик, нафси тийиш, ишқ, ошиқлик, оққўнгиллик каби қадрли хусусиятлар, ёмон хулқларга эса ёлғончилик, ёвузлик, қаллоблик, номардлик каби жиҳатлар мансуб. Умуминсоний

қадриятларнинг намоён бўлиши шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдалилик хусусиятларини доимо сақлаб қоладиганлари ва киши ҳаётида энг муҳим мавқеига эга бўладиганлари ҳам бор: инсон вужудининг тириклиги, унинг ижтимоийлиги, инсон умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, ижтимоий фаолияти ва муносабатлари саналади.

“Катталарни ҳурмат қилиш, оила, фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очик кўнгиллик, миллатидан қатъи назар одамларга хайрихоҳлик туйғуси – кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, билимга, устозларга, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат-эҳтиром Ўзбекистон миллатига хос фазилатлардир”, деб алоҳида таъкидлаб ўтган эди Биринчи Президентимиз¹. Демак, маънавият ва ахлоқ меъёрлари баркамол инсонни тарбиялашда, унда инсоний сифатларни шакллантирувчи ҳамда уни мукамалликка эриштирувчи ҳисобланади.

Яссавийлик таълимотида, яъни “Девони ҳикмат”, “Фақирнома”, “Рисола дар одоби тариқат”да инсонларни фақир, етимларнинг бошини силашга, луқма топса уларни меҳмон қилишга ва ўқишга, дилозор бўлмасликка, устозни эъзозлашга, нафсни тийишга, яхши иш қилишга, қаттиқ меҳнат қилишга, сабр айлашга чорлайди.

*Қул Хожа Аҳмад, сахийларнинг ўрни жаннат,
Дарё-дарё эҳсон қилса қилмас миннат...²*

– деган сўзлари билан сахийликка чорлаб, миннат қилмасликни таъкидлайди. Хожа Аҳмад Яссавий

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон. 1992. – Б.11.

² Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т.: Наврўз. 2018. – Б.52.

ҳикматларининг ҳозирги ёшларда миллий маънавий фазилатларни шакллантиришдаги аҳамияти зарурлиги таъкидланади.

Маълумки, ахлоқ ижтимоий онг шакллари мажмуасидан ташкил топган бўлиб, у инсонларнинг ўзи, оиласи, дўст-биродарлари, жамоа аъзолари ва табиатга муносабатини тартибга солувчи хулқ, одоб қонун-қоидалардан иборатдир.

Хожа Аҳмад Яссавий яна бир фазилат, яъни миллатидан қатъи назар, одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғусини кишилар ўртасидаги ахлоқий меъёр деб билади. Бу бугунги кундаги асосий глобал муаммолар гирдобига тушиб қолган ва жон-жаҳди билан ундан чиқиб кетишга йўл ахтараётган бизнинг дунёмиз учун малҳам бўладиган тушунчадир.

*Суннат эрмиш, кофир бўлса берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордин Худо безор.
Аллоҳ ҳаққи андоғ қулға сиҷжсин тайёр,
Донолардин эштиб сўзни айдим манов.³*

Ушбу сатрларда куйланаётган инсоний фазилатларни ҳосил қилиш – халқлар ўртасида миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенгликка эришиш ғояларини тарғиб этиш таълим–тарбия ишларидаги муҳим вазифаларидан биридир. Ватанпарварлик, Ватанга муҳаббат туйғуси, унинг равнақи йўлида фидокорлик қилиш, тараққиётига ўз ҳиссасини қўшиш ғоялари ҳам Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларида муттасил жаранглаб туради. У илм ўрганиш, оламни билиш мақсадида юртидан узоқ-узоқларга сафар қилади, мусофирликнинг кўп азоб-уқубатларини бошдан кечиради. Бундай сафарлар, ўзга ўлкалардаги ғариблик

³ Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т: Наврўз. 2018. – Б.27.

ҳаёти унинг қалбида Ватан қадри, юрт соғинчи, халқ меҳри каби олий туйғуларни тарбиялайди. Худди шундай вазиятларда Хожа Аҳмад Яссавийдан ёрдам олиш, унинг айтганларини ёшларга намуна қилиб кўрсатиш ишнинг анча олдинга силжишига кўмак беради.

Ҳикматларда одоб-ахлоқнинг айрим мезонлари аниқ акс эттирилади. Яссавий ижодининг асосий йўналишларидан бири муҳтож, заиф, мискин ва етим-есирларнинг кўнглини овлаш, мол-дунёга муккасидан кетмаслик, нафс васвасасига учмасликни тарғиб қилишдир. Таълим мобайнида ҳикматларнинг бундай жиҳатларига ёшлар эътиборини қаратиш зарур. Улар ёрдамида ёшлар онгига яхшини ёмондан ажрата билиш хусусиятларини сингдириб бориш жуда муҳимдир.

*Оқил эрсанг ғарибларни кўнглин овла,
Мустафодак элни кезиб етим ковла,
Дунёпараст ножинслардин бўюн товла,
Бўюн товлаб, дарё бўлиб тоштим мано.*⁴

Тўртликнинг биринчи сатрида ақлли киши қандай бўлиши кераклигига урғу берилса, иккинчи сатрда Муҳаммад алайҳиссалом каби кўнгли очик бўлишга чақириқ, яъни элни кезиш, ҳамиша халқ аҳволидан хабардор бўлиб туришга даъват қилинади. Учинчи сатрда ножинс, ахлоқи бузук кишилардан эҳтиёт бўлишга огоҳлантирилади ва тўртинчи сатрда улардан йироқроқ юрган кишининг кўнгли пок, дарё каби жўшқин бўлиши билан хулосаланади. Айниқса, унинг қуйидаги сатрларида бу фикрлар тугал яқунланади ва ўқувчининг ахлоқ ҳақидаги тасаввурларини янада тиниқлаштиради.

⁴ Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т: Наврўз. 2018. – Б.25.

*Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема.
Киши молини ема, Сирот узра тутаро.⁵*

Унинг уқтиришича, ким камолотга, яъни ички руҳий меъёрга эришса, сиротдан бемалол, ким меъёр чегараларига яқин бўлса, сал қийналиб ўтади ва бихишти – бақога етади. Демак, жаннатга йўл ҳар жабҳада меъёрни сақлаган инсонларга насиб этади.

Хожа Аҳмад Яссавий ўзининг қолдирган мероси билан нафақат туркий халқлар маданиятига, балки ислом, ёинки умумжаҳон маданиятига салмоқли ҳисса қўшган буюк мутасаввуф арбобдир. Унинг ҳаёти, ижоди ва фаолиятини инсоният осмонида чарақлаб, ўз ёғдусини ўн саккиз минг олам узра таратаётган қуёшга таққослаш мумкин. Бу шундай саховатли қуёшки, агар кундузи унинг ўзи чарақлаб турса, кечкурун ёғдуси юлдузлар шуъласида акс этиб туради. Бу қуёш олдида хоҳ сунъий, хоҳ табиий булутлар қанчалик ғов бўлишга уринмасинлар, барибир унинг тафтига бардош беролмай охири ўзлари йўқ бўлиб кетади. Бу қуёшдан тўйиб баҳра олган жамият ботинан файзли, зоҳиран чиройли бўлиб, ҳамиша инсониятга намуна бўлиб қолаверади.

⁵ Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т.: Наврўз. 2018. – Б.172.

SHAXS HAQIDAGI NAZARIYALARNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Mamlakatxon NURMATOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti
kafedra katta o'qituvchisi

So'nggi yillarda mamlakatimizda barcha sohalarda bo'lgani kabi ilm-fan xususan, ijtimoiy-gumanitar soha rivojiga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Ma'lumki, insonlarning kundalik ehtiyoji, bir-biri bilan muloqotga kirishishi va o'zaro munosabatlari bevosita shaxsning bilimi, dunyoqarashi, layoqati hamda tafakkuri asosida yuzaga keladi. Har bir shaxs, u qaysi soha vakili bo'lmasin, avvalo, hazrati insondir va o'zligini anglamog'i lozimdir. Toki inson o'zini kim ekanini, yaratilishini, o'z fitratini anglamas ekan, u insoniylikdan yiroqda bo'ladi. Zero hazrat Alisher Navoiy aytganidek: "El netib topsin menikim, men o'zimni topmasam".

Insonning o'zligini anglashi va tafakkurining shakllanishi uchun bolalikda olgan tarbiyasi katta ahamiyatga ega. Shu o'rinda Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyevning: "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan

erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan”¹, deb aytgan gaplari yodimizga tushadi.

Yosh avlodning ilmli, keng dunyoqarashli bo‘lib yetishishi uchun mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni² asosida ulkan o‘zgarishlar amalga oshirildi.

Shaxs psixologiyasining dolzarbligi ham shundaki, yurtimiz yoshlarining har tomonlama komil inson bo‘lib yetishishida mamlakatimizda va dunyoda sodir bo‘layotgan ijtimoiy munosabatlardagi o‘zgarishlar, muammolar, ziddiyatlarning sababini anglab yetishi lozim. Insonni va jamiyatni qanday motivlar, maqsadlar, kuchlar harakatga keltirishini bilgan kishigina atrofda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarda o‘z o‘rnini topa oladi. Ayniqsa yangi asrda jahonda yuzaga kelgan voqelik inson va uning borlig‘ini asrashni dolzab masalaga aylantirmoqda. Shunday ekan, inson shaxsining shakllanishidagi murakkabliklar mohiyatini ochib berish muhim ilmiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega masala hisoblanadi. Shuningdek, ta’lim va tarbiya tizimidagi islohotlar inson to‘g‘risidagi falsafiy izlanishlarni yangi bosqichga ko‘tarishni talab etmoqda. Zero, inson borlig‘ini chuqur tadqiq etish orqaligina uni o‘zgartirish mexanizmlarini anglab yetish mumkin.

Shaxsni o‘rganish nazariyasi to‘g‘risida konsepsiyalarning o‘ziga xos jihatlarini tahlil qilishdan maqsad ushbu masalalarni o‘rganish samaradorligini oshirish bo‘yicha xulosa va tavsifalar ishlab chiqishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bayon qilingan ma’ruzalari

¹ Prezident Shavkat Mirziyoyevning Tohkent shahri, Uchtepa tumanidagi 78-umumta’lim maktabiga tashrifi chog‘ida bildirgan fikri . 19.06.2017

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida. Lex.uz.

islohotlar nazariy-metodologik asosi vazifasini o'taydi. Chunki ushbu ma'ruzalarda ijtimoiy islohotlarning bugungi bosqichida inson manfaatlari ustuvor ahamiyat kasb etayotgani, inson erkinliklari va haq-huquqlarini ta'minlash eng oliy maqsad ekani, buning uchun esa inson borlig'iga doir bilimlarni o'zlashtirish zarurligi asoslangan³.

Albatta, mavzu yuzasidan tadqiqotlarni amalga oshirayotganda mutafakkirlarning shaxs to'g'risidagi qarashlari aks ettirilgan risolalar, maqolalar, qo'lyozmalar asosiy manba vazifasini o'taydi. Ushbu asarlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish lozim. Birinchi guruhga taalluqli ilmiy asarlar Sharq mutafakkirlarining inson haqidagi qarashlarini o'zida mujassam qiladi. Moniylik ta'limotiga ko'ra, inson moddiylik (zulmat)ning ijodi bo'lib, o'ziga ruhni (yorug'lik uchqunlarini, ijobiylikni) qamrab olgan. Ammo u materiyaning quyoshda ilg'agan dastlabki inson obrazida yaratilgan. Shuning uchun ham u o'zida dunyodagi boshqa moddiy jism va jonivorlardan farqli ravishda ko'proq ilohiylik xususiyatlariga ega.

Shaxs haqidagi konsepsiyalarda ko'plab bahs-munozaralar mavjud. Turli konsepsiyalarda bunday qarashlarga ilmiy yondashilgan. Shaxsga doir ushbu bilimlar "Psixologiya", "Shaxs psixologiyasi", "Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiya", "Psixologiya metodologiyasi", "Falsafa", "Sotsiologiya", "Milliy g'oya", "Etika", "Estetika", "Ilmiy ijod metodologiyasi" kabi fanlardan ma'ruza va seminar

³ Қаранг: Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Том 1.— Т.: Ўзбекистон. 2017. — Б.3-22; Мирзиёев Ш. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик — ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъий давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Том 1.— Т.: Ўзбекистон. 2017. — Б.233-295; Мирзиёев Ш. Конституция — эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Том 2.— Т.: Ўзбекистон. 2018. — Б.4-40.

mashg'ulotlarini olib borish jarayonida, shuningdek, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida asos vazifasini o'tashi mumkin.

Shaxsning mohiyatini tushuntirishdagi turli xil oqimlarning qarashlari biogenetik va sotsiogenetik konsepsiyalardan iboratdir. Bular Bexivorizm, Freydizm va hakozolarda yozilgan ilmiy asarlarda batafsil izohlab o'tilgan. Shaxs jamiyatning faol a'zosi bo'lishi bilan birga, uning taraqqiyotiga ham hissa qo'shishi lozim. Shaxs ijtimoiy tajribani faol ravishda tahlil qiladi, o'zlashtiradi, o'zi uchun o'zgartiradi. Bu jarayonda o'zi ham shaxs sifatida shakllanadi. Shaxsning faolligi hayot uchun yo'l tanlashida, uni egallashida, o'z mavqei va o'rnini anglashida ifodalanadi. Shaxs shakllanib borgani sari tashqi ta'sirlar, shu jumladan, ijtimoiy ta'sirlar ham ichki dunyosi, psixologiyasiga qarab turli odamlarga turlicha ta'sir qiladi. Shaxsning individualligi uning xarakteri, temperamenti, psixik jarayonlarining dinamikasi, hissiyotlari, faoliyatining motivlari, qobiliyati va boshqalarning yig'indisiga bog'liq. Shaxsda individuallik ham mavjud bo'lib, temperament va xarakter xususiyatlarda, odatlarda, ustun darajadagi qiziqishlarda, bilish jarayoniga oid fazilatlar (idrok, xotira, tafakkur, tasavvur)da, qobiliyatda, faoliyatning shaxsga xos uslubida va hokozolarda namoyon bo'ladi.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ РИВОЖЛАНИШДАН ОРТДА ҚОЛАЁТГАН ЎҚУВЧИЛАРДА МОЛИЯВИЙ САВОДХОНЛИК ҲАМДА ИЖТИМОИЙ–МАДАНИЙ ФАОЛИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Қахрамон АҲМЕДОВ,
ЎзМУ катта ўқитувчиси
Нозлия ЮНУСОВА,
ЎзМУ талабаси

Кейинги йилларда “Ногиронлиги бор шахслар” тушунчасига ижтимоий ёндашувнинг ошиб бориши бундай шахсларнинг биринчи галда жамиятда шахслараро одатий муносабатларга қўшилиши ва уларнинг ижтимоий ҳаётнинг барча кўринишларида имкониятларининг кенгайишига сабаб бўлади, деб қаралмоқда. Ногиронлиги бор болаларда ижтимоий тажрибанинг пайдо бўлиши ва такомиллашуви нормал болаларга нисбатан мураккаброқ кечади. Сабаби улардаги жисмоний ва психик нуқсонлар ҳаёт фаолиятининг турли жабҳаларида, яъни билим ва кўникмаларни эгаллашга бевосита тўсқинлик қилади.

Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти уставида “саломатлик” тушунчаси инсоннинг касаллик ёки жисмоний нуқсонлардан холи бўлган ҳолатигина эмас, балки унинг тўлақонли жисмоний, рухий, ижтимоий фаровонлиги сифатида таърифланади. Шу сабабли бугун замонавий олигофренопедагогикада ақли заиф болалар билан олиб бориладиган коррекцион-тарбиявий ишларнинг асосий мақсади ҳам уларга керакли билим ва кўникмаларни ўргатиш

ҳамда ҳаётга ижтимоий мослашиш учун кўмаклашиш сифатида кўрсатилади. Олигофренопсихологияда ақли заифликнинг учта даражаси ҳақида тўхталиб ўтилган. Булар ақли заифликнинг енгиллик даражаси – дебиллик, ўртача даражадаги ақли заифлик – имбесиллик ҳамда ақли заифликнинг оғир даражаси – идиотлик, деб юритилади. Шунингдек, бу соҳада ногиронларнинг олий маълумотли бўлиши уларнинг эртанги ҳаёти учун зарур ҳисобланади.

Барчамизга маълумки, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг иқтисодий шакллантиришга қаратилган ислохотлар яққол кўзга ташланди ҳамда аҳолининг молиявий саводхонлигини оширишга қаратилган эътибор муҳим аҳамият касб этди. Шу ўринда савол туғилади: молиявий-иқтисодий саводхонлик ўзи нима? Молиявий-иқтисодий саводхонлик – бу элементар иқтисодий билимлар, иқтисодий ҳодисаларга йўналтириш усуллари, турли хил ҳаётий вазиятларда иқтисодий танлов бўйича онгли қарор қабул қилиш кўникмасидир. Молиявий-иқтисодий саводхонликни шакллантириш иқтисодий муносабатлардаги муаммоларни муваффақиятли ҳал қилиш учун замин яратади. Бунда, яъни ақлий ривожланишида нуқсони бўлган ўқувчиларнинг, малакасини ошириш ижтимоий ва касбий тайёргарлиги ҳамда молиявий-иқтисодий саводхонлигини шакллантиришда “Математика”, “Иқтисодий билим элементлари” фанлари бўйича таълим мазмунидаги синтез, интегратив боғланишлар муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, ақлий нуқсонлари бўлган мактаб ўқувчиларининг жамиятдаги ижтимоий мавқеи масаласи кўплаб мамлакатларда долзарб масала ҳисобланади. Бироқ уларни камайтириш тенденцияси ханузгача мавжуд эмас.

Маълумки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 1992 йил 14-октябрдаги резолюциясига

мувофиқ, ҳар йил 3-декабрь бутун дунёда “Халқаро ногиронлар куни” сифатида нишонланиб келинмоқда. Бундан кўзланган асосий мақсад – ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқларини ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳимоя қилишдан иборат.

Ногиронлиги бор шахсларни қўллаб-қувватлаш, улар учун зарур барча шароитларни яратиш борасидаги давлат сиёсати янги босқичга кўтарилмақда. Бунинг тасдиғини “Инсон қадри учун” тамойили асосида Янги Ўзбекистонда инклюзив ривожланиш, яъни аҳолининг барча қатламлари учун тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлашга қаратилган кенг кўламли ислохотларнинг амалга оширилаётганида кўришимиз мумкин.

Интеллектуал ногиронлик бошқа тиббий ва ҳуқ-атвор белгилари билан боғлиқ бўлган, синдромли ақлий ногиронлик ва ақлий нуқсонлари бошқа аномалияларсиз намоён бўладиган синдромли бўлмаган ақлий ногиронлик турларига бўлинади. Бунга мисол тариқасида Даун касаллиги, ҳақиқий микроцефалия, олигофрениянинг моддалар алмашинувинг наслий бузилиши билан боғлиқ бўлган энзимопатик турлари (бунинг таркибига айнан галактоземия, сукразурия, фелипировиноград киради). Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ақлий ривожланишдан ортда қолиш – наслий, эндоген-органик ва микро-ижтимоий муҳит омиллар сабабли келиб чиқади. Бу каби ҳасталикка чалинган ёшлар учун молиявий таълим онгли қарорлар қабул қилишга ёрдам беради, хавфларни камайтиради ва шу билан бирга, уларнинг молиявий хавфсизлигини оширади. Жамиятимизда ёшлар ва оилалар ҳам ўз бюджетини қандай тақсимлашни билмаслиги, жамғарма шакллантирмаслиги, қарздорлиги ва шу каби бошқа муаммолар кўпайиб бормоқда. Аммо бу каби

муаммолар, таълим ташкилотлари битирувчилари, айниқса ақли заиф ўсмирлар билан боғлиқлиги долзарблигича қолмоқда. Улар мустақил равишда маълумот олишда қийналади. Ўзларини қизиқтирган хизматни қаердан олиш ва саволни қандай тўғри шакллантиришни билмайди.

Методологик жиҳатдан интеллектуал ривожланишда ортда қолаётган ўқувчилар ва уларнинг молиявий саводхонлигини ривожлантиришда юзага келадиган муаммолар педагогик, иқтисодий, тиббий ҳамда махсус психосоциал адабиётларни кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш каби усуллар орқали ўрганилган. Бугун Ўзбекистонда имконияти чекланган инсонларнинг ҳуқуқларини таъминлаш ҳақида қонун-қоидалар мавжуд бўлса-да, бундай инсонлар жамиятдаги стереотиплар туфайли унинг фаолиятида тўлиқ иштирок эта олмайди. Биз имконияти чекланган инсонларга муаммо сифатида эмас, балки улар ҳам жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида қарашимиз керак.

Долзарб масалалардан бири сифатида ёшларда молиявий саводхонлик даражасини ошириш мақсадида инклюзив таълим асосида мактаблар ва олий ўқув юртларида ихтисослаштирилган синфлар жорий этиш уларнинг янада ўз устида ишлашига ҳамда интеграцияси учун туртки бўла олади. Янги аср информацион технологияларнинг шиддатли ва катта масштаби ривожланиши билан бошланди. Бу борада етук мутахассислар ва айниқса янги бошловчи-тадқиқотчилар ва ахборот технологияларини ўрганувчилар ҳам унинг тараққиётига ва имкониятларига етиб олиш мушкул эканини ҳис этмоқда. Ахборот технологиялари техник имкониятлари, интеллектуал салоҳияти ва технологик кўп қирралиги билан локал ривожланишда жаҳон фани тараққиётига катта ҳисса қўшиб келмоқда. Локал, яъни

алоҳида давлатлар ва илмий марказларда рақобатли ривожланиши, кенг маънодаги тараққий этиши, ўша давлатнинг ёки марказнинг том маънодаги гегемонлигига олиб келмоқда. Бундай тараққиёт ҳар бир давлат ва ҳатто ҳар бир мутахассисдан доимо изланишда бўлишга ва бу тараққиёт-ўсиш пойгасида ўз ўрнини топа билишини тақозо этмоқда. Бундай рақобат ахборот технологияларининг барча соҳаларида кузатилмоқда. Шундан келиб чиқиб, бугунги кунда ёшларнинг молиявий саводхонлигини оширишга кўпроқ эътибор қаратишимиз керак. Масалан, мактаб ва олий ўқув юртларида ихтисослашган синфларни жорий этишимиз, уларни керакли етук мутахассислар билан таъминлашимиз, ёшларни молиявий саводхонлигини ривожланишига туртки бўлади. Ногиронлар учун замонавий шароитларда олий таълим ва молиявий саводхонлик уларнинг кейинги ҳаёти учун зарур шартдир. Сўнгги пайтларда инклюзив таълим кўп қўлланила бошланди, яъни ногиронларнинг оддий, ихтисослашмаган таълим муассасаларида ўзларининг соғлом тенгдошлари билан биргаликда, таълим олишларидир. Айнан бу инклюзивликнинг моҳияти – тўсиқсиз муҳитни яратиш ҳисобланади. Чунки барчамизга маълумки, ҳар қандай жамиятда келажак ворислари бўлмиш фарзандларни, масъулиятни ҳис этадиган, уларни давлат тараққиёти ва гуллаб-яшнашига салмоқли ҳисса қўшадиган муносиб фуқаролар бўлиб етиштишларига катта умид билан қаралади. Бундан кўришимиз мумкинки, Янги Ўзбекистонда ҳам болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ҳам жуда катта эътибор берилмоқда. Мамлакатимизда мактаб, коллеж, гимназия кабилар билан бир қаторда махсус мактаб, интернатлар, меҳрибонлик уйлари фаолият олиб бораётгани ёки инклюзив таълим талабга жавоб берадиган даражада кўзга кўринаётгани фикримиз исботидир. Президентимиз Шавкат

Мирзиёев 2017 йил 1-декабрдаги “Ноғиронлиги бўлган шахсларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5270-сонли Фармонида 2020 йил 13-октябрдаги ПҚ-4860 сонли “Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим–тарбия бериш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорларида Ўзбекистонда эҳтиёжга эга болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш, уларга таълим бериш тизимининг самарадорлигини ошириш, жамиятда ўз ўрнини топишларида кўмаклашиш масаласи кўндаланг қўйилган.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш, маънавий баркамол авлодни тарбиялаш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналиши ҳисобланади. Шу ўринда имконияти чекланган болалар билан ишлашнинг турли йўллари ва методларини аниқлаш, улардаги узвий боғлиқлик ва ҳамкорликни ташкил қилиш, ижтимоий омиллардан самарали фойдаланиш муҳим ва долзарб масаладир. Айниқса имконияти чекланган болалар билан ишлашда, нафақат уларнинг молиявий саводхонлиги, балки бадиий ижод воситаларидан кенг фойдаланиш, имконияти чекланган болаларни ижтимоий-маданий фаоллаштиришнинг устувор йўлларида биридир. Мактаб битирувчилари орасида айнан ноғиронлиги бўлган ёшларга янада қулайлик яратиш мақсадида давлат имтиҳонларини, исталган тарзда танлаб олиши ва ушбу фан бўйича давлат имтиҳонларини топшириши учун керакли шарт-шароит яратиб беришимиз керак. Олий таълим муассаларида ноғиронлиги бўлган талабалар орасида, иқтидорли ёшларни, хусусан, Президент Қарорига асосан, етакчи хорижий таълим муассаларига таълим олиш учун юбориш, халқаро танловда иштирок этишини таъминлаш,

интеллектуал салоҳияти паст бўлган ёшлар орасида ҳам танлов, фестивал, форумлар каби тадбирларни ташкил этиш ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бутун дунё бўйлаб ногиронлиги бор – ақли заифлар, интеллектуал салоҳияти ортда қолаётган, таянч-ҳаракат тизимида нуқсони бўлган шахсларнинг керакли ижтимоий ёрдамни олишда қийинчиликларга дуч келаётгани, тиббий ресурсларнинг етишмовчилиги юзасидан қурбон бўлаётганини кўриш мумкин. Жаҳон иқтисодий Форуми сайтида ёзилишича Буюк Британияда ишлаш ёшига етган имконияти чекланган шахсларнинг ишга олиниш кўрсаткичи соғлом одамларникига қараганда 28,6 фоизга кам. Бизнес эгаларининг бор-йўғи 4 фоизи иш жойида инклюзив шароит яратишга хайрихоҳлик билдиради.

Бундан бир-неча йиллар олдинга назар ташлайдиган бўлсак, ақли заиф кишилар учун карантин ёлғизлик ҳиссини кучайтирди. Соғлом аҳоли қатламининг 10,5 фоизи пандемияни ёлғизлик ҳисси билан бошдан кечирган бўлса, руҳий ривожланишда нуқсони бор одамларнинг 45 фоизи шундай муаммога дуч келган. Бу даврда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аҳолининг заиф қатламлари билан карантин даврида қандай ишлаш кераклиги борасида қўлланма ишлаб чиққан эди. Қўлланмада имконияти чекланганлар, шунингдек, ақли заиф инсонлар билан пандемия даврида қандай ишлаш кераклиги ёзилган эди. Бундан кўришимиз мумкинки, интеллектуал салоҳияти паст бўлганлар ҳамиша эътибор марказида бўлиши кераклигини, ижтимоий ёрдам улар учун доим кераклигини тушунамиз. Шундай бўлса-да, хануз тезкор қарор қабул қилиш керак бўлганда руҳий носоғлом кишилар тиббий ресурслардан бебаҳра қолиши мумкинлиги ҳолати сақланиб қолмоқда.

Бугун мамлакатимиздаги ҳар бир мактаб, умуман

олганда, таълим ташкилоти алоҳида эҳтиёжга эга бўлган ўқувчи ёшларни қабул қилишга ҳамда уларга ўзларининг имкониятини намойиш этишга имкон берадиган қулай муҳит яратишга тайёр бўлиши керак. Бундан ташқари, мамлакатимизда ногиронлар учун “Имкониятлар маркази”ни ташкил этишимиз ҳамда ушбу марказда ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний мафаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда касб-ҳунарга ўқитишга кўмаклашиш каби қулайликларни яратиб беришимиз мақсадга мувофиқ.

Ногиронлиги бўлган шахслар учун олий таълим муассасаларида давлат гранти асосида абитуриентларни қабул қилиш умумий сонининг икки фоизи асосида кўшимча қабул квотаси ажратилиши нуқтаи назардан, улар учун имкониятнинг яна бир эшиги очилганини кўришимиз мумкин. Дунё мамлакатларининг инсон тараққиёти даражаси бўйича гуруҳланиши Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Тараққиёт Дастури ҳар йили Инсон тараққиёти тўғрисида маърузалар нашр этиб келмоқда. Бундан ташқари, Буюк Британияда уйсизлар учун автобусларда молиявий саводхонлик курслари очилган, Бандликка кўмаклашиш маркази эса уларни иш билан таъминлаб келмоқда. Бундан кўриниб турибдики, нафақат ногиронлар, балки соғлом инсонлар учун ҳам молиявий саводхонликнинг ўрни жуда ҳам муҳим.

СИЁСИЙ МАДАНИЯТНИНГ ИЖТИМОИЙ-ТАРИХИЙ ТАБИАТИ

С.А. ПАРМАНОВ,
ЎзМУ катта ўқитувчиси

Сиёсий маданият алоҳида олинган шахс, ижтимоий, этник гуруҳлар, жамиятнинг сиёсат, сиёсий муносабатлар билан боғлиқ эҳтиёжлар ва манфаатларнинг инъикоси сифатида шаклланадиган билимлар, қадриятлар, мақсадлар ва улар асосида олиб бориладиган фаолиятининг ифодасидир. У ўз моҳиятига кўра, жамиятнинг сиёсий ҳаёти билан узвий боғлиқ маданият шакли ҳисобланади.

Кўп асрлик ривожланиш тарихига эга сиёсий маданиятнинг илдизлари жамият социал структурасида ўзининг ўрни ва мавқеига эга бўлган гуруҳлар ва уларнинг фарқланувчи манфаатлари мутаносиблигини таъминлашга хизмат қилувчи давлатнинг пайдо бўлиши даврига бориб тақалади. “Барчамизга маълумки, ҳар бир суверен давлат ўзининг бетакрор тарихи ва маданиятига эгадир. Бу тарих, бу маданиятнинг ҳақиқий ижодкори, яратувчиси эса ҳақли равишда шу мамлакат халқи ҳисобланади”¹. Шу маънода сиёсий маданиятнинг пайдо бўлиши халқнинг сиёсий манфаатларини ва кишилар фаолиятига кучли таъсир кўрсатишининг натижаси эди.

Сиёсий маданият доимий ривожланиб боровчи тизимдир. Бу жамият социал структурасидаги ўзгаришларга мос равишда сиёсий маданиятнинг янги шакллари пайдо бўлиб ёки йўқолишида ҳамда ҳар бир тарихий давр доирасида ўз

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1- жилд. –Т.: Ўзбекистон. 2017. – Б.132.

субъектлари билан биргаликда ўзгариш, такомиллашиш жараёнини бошдан кечиришида яққол кўринади.

Сиёсий маданиятнинг муҳим қисми ҳисобланган сиёсий билимлар кундалик ҳаётий тажриба, махсус назарий тайёргарлик ҳамда мақсадга қаратилган ғоявий-сиёсий тарбия таъсирида шаклланиб боришини таъкидлаш зарур. Шу нуқтаи назардан қараганда, тарих ва замонавий воқелик ҳар бир гуруҳ ўз сиёсий манфаатларини рўёбга чиқариш мақсадида кишиларни муайян йўналишда тарбиялашга алоҳида эътибор беришидан далолат беради. Бу улар манфаатига мос келадиган дунёқарашни шакллантириш, муайян сиёсий назариялар, дастурлар, идеалларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни кенг тарғиб қилишга интилишда айниқса ёрқин намоён бўлади. Мазкур жараёнда сиёсий мафкуранинг ўрни ва аҳамияти ниҳоятда катта эканини алоҳида қайд этиш лозим.

Сиёсий маданият таркибида сиёсий жиҳатдан аҳамиятли ҳодиса ва жараёнларга бўлган муносабатни муайян баҳолар шаклида ифодаладиган кадриятлар муҳим ўринни эгаллайди. Сиёсий билимлар қанчалик чуқур ва кенг қамровли бўлса, унинг замирида шаклланган кадриятлар шунчалик мустаҳкам бўлиб, фаолиятдаги собитликни таъминлайди. Билимларга нисбатан сиёсий кадриятларнинг секин ўзгариши ва нисбатан консерватив характери эса сиёсий маданиятдаги нисбий барқарорликни таъминлашга замин яратади.

Айни пайтда, бундай кадриятлар ҳаётий тажриба, эҳтиёж ва манфаатларни англаш билан уйғунлашган ҳолда фаолиятдаги изчиллик ва мақсадлилиқни таъминлашга хизмат қиладиган эътиқоднинг шаклланишига олиб келади. Такрор ва такрор танқидий ўзлаштирилган, манфаатлар тарозисида ўлчанган, қарор топган ёки шаклланиб

бораётган эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган билимлар асосида шаклланган кадриятларгина эътиқод мустаҳкамлиги учун замин яратади.

Сиёсий маданият фақат сиёсий режалар ва қарорларни ишлаб чиқиш, ижросини ташкил этиш, кадрларни танлаш ва ўз ўрнига қўйиш, тарбиялаш, ташкилотлар устидан зарурий сиёсий раҳбарлик ва ғоявий-тарбиявий, мавжуд ижтимоий-сиёсий тартиб ҳамда институтларни такомиллаштириш ёки ўзгартиришга йўналтирилган ишларни амалга ошириш каби шаклларни ўз ичига оладиган фаолият орқалигина ўзлигини намоён қилади. Айнан шундай фаолият давомида у мустаҳкамланади, ривож топади ёки инқирозга юз тутади.

Лоқайдлик, сиёсий пассивлик жамият сиёсий ҳаётида иштирок этишни хоҳламасликда ифодаланадиган сиёсий индифферентлик (лотинча бeфapқлик) ҳам сиёсий маданиятнинг даражасини кўрсатувчи муҳим индикатор ҳисобланади. Бу сиёсий пассивлик мавжуд ҳокимият ёки унинг вакиллари фаолиятидан норозиликнинг ифодаси, ўзига хос протест сифатида чиқадиган ҳолларга ҳам тегишлидир.

Сиёсий маданият, бир томондан, маънавий маданиятнинг бир қисми сифатида маданият ривожланиши қонунларига бўйсунса, иккинчи томондан, у конкрет сиёсий тизим таъсири остида бўлади, кишиларнинг иқтисодий манфаатлари ҳамда давлат ва ҳокимият масалалари билан чамбарчас боғланиб кетади. Сиёсий маданият жамият сиёсий ҳаётида бир қанча муҳим вазифаларни бажаради. Биринчидан, сиёсий маданият жамиятда ва миллий манфаатларни руёбга чиқаришни сиёсий жиҳатдан таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Бу вазифанинг мазмуни ижтимоий-сиёсий формациянинг ривожланиши, жамият тараққиёти даражасига қараб ўзгаради. Иккинчидан,

сиёсий маданият синфлар, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, миллий ва миллий тузилмалар манфаатлари йўлида сиёсий муносабатларнинг қайта ўзгариши ва қайта ўзлаштириш вазифасини бажаради. Бу вазифани амалда тадбиқ этиш билимларни ижодий қўллаш, жамият сиёсий ҳаётини, сиёсий фикрлар, давлат ҳокимияти органлари ва бошқа сиёсий кучларнинг фаолиятини чуқур англаб етиш билан боғлиқ. Учинчидан, сиёсий маданият тартибга солувчилик вазифасини ўтайди. Бундай вазифа барқарор сиёсий тизим, сиёсий ташкилотлар бўлимини таъминлайди. Сиёсий маданият жамиятда барқарорликнинг қарор топишига кўмаклашади. Тўртинчидан, сиёсий маданият тарбиявий вазифани бажаради. Юксак мақсадлар, кадриятлар, нормалар асосида шахс сиёсий маданиятини шакллантириш унинг моҳиятини ташкил этади. Бу вазифа сиёсий фаолликни, фуқаролик масъулиятини тарбиялайди, ижтимоий-сиёсий фаолият кўникмаларини шакллантиради. Бешинчидан, сиёсий маданият алоқа вазифасини амалга оширади. Бунда у фуқаронинг сиёсий тизим ва жамиятнинг бошқа аъзолари билан алоқа шакли сифатида намоён бўлади. Бу вазифани амалга оширишда таълим, тарбия тизими, оммавий ахборот воситалари, маданий-оқартув муассасалари, адабиёт ва санъат муҳим роль ўйнайди. Олтинчидан, сиёсий маданият олдиндан айтиб бериш вазифасини бажаради. Таъкидлаш жоизки, сиёсий маданият ҳақида гап кетганда жамият сиёсий маданияти деган тушунчаларга ҳам эътиборни қаратиш лозим. Жамият сиёсий маданияти, турмуш маданияти, жамият барча тузилмалари ҳаёт фаолиятининг кўзгуси бўлиб, ижтимоий ривожланиш субъектидаги ҳамма сиёсий маданиятларнинг умумлашмасидир. У ўзида барча илғор ва инқирозли ҳодисаларни (масалан, давлатчилик, миллатчилик, бой-феодалларча психология) мерос қилиб

олиши мумкин. Шунингдек, “сиёсат ахлоқнинг давлат ва жамият билан боғлиқ бир қисми бўлиб, ҳукуматнинг шахс олдидаги ахлоқий-маънавий мажбуриятларини қамраб олади.”² Шахснинг сиёсий маданияти сиёсий онг, анъаналар, принциплар, сиёсий фаолият заминида, шахсий ва фуқаролик ҳатти-ҳаракатлар, синфлар, ижтимоий қатлам ва гуруҳлар, миллатлар ва миллий тузилмалар даражасида намоён бўлади. Жамиятнинг янгиланиш жараёнида сиёсий маданиятга қўйиладиган талаблар ҳам ошиб боради. Сиёсий маданиятга хос талабларга қўйидагилар қиради:

- жамиятдаги воқеа, ҳодисаларга босиқлик билан муносабатда бўлиш;
- воқеа-ҳодисаларнинг сабабларини тўғри таҳлил қилиш;
- воқеа-ҳодисаларга нисбатдан объектив ва адолатли муносабатда бўлиш;
- шахсий фикрни давлат, бошқа сиёсий ташкилотлар фикридан устун қўймаслик;
- давлат сиёсати, давлат тили, маданияти, урф-одатлари, турмуш тарзига ҳурмат билан қараш.

Хуллас, сиёсий маданият юқори онглилик, маънавий бойлик маҳсулидир. Сиёсий онг қанчалик юқори бўлса, сиёсий маданият даражаси ҳам юқори бўлади. Сиёсий маданият инсоннинг умумий билим даражаси, дунёқараши, ахлоқ-одоби билан узвий боғлиқ. Сиёсий маданият жамиятдан ташқарида ёки умуммаданиятдан узилган ҳолда амал қилмайди. Сиёсий маданият кишилар ва жамоалар, синфлар ва фуқароларнинг аниқ мақсадга онгли интилиши, шу мақсадларни амалга оширишда, эҳтиросга берилмай олға интилишни таъминловчи муҳим омилдир.

² Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. – Т.: Шарқ. 1998. – Б.83.

O‘QUVCHILARNING O‘QISH MALAKALARINI TAKOMILLASHTIRISHDA PIRLS TOPSHIRIG‘IDAN FOYDALANISH

Matluba TO‘QLIYEVA,
*Qarshi xalqaro innovatsion
universiteti o‘qituvchisi*

***“Odamlar qachonki o‘qishdan to‘xtasa,
tafakkur qilishdan to‘xtaydi” – Deni Didro.***

Tarbiya-uzluksiz jarayon bo‘lib, u pand-nasihat berish bilan cheklanmaydi, balki o‘yin, uy yumushi va ta’lim jarayonida hayot va turmush saboqlarini qiyosiy tushuntirish qolaversa, shaxsiy o‘rnak ko‘rsatish orqali amalga oshiriladi. O‘qish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, uning mazmunini tahlil qilish o‘qish malakasini takomillashtirishga yo‘naltirilishi kerak. Bolalarning nasriy asarlarda aks ettirayotgan voqea-hodisalariga, mukammalroq tushunchalariga, unda ishtirok etayotgan qahramonlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar sababi haqida mustaqil xulosa chiqarishiga va boshqalarga alohida ahamiyat berish lozim.

Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslari o‘z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko‘ra ta’lim tizimida alohida o‘rin tutadi. Negaki, uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta’limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta’limini o‘qishsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. O‘quvchi matnni to‘g‘ri, tez, tushunib o‘qish, mazmunini o‘zlashtirish bilan ilk bor o‘qish darslarida yuzlashadi. O‘qish ta’limida insonning, avvalo,

o'zligini, qolaversa olamni anglashga bo'lgan intilishlariga turtki beriladi. O'quvchilarning o'qish savodxonligi bu – yozma tilning shakllarini idrok etish va amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Ushbu nuqtayi nazar o'quvchilarning o'qishdan olingan ma'lumotlardan foydalanish qobiliyatiga tobora ko'proq e'tibor qaratadigan zamonaviy jamiyatda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Asosiy e'tibor tushunishni namoyon qilishdan o'zlashtirilgan ma'lumotni yangi loyiha va vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatini namoyon qilishga qaratilmoqda.

Mamlakatimiz o'quvchilarining o'qish savodxonligini aniqlashda xalqaro baholash tadqiqoti – PIRLS xususida so'z yuritamiz. PIRLS (inglizcha – Progress in International Reading Literacy Study – matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot) xalqaro tadqiqotining maqsadi turli xil ta'lim tizimidan iborat bo'lgan davlatlar boshlang'ich maktab o'quvchilarining matnni o'qish va qabul qilish bo'yicha tayyorgarligini aniqlash va baholashdan iborat. Albatta, bunday tadqiqot xalq ta'limi sohasidagi xodimlar, olimlar, metodistlar, o'qituvchilar, ota-onalar va jamoat vakillari uchun katta ahamiyatga ega.

Bundan ko'rinib turibdiki, PIRLS – boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmalarini qay darajada rivojlangani haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o'qish va o'qitishni yaxshilash uchun ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga oid ma'lumotlarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturi hisoblanadi. Dars jarayonida hamda sinfdan tashqari mashg'ulotlarda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining har biri PIRLS topshiriqlarini dars jarayoniga tatbiq etishi lozim. Bunga Afrika afsonasi hisoblangan “Uchaqol Burgut uch!” matnini misol keltirsak.

Uchaqol Burgut uch!(Afrika afsonasi)

Kristofer Gregorovski tomonidan hikoya qilindi.

Kunlardan bir kun, bir dehqon yo‘qolgan buzog‘ini izlab topish uchun yo‘lga otlandi. Chunki bir kun oldin podachilar buzoqsiz qaytgan edi. O‘sha kecha dahshatli bo‘ron bo‘lgan edi. U vodiya borib, buzoqni, daryo bo‘yidan, qamishzorlar o‘rtasidan, toshlar orqasidan va suv bo‘yidan qidira boshladi. U baland tik qoyali tog‘ yonbag‘irlariga chiqdi. “Buzoq bo‘rondan qo‘rqib, katta tosh orqasiga yashiringandir”, deb katta tosh orqasiga qaradi. O‘sha damda u bir on to‘xtadi. Bu yerda, toshning bir burchagida, g‘ayritabiiy bir ko‘rinish aks etgan edi. Dahshatli shamol bir yoki ikki kun oldin endigina tuxumdan yorib chiqqan burgut bolasini inidan uchirib yuborgan edi.

Dehqon unga yaqinlashib, ehtiyotkorlik bilan ikkala qo‘liga oldi. U burgut bolasini uyiga olib borib, unga g‘amxo‘rlik qilmoqchi bo‘ldi. Bolalar otasini kutib olish uchun tashqariga chiqqanlarida, u deyarli uyida edi. “Buzoqning o‘zi qaytdi!”, deb qichqirishdi ular.

Dehqon juda xursand bo‘ldi. U burgut bolasini oilasiga ko‘rsatdi, keyin uni tovuq va jo‘jalarning oldiga ehtiyotkorlik bilan joylashtirdi.

Burgut qushlar podshohidir, – dedi u, lekin biz uni tovuq bo‘lishga o‘rgatamiz, deb ta’kidladi. Shunday qilib, burgut tovuqlar orasida yashab, ularning yashash tarzini o‘rganibdi. U o‘sib-ulg‘ayganida, tashqi ko‘rinishidan ular ko‘rgan boshqa tovuqlardan tamomila farq qilar edi.

1. Matnda dehqon hikoyaning boshida nimani qidirish uchun yo‘lga otlangan edi?

A) Buzoqni. B) Podani. C) Toshli qoyani. D) Burgut bolasini.

2. Dehqonning burgut bolasiga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lganini matnda qaysi holat ochib beradi?

A) U burgut bolasini ikkala qo‘li bilan ehtiyotkorlik bilan

oldi.

- B) U burgut bolasini uyiga olib kelgan edi.
- C) U burgut bolasini iniga qaytarib qo'ygan edi.
- D) U daryo bo'yidan burgut bolasini izlagan edi.

3. Dehqon burgut bolasini uyiga olib kelganida uni nima qildi?

- A) Burgutni uchishga o'rgatdi.
- B) Burgutni ozod qildi.
- C) Burgutni tovuq bo'lishi uchun shug'ullantirdi.
- D) Burgutga yaxshi uya qurib berdi.

O'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda dars va sinfdan tashqari o'qish soatlarida, to'garak mashg'ulotlarida, takrorlash darslarida yuqorida qayd etilgan topshiriqqa o'xshash vazifalardan foydalanish muhim omil sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori: "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida". 2017 yil 6-aprel. Lex.uz.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori: "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida". 2018 yil 8-dekabr. Lex.uz.

3. Ismailov A., Norboyeva D., Kucharova K., Kosimova Z., Aminova N. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini baholash. – T.: 2019.

ҲИРОТ МИНИАТЮРА МАКТАБИ

(Қамолиддин Беҳзод портретиға чизгилар)

Сардор КЕНЖАЕВ,

*БухДУ ПИ ижтимоий фанлар
кафедраси ўқитувчиси.*

Санжар ҲАСАНОВ,

*БухДУ ПИ тарих таълим
ўналиши талабаси*

Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги халқ кутубхонасида Амир Хисрав Деҳлавийнинг икки нусхада сақланаётган “Лайли ва Мажнун” достониға ишланган суратлар ҳам Беҳзод қаламиға мансуб. Унда Лайли ва Мажнуннинг мадрасада ўқиш пайти тасвирланган ва у 1495 йилда бажарилган. Бу ерда ҳам бинонинг меъморий беағи, нақшлар жуда аниқ ва гўзал ишланган. Беҳзод табиат манзарасини тасвирлашда ўз даври учун ноёб маҳоратини намоён этган. Қамолиддин Беҳзод портрет санъатида ҳам самарали ижод қилиб, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Султон Ҳусайн Мирзо портретларини чизган. Масалан, Париждаги шахсий коллекцияда сақланаётган Султон Ҳусайн Мирзо портретида у шоҳона кийимда тасвирланган. Мусаввир унда подшонинг барча хислатларини ифодалашға ҳаракат қилган. Қиёфасидан кучли ирода, жисмоний қувватға эға бўлгани сезилиб туради. Тўладан келган гавдаси, ҳорғин юзи, қисикроқ кўзлари, узук таққан нозик қўллари тасвирдаги ҳукмдор умрининг кўп қисми фақат маишат билан ўтганиға далилдир.

XVI асрнинг дастлабки йиллари яратилган Беҳзод мўйқаламига мансуб суратлардан мусаввирнинг юксак камолоти, шу билан бирга, ҳиссий кечинмаларнинг мураккаблаша бошлагани, ички дунёсида пайдо бўла бошлаган руҳий маъюсликнинг акси кўрина бошлади. Унинг буюк мураббийи ва устози Алишер Навоий, Султон Ҳусайн Мирзо вафотидан сўнг бошланиб кетган низолар Муҳаммад Шайбонийхонга Ҳиротни осонликча қўлга киритишга ёрдам берди. Ана шу нотинчликлар Беҳзод ижодига ҳам таъсир этмай қолмади. Беҳзод Шайбонийхон хизматида ўтди. XVI аср бошларида Беҳзод ижодида мазкур ҳодисалар чуқур ўйчанлик, нозик лирик кечинмаларни ифодаловчи саҳналарда ўз аксини топди. Бундай суратлар Хусрав Деҳлавийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида мавжуд. Беҳзоднинг Лайли ва Мажнуннинг саҳродаги висол чоғини тасвирловчи сурати ўрин олган. Саҳрода Лайли ҳижрон азоби туфайли ҳолдан тойган севгилисининг бошини авайлаб тиззаси устига қўйган. Инсон азобига табиатдаги тинч ҳаёт ҳамоҳангдек. Саҳро қаъридан ўтган зилол сувли ариқ қирғоқлари турли-туман гуллар билан қопланган. Харсанг тошлар орасидан кўм-кўк буталар икки ошиқ севгиси барҳаётлигига гувоҳдек. Саҳро ҳайвонлари: шер, қоплон, тоғ бўйиси, туя икки инсон юрагини ғарқ қилган улкан севги кучи билан сеҳрлангандек сукутда, дардига шерикдек. Руҳий кечинмалар оҳанги улкан мўйқалам соҳиби томонидан моҳирона очилган.

Беҳзод Шайбонийхон хизматида бўлган кезлари унинг портретини ҳам ишлади. Тасвирда Шайбонийхон оёқларини чалиштириб болишга (ёстикқа) суянган ҳолда икки қўлини тиззасига тираб, алланималар ҳақида ўйлаб ёзишга тайёрланган пайти тасвирланган. Унинг кийимлари оддий, гавдаси пишиқ, ҳийла қорин солган.

Унинг олидида турган ёзув ашёлари: сиёҳдон, қалам, китоб Шайбонийхоннинг ўқимишли билимдон, ҳар бир ишни пухта ўйлаб амалга оширадиган шахс сифатида тасвирлайди. Асарда тасвирланган қамчи эса унинг қаттиқ қўллиги, моҳир чавандозлиги рамзи сифатида идрок этилади. Шайбонийхоннинг мазкур сурати ҳозир АҚШда шахсий коллекцияда сақланади.

Беҳзод ҳаётининг сўнгги йилларидаги шоҳ асарларидан бири икки туянинг олишуви акс этган суратдир. Унинг ижоди Шарқ халқлари, айниқса, Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон маданияти ва санъати ривожига катта таъсир ўтказди. Бунда унинг кўп сонли мухлислари муҳим ўринни эгаллади. Улар Беҳзод ижодини давом эттириб, Шарқ миниатюра маданияти ва санъатининг кенг қирраларини очишда етакчилик қилди.

Амир Темур ва темурийлар даврида Ҳирот миниатюраси ҳам кенг ривожланди. XV аср Эрон, Мовароуннаҳр ва Хуросон миниатюраси мусулмон мамлакатлари маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Қўлёзма китоб санъати, аниқроғи, Ҳирот миниатюраси муҳим ўрин эгаллайди. XV асрда Ҳирот темурийлар салтанатининг сиёсий ва маданий маркази сифатида гуллаб-яшнади. Бу Шохрухнинг ўғли Бойсунғур Мирзо номи билан бевосита боғлиқдир. Бойсунғур Мирзо шоирлар, мусаввирлар, тарихнависларга ғамхўрлик кўрсатиб, ҳомийлик қилган. Қори Аҳмаднинг қайд қилишича, Бойсунғур Мирзо “Хаттотликда ноёб усталардан бири” Мавлоно Шамсининг шогирди бўлган. Алишер Навоий ҳам Бойсунғур Мирзо Ҳиротда ҳукмронлик қилган даврда яшаган ва унинг маданият ва санъатни ривожлантиришдаги беқиёс хизматларини алоҳида таъкидлаган. Жумладан, “Бойсунғур Мирзо саройида шоир, хаттот, мусаввир, созандаalar шунчалик кўпки, ҳеч

бир замонда ҳукмдорлар саройида бунчалик бўлган эмас”, деган. Алишер Навоий Бойсунғур Мирзо “адолатли, бағри кенг, истеъдодли кишиларни эъзозлайдиган, кишилар фаровон яшабини истайдиган ҳукмдор” бўлганини қайд этган. Давлатшоҳ Самарқандий Бойсунғур Мирзо шеърлар ёзиб, форс ва туркий тилда битилган шеърларга энг тўғри баҳо бера олгани ва олти хил усулда хуснихат ёза олганини эслатган. У шунингдек, Бойсунғур Мирзонинг катта кутубхонаси борлиги ва унда қадим замонлардан ўрта асрларгача яратилган энг сара асарлар сақланганини маълум қилган. Бойсунғур Мирзо даврида Ҳиротда китобларни кўчириш ва қўлёзмаларни бадий безайдиган устахоналар ташкил этилган.

Темурийлар салтанатида жуда кўп хаттот, мусаввирлар устахоналарда ишлаш учун жалб этилган. Искандар Султон вафот этганидан сўнг Шохруҳ Шероздан унинг хазинасини Ҳиротга келтирган. Бу хазинада қимматбаҳо буюмлар билан бирга кўпгина қўлёзмалар ҳам бўлган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Ҳиротдаги устахоналарда хаттотлар китобларни кўчириш ва қўлёзмаларни безатиш билан шуғулланган. Уларнинг аксарияти табризлик ва шерозлик бўлган. Масалан, Мавлоно Фериддин Жафар Табризий, Саййид Аҳмад Наққош, Хожа Али Мусаввир, Қиёмиддин Табризий табризлик бўлса, хаттот Мавлоно Маъруф Боғдодий, Маҳмуд Али Ҳусайн шерозликдир. Бу Бойсунғур Мирзонинг маълум муддат Табризда ҳукмронлик қилгани билан боғлиқ. У Ҳиротда устахона ташкил этгач, Табриз, Шероз сингари ўлкалардан хаттот, мусаввирларни ишга жалб этган. Албатта, Ҳиротдаги устахоналарда маҳаллий хаттот ва мусаввирлар ҳам иш олиб борган.

Кутубхонада китобларни кўчириш, безатиш билан бирга, асл матнни тиклаш бўйича илмий тадқиқот ишлари

ҳам олиб борилган. Бу ерда Фирдавсийнинг машҳур “Шоҳнома”сининг яхлит матни яратилган. Бойсунғур Мирзо тарихга жуда қизиққани учун тарихнависларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатган. Ҳофизи Абрў (Мавлоно Нуриддин Абдулла) Бойсунғур Мирзонинг яқин кишиларидан бири бўлган ва унга бағишлаб “Зубдат ат-тавориҳи Бойсунқур” асарини битган. Ушбу асарнинг бир нусхаси 1425 йилда Ҳиротда расмлар билан безатилган. Бойсунғур Мирзонинг топшириғига кўра, Рашиддин машҳур “Жоме ат-тавориҳ” асарини ёзган. Ушбу асар теурийлар даврида тарихий манбаларни ёзиш тартиб-қоидаларини бошлаб берган. Худди шу асардан кейин тарих тўғрисидаги тадқиқотларни расмлар билан безаш анъана тусини олган. Бундан ташқари, Бойсунғур Мирзо наққош Устод Саййид Аҳмад, Хўжа Али мусаввир ва жилдсоз Қовимиддин Табризийга Аҳмад Боғдодий муракқосини кўчиришни буюради.

У Амир Темур томонидан Самарқандга келтирилган Абдуллоҳ мусаввирнинг шогирди эди. Аҳмад Боғдодий томонидан тузилган суратлар муракқоси ўша пайтда ягона нусха бўлиб, баъзи суратлар давр ўтиши билан ўз латофатини йўқота бошлаган эди. Бойсунғур Мирзога аталган ушбу муракқога машҳур хаттот Мавлоно Фариддин Жаъфар қасида ёзади ва ёзувларини кўчиради. Жилд яшашни Устод Қовимиддинга, безаш Амир Холиқга топширилади. Аммо муракқо кўчирилиб тамом бўлмасдан Бойсунғур Мирзо дунёдан ўтади. Муракқони кўчиришни унинг ўғли Алоуддавла Мирзо давом эттиради.

Ҳиротда Шоҳруҳ ва Бойсунғур Мирзо ҳукмронлиги даврида саройда қўлёзмаларга миниатюраларни чизишдан олдин катта тайёргарлик ишлари олиб борилган. Сақланиб қолган кўпгина расмлар ва хомаки чизмалар қўлёзмалар

узоқ тайёргарлик асосида безатилганидан далолат беради. Қўлёзмалардаги эркак ва аёл қиёфаси, ғаройиб ўсимлик, дарахт манзаралари тасвири композициясининг энг мақбул вариантыни топишга жиддий эътибор қаратилган. Турли миниатюра марказлари мусаввирларининг бир жойда тўпланиши юз йиллар мобайнида шаклланган услубларни ўзаро уйғунлаштириш асосида янги услуб яратишга имкон берган. Натижада XV аср биринчи ярмида Ҳирот миниатюра мактаби вужудга келган.

Айрим тадқиқотчилар фикрига кўра, Ҳирот миниатюра мактаби XV аср 20-йилларида шакллана бошлаган. Аммо XV аср биринчи ўн йиллигидаёқ бу ерда Бойсунғур Мирзонинг топшириғи билан тарихий асарлардан нусхалар олина бошлаган. 1410 йилда Тожиддин Салмоннинг “Шамс ул-хусм” асари кўчирилган, 1412 йилда Шомий Зуилнинг “Зафарнома”, “Зафарномаи шомий” асарларидан нусха кўпайтириш давом эттирилган. 1414 йилда “Мунтаҳибдин ат-таворизи Муиний” (Муиний ва муиниддин Натанзанийнинг танланган солномаси) асари нусхалари яратилган. Бу каби далиллар устахонада асарнинг дастлабки ўн йиллигида иш бошланган ва унда ўнлаб хаттот, мусаввирлар фаолият олиб борганидан далолат беради. Шунинг учун баъзи тадқиқотчилар Бойсунғур Мирзо кутубхонасини “Академияга” қиёслашади. Чунки унда жуда кўп мутахассислар ўз ихтисослиги бўйича қўлёзмаларга манзара ишлаган бўлса, кимдир кишиларнинг қиёфаси, юз кўринишини чизган.

Шоҳруҳ даврида яратилган миниатюра қўлёзмалар суратларнинг нафислиги, манзараларнинг ўзига хос янгича услубда чизилгани билан эътиборни тортади. Шоҳруҳ ташкил этган кутубхонада 1414-1516 йилларда Ҳофиз Абрунинг “Қуллиёти тарихи” асарига 20 та расм

ишланган. Хаттот Муҳаммад ибн Шамсиддин Бойсунғурий томонидан 1426 йилда кўчирилган “Девон” 7 та миниатюра билан безатилган. Хожа Кирмонийнинг “Ҳимой ва Ҳимоюм” асарини ҳам шу хаттот кўчирган. 1427 йилда кўчирилган ушбу асарга 3 та миниатюра ишлаган. 1425 йилда Ҳофиз Абрунинг “Мажмуа ат-таворих” (Зубдат ат-таворихи Бойсунқур) асари ҳам миниатюралар билан безаб кўчирилган. 1425-1450 йилларда кўчирилган китобларга ишланган 61 та миниатюра аввалги даврга мансуб миниатюраларга қиёслаганда муайян даражада устун экани яққол сезилади. Ушбу даврга оид миниатюралардаги меъморий иншоотлар ва табиат манзаралари тасвирида Жунайд Султон миниатюраларидаги услуб кўринади. Албатта, Бойсунғур Мирзо кутубхонаси мусаввирлари миниатюраларида ўзига хос жиҳатлар ҳам мавжуд. Бу уларнинг иккинчи даражали персонажларни тасвирлаш (Ҳимой ва Ҳимоюн боғда миниатюрасида боғда қўй гўштини кабоб қилаётган хизматкорлар), композициянинг барча қисмлари мутаносиб бўлишга эришиш, табиат ва инсон, табиат ва меъморий иншоотлар уйғунлиги намоён бўлади. Миниатюраларда воқелик шартли тарзда акс эттирилсада, улар ҳаётнинг ўзидаги каби тасаввур беради.

Илк Ҳирот миниатюраси ривожининг кейинги босқичи 1430 йилларда ишланган миниатюралар билан боғлиқ. Хаттот Шамсиддин Бойсунғурий кўчирган “Калила ва Димна” асарига 25 та миниатюра ишланган. 1431 йилда хаттот Маҳмуд Низомийнинг “Ҳамса”сига кўчирилган нусхасига 98 та миниатюра чизилган. Хаттот Жафар Бойсунғурий 1429-1430 йилларда кўчирган “Шоҳнома” кўпгина миниатюра билан безатилган. Бойсунғур Мирзо кутубхонасида кўчирилган “Калила ва Димна” асарига ишланган миниатюралар рангларининг нафислиги,

манзараларнинг жозибалиги билан алоҳида ажралиб туради. Миниатюраларда кўк, яшил, оч кўк, кулранг, кумуш рангдан кўп фойдаланилган. Уларда жонзотлар билан бир қаторда, ҳукмдорларнинг табиат қўйнида дам олиши тасвирланган.

Бойсунғур Мирзо саройи кутубхонаси хаттот ва мусаввирлари ижодида 1430 йилда Фирдавсийнинг “Шоҳномаси”га ишланган миниатюралар туркуми ҳам алоҳида ўрин тутди. Техрондаги Гулистон саройида сақланадиган ушбу асар биринчи саҳифасидан охиригача китобат санъатининг ноёб намунасидир. Уни хаттот Мир Зафар Табризий Бойсунғурий кўчирган. Китоб муқовасининг нафислиги, саҳифаларидаги ёзуви, расмлари, нақшлари ва албатта миниатюраларнинг бекиёс гўзаллиги билан кишини ҳайратга солади. Китобат санъатининг бу нодир намунаси кейинчалик хаттотлар, мусаввирлар, муқовасозлар учун ибрат намунасига айланди. Қадимий қўлёзма шоҳнинг ов қилиши тасвирланган икки бетли фронтиспис (китобнинг биринчи олдинга бетдаги ёки биринчи бет матни юқорисидаги сурат) билан очилади. Ушбу қўлёзмани безатишда дostonнинг энг муҳим ўринлари миниатюралар учун мавзу қилиб олинган. Яъни ҳукмдорларнинг ов қилиши, саройдаги зиёфати (Кайкосув, Кайхусрав, Исфандиёр, Ануширвон), паҳлавонларнинг яккама-якка олишуви, баҳодирларнинг жангдаги жасурлиги (Рустам, Зол), лирик саҳналар (Зол, Рудоба) чизилган. Суратларда ҳайвон, одам, дарахт, ўсимлик, турли нарса-буюм ва персонажлар турган макон манзараси ниҳоятда жонли тасвирланган. Қизғиш, кулранг, пистокки (баргикарам) ранглари ўзаро уйғунлаштириш орқали диққатни бирданига жалб этадиган манзара яратилган. Умуман Бойсунғур Мирзо давридаги Ҳирот миниатюраси ҳар жиҳатдан — макон, табиат манзараси ёки одамлар

образи гавдалантириши жиҳатидан ғоятда мукаммалдир.

1540 йилларда ишланган миниатюралар ҳам ҳар жиҳатдан диққатга сазовор. Хаттот Юсуф ал-Жалол 1445-1446 йилларда кўчирган Низомий “Хамса”си нусхасига мусаввир Хожа Али Табризий ишлаган миниатюралар хусусида худди шу фикрни айтиш мумкин. “Хамса”нинг ушбу кўлёмаси Шохруҳнинг ўғли Муҳаммад Жўкийнинг хотини Исмат ат-Дунё буюртмаси билан ишланган. Фирдавсий “Шохнома”си Муҳаммад Жўкий буюртмаси асосида 1440 йилларда кўчирилиб, 31 та миниатюра билан безатилган. Ушбу нодир кўлёмалар Лондондаги кутубхоналардан бирида сақланади. Миниатюралар билан безатилган ушбу кўлёмалар санъатнинг бу йўналишида теурийлар даврига хос услуб шаклланганини намоён этади. Бу услубнинг энг муҳим жиҳати композициядаги барча қисмлар аниқ ва равшан уйғунлик ҳосил қилгани, воқеликнинг нафис чизгилар орқали жонли акс эттиришида кўринади. Бойсунғур Мирзо кутубхонасида ишланган миниатюраларда меъморий иншоотлар ва одамлар билан бирга ҳайвонлар, паррандалар, дарахт, ўсимликлар, нарса-буюм, либослар ҳам аниқ гавдалантирилган. Улар худди жонлидек кўриниб, ҳаракатланаётгандай таассурот уйғотади. Майсазор, гуллаган дарахт, буталар кишини беихтиёр мафтун этади. Миниатюраларда макон ечимида Эрон ва Яқин Шарқ миниатюрасига хос услуб уйғунлашган. Эрон мусаввирлари миниатюрасида макон ясси, Яқин Шарқ мусаввирлари расмида эса вертикал бўйлаб ичкарига олиб кўрсатилади. Бойсунғур Мирзо кутубхонаси мусаввирлари жалойирлик мусаввирлар услубини ижодий бойитиш асносида маконни кўрсатишда янгича услуб яратишга эришди.

Ҳиротлик мусаввирлар миниатюраларида макон юқорига

ва ичкарига қараб, кенгайиб боради. Унда одамлар ва ҳайвонлар тасвири ўлчами кичрайтирилиши ҳисобига интерьер ва экстерьер аниқ кўрсатилади. Шу тарзда миниатюраларда маконнинг космонинг ечимига эришилади. Гўё мусаввир воқеликни юксакдан туриб тасвирлагандай туюлади. Миниатюрада умуман рангтасвирда маконни кўрсатишда ранг муҳим ўрин тутди. Темурийлар даври мусаввирлари рангларнинг турлича жиҳатларидан фойдаланган ҳолда, ихчам макон ҳосил қилади ва унга барча рангларини тўлиқ сақлаган ҳолда, кенг табиат манзарасини, катта меъморий иншоотларни жойлаштиради. Улар тилла рангда олов, қуёшнинг бутун моҳиятини мужассам этганидан бошқа ранглар унинг фонида ўзининг бутун жилоси билан кўринади.

XV асрнинг биринчи ярмидаги илк Ҳирот миниатюраси Шарқ рангтасвири ривожига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Ҳиротлик мусаввирлар Шероз, Боғдод ва Табриз мусаввирлари эришган энг муҳим ютуқларни ўз асарларида яхлит ҳолда мужассамлаштирди. Лекин уларнинг миниатюралари образни ифодалаш, макон ечими жиҳатдан ғоятда ўзига хос экани тадқиқотларда алоҳида таъкидланади.

Илк Ҳирот миниатюра рангтасвири мавзуси бой ва ранг-баранг. Темурийлар даври миниатюрачилари тарихга бағишланган асарларни безашда юксак ижод намуналарини яратиб, тарихий воқеликни суратларда гавдалантириш концепцияси ривожини белгилаб берди. Ўша даврда тарихий воқеаларни кўрсатишда қамал, жанг, ғалаба, зиёфат, яккама-якка олишув манзаралари (“Зафарнома”, “Мажмуа ат-таворих”) миниатюралари учун асосий объектга айланди. Адабий-бадиий асарлар (“Шоҳнома”, “Хамса”, “Калила ва Димна”, девонлар, дostonлар), диний мавзудаги

асарлар (“Меърожнома”), илмий ишлар, юлдузлар жадвали, шажараларга суратлар ишлашда ҳам улардаги энг муҳим жиҳатларга эътибор қаратиш кенг тус олган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат. – Т.: Ғ.Ғулом. 1996. – Б.88.
2. Асқаров А., Оқилов О. Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Т.: Qomuslar. 1996. – Б.264.
3. Аҳмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темур: жизнь и общественно-политическая деятельность. – Т.: Университет. 1999. – С.263.
4. Берзиков Ё. Буюк Темур: Роман-бадиа. – Т.: Шарқ. 1996. – Б.368.
5. Бўриев О. Турон тарихининг олтин даври. – Т.: Voris. 2019. – Б.367.
6. Kenjayev S.N. Amir Temur’s ambassadorial activity in diplomatic relations with China (Min state) (in the case of Fu An) // Impact Factor: 9.2, ISSN-L: 2544-980X.- Miasto Przyszłości Kielce, 2022. 112-114 P.
7. Кенжаев С.Н. Trade and economic relations between Amir Temur’s state and the Min dynasty // International symposium of young scholars. –USA. 2021. –P.480-481.

XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGIDA JADID HARAKATINING VUJUDGA KELISHI

Saodat JABBOROVA,
Turon Zarmed universiteti
o'qituvchisi

XX asr boshlarida Buxoro amirligi har biri o'nlab, ba'zilar yuzlab mavze, qishloqlarni o'zida birlashtirgan amlokдорliklardan tashkil topgan 10 tuman va 25 beklikdan iborat edi. Rossiya imperatorlik siyosiy agentligi uchun Qushbegi Devoni tomonidan tuzilgan hujjatga ko'ra, amirlik hududi 125 amlokдорlik, mavze, 4946 masjid va 10000 dan ortiq aholi manzilgohlari-dan iborat bo'lgan¹. Amirlikning maydoni 225.000 kilometr kvadratga teng edi².

Manbalarning guvohlik berishicha, Buxoro aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilikdan iborat agrar mamlakat bo'lib, ishlov berishga yaroqli yerlar 2.700.000 desyatini tashkil etgan³.

1866-1868 yillarda Rossiya bilan urushda Buxoro amirligining mag'lubiyati natijasida mamlakat tarixida yangi davr – yarim mustamlaka davri boshlandi.

¹ Астанова Г.Ю. Документы из архивов Узбекистана по истории Таджикистана XIX начала XX века. //Общественные науки в Узбекистане. -№8. 1991.-С.58-59. Бошқа манбада XX аср бошида Бухоро амирлиги 28 беклик, 9 тумандан иборат бўлгани ҳақида маълумот бор. Қаранг: Хотамов Н. Свержение эмирского режима в Бухаре. – Душанбе: 1997. – С.25. Амир Олимхон ўз хотираларида Бухоро мамлакати 28 бекликка бўлинган деб ёзади. Қаранг: Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Т.: 1991. – Б.27.

² Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Т.: 1991. – Б.27.

³ Губаревич-Радобыльский А. Экономический очерк Бухары и Туниса. – СПб. 1905. – С.18

1873 yilgi Rossiya-Buxoro shartnomasiga binoan rus fuqarolarining amirlik hududida ko'chmas mulk sotib olish va boshqa turdagi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqini olishi natijasida Rossiyaning Buxoroda iqtisodiy hukmronligi yanada kuchaygan.

1873 yil 28 sentabrdagi "Do'stlik haqida"gi shartnomaning 16-moddasiga ko'ra, 1885-yilda tashkil etilgan Rossiya imperatorlik siyosiy agentligi Buxoroda imperiyaning mustamlakachiliksiyosatini o'tkazuvchi markaz edi. Bu markazga 1886-yil 1-yanvardan imperator Aleksandr III Farmoni bilan ta'sis etilgan siyosiy agent rahbarlik qilgan. U bevosita markaz – Peterburg, ya'ni tashqi ishlar vazirligi tomonidan tayinlangan. Siyosiy agent xizmat yo'nalishi bo'yicha Turkiston general-gubernatoriga bo'ysunar, ammo mohiyat jihatdan harbiy hamda tashqi ishlar vazirliklari vakolatlari doirasida ish yuritgan.

Siyosiy agentlik Buxoro amiri va uning amaldorlari ustidan maxfiy nazorat va kuzatuv olib boruvchi markaz vazifasini o'tagan. Natijada amir shunday qaram holga tushganki, Turkiston general-gubernatori uni ruslar oldidagi itoatkor uezd boshlig'iga qiyoslagan.

1895 yil 1 yanvardan Buxoroning Rossiya bo'jxona tizimiga kiritilishi ham xuddi shu siyosatning bir ko'rinishi bo'ldi. Imperiyaning Buxoroda o'tkazgan pul islohoti ham ana shu maqsadga qaratilgan edi. Boj sohasida amirning mustaqilligi yo'qotilishi hamda tanganing rus rubli va kopeykasiga bo'ysundirilishi Buxoroni xomashyo makoniga, Rossiya bozoriga aylantirishda muhim bosqich bo'ldi. Bu siyosat butun O'rta Osiyo hududida qo'llangan.

Buxoro Rossiya sanoati uchun xomashyo manbai vazifasini bajara boshladi. Chunonchi, 1850-1860 yillarda eksport uchun 50 ming pud paxta yetishtirilgan bo'lsa, XX asr boshlarida uning miqdori 1,2 million, 1916 yilda esa 2 million pudga yetdi.

Qorako‘l teri, jun va boshqa qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish ham yildan yilga oshib bordi.

Buxoro amirligidagi eksport-import operatsiyalari yettita xususiy bank tomonidan moliyaviy jihatdan ta‘minlangan edi. Banklar Buxoroning ishbilarmon kishilarini o‘z atrofiga bir-lashtira boshladi.

Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi milliy burjuaziya shakllanishini tezlashtirdi. Shu bilan birga, azaldan mavjud bo‘lgan sudxo‘rlikning ham rivojlanishiga ma‘lum darajada ta‘sir etdi.

Sudxo‘rlar yuqori foizlar bo‘yicha qarz berishdan manfaatdor edi. Bu esa dehqon va kosiblarning yanada qashshoqlashib, xonavayron bo‘lishiga olib keldi. Sudxo‘rlik iqtisodiyotni taraqqiy ettirishda asosiy to‘siq bo‘lib, amirlik tuzumi ag‘darilgunga qadar hukm surdi.

Buxoro aholisi ko‘p millatli edi. Bu yerda o‘zbeklar, tojiklar, qozoqlar, qirg‘izlar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, yahudiy-lar, forslar, arablar istiqomat qilar edi⁴. Amirlikda aholining ko‘pchiligini, ya‘ni 1,5 million kishini o‘zbeklar tashkil etgan. Mamlakat aholisining asosiy qismini dehqonlar, chorvadorlar va shahar hunarmandlari (kosiblar) tashkil etar edi.

Buxoro amirligi Rossiya tasarrufiga o‘tgandan keyin ham siyosiy tuzum eskicha qolaverdi. Amir Olimxon davlat boshlig‘i bo‘lib, faoliyat doirasi cheklanmagan hokimi mutlaq edi. U yana mamlakatning eng katta savdogari ham bo‘lgani va xalqaro savdoda faol ishtirok etgani ham ma‘lum. Rossiya Davlat bankida amir sarmoyasi 27 million rubl (pul)ni, xususiy banklarda esa 7 million rubl (pul)ni tashkil qilgan. Qorako‘l savdosi bo‘yicha u jahon bozorida uchinchi o‘rinda edi. Amir Rossiyada eng katta ko‘chmas mulk egasi ham bo‘lgan. Shu bilan bir qatorda, amir Rossiya imperatori general-adyutanti sifatida Peterburg Oliy

⁴ Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб. 1843. – С.17.

amaldorlar doirasiga ham kirgan edi.

Said Abdulahadxon imperator saroyida katta obro‘-e‘tibor qozongan edi. Imperiyaning eng oliy mukofoti – “Andrey Per-vozvanniy” ordeni bilan taqdirlangan general-adyutant Said Abdulahadxon harbiy unvoni – kavaleriya generali (rus armiyasidagi eng oliy generallik darajasi) sifatida o‘zining bevosita boshlig‘i Turkiston general-gubernatoridan ham baland mavqeda turgan. Rus tilida erkin gaplashadigan va sovg‘a-salom, amirona tortiqlari bilan podsho amaldorlari ko‘nglini ola biluvchi Abdulahadxon o‘z faoliyati bilan Buxoroni butun bir rus guberniyasiga aylantirish borasidagi harakatlarga chek qo‘yishga muvaffaq bo‘lgani, mamlakatning yarim mustaqilligini saqlab qolganini tan olish tarixiy adolatni tiklaydi. Buxoro amirlari orasida u o‘zining bilimi va vaziyatga ancha xolis baho berishi bilan ajralib turgan. Abdulahadxon Ojiz taxallusi bilan she‘rlar yozgan. Taxallusining o‘zi ham amirning voqelik oldida ojiz bo‘lganini ko‘rsatishga ishora bo‘lgani ham o‘z-o‘zidan a’yondir. She‘rlaridagi ichki afsus-nadomatlar ham shundan dalolat beradi⁵.

Amirlikda ruhoniylarning roli alohida ajralib turgan. Bir tomondan, ular amir hokimiyatini mustahkamlashga, ikkinchi tomondan, mamlakatdagi butun siyosiy va iqtisodiy, shuningdek, ma’naviy hayotga ta’sir o‘tkazishga harakat qilar edi.

Davlat boshqaruvida ulamolardan tashqari, mulkdorlar ta-baqasi ham muhim o‘rinni egallagan. Boshqaruv apparatida an’anaviy hokimiyat pillapoyasi mavjud bo‘lib, unga muvofiq bahodir, mirzaboshi, jebachi, qorovulbegi, miroxo‘r, to‘qsabo, shikorboshi, biy, dodxoh, parvonachi, devonbegi, qushbegi, otaliq kabi xizmat lavozimlari joriy etilgan. Biylardan yuqori pillapoyaga ko‘tarilganlar oliy amaldorlar toifasiga kiritilib,

⁵ Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида Абдулаҳадхоннинг “Рўзномаи сафари Феербурх” 2869-рақамли ва яна унинг Петербургга қилган яна бир сафар таассуротлари 4316-рақамли қўлёзма сифатида сақланмоқда.

odatda ular bek lavozimini egallar (viloyat hukmdori) yoki Buxoro arkida ishlardi.

Mavjud bo'lgan manbalarga tayangan holda Buxoro amirli-
gining Osiyocha boshqaruv organlari tuzilishi haqida qu-
yidagilarni bayon qilish mumkin. Davlat hokimiyati tepasida
amir turar, uning huzurida doimiy ravishda 100 kishidan iborat
maslahatchilar mavjud edi. Davlatni 125 amaldorlardan iborat
apparatga ega qushbegi boshqargan.

Qushbegi tasarrufida quyidagi bo'limlar mavjud bo'lgan:
to'pchiboshi (50 amaldordan iborat apparat), lashkarboshi,
mirshab (70 amaldordan iborat), qushbegi poyon-zakotchi
(100 amaldordan iborat), qozi kalon (150 amaldordan iborat),
rais (ruhoniylilik unvoniga ega 100 amaldordan iborat apparat).

Tarixiy adabiyotlarda Buxoro davlatida amirdan keyingi
muhim o'rinni egallagan Qushbegi lavozimi to'g'risida turli xil
fikrlar mavjud. Chunonchi, P.Shubinskiy qushbegini vitse-kans-
lerga, ark komendantiga, Buxoro shahrining gubernatoriga⁶,
V.V.Krestovskiy esa, uni turklarning buyuk vaziriga, Yevropa
davlatlarining davlat kansleriga tenglashtirgan⁷. A.A.Semenov
qushbegining amirlikdagi roliga ancha radikal baho berib, uni
amir davlatidagi birinchi ma'mur va uning yordamchisi deb
ataydi⁸.

Ayrim manbalarning guvohlik berishicha, Qushbegi davlat-
dagi butun hokimiyatni o'z qo'lga to'plab olgan. Uning mah-
kamasi amirlikdagi davlat boshqaruvining oliy farmoyish beru-
vchi va ijro etuvchi organi hisoblangan. Davlat ahamiyatiga ega
ba'zi masalalarda, ya'ni urush olib borish, moliya, daromadlar
va sarf-xarajatlarni nazorat qilish, oliy darajadagi amaldorlar-
ni ishga tayinlash va ishdan bo'shatish, tanho yoki faxriy un-

⁶ Шубинский П. Очерки Бухары. // Исторический вестник. – 1875.

⁷ Крестовский В.В. В гостях у Бухарского эмира. – СПб. – 1887. – С.286.

⁸ Семенов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства.// Труды САГУ. Серия истории; - вып. 1. – Т.: 1929. – С.35.

vonlarni taqsimlash amir vakolati doirasida bo'lgan.

Markaziy hokimiyatni ushlab turish ko'p jihatdan dunyoviy va diniy hokimiyatni qo'shib olib borish bilan bog'liq edi. Aholining huquqiy turmushi shariat bilan qat'iy belgilangan bo'lib, u amalda amirlikda jinoiy va fuqarolik kodeksi hisoblangan. Kishilarning yurish-turishini va xatti-harakatini tartibga solib turish aynan ruhoniylarga ishonib topshirilgan.

Shariatni sharhlash, talqin etish, sud-politsiya (mirshab) ishlarini olib borish ularning qo'lida edi. Ruhoniylar savdo-sotiqni, bozorni va eng asosiysi aholi tomonidan diniy urf-odatlariga rioya etishni nazorat qilardi. Ruhoniylar ham dunyoviy hokimiyat vakillari kabi o'zlarining kelib chiqish shajarasiga ega bo'lib, sayidlar, xo'jalar, qozikalon, a'lam, shayxul-islom, viloyatlarda esa faqat qozi lavozimiga tayinlanardi. Joylarda ruhoniylarning qolgan barcha lavozimlari mahalliy bekning tasarrufida bo'lgan.

Markaziy davlat boshqaruvi tizimida ruhoniylarning quyidagi oliy mansablari mavjud edi: doimo amirning yonida turadigan, shariat ishlari bo'yicha unga maslahat beruvchi – shayxul-islom; amirlikning butun hududida huquq-tartibotni amalga oshiruvchi, adliya vaziri maqomida bo'lgan oliy sudya – qozikalon; shariat me'yorlari bajarilishini, mozorlar, masjidlar, madrasalar va maktablar ishini nazorat qilish vazifasini bajaruvchi – rais.

Raislik obro'li lavozimlardan biri bo'lib, payg'ambarlar avlodi asosan sayidlardan tanlangan. Amalda u diniy qoidalariga rioya qilmagan va shariat qoidalarini buzganlarni jazolash bilan shug'ullangan. Faxriy unvonlarga ega bo'lmagan mulkdor tabaqa tarxonlar toifasiga kiritilar va davlatga to'lanadigan soliq, to'lovlardan ozod etilardi. Navkarlar toifasi avloddan-avlodga meros sifatida o'tar, davlat apparatining amaldorlari shular orasidan yetishib chiqardi.

Amirlikda osiyocha boshqaruv bilan bir qatorda, mahalliy boshqaruvning ham hokimiyat pillapoyasi tashkil etilgan edi.

Bek – amirning maxsus farmoni bilan tayinlanib, o‘z hududida mutlaq nazoratsiz va mustaqil hukmdor bo‘lgan.

Beklikni boshqarish uchun bek huzurida quyidagi lavozimlar joriy etilgan: soliqlarni yig‘ish bilan shug‘ullanuvchi devonbegi yoki zakotchi; amir bilan yozishmalarni yurituvchi – shaxsiy kotib (mirzoi munshiy); mirshab – qal’a, qamoqxona va qurol-aslaha omborida tartibni saqlash va qo‘riqlash bilan mashg‘ul bo‘lib, politsiya vazifasini bajargan; amin – shahar va qal’a xo‘jaligini, qurilish ishlarini olib borgan, bek va amaldorlar foydasiga mehnat majburiyatlarini bajarish uchun aholini safarbar qilish bilan mashg‘ul bo‘lgan; poychirmi – sotilgan moldan zakot yig‘uvchi vazifasini bajargan. O‘z navbatida ularning har biri ixtiyorida ma’lum miqdorda xizmat qiluvchi o‘z odamlari bo‘lgan.

Yerga egalik qilishning asosiy va keng tarqalgan shakli davlat yerlari bo‘lib, ular quyidagilardan iborat edi: amlok yerlari, mulki sultoni, zamin sultoni (podshohlikka qarashli yerlar). XX asrning boshlarida Buxoroda yerga xususiy mulkchilikning to‘rt ko‘rinishi mavjud bo‘lgan: mulki-xurri-xolis, mulki xiroj, amloki-zamini podshohi, zamini vaqf.

Mulki xirojdan dehqonlar ommasi foydalanar, bunday yerlarning egalari yerni sotishi, in’om etishi yoki garovga qo‘yishi mumkin edi. Undan olinadigan yer solig‘i hosilning 1/3 qismidan 1/5 qismigacha belgilangan. Mulki ushr, dahyak deb atalgan yerlardan olinadigan soliq, hosilning 10 foiziga teng bo‘lgan. Buxoroda “mulki xurri-xolis” yerlari – 40,2 foizni, “mulki xiroj” yerlari esa, 15 foizni tashkil etgan.

Davlat xazinasini asosan soliqlar va turli shakllardagi to‘lovlar hisobidan to‘ldirilgan. Asosiy soliq – zakotni to‘lash har bir mo‘min-musulmon uchun majburiy bo‘lib, har 40 bosh qo‘ydan bir qo‘y miqdorida olinar edi. Buxoroda soliqlarni yig‘ish bilan shug‘ullanuvchi amaldorlar ishi ustidan hech qanday nazorat

oʻrnatilmagan edi. Soliqlar har bir kichik amaldor tomonidan shunday tartibda yigʻib olinganki, uning miqdori amaldorning yaxshi yashashi uchun va nihoyat, amirga keragicha toʻlab turish uchun qancha zarur boʻlsa shuncha edi. Zakot bilan bir qatorda soliqning umumiy miqdoriga kiruvchi sovgʻa-sarpo ham yigʻib olinib, poytaxtga joʻnatilgan. Soliqning miqdori viloyatlarda bir-biridan keskin farq qilgan. Agar Baljuvon viloyatida uning miqdori 225 ming tangaga teng boʻlsa, Denov viloyatida bor-yoʻgʻi 75 ming tangani tashkil etgan.

Yerdan olinadigan xiroj amirlikning soliq tizimidagi ikkinchi asosiy soliq hisoblanardi. Xirojni yigʻib olishda azaldan turlicha tartib va qoida oʻrnatilgan boʻlib, qishloq xoʻjalik mahsulotlaridan ayrim joylarda hosilning $1/10$ dan – $1/5$ qismigacha miqdorida, boshqa bir joylarda $1/3$, $3/10$ qismi miqdorida belgilangan, baʼzi tumanlarda esa mutlaqo olinmagan. Bundan tashqari, amirlik hududida yana oʻnlab turli soliq shakllari mavjud boʻlib, ular asosan mehnatkash xalq yelkasiga ogʻir yuk boʻlib tushgan.

Birinchi jahon urushi yillarida Buxoro amiri Olimxon (1910-1920) podsho Nikolay II ga oʻz sadoqatini rubl (pul)ni urush xarajatlariga hadya qilish bilan bildirib, undan Aleksandr Nevskiy ordenini olishga va unvonini general-leytenant darajasiga koʻtarishga sazovor boʻlgan.

Amirlik aholisi yelkasiga tushgan ogʻir yuklardan yana biri amir va amaldorlarning shikorga chiqishi edi. Qishloq aholisi oʻn kunlab sarbozlar va amaldorlarga katta ziyofat berishga majbur boʻlgan.

Ayniqsa, Sharqiy Buxoro aholisi amir va beklar dastidan koʻp ozor chekkan. Bu yerdagi ogʻir ahvol odamlarni Oʻrta Osiyoning boshqa hududlariga ish axtarib ketishga yoki Afgʻonistonga oʻtib ketishga majbur etgan. Natijada mamlakatdagi bunday beboshliklar va fuqarolarning ogʻir ahvoli xalq noroziligining

kelib chiqishiga sabab bo'lgan.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlaridayoq amir va uning amaldorlari hokimiyati va mustamlaka zulmiga qarshi xalq ommasining chiqishlari bo'lib o'tgan edi. Dehqonlarning chiqishlari yakka-yakka holda ham, uyushgan holda ham sodir bo'ldi.

1889 yil may oyida Kalifda soliq to'lashga qurbi yetmagan kambag'alni azoblagan bekka qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Hamqishloqlar va boshqa aholi or-nomusi toptalgan inson uchun bekka qarshi kurashga qo'zg'aldi. Bu faqat bir amaldorga emas, balki uning timsolida gavdalangan ikki tomonlama zulmga qarshi isyon edi. Shuning uchun ham Rossiya bojxonasi soqchilari bekni o'z himoyasiga olib, isyonni bostirdi. Bu Buxoroning ichki ishlariga bevosita aralashuvning o'zginasi edi. Aslida esa, Buxoro amirligidagi bojxona boshliqlariga yuborilgan ko'rsatmada amirlikning ichki ishlariga aralashish qat'iyana ta'qiqlangan edi⁹.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyodagi xalq harakatlariga Eron, Jazoir, Turkiya, Afg'onistondagi voqealarning ta'siri kuchli bo'lgan. 1905-1907 yillarda Rossiyadagi inqilob Buxorodagi siyosiy hayotning faollashuviga va rivojlantirishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Rossiya va mahalliy hokimiyatning zo'ravonligiga qarshi kurashda aholining iqtisodiy, milliy, diniy manfaatlari mujassamlashdi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, 1905 yilning yanvaridayoq Chorjo'ydagi miting va yig'ilishlar qatnashchilari rus ishchi va dehqonlarining chorizmga qarshi kurashini qo'llab-quvvatladi. O'sha yilning fevral oyida Chorjo'y temir yo'lchilari ma'muriyatni yon berishga majbur qilib, ishchilarning ayrim talablari qondirishga erishdi. Shuningdek, 1905 yil oktabr-noyabr va 1906 yil fevralida Buxoro paxta tozalash zavodi, Kogon paxta tozalash zavodining rus va mahalliy millatdan iborat ishchilari

⁹ Ўзбекистон МДА. И-3-фонд, 1-руйхат, 63-иш, 12-варак.

ham ish tashladi va shu bilan mavjud tartib-qoidalaridan o'z noroziligini bildiradi. 12 mingdan ortiq to'quv dastgohiga ega bo'lgan Buxoro to'qimachilik korxonasidagi ish tashlash 15 kunga cho'zildi, natijada ishchilar ish haqining qisman oshirishiga erishdi.

1905-1907 yillar davomida Ko'lob va Hisor bekligi qishloqlarida xizmat yuzasidan hamda to'lovlarni yig'ishga kelgan bek va uning amaldorlariga xalq tomonidan tez-tez hujum uyushtirildi. 1907-1908 yillarda Sharqiy Buxoroning ko'pgina bekliliklarida dehqonlar g'alayonlari bo'lib o'tdi. Jumladan, Ko'lob, Darvoz, Baljuvon, Qorategin, Shug'non va Rushonda ana shunday xalq g'alayonlari sodir bo'ldi. Ayniqsa, Mo'minobodda yirik g'alayon bo'lib, uning hokimi Muhammad Nazirbek va fuqarolar o'rtasida kelishmovchilik kelib chiqdi. Ushbu mojaroni bartaraf etish uchun amir tomonidan Miroxo'r Hazratqul yuboriladi. Xalq noroziligining asosiy sababi – amir hukumati tomonidan tayin qilinib, shariat aqidalariga zid ravishda to'planadigan soliqlarning ko'pligi edi.

Ko'p holatlarda muzofotda tinchlik o'rnatish uchun navkarlardan foydalanilgan. 1908 yilda Qorategin bekligidagi g'alayonga Qalandarsho degan kishi boshchilik qildi. G'alayonning boshlanishiga Qorategin begi Abdulmo'minning xalqqa nisbatan o'tkazgan zo'ravonligi sabab bo'ldi. 1910 yilda Ko'lob bekligida dehqonlarning yana bir yirik g'alayoni bo'lib o'tdi. Bu voqea Ko'lob hokimi mulla Ahmadbiyni shunchalik qo'rqitib yubordiki, u g'alayonni bostirish uchun rus chegara xizmati polkovnigi Gaydaburovdan 30-40 nafar qurollangan soldatni jo'natishni iltimos qilishga majbur bo'ldi. G'alayon bostirildi. Uning kelib chiqishi sabablarini o'rganish uchun bu yerga amirning maxsus vakili – mahrami yetib keldi va tekshirishdan so'ng u Ahmadbiyni egallagan lavozimidan chetlashtirdi.

XX asr boshlarida Buxorodagi siyosiy jarayonlarning rivojida 1910-yil yanvarida bo‘lib o‘tgan voqealar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yerda gap shia va sunniylar o‘rtasidagi mojarolar haqida bormoqda. Bu voqea o‘sha davr matbuotida ancha batafsil ko‘rsatilgan¹⁰. Shuningdek, Buxorolik tarixchi Mirzo Salimbek asarida ham bu voqea to‘g‘risida ma’lumot berilgan: “Amir Abdulahadxon saltanatining oxirgi yillarida eroniylar Buxoro talaba va ulamolari bilan jang qilib, ikki tomondan ham ko‘p kishilar o‘ldirildi. Ostonaqul Qushbegi ishdan chetlashtirildi¹¹.”

Amirlik hududida yashovchi ko‘pchilik – o‘zbeklar, tojiklar va turkmanlar sunniy, ozchilik – eronliklar esa shia mazhabida edi.

Buxoro Qushbegisi, shia mazhabidagi Ostonaqul amir Abdulahadxonga sodiqlik bilan xizmat qilib, ba’zi bir obro‘li va daromadli lavozimlarga o‘ziga yaqin odamlarni tayinlagan edi. Buxoro qozikaloni (sunniiy) Baqoxo‘ja va rais Burxoniddin Qushbegi siyosatidan norozi bo‘lib, uni saroydan chetlashtirish chora-tadbirlarini qidirgan.

¹⁰ Антонович М. Причины волнения в Бухаре // Туркестанский курьер. 1910; Белинский. Финал Бухарских событий // Туркестанский курьер. 1910. № 28; Беспорядки в Бухаре // Туркестанские ведомости. 1911. – № 159; Айний С. Таърихи инкилоби Бухоро. 1987.

¹¹ Мирзо Салимбек. Кашкули Салимий. Таърихи муттақадмии ва Муттахирын. – Бухоро: 2003. – Б.304.

МИРЗО АБДУЛҚОДИР БЕДИЛ ФАЛСАФАСИ ТАҲЛИЛИ

Насиба ИБОДОВА,
*Бухоро табиий ресурсларни бошқариш
институтини ўқитувчиси*

Бедил асарлари, айниқса, XIX асрдан Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Улар фалсафий фикрга бойлигидан Бедил Туркистонда “Абулмаъоний” (“Маънолар отаси”) деб ном олган. Унинг китобларини ўқиб берувчилар “бедилхонлар” деб аталган. Боқий – ўзбек адабиётшуноси (манбашунос), шоир бўлиб, Шарқ мумтоз адабиётини чуқур билган. Бу инсон халқ орасида навоийхон, бедилхон деган ном олган. Мана шунинг ўзиёқ Бедил ижодининг халқ орасида қанчалар кенг тарқалганини, Бедилни билганлар алоҳида ҳурмат-эътиборга лойик кўрилганини билдиради.

Шимолий Ҳиндистонда форсий ва туркий тилларда, Марказий Ҳиндистонда урду тилида сарой поэзияси тараққий этган, қатор насрий ва назмий асарлар (Бобур, Байрамхон, Омулий, Соиб Табризий, Зебунисо, Бедил, Мирзо Ғолиб ва бошқаларнинг асарлари) яратилган. Ижодда “ҳинд-мусулмон услуби” (шоирлар ўз асарларида Ҳиндистон табиат манзараларини, воқеа-ҳодисаларини тасвирласалар-да, форс-тожик шеърятининг анъанавий шакл ва образларидан фойдаланган) вужудга келган (Файзий “Нал ва Даман”, Бедил “Комде ва Мудан” ва бошқ.) ва унда маҳаллий халқ билан мусулмон аҳоли ўртасидаги дўстлик, муҳаббат ғоялари тараннум этилган.

Файласуф М.Абдуллаева келтирган маълумотга кўра, “Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари” мавзусидаги асар И.Мўминов томонидан 1946 йилда ёзилган ва илк бор Самарқанд давлат университети томонидан нашр қилинган. Сўнг тузатиш ва қўшимчалар киритилган ҳолда 1958 йилда, 1974 йилда эса “Мирзо Бедил дунёқараши” номи билан айрим тузатиш, қисқартириш ва тўлдиришлар киритилган ҳолда Тошкентда чоп этилган [1:91]. И.Мўминов 1935-1944 йилларда Бедил ижоди устида жиддий тадқиқотни амалга оширди. “Ирфон” асари таркибида “Комде ва Мудан” достони борлигини аниқлади. 1946 йилда “Философские взгляды Мирза Бедия” рисоласида ушбу дoston ҳақидаги маълумотни биринчи марта эълон қилди. Бедил асарларини синчковлик билан ўрганган олим улардаги ижтимоий-фалсафий йўналишларни таҳлил қилди ва ижодкорнинг илмий-ижодий биографиясини яратишга муваффақ бўлди. И.Мўминов фикрича, Бедил ҳинд фалсафасининг форс тилига таржима қилинган нусхаси “Упанишад четирех Вед”дан ҳам ўрганган. У маълум бир муддат ўша даврда оммавийлик касб этган дарвешлар билан яқин муносабат ўрнатади, аммо бундан унинг ўзи қониқиш ҳосил қилмайди. Ҳақиқий ҳаётдан узилган, таркидунёчиликни тарғиб қилувчи ғояларга асосланган бу тоифа билан алоқаларини тезда узади ва Аврангзебнинг ўғли Муҳаммад Аъзамшоҳга навкарлик хизматига киради. Аммо орадан кўп ўтмай ҳаётини тўлалигича фан ва адабиётга бағишлаш мақсадида бу ишдан ҳам кетади.

Бедил сўзга, ўз маслак, эътиқодига ўта садоқатли эди. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Аъзамшоҳнинг ўзига бағишлаб мақтовли шеърлар, қасидалар ёзиб бериш ҳақидаги таклифини кескин рад қилиб, шундай муносабат билдиради:

*Бедил, моро ҳарза даро ишон нест,
Маҳди миру ситоиши султон нест.
Зин даст каломе, ки зим о мешунави,
Ғайр ва исҳори хизмати ёрон нест [2:31].*

Яъни, “Бедил бемаза гапиришлик менинг шаънимдан эмас. Мен султонларни мақтамайман, шахзодалар шарафига мадҳ айтмайман. Менинг шеърларимда бировнинг мадҳига айтилган мисралар бўлса, дўстлар ва маслакдошларим шаънига айтилгандир”. Кўриниб турибдики, Бедил ўз сўзи ва фикрида собит, қатъиятли, иродаси кучли шахс бўлган. Ҳақиқий ижодкор учун шахс ва қиёфа муҳим аҳамиятга эга. Қатъиятли, матонатли, жасоратли бўлмаган ижодкор ҳеч қачон ноёб асар ярата олмаслиги аён. Бедил шундан кейин Азимободдан пойтахтга—Деҳлига кўчиб келади ва ҳаётининг қолган қисмини Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий марказида ўтказди. Бу даврда Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда вазият бир-бирига жуда ўхшаш, ички урушлар авж олган, саноат, ишлаб чиқариш, деҳқончилик, хунармандчилик соҳалари оқсаган, халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти оғирлашган давр эди. 1658 йилда Аврангзеб Ҳиндистоннинг каттагина қисмини бирлаштирди, отаси шоҳ Жаҳонни қалъага қамашни буюрди, акаси Доро Шукуҳни тахтни эгаллашга ҳаракат қилишидан чўчиб, уни исломни ҳинд фалсафаси билан мослаштиришда айблаб қатл эттирди. Бир сўз билан айтганда, Ҳиндистонда гуллаб-яшнаган Бобурийлар империяси таназзулга юз тута бошлади. Бу ҳақда Жаваҳарлал Неру: “Буюк мўғуллардан энг кейингиси – Аврангзеб соат стрелкасини орқага бурмоқчи бўлди ва бу уринишида соатни тўхтатиб қўйди ҳамда уни синдирди”, деб ёзган.

Мирзо Бедил ана шундай мураккаб, зиддиятли даврда яшади ва албатта, ўз асарлари билан ҳукмрон мафкурага ўз муносабатини билдирди. Халқпарварлик руҳи билан суғорилган, адолат ва чин инсонийлик куйланган ижоди билан ўзининг асл халқ фарзанди эканини намоён қила олди. И.Мўминов бун куйидагича изоҳлайди: “Бедил ўз фикр ва идеяларини очикдан-очик изҳор қила олмади ва шунинг учун ҳам диний спекулятив-метафизик қоидаларни ишлатишга, ўз фикрларини теологик либосга буркашга мажбур бўлди” [2:33].

Бедил ярим асрдан кўпроқ даврни қамраб олган ижод жараёнида мураккаб эволюция йўлини босиб ўтди ва бу жараён турфа шаклларда унинг асарларига ҳам муҳрланди. Фитрат Мирзо Бедилнинг мураккаб услубдаги шеърларини шарҳларкан, куйидаги олти мисрани шундай тушунтиради:

*Сурати адли хусравон ин аст,
Зулм дар олами ғараз ки наст.
Адл аз ин ранг тухмираъфат кошт,
Вой агар зулм тигме бардошт.
Ҳама зулмаст, адлу эҳсон ку?
Худпарастаст нафас, имон ку?*

“Подшоҳларнинг адолат деганлари мана шудир. Бунлар зар эгалари, зулм бунларнинг динидир. Адолатларининг марҳамат уруғлари эккани шу экан, зулмлари қилич чекса эди, нима қилар эдик? Бунларнинг бутун ишлари зулмдир. Адолат, яхшилик кутма бунлардан! Бунлар ўз фойдалариғи топиналар! Имон излама бунлардан!”. Аллома Фитратнинг ниҳоятдазаколик, нуктадонлик ва файласуфона шарҳларидан кўриниб турибдики, Мирзо Бедил ўз даврининг ижтимоий-сиёсий тузумини инобатга олиб, зулм ва зўравонликка,

ҳақсизлик ва адолатсизликка қарши исёнкорона, мурасиш қарашларини санъат пардасига ўраб бера олган. И.Мўминов ҳам худди Фитрат каби Мирзо Бедилнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ирфоний қарашларини чуқур идрок этиб, ўз даврининг фарзанди сифатида талқин қилишга ҳаракат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаева М. И.Мўминов Бедилнинг ижтимоий-фалсафий тадқиқотчиси. Бедил ва ўзбек маънавияти. – Техрон-Тошкент: 2005. Ал-ҳудо, Мовароуннаҳр. –Б.91-103.
2. Мўминов И. Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари. – Т.: Фан. 1958. – Б.31.
3. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т.: Фан. 1993.
4. Фитрат А. Юрт қайғуси. – Т.: Ғ.Ғулом. 2008 – Б.9.
5. Мадаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ. 2007. – Б.82-86.
6. Фитрат А. Юрт қайғуси. – Т.: Ғ.Ғулом. 2008. – Б.9.
7. I.N.Komilovna - Ziyos Distributed from Tezguzar. Journal NX, 30-33.

MIRZO SALIMBEKNING “KASHKULI SALIMIY VA TAVORIXI MUTTAQADIMIN VA MUTTAAXIRIN” ASARI XUSUSIDA

Isomiddin JO‘RAYEV,
Turon Zarmed universiteti o‘qituvchisi

Tarixchi, olim, shoir, fozil inson Mirzo Salim Buxoriyning “Kashkuli Salimiy” asari ma’naviy merosimizning durdonalaridan biridir. Muallif “Kashkuli Salimiy” asariga payg‘ambarlar, shohlar tarixini, shuningdek o‘zi guvoh bo‘lgan mang‘it amirlari tarixini kiritgan. Ta’bir joiz bo‘lsa, “Kashkuli Salimiy” qomusiy asarlar sirasiga kiradi desak, xato qilmagan bo‘lamiz.

Bu kitobning yana bir ma’rifiy qimmatini shundaki, unda Payg‘ambarimiz Muhammad (S.A.V)ning, shuningdek, tariqat pirlarining rivoyat, hikoyatlari bor. Mazkur hikoyatu-rivoyatlar yoshlarga odob-axloqni o‘rgatishda, ular ongida milliy mafkurani shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

“Kashkuli Salimiy”da muallif har bir voqea, hodisadan ibratli xulosa chiqaradi. Asarda muallifning o‘zi guvoh bo‘lgan voqealar anchagina bo‘lib, xususan, Buxoroi-sharifga yevropaliklarning munosabati, u yerning qanday joy ekani to‘g‘risida ulardan birining so‘rashi va Salimbekning unga bergan munosib javobi muallifning aqli, farosati, e’tiqodi, ma’naviy olamining kengligidan dalolat beradi.

Nafaqat O‘zbekistonni, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasini dunyoga mashhur qilgan Qadimiy Buxoroga Buxoroi-Sharif degan nom bejiz berilmagan”, degan edi.

Darhaqiqat, Buxoroni sharif etganlardan biri Mirzo Salimbekdir.

Mirzo Salimbekning “Kashkuli Salimiy” asarining topilishi va tarjima qilinishi haqida tarixchi olim Naim Norqulov: “1958 yilda Buxoro muzeyida nazoratchi bo‘lib ishlagan Mirzo Salimiyning qizi Salimova (Xudo rahmat qilsin) “Kashkuli Salimiy” asarini menga taqdim qilgan edilar. Bu voqeaning tafsiloti shunday edi: “Men ham o‘sha yillarda Buxoro muzeyida ilmiy xodim bo‘lib ishlar edim. Haftada bir yoki ikki kun bozorga borib, eski kitob sotuvchilardan tarix, adabiyot va boshqa masalalarga doir qo‘lyozma kitoblarni o‘z shaxsiy kutubxonamga sotib olar edim. Bir kuni uch-to‘rtta qo‘lyozma kitoblarni bozordan ishxonamga olib keldim. Salimova qo‘limdagi kitoblarni ko‘rib: “Siz bu kitoblarni o‘qiy olasizmi?”, deb so‘radi. Bu savolga men “yoshligimda onam rahmatli o‘rgatgan edilar”, deb javob berdim. Shunda u kishi otam rahmatlidan qolgan bir kitob bor, uni o‘zlari yozganlar, qancha qiyinchiliklar bilan kitobni saqlab qolganman. Siz o‘sha kitobni hozirgi xatga o‘girib tarjima qilsangiz, – deb menga ertasi kuni aytilgan kitobni keltirib berdi. O‘sha kitob chiroyli nasta’liq xati bilan yozilgan Mirzo Salimbekning “Kashkuli Salimiy” va “Tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin”, ya’ni Salimbek yozgan ikki asarning bir kitobda o‘z dastxati bilan ko‘chirilgani edi. Kitob fors-tojik tilida bo‘lib, sovetlar davrida bunday kitobni nashr qilish amri mahol edi. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng bu kitobni o‘zbekchaga mazmunan tarjima qilishga kirishdim”¹, deb izoh bergan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning shu mazmundagi quyidagi so‘zlaridan bilib olishimiz mumkin: “Odamlar hamma narsaga chidashi mumkin, lekin adolatsizlikka chiday olmaydilar”², deb bejiz aytmaydi.

¹ Mirza Muhammad Salimbek. Kashkuli Salimi. – Buxoro: 2003. – B.7.

² Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – T.: O‘zbekiston. 2018. – B.193.

“Kashkuli Salimiy va Tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin” kitobi ikki mustaqil asardan tashkil topgan. Birinchi kitob “Kashkuli Salimiy” bo‘lib, 49 bobdan iborat. Birinchi bob Auzibillahi minashshaytonir rojimbing fazilatlari haqida³ bo‘lib, unda “Imom Hasan roziyollohu anhudan keltiriladiki, har kim “A’uzu billoh”ni to‘liq aytsa, Olloh taolo u banda bilan shayton orasida bir parda paydo qilsinki, bir parda bilan ikkinchi parda orasi besh yuz yillik yo‘ldir” kabi fikrlar keltirilgan.

Ikkinchi bob Bismillohi rahmonir rahimning fazilatlari haqida, uchinchi bobi Imom va Islom haqida, to‘rtinchi bob La ilaha illalloh qavli haqida aytib o‘tilgan. Masalan “Hazrat sallollohu alayhi vasallam hadisi shariflarida keltirilganki, buzrukvor xudovand aytadiki “la ilaha illolloh” mening jismim bo‘lib, har kim jismimga doxil bo‘lsa mening g‘azabimdan omon saqlangay” kabi hadislar to‘rtinchi bobda ko‘plab uchraydi.

Beshinchi bob “Tobe va Tamjid” va al duo bayoni, to‘qqizinchi bob “Durudi sharif” (Muqaddas ibodat) bayoni haqida, o‘ninchi bob “Qur’on o‘qishning fazilati”, o‘n birinchi bob “Ilm fazilati” bayoni, o‘n ikkinchi bob “Farishtalarning sifatleri” bayoni, o‘n uchinchi bob “Odam alayhissalom xilqati” haqida, o‘n to‘rtinchi bob “Nuh alayhissalom” haqida, o‘n beshinchi bob “Hazrat Ibrohim alayhissalom qissasi va Namrud alayhi la’na voqeasi” haqida hikoyat, o‘n oltinchi bob “Ayub alayhissalom” qissasi, o‘n sakkizinchi bob “Baytul muqaddas masjid binosining bayoni”, keyingi boblar tavba va istig‘for bobi haqida, vuzu bobi haqida, namoz bayoni to‘g‘risida, juma kuni fazilati to‘g‘risida, ro‘za haqidagi bob, Hajning fazilati haqida bob, zakot va sadaqa bayoni deb nomlanadi. Yigirma to‘qqizinchi bob “Faqirlik fazilati haqida bayon”, o‘ttizinchi bob “Dunyo malomatlari va Xudoga umid qilish”, o‘ttiz birinchi bob “Ixlos

³ Епифанова Л.П. Рукописные источники по истории Средней Азии период при соединения её к России. – Т.: 1965. – С.46.

va munofiqlikning tarki” haqida, o‘ttiz ikkinchi bob “Fazilati haqida” va keyingi boblarda malomat, hasad, notavonlik xokisorlik va kalongirlik, gina, g‘iybat va boshqa ofatlar bayoni haqida, ochlik fazilati, to‘qlik ofati haqida Payg‘ambarimiz Muhammad (S.A.V) va sahobalar tomonidan g‘aroyib rivoyatlar bayon etilgan bo‘lib, ularning hammasi pokiza axloq, imonli bo‘lish, odamiylik, insonparvarlik, ilm olishning fazilatlarini kabi tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Xususan, “Bob dar bayoni fazoili ixvat⁴ va huquqi al validayn⁵” deb nomlanuvchi bobda quyidagilar keltirilgan: “Xabar beradilarki, Isom ibn Ziyod roziyollahu anhudan: Rasul sallollohu alayhi vasallamdan so‘radilarki, yo Rasulolloh bandaga qanday ato behroqdir? Rasul alayhissalom buyuradilarki, bandaga husni odob va shirin til behroq. Rasul alayhissalom buyuradilarki, bir shaxs do‘stini ko‘rish uchun uydan chiqib boshqa bir qishloqqa borar edi. Alloh taolo farishtani amr qildi, farishta u shaxs oldidan chiqib “qayerga ketyapsan?” deb so‘radi, shunda ul shaxs do‘stini ko‘rish uchun ketayotganini aytdi. So‘ng farishta shunday dedi: ”Sen birodaring muhabbati uchun, uning ahvolidan xabar olish uchun borayapsan. Shu xayrli ishing uchun sen jannatiy bo‘lding”. Payg‘ambarimizdan banda uchun eng yaxshi nima deb so‘raganlarida, u kishi chiroyli odob va shirin til, deya javob qaytarganlarini ko‘rdik. Xuddi shunga o‘xshash jumlaning muqaddas kitobimiz bo‘lmish Qur‘oni Karimning “Baqara” surasidagi 83-oyatda ham uchratish mumkin: “Faqat Ollohgagina ibodat qilasizlar, ota-ona, qarindosh-urug‘, yetim va miskinlarga yaxshilik qilasizlar. Kishilarga chiroyli so‘zlar so‘zlangiz va namozni to‘liq ado qiling, zakotni bering”.

Mirza Salimbek mazkur asarning “Ochlik fazilati, to‘qlik ofati bayoni haqida”gi bobida: “Keltiriladilarki, taom yeyish

⁴ Ixvat – birodar, yoronlar, musohaba.

⁵ Validayn – ota-ona.

farzdir, nafs halokatini yo‘qotish uchun namozni ustuvor qilib, ro‘zani tutish joizdir, haddan ortiq to‘yib yemoq haromdir. To‘yib yegandan so‘ng yana yemoq makruhdir. Ertasiga ro‘za tutish uchun ovqatni isrof qilmaslik kerak”, degan purma’no fikrlarni keltirib o‘tadi. Nafs haqida yozuvchi Tohir Malik ham o‘z asarida : “Odamning eng zo‘r dushmani nafsdir. Kishi tirik ekan nafs bilan kurashda mag‘lub bo‘lmasligi kerak. Nafs shunday g‘animki, manmanlik va qaysarlik uning shiori, kibr-u havo esa uning doimiy hamrohidir” kabi fikrlarni keltirib o‘tgan.

Kitobning ikkinchi bo‘limi “Dar bayoni Tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin az kitobi “Navodir al-ma’oniyy” degan sarlavha bilan berilgan bo‘lib, uning birinchi qismidagi bir necha bob Payg‘ambarlarning faoliyati haqida, ayniqsa, Odam alayhissalomdan Shis alayhissalom, Idris, Nuh, Som, Ayub, Ibrohim, Ayozi, Yaqub, Ilyos, Yusuf alayhissalom va boshqa Payg‘ambarlarning qilgan ishlari haqida qisqacha ma’lumot beradi. Quyida “Nuh ibn Malik Manusahl ibn Idris alayhissalom zikri”dan keltirib o‘tmoqchimiz: “Aytadilarki, Nuh alayhissalom ikki yuzu ellik yoshda ediki, Xudoyi taolo uni Payg‘ambar qildi. Uning Alloh taoloning yagonaligi haqidagi targ‘ibotlariga amal qilishmadi va to‘qqiz yuz ellik yil xaloyiqni da’vat qildi. Bu muddatda sakson nafar erkak va ayol kishilardan unga imon keltirdilar, boshqalar zillat (zabunlik, izzat qilmaslik) va makrhoy (turli makrlar) qilar edilar. Nuh alayhissalom duoyi bad qildilar. Hamma suvga g‘arq bo‘lib, do‘zax otashiga doxil bo‘ldi. Nuh alayhissalom olti oy muddatda kishtida bo‘lib, to‘fondan keyin, kishtidagi sakson nafar ham kasallikdan vafot etdi. Dunyo yuzida Nuh alayhissalom va uch o‘g‘li, ular Som, Xom, Yofas va ularning xotunlaridan boshqa hech kim qolmagan edi.

Jahondagi hamma xaloyiq Nuh alayhissalomning uch o‘g‘lidan bir ming to‘rt yuz ellik yoshida intiqol (vafot) etib,

Baytul muqaddasda dafn qilingan. Toʻfondan keyin dunyo yuzini uch oʻgʻillariga taqsimlab berdi. Shom viloyati va arab oroli, Fors, Xurosonni Somga berib, demak tamomi arab va Rum va Fors xalqlari Somning maʼmurligida boʻldi, Magʻrib diyorini va Zanj, Habash, Sind, Hind, Sudan viloyatlarini ikkinchi oʻgʻli Xomga berdi. Chin iqlimi va Saqaliya va Turkistonni Yofas, yaʼni oʻzining uchinchi oʻgʻliga berdi.”

Oʻsha asardagi ikkinchi kitobning ikkinchi bobi “Guftar dar zikri tabaqayi peshdodiyon” (Peshdodiyon tabaqasi zikri haqida hikoyalar) boʻlib, ularning birinchi podshosi Abu al-Mulk Kayumars ibn Som binni Nuh alayhissalom haqida. U odil podsholardan boʻlib Forsda bir qancha shahar va qishloqlar bino qiladi. Oʻgʻli Siyomakka poshsholikni topshirib, ibodat bilan mashgʻul boʻladi. Ammo devlar Siyomakni oʻldiradi. Kayumars qoʻshin toʻplab devlar bilan jang qiladi, ularni yengib oʻgʻlining qotili boʻlgan devni oʻldirib, uning jasadini olovga tashlaydi. Siyomakdan bir oʻgʻil qolgan edi. Uni Hushang deb atar edilar. Hushang jundan mato toʻqishni, otlarga abzol-u anjom yasashni kashf qiladi. Tulkining terisidan poʻstin toʻqishni birinchi boʻlib joriy qiladi. Qirq yil podsholik qilib toj-u taxtni oʻgʻli Tahomars devbandga topshiradi. Undan keyin Jamshid ibn Tahomars zikriga koʻproq oʻrin berilgan. Uning davrida hatto oʻlim va kasallik barham topadi. Jamshid umrining oxirida shaytonning gapiga kirib, toʻgʻri yoʻldan adashadi. Parvardigorning xohishi bilan Zahoki Tozi Jamshed bilan urush olib borgani, Jamshed undan qochib nom-u nishonsiz gʻoyib boʻlgani haqida hikoya qilinadi.

Zahoki Tozi podsholigi zikriga ham kitobda anchagina oʻrin berilgan boʻlib, u Jamshedning xoharzodasi (singlisining oʻgʻli – jiyani) deb yozilgan. Unga zolim, berahm podsho edi, deya taʼrif berilgan. U saffok⁶, durushtgoʻy⁷ kishi boʻlib, hech

⁶ Saffok – qonxoʻr, xunrez.

⁷ Durushtgoʻy – badmuomala.

kimga rahm qilmas edi. Irodasiz, baxil va hirsga berilgan edi. Yangi qonunlar chiqarib, shar'iy ishlardan yuz o'girdi. Millat ahkomi va adlni, inson huquqlarini poymol qilib, taftish-u tergovni kuchaytirdi. Kishilarning mol-mulkini zo'rlik bilan musodara qilib odamlarni nohaq jazolash uning asosiy shiori bo'lgan edi. Yetti yuz yil muddatida odamlarning simuzar va boshqa qimmatbaho narsalarini ola boshlaydi⁸. Shundan so'ng Xudoning g'azabiga duchor bo'lgani uchun uning ikki kiftidan ikki ilon o'sib chiqib, shayton tabib qiyofasida kelib, bu ilonlarni har kuni ikki odamning yuragi bilan boqiladi, deydi.

Zahok juda ko'p odamlarni nobud qiladi. Hatto o'zining ikki o'g'lini o'ldirtirib, ularning yuragini ilonlarga yediradi. Nihoyat navbat uchinchi o'g'liga kelganda xalq Kova Ohangar boshchiligidagi isyon ko'taradi va Zahoki Tozini o'ldirib, uning o'g'lini o'limdan saqlab qoladi.

Shu bobda Faridun, Manuchehr, Navzur va boshqa podsholarning qilgan ishlari haqida gapirilib, Turon podshosi Afrosiyobning Eron shohlari bilan olib borgan urushlari, Eronni Afrosiyob o'z tasarrufiga olgani, o'z birodarini Eron hokimi qilib, Eronning sobiq amaldorlari bir qismini o'ldirib, boshqalarini zindonband qilgani, Zabiston podshosi Zol Zarin Afrosiyob bilan ko'p yillar urush olib borib, nihoyat sulh tuzilgach, Eron amaldorlarini Afrosiyob zindonidan ozod qilgani bayon qilingan. Tahmasb bin Manuchehr podsholigi bilan Peshdidiyonlar sulolasi tugagani, ularning saltanat muddati ikki ming to'rt yuz yil bo'lib, ulardan o'n nafar podsho bo'lgan.

Undan keyin podsholik Kayoniy (Kayhoniylar) sulolasiga o'tadi. Ularning birinchi podshosi Kaykobut bo'lib, Afrosiyob bilan ko'p urushlar olib borgan. Nihoyat sulh tuzishga majbur bo'lgan. Undan so'ng Kaykovus binni Kaykobut podsho bo'lib, Mozandaronga borib urush qilgani, shikast yeb asirga

⁸ Mirza Salimbek. Kashkuli Salimi. – Buxoro: 2016. – B.223.

tushgani, Rustami Zol borib uni asirlikdan qutqargani, Yaman podshosining qizi Sudobaga sirtdan oshiq bo'lgani, u yerga lashkar tortib mag'lubiyatga uchragach, asir tushgani, yana Rustam borib uni asirlikdan ozod qilgani va boshqalar hikoya qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, Mirza Salimbekning "Kashkuli Salimiy va Tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin" asari faqatgina Buxoro tarixini yoritibgina qolmasdan, Markaziy Osiyo xalqlari hayotini, urf-odat va an'analarini o'rganishimizda muhim manba hisoblanadi. Bundan tashqari, bu asarda payg'ambarlar, avliyolar ularning hayot yo'li to'g'risida ibratli so'zlari keltiriladi. Ushbu manba o'z davrini yoritib berishda mukammal asarlardan biri bo'lib, tariximizni haqqoniy yoritishda uning o'rni nihoyatda beqiyosdir.

МИРБОБО НАҚШБАНДИЙ ҲАЁТИ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Алишер РАЖАБОВ,
*БухДУ Педагогика институти
ўқитувчиси*

Маълумки, Нақшбандия тариқати вужудга келганидан ҳозирга қадар катта тарихий йўлни босиб ўтди. Ўтган давр нақшбандия тариқатининг янада ривож топишига, унинг кўплаб халқлар орасига тарқалишига, шунингдек, ушбу тариқатнинг издошлари кўпайишига асос бўлди. Унинг тараққий этишига албатта, тариқат пирлари, намоёндалари, мутасаввуф назариётчилари салмоқли ҳисса қўшди. Шубҳасиз, улар ўз ҳаракати, изланиши ва асарлари орқали бу тариқат яшовчанлигини таъминлади.

Тариқат асосчиси Баҳоуддин Нақшбанддан олинган тасаввуфий-ладуний илм унинг энг яқин шогирдлари томонидан нафақат кейинги шогирдларга етказилди, балки кейинги авлодлар учун улуғ ёдгорлик сифатида асарлар кўринишида ёзиб қолдирилди. Баҳоуддин Нақшбанд билан бевосита мулоқотда бўлган ва унинг энг яқин шогирдларидан Хожа Муҳаммад Порсо устози айтган ҳикматли гапларни, тасаввуф тариқатларида мавжуд “фано ва бақо”, “талвин ва тамкин”, “қабз ва баст”, “жалол ва жамол” каби турли истилоҳларни шарҳлаб билдирган фикрларини тўплаб, “Рисолаи қудсий” (“Баҳоуддин Нақшбанднинг қудсий калималари”) номли асарни битади. У биринчилардан бўлиб нақшбандшунослик

асосларини яратади.

Муаллиф асарнинг дебочасида шундай ёзади: “Бу заиф мазкур маъноларни тақдим қилишни ўз-ўзича бошламади. Аммо бу ишга шариф ишорат ҳукми... Хожа Алоулҳаққи ваддийн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий ҳукми билан бўлдиким, у зот Ақтор номи билан машҳурдир”¹. Мана шу таъкиднинг ўзи нақшбандия тариқатига алоқадор асарлар бу тариқат пирлари томонидан назоратга олингани, тариқат назарий асослари яратилишига ғамхўрлик қилинганини исботлайди.

Ушбу анъана кейинги даврда ҳам давом этди. “Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд”, “Рашаҳот”, “Нафаҳотул унс”, “Рисолаи унсия” ва бошқа кўплаб асарларни шулар қаторида санаб ўтиш мумкин. Нақшбандияга эргашувчилар сони ортгани ва улар яшаётган ҳудудлар кенгайгани сари бу каби асарларга эҳтиёж ошиб борди.

Нақшбандия тариқати Бухородан ўтиб Мовароуннаҳрга, Амударёдан ўтиб Хуросонга, ундан Ҳинд диёригача ёйилди ва шимолий Ҳиндистон нақшбандия ўчоқларидан бирига айланди. Бу жойлардан етишиб чиққан муршидлар ислом ўлкаларига танилди. Масалан, Имом Раббоний номи билан танилган Аҳмад Форуқий Сирҳиндий (1639-1684) буларнинг энг машҳур намоёндаларидан эди. У “Мужаддиди алфи соний” (“Иккинчи минг йилликнинг тасаввуфийдиний илмларини янгиловчиси”) номи билан танилди. Унинг “Мактуботи” ҳозирга қадар бутун дунё нақшбандия тариқати намоёндалари учун асосий қўлланма ҳисобланади. У нақшбандийлар силсиласининг йирик йўлбошловчиси сифатида ўзидан олдин ўтган пиру муршидлар анъанасини давом эттириши билан бирга, бу таълимот ривожига беқиёс

¹ Хожа Муҳаммад Порсо. Рисолаи қудсия. (А. Болтаев таржимаси). –Т.: Мовароуннаҳр. 2020. – Б.23-24.

хисса қўшди. Нақшбандия тариқати унинг хизмати эвазига Ҳиндистон ва ҳозирги Покистон ҳудудларида катта шуҳрат топди.

Шу сабабли, у ерларда сони ўсиб бораётган нақшбандийларнинг маънавий эҳтиёжини қондириш мақсадида таълимотнинг назарий жиҳатларини Қуръон ва суннага мувофиқлигини асословчи асарлар юзага кела бошлади. Шундай асарлардан бири Имом Раббонийнинг невараси ва издоши Сайфуддин Раббоний (1639-1684) муриди ҳисобланган Мир Бобо ибн Мир Дарвеш Нақшбандий (ваф. XVIII асрнинг биринчи ярми) томонидан ёзилган “Миръотус соликийн”² (“Тариқат солиқларининг ойнаси”) номли асаридир.

Ушбу асарнинг бир дона қўлёзма нусхаси Эроннинг Техрон университети марказий кутубхонасида 5629 рақами остида сақланмоқда.

Ушбу асар нақшбандия тариқати тўғрисидаги асарлардан, мақомот ёки рисоалардан ўзининг таркибий тузилиши ва мавзуни баён қилиш услуби билан фарқланади. Унда мавжуд боб ва фаслларнинг мазмуни ва қурилиши аниқ мантиқий изчиликка эга. Бу ўз навбатида муаллифнинг катта салоҳият эгаси эканидан дарак беради.

Асар тўртта бобдан иборат ва уларнинг ўз ичига яна тўрттадан фаслни қамраган. Асарнинг бундай қурилиши бежиз эмас. Инсон жисмининг устқурмаси тўрт унсур, инсон ҳаётининг тўрт фасли, валийликнинг тўрт қутби ва шу каби бошқа диний-фалсафий ва тасаввуфий маъноларни ўзида мужассам этган тушунчалар мавжуд. Асарнинг бундай тузилишга эга бўлиши шу тушунчалар доирасида эди.

Биринчи боб “Инсоннинг ҳақиқати ва шарафи ҳамда Худойи таборака ва таоло одамзотда дарж қилган барча

² مرآت السالكين مير بابا ابن مير درويش نقشبندي كتبخانه مركز بومرکز استاد دانشگاه تهران: ۹۲۶۵

оламлар ва нафснинг борлиғи ҳамда барча нарсанинг моҳияти тўғрисида”³ деб номланишининг ўзи фалсафанинг бош категорияси бўлган “олам ва одам” масаласини кўтарди. Бу бобнинг бутун моҳияти инсоннинг вужудга келиш жараёнидан тортиб, унинг яратилишидан кўзланган ҳикматларни диний-тасаввуфий талқин қилади. Масалан, ушбу бобнинг илк фасли “Нутфанинг етилиши тушунчаси, вояга етишнинг ҳақиқати ва табиий, наботий, ҳайвоний ва инсоний нафснинг баёни, уларнинг қувватлари ва хизмат қилувчи нарсалар тўғрисида”⁴ деб номланиши бошқа нақшбандийлик тариқати баён қилинган асарларда учрамайди. Бунда муаллиф ўғил ва қиз боланинг балоғатга етиш ёшини белгилаб беради. У кўрсатган ёшдан олдин бўладиган никоҳлар хайрли бўлмаслиги, агар фарзанд туғилса, тўлақонли ривожланмаслигини айтади. Иккинчи фаслни Вожиб ал-вужуд, Мумкин ал-вужуд, Мубдиъ, Мумтаниъ ва Меъёр тушунчалари деб номлайди. Бу тушунчалар орқали у борлиқнинг моҳияти, унинг одам ҳаётида тутган ўрни ва ўзига хослиги тўғрисида сўфиёна талқин беради. Учинчи фасл “Одам яратилишидан кўзланган ҳикмат ва ҳайвоний вужуднинг ҳолатлари баёнида”⁵, деб номланган. Ушбу фасл инсониятни ўйлантириб келаётган бу азалий масалага диний-тасаввуфий жиҳатдан жавоб беради. У ўзининг фикрларини Қуръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуф шайхлари сўзларидан мисол келтириш орқали асослашга ҳаракат қилади. Биринчи бобнинг тўртинчи фасли номланиши ҳам мантиқан аввалгиларнинг давоми бўлиб, унда инсон микро оламми ёки макро оламми деган саволга жавоб изланади. Бу фасл “Катта олам ва кичик

³ Мерآتالسالكين ميرباباين ميردرويش نقشبندي كتبخانه مركز بومركز استاددانشگاه تهران: ۸۲-ص

⁴ Мерآتالسالكين ميرباباين ميردرويش نقشبندي كتبخانه مركز بومركز استاددانشگاه تهران: ۸۲-ص

⁵ Мерآتالسالكين ميرباباين ميردرويش نقشبندي كتبخانه مركز بومركز استاددانشگاه تهران: ۵۶-ص

олам, яъни одамзотни жисмоний оламга тенглаштириш”⁶ деб аталган.

Асарнинг учинчи боби ўзининг тариқатдаги пири Сайфуддин Раббоний Форуқийнинг манқабасига, нақшбандия тариқати ва унинг ўзига хос жиҳатларига бағишланган бўлиб, унда муаллиф устозининг тариқатда ва руҳий камолотда тутган ўрни тўғрисида гапириб ўтади. Шунингдек, устозининг дин ва тасаввуф йўлидаги хизматига алоҳида эътибор қаратади. Нақшбандия тариқатининг афзаллик жиҳатлари, зикр турлари ва бундаги бошқа руҳий ва қалбий амалиётлар тўғрисида тўхталади. Бу бобнинг охириги, яъни тўртинчи фаслини яна сўфийлар наздидаги энг муҳим инсон моҳиятининг маркази бўлган қалбга бағишлайди. У бу фаслни “Қалбнинг ҳақиқати, унинг вазифаси ва бу тариқат бузрукворлари баёнида”⁷, деб номлаган ва қалбни тарбиялаш, тозалаш йўллари тўғрисида ҳамда бу борада нақшбандия тариқатининг улуғ пирлари амалга оширган руҳий тажрибалар, уларнинг мақом ва даражалари ҳақида тўхталиб ўтади.

Асарнинг учинчи фасли ҳам нақшбандия тариқатининг энг муҳим масалалари – зикр, сир, рух, ориф ва Ҳаққа етган восил кабиларнинг сифати ва хусусиятини баён қилади. Бунда муаллиф нақшбандия таълимоти тамойилларидан ва бош ғоясидан келиб чиққан ҳолда хуфя зикрнинг моҳияти, уни амалга ошириш йўллари ва усуллари, инсоний рух ва унинг ўзига хослиги, зикрнинг руҳга таъсири каби масалалар ҳақида сўз юритади. Шу билан бирга, Ҳаққа эришган “восил”нинг ҳоллари ва Ҳақни таниган “ориф”нинг ҳақиқати борасида ҳам гапириб ўтади.

Асар шу каби катта фалсафий ва тасаввуфий аҳамиятга

⁶ مرآت السالكين مير بابا ابن مير درويش نقشبندي كتبخانه مركز بومرکز استاد دانشگاه تهران: ۶۸-ص
⁷ مرآت السالكين مير بابا ابن مير درويش نقشبندي كتبخانه مركز بومرکز استاد دانشگاه تهران: ۶۰۲-ص

эга масалаларни қамраб олади. Бу масалаларнинг кульминацион ва хулосавий нуқтаси асарнинг тўртинчи бобида баён қилинади. Ушбу боб “Олам ва осмон аҳли орасида инсоннинг ҳақиқати ва бу тўғридаги ақидалар ҳамда нафл намозлари, бу ҳақда олий тариқат бўлмиш нақшбандияда гапирилган гаплар”⁸, деб номланган ва асар услубига кўра, у ҳам ушбу бобга тааллуқли тўрт фаслни ўз ичига олади. Бобнинг номидан инсон бутун коинот даражасида бош масала экани кўринади. Муаллифнинг диний-тасаввуфий нуқтаи назардан ёндашиб, масаланинг ечимини бериши асарнинг қимматли эканини англатади.

Муаллиф ўз ғоясини ривожлантириб, инсоннинг улуғланишига сабаб бўлувчи воситалар – ибодат, нафл намозлари, симоъ каби амалиётларни алоҳида фасллар орқали ёритади. Энг сўнгги тўртинчи фаслда нақшбандия тариқатининг бу борада тутган ўрнини шу тариқат муршидлари фикрлари ва хулосалари асосида яқунлайди. Тўртинчи бобнинг сўнги фасли “Бу олий тариқат бузрукворларининг одамзот барча нарса экани, қолган нарсалар эса унинг бўлаклари экани тўғрисидаги қудсий сўзлари”, деб номланиши нақшбандия тариқати тамойиллари том маънода инсон учун энг олий қадрият эканини кўрсатиб турибди.

Бундан ташқари, Мирбобо Нақшбандий бу асарини жуда кўп китоблардан иқтибосларни келтириш орқали манбавий хусусиятини оширган бўлса, кўплаб сўфийларнинг ҳикматли сўзлари, ибораларини ҳамда сўфиёна руҳда ижод қилган шоирларнинг назмий ижодидан парчалар келтириш орқали жозибадорлигини оширган. Бу эса муаллиф ўз даврининг катта мутасаввуфларидан бири бўлганини, назарий жиҳатдан соҳанинг етук вакили

⁸ مرآت السالكين، مير بابا ابن میر درویش نقشبندی، کتب خانہ مرکز بومرکز استاد دانش گاہ تهرآن: ۹۸۲-ص

эканини кўрсатади.

Мир Бобо Нақшбандийнинг “Миръотус соликийн” асари янгича услуб ва бўёқларда ёзилган бўлиб, бу уни илм аҳли учун ҳали кўплаб тадқиқотлар объектига айлантиради.

ЯНГИ ДУНЁ ТАРТИБОТИДА ТИНЧЛИК ВА ТАМАДДУНИЙ (ЦИВИЛИЗАЦИОН) ЁНДАШУВ ТАҲЛИЛИ

*(С.П.Хантингтоннинг “Тамаддунлар тўқнашуви”
концепциясининг таҳлили асосида)*

Дилшод ШАРИПОВ,
*Бухоро давлат педагогика
институтини ўқитувчиси*

1993 йил ёзида АҚШнинг “Форин эффейрс” журнали сиёсий фанлар доктори, Гарвард университети профессори, Джон Олин номидаги Стратегик тадқиқотлар институти директори, Гарвард Халқаро ва минтақавий тадқиқотлар Академиясининг раҳбари Сэмюэл П.Хантингтоннинг “Тамаддунлар тўқнашуви?” номли мақоласини нашр этди. Г.Киссинджер ушбу мақоланинг китоб нусхасини¹ “совуқ уруш” тугагандан кейинги энг муҳим асарлардан бири” деб баҳолади². С.П.Хантингтоннинг “Тамаддунлар тўқнашуви” номли концепцияси кўп баҳсларга сабаб бўлди. Унинг гипотезасига кўра, янги дунёда конфликтларнинг асоси сифатида мафкура ва иқтисод эмас, балки, маданиятлар ўртасидаги фарқлар бўлади. Дунёвий ишларда миллий-давлатлар энг қудратли фаолиятдаги кучлар бўлиб қолаверади. Янада муҳим конфликтлар ҳар хил цивилизацияларга тааллуқли миллатлар ёки уларнинг

¹ С.П.Хантингтоннинг таъкидланган китоби 1996 йилда нашр этилган. Муаллиф китобининг илова қисмида ер шари сиёсий харитаси бўйича тузган геосиёсий прогнозини акс эттирадиган хариталарини келтирган.

² Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.67.

гуруҳлари ўртасида бўлади, деб таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, цивилизациялар ўртасидаги йўналиш синиқлари келажакда оловли нуқтага айланади.³ “Совуқ уруш” тугаши билан халқаро сиёсат ўзининг ғарбий фазасидан чиқди ва унинг марказини ғарб ва ғарбий бўлмаган цивилизациялар, шунингдек, айнан ғарбий бўлмаган цивилизациялар ўртасидаги ўзаро алоқалар ташкил этмоқда. “Совуқ уруш” даврида инсоният биринчи, иккинчи ва учинчи дунёга бўлинган эди. Давлатларни сиёсий ёки иқтисодий критериялар бўйича эмас, балки, маданий ва у ёки бу цивилизацияга тааллуқлилигидан келиб чиқиб баҳолаш вақти келди, деб таъкидлайди.

“Цивилизация – бу маданий феномендир”. Шундай қилиб, цивилизация деганда бир маданиятга тааллуқли инсонларнинг энг катта гуруҳи тушунилади.⁴ С.П.Хантингтоннинг фикрига кўра, цивилизация кишиларни ўзга мавжудотлардан фарқловчи юксак маданий ўзига хослик ҳисобланади. “Цивилизациялар ўзгарувчандир: улар юзага келади ва қулайди; бўлинади ва қўшилади”⁵. Янада кенгроқ маънода инсон тарихи цивилизация тарихидир. С.П.Хантингтон фикрига кўра, дунё келажакда еттита ёки саккизта цивилизациялар ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлади. Булар қуйидагилар:

- 1) Ғарб цивилизацияси;
- 2) Конфуцийчилик цивилизацияси;
- 3) Япон цивилизацияси;
- 4) Исломий цивилизация;
- 5) Ҳинд цивилизацияси;
- 6) Славян – ортодоксал цивилизация;
- 7) Лотин америка; ва эҳтимол,

³ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.67.

⁴ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.67-68.

⁵ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.68.

8) Африка цивилизацияси⁶.

С.П.Хантингтон “Нима учун цивилизациялар ўртасида тўқнашув рўй беради?” деб савол қўяди ва қуйидагича жавоб беради:

Биринчидан, цивилизациялар ўртасидаги фарқ нафақат ташқи, балки ички тафовутлардир. Улар бир – биридан тарих, тил, маданият, анъана ва энг муҳими динлар билан ажратилган. Кишилар ҳар хил цивилизацияларга тааллуқли бўлгани сабабли уларнинг Худога, ўзга кишиларга, давлатга, ота – оналар ва болалар, эр ва хотин, шунингдек, ҳуқуқ ва мажбурият, озодлик ва ҳокимият, тенглик ва иерархияга бўлган муносабатлари ҳар хилдир. Бу фарқлар кўп асрлик тарих самарасидир. Ва улар яқин келажакда йўқ бўлиб кетмайди. Улар мафкуралар ва сиёсий тизимлар фарқларидан ҳам кўра янада фундаментальдир. Бир хил ҳодисага ҳар хил муносабат ҳар доим ҳам конфликт эмас, конфликт эса ҳар доим ҳам куч ишлатиш эмас. Фақатгина кўпгина асрлар давомида цивилизациялар ўртасидаги қарама-қаршилик кўп давом этди ва давомли, оғир конфликтларни юзага келтирди.

Иккинчидан, дунё янада яқинроқ (узвий) бўлмоқда. Цивилизациялар ўртасидаги муносабатлар кучайиб бориши натижасида улар ўртасида фарқ мавжудлиги ва унинг ташқарисида умумий жиҳатлар борлиги аёнлашмоқда. Масалан, Францияда Шимолий Африка иммигрантларига нисбатан душманлик кайфияти ўсиб бормоқда, европалик поляк – католикларининг иммиграцияси эса “яхши” кутиб олинмоқда... Ҳар хил цивилизациялар ўртасидаги муносабатлар халқларда унинг мавжудлигини тушунишни кучайтирмоқда. Шу билан бирга, тушунмаслик ва ҳаттоки душманликни уйғотмоқда.

⁶ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.68.

Учинчидан, дунё бўйлаб содир бўлаётган иқтисодий модернизация жараёнлари ва ижтимоий ўзгаришлар кишиларнинг кўп асрлик ўзига хос маҳаллий қадриятларни йўққа чиқармоқда. Шунингдек, бу ҳолат миллат ўзига хосликнинг асоси экани ҳақидаги тушунча аҳамиятини камайтирмоқда. Ушбу бўшлиқни сайёрамизда дин тўлдирмоқда.

Тўртинчидан, цивилизацияларнинг ўзини англаши Ғарбнинг ўрнини иккиланишга дучор қилмоқда⁷. Бир томондан ғарб қудратнинг бошида турибди. Айна пайтда эҳтимолдан холи эмаски, ушбу ҳодиса масхули сифатида ғарб ўзининг ғарбий бўлмаган илдизларига қайтмоқда... Ғарб ўз ҳокимиятининг юқори босқичида туриб, ғарбий бўлмаган мамлакатларга қарши турибди, қайсики охиригилар янада кўпроқ хоҳиш билан ёнишмоқда ва бунинг учун дунёни ноғарбий кўринишда ўрашлари мумкин... Шу билан бирга, ғарбий бўлмаган давлатлар оддий аҳолисининг кўпчилиги маҳаллий маданият руҳида тарбия топган...

Бешинчидан, маданий ўзига хосликлар ва фарқлар ўзгариши камроқдир, демак, сиёсат ва иқтисодиётдан ҳам кўра, компромиссга келишмайди. Собиқ Иттифокда коммунистлар демократ бўлиши, бойлар камбағал бўлиши, камбағаллар бой бўлиши мумкин, аммо руслар эстон бўла олмайди, озарбайжонлар арман бўла олмайди. Синфий ва мафкуравий қарама-қаршилиқдаларда “Сиз кимнинг томонидансиз?” деган асосий савол турарди. Одамлар қайсидир томонни танлаш имконига эга эди ва уни қабул қилиб, бир қарорга келар эди. Цивилизациялар ўртасидаги қарама-қаршилиқда эса асосий савол: “Сиз кимсиз?”. Унга аллақачон жавоб берилган ва ўзгартириб бўлмайди. Ва биз Босния, Кавказ ва Судан тажрибасидан биламизки, саволга жавоб бермаслик келажакда салбий ҳолатга олиб боришини

⁷ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.68.

англатади. Янада кўпроқ аҳамиятга эга масала шуки, бирор этник гуруҳга тегишли бўлишни қиёслаш қайсидир динга тааллуқли бўлишни аниқламоқда. Инсон ярми француз ва ярми араб бўлиши мумкин. Аммо ярми католик ва ярми мусулмон бўлиши мумкинми?⁸ ...

Шунга кўра, инсонлар ўзининг ўзига хослигини этник ва диний мансублик бўйича белгилагани каби “Биз ва улар” муносабатларини кўришади... Маданият ва динлар ўртасидаги фарқ сиёсий масалаларни ҳал этишда ҳам намоён бўлади. Масалан, инсон ҳуқуқлари ва иммиграция, савдо ва атроф-муҳитга оид масалаларда кўринади. Барча цивилизациядаги халқларнинг географик жихатдан яқинлиги Босния ва Минданаода бўлгани каби ҳудудлар учун қарама-қаршилиқни юзага келтиради⁹.

Шундай қилиб, цивилизациялар тўқнашуви икки асосда кечади. Кичик даражада: цивилизациялар кесишган ҳудудда (чегарасида) жойлашган давлатлар у ёки бу минтақани бошқариш ёки бир-бирининг устидан ҳокимиятга эга бўлиш учун доимо қаттиқ курашади. Катта даражада: ҳар хил цивилизациялардаги давлатлар ҳарбий ва иқтисодий қудрат ўрнатиш, халқаро институтлар ва учинчи томон давлатларини назорат қилиш учун, шунингдек, ўз сиёсий ва диний қадриятларини тарқатиш учун кураш олиб боради¹⁰.

Умуман олганда, С.П.Хантингтоннинг ушбу концепцияси инсоният келажагини маданиятлар асосидаги цивилизациялар тўқнашувида кўради ва ҳаттоки, “кейинги жаҳон уруши цивилизациялар ўртасидаги уруш бўлади”,¹¹ деб таъкидлайди. Айрим миллатлар ва маданиятларга мансубликдан келиб чиқиб, цивилизациялар ўртасидаги

⁸ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.69.

⁹ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.69-70.

¹⁰ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.70.

¹¹ Экономическое обозрение/ январь. 1998. – С.73.

муносабатлар, хоҳ у давлат, хоҳ у бутун бошли давлат гуруҳини қамраб олишига қараб келажакдаги йўналишларни белгилашга ҳаракат қилган. С.П.Хантингтон ўз мақоласи сўнгида ғарб цивилизацияси учун айрим сиёсий маслаҳатларни беради. Масалан, ғарб цивилизациясининг Россия ва Япония билан ҳамкорлигини сақлаб қолиш, ислом ва конфуций цивилизациялари ўртасидаги фарқлардан самарали фойдаланиш ва ғарб цивилизациясининг илдамлашига сиёсий жиҳатдан нималар асос бўлишини баён қилган. С.П.Хантингтоннинг “Цивилизациялар тўқнашуви?” мақоласи ва шу асосда 1996 йилда нашр этилган китоби етарли даражада ёзилмаган. Бунинг сабаби биринчидан, ҳозирги XXI асрда маданиятлар ва динлар асосидаги цивилизациялар ўртасидаги фарқлар ҳеч қандай қарама-қаршиликка сабаб бўлаётган эмас. Аксинча, цивилизация ёхуд маданият, эътиқод ва динлардаги фарқларга қараб сиёсий мақсадлар рўқач қилинган. Мисол тариқасида ўша концепцияда илгари сурилган анча йиллардан бери халқаро сиёсатнинг бош мавзуси бўлиб келаётган Исроил ва ислом давлатлари ўртасидаги муносабатларни мисол қилиш мумкин. Аслида эса цивилизация, маданият, дин, иқтисодий ўсиш, миллий ривожланиш ҳамкорлик ва мансублик ҳисобланади. Демак цивилизациялар – ҳамкорлик ва ўзаро бағрикенглик, ишонч, Ер шари учун ягона тартиб, яшаб қолиш ва ўзаро ҳимоя деганидир.

Халқаро сиёсат ҳар доимгидек миллий манфаатлар ва миллий кудрат асосида мавжуд бўлаверади. Франция ва Германия Европа Иттифоқининг тенг ҳуқуқли аъзолари бўлса-да, ўз мустақил ташқи сиёсат стратегиясини илгари суради. Демак, бир цивилизацияга мансуб бўлиш ҳали бир хил ривожланиш концепцияларига эга бўлиш дегани эмас. Бундан ташқари, бир хил цивилизацияга мансублик ҳали этник,

сиёсий қарама-қаршиликларга асос бўлади, дегани ҳам эмас. Ахир Макка шаҳрида азон айтиш билан Мадина шаҳрида намоз ўқиш ўртасида сира ҳам фарқ йўқ – мақсад биттадир.

Японияни техникавий тараққиётига қараб ғарб цивилизациясига ёки ғарб деган тушунчага қўшиш умуман тўғри эмас. Бунинг сабаби япон кишисининг ўз уйида сизга узатган бир пиёла чойидаги лутфни, Европа ёки Америкадаги япон ошхонасида узатилган чойга қиёслаб бўлмайди. Чой ичиш маросимининг нозик императорлик маъносидаги анъанаси фақатгина Япония ва японларда сақланиб қолган. Ёки устозга император даражасида ҳурмат билан караш туйғусини олайлик. Демокчимизки, япон миллатининг ўз табиати ҳеч вақт қандайдир цивилизация тушунчасига қўшиб қўйилишига муҳтож эмас. Японлар учун ўз сакэси рус водькасидан, ёки Париж Наполеон виносидан, ёки Америка вискисидан тотлироқ туюлади. Сабаби миллий ўзлик миллатнинг ҳам тарихи, ҳам келажаги ҳисобланади. Ҳар нарсадан кечиш мумкин, аммо миллий ўзликдан эмас. С.П.Хантингтон эса айнан ушбу масалани йўққа чиқармоқчи – цивилизациялар тўқнашуви концепцияси орқали миллий ўзликни маданияти билан чегара қўймоқчи ва бу ишини замон талаби ёки замонавийликка йўймоқчи. Бу сира ҳам мумкин эмас.

Сиёсатни маданият, эътиқод, дин ёки таъкидланган тушунчалардан ҳам улканроқ тушунча – цивилизация билан хаспўшлаб бўлмайди. Тўғри, универсал цивилизация мавжуд эмас. Аммо ҳар бир қумғон ўз эгаси учунгина қадрлидир, ҳар бир ўчоқ ўз эгаси учунгина тириклик асосидир. Бунинга маданият ва на цивилизация билади. Демак, ҳали маданият ва цивилизациянинг ўзи ривожланиш ва ички қувват манбаларини тўлалигича яратган эмас. Кишилиқ жамиятининг инқироzi миллий рўзғорни миллий руҳ асоси сифатида кўрмасликдир. Сиёсат эса ўчоқ иши эмасдир.

С.П.Хантингтоннинг шу оддий ҳаётӣ қадриятларнинг кишилиқ жамиятидаги аҳамиятини айнан кўрсата олмагани унинг сиёсий қарашларини йўққа чиқармоқда.

Агар дин маданият цивилизациясининг асоси бўлса, унда бу маданият кишиларнинг кишилиқ жамиятида чиройли кийиниш маданиятию, хулқ, асл онг ва онгости ҳолатидаги чиройни, гўзалликни сақланиб қолишидир. Ёки миллатнинг тарихи – буюқ тарихий шахслар, буюқ аждодларнинг ҳаёт ва ибрати билан яшаш, ўрганиш, ўрнатқ бўладиган авлодни тарбиялашдир.

Япония ўз миллий қадриятларини мустаҳкамлаш йўлидан ўзгасини танлагани йўқ. Бунинг учун Япония Хитой, Россия, Ҳиндистон, АҚШ, Европа билан сиёсий қарама-қаршиликка боргани йўқ. Аксинча, ўз компаниялари Франция ва Германия каби давлатларда ўз филиал заводларини очган. Япон руҳи геоиктисодий омилларга таянади. Японлар цивилизация бизда зўр, деб кўз-кўз қилмайди. Ғарбни ёки ғарб цивилизациясини олдинга суриш энг катта сиёсий хатодир. Тўғри, ҳар қандай сиёсат ўзининг у ёки бу ифтихор қилишига арзигулик ишларни ҳар доим кўз-кўз қилиб келган. Масалан, Ф.Фукуяманинг “Ғарб ғалаба қозониб бўлди”¹² номли мақоласи ҳам худди С.П.Хантингтон йўналишида ёзилган. Бу ерда сиёсий омиллар, мақсадлар ва тактик жиҳатларни инобатга олмай туриб, аниқ бир тўхтам ёки хулоса бериш жуда кам самара беради. Бундай “идеалистлар”ни фақатгина популист сифатида баҳолаш мумкин, холос. Агар популизм мақсад бўлса, унда популистик сиёсий қарашлар қандайдир инсонлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш мактаби учун тадқиқ қилиниши мумкин, холос. Аммо сиёсатнинг моҳиятини очиб бера олмайди.

¹² The West has won. Francis Fukuyama. Thursday, October 11.2001. The Guardian.

YA'QUB CHARXIYNING "ASMA' - UL HUSNANING SHARHI" ASARI VA UNING INSONNI MA'RIFATLI BO'LISHIGA TA'SIRI

Orifjon BERDIYEV,

Mir Arab oliy madrasasi o'qituvchisi

Butun borliqni yo'qdan bor qilgan, odamni mavjudotlar ichida mukarram qilib yaratgan¹, unga qalam bilan ilm o'rgatgan² Alloh taologa hamd-u sanolar, asosiy qabul bo'lajak duosini ummatlarini Qiyomatda shafolat qilish uchun saqlab qo'ygan Payg'ambarimiz (S.A.V.) va u zotning oila a'zolariga salavot-u salomlar bo'lsin.

Ya'qubi Charxiy ibn Usmon ibn Mahmud ibn Muhammad G'aznaviy 1363 yilda Afg'onistonning Charx degan joyida tug'ilgan. Shu qishloqda tug'ilgani uchun Charxiy taxallusini olgan. Manbalarning guvohlik berishicha, u o'z davridagi ilmlarni egallagach, ko'nglida tasavvufga nisbatan xohish paydo bo'lib, Buxoroga keladi va Xoja Bahouddin Naqshband bilan uchrashadi. Bu voqealarning tafsiloti uning "Risolai unsiya" (Do'stlik haqida risola) nomli kitobida bayon qilingan.

Bir necha sinovlardan so'ng, Xoja Bahouddin Naqshband Charxiyni shogirdlikka qabul qilib, so'fiylik ta'limoti bilan tanishtiradi. Buxoroda Ya'qub Charxiy tasavvuf sohasida tez orada ma'naviy kamolot topadi. U Naqshband ko'rsatmasiga muvofiq xalqni Haq yo'liga da'vat qila boshlaydi.

Charxiy XV asrda temuriylar davridagi tasavvuf, xususan, Naqshbandiya ta'limotining yirik vakillaridan biri sifatida nom

¹ Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Isro surasi, 70-oyat. – T.: Munir. 2021. – B.289.

² Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Alaq surasi, 4-oyat. – T.: Munir. 2021. – B.597.

qozonadi. Bu haqda turli manbalarda ma'lumotlar keltiriladi. Abdurahmon Jomiy o'zining "Nafahot ul-uns" kitobida Ya'qub Charxiy faoliyatini va tasavvufni targ'ib qilish sohasidagi xizmatlarini alohida ta'kidlab o'tadi. Charxiy 1447 yil 1 may, hijriy 851 yil safar oyining beshinchisida vafot etgan. Qabri Dushanbedan besh kilometr masofadagi Rudakiy nohiyasida bo'lib, Hazrat Mavlono nomi bilan mashhur obod ziyoratgohdir.

Hozirgi kungacha Ya'qub Charxiyning quyidagi asarlari saqlangan:

1. "Tafsiri Ya'qubi Charxiy". 2. "Naynoma" yoki "Risolai Noiya". 3. "Risolai Abdoliya". 4. "Risolai Unsiya". 5. "Risolai sharhi asma-ul-husna". 6. "Risolai Havvroiya" yoki "Risolai Jamoliya". 7. "Kitob-ul-faroiz". 8. "Tarixi xatmi ahzob". 9. "Risolai qudsiya". 10. "Risola dar siyrati Mustavafiya va tariqai mustaqimiya". 11. "Risola dar aqoid". 12. "Muxtasar dar bayoni silsilai Naqshbandiya".

Asarlaridan ko'rinib turganidek, Ya'qub Charxiy juda ko'p yo'nalishlarda kitob yozgan. "Asma-ul-husnaning sharhi" asari Alloh taoloning go'zal ismlariga yozilgan sharhdir. Alloh Qur'oni karimda: **"Allohning go'zal ismlari bor. Bas, Unga o'sha (ism)lar ila duo qiling"**³, deb marhamat qilgan. Hazrati Payg'ambarimiz (S.A.V): **"Allohning to'qson to'qqizta ismi bor. Kim uni yod olsa, jannatga kiradi. Alloh toqdir, toqni yaxshi ko'radi"**⁴, dedilar. Ya'qub Charxiy mana shu go'zal ismlarni juda zo'r mahorat bilan tarjima qilib, izohlagan.

Asarda Allohning 99 ismini ma'nosi va ularning izohlari yoritilgan. Mo'minlikning avvali imon keltirish bo'lsa, imonning avvali Allohni tanishdir. Bizga Allohni tanitadigan eng oson va yaqin amal – bu Robbimizning ism hamda sifatlarini o'rganishdir. Bunda Ya'qub Charxiy kabi olimlarimizning

³ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 2-juz. A'rof surasi, 180-oyat. – T.: Sharq. 2008. – B.422.

⁴ Oltin silsila: Sahihi Muslim. 6-juz. – T.: Hilol-nashr. 2020. – B.145.

asarlari bizga ko‘makdosh bo‘la oladi. Inson bu ism va sifatlarni o‘rgangani sari imoni mustahkamlanadi. “Asma-ul-husnaning sharhi” asarida Alloh taoloning go‘zal ismlarini ayrimlari ozroq izohlangan bo‘lsa, ayrimlariga kengroq ta’rif berilgan. Hatto Allohning ba’zi ismlaridan oddiy kishi qanday manfaatlanishi, orif⁵ kishi qay tarzda foyda ko‘rishiga ham alohida-alohida to‘xtalib o‘tilgan.

“Ar-Rohman”. U do‘stga ham, dushmanga ham, avomga ham, xosga ham juda ko‘p ne‘mat in‘om qiladigan, karami keng bo‘lgan zotdir. Kimki har namozdan keyin 100 marta aytsa, uning qalbidan g‘aflat, qattiqlik va unutuvchanlik yo‘qoladi.

“Ar-Rohim”. U mo‘minlarga imon va abadiy jannatni in‘om qiluvchi nihoyatda rahmli va ne‘mat beruvchidir. Kimki har kuni 100 marta aytsa, mehribon va mushfiq bo‘ladi. Orifning nasibasi shuki, bu ikki ism (zikri)dan butun jismi va qalbi bilan Unga (Allohga) yuzlanadi. Qalbini zikr bilan, jismini ibodat bilan mashg‘ul qiladi va Uning bandalariga rahm qiladi. Mazlumni zolimdan va zolimni mazlumdan to‘sis, ya’ni ajratib qo‘yadi.

“Al-Basir” – ko‘ruvchi, lekin Uning ko‘rishiga hech bir kishi yoxud jonzotning ko‘z bilan ko‘rishiga o‘xshamaydi. Chunki hech bir zot hech bir jihatdan Alloh taologa o‘xshamaydi. Bu ism Zotning sifatidandir. Bu shunday ismki, nabiyalar (alayhimus-salomi ajma’in) shu ismning barakotidan me’roj topganlar, valiyalar shuning azamatidan Allohga yaqin bo‘ldilar. Kimki to‘g‘ri e’tiqod bilan Juma namozining sunnati va farzi o‘rtasida yuz marta “Al-Basir” desa, maxsus ilohiy inoyat nazariga tushadi va sirlarga mahram bo‘ladi. Orifning nasibasi o‘z ahvoli, af’oli (xatti-harakatlari) va so‘zlariga diqqatli bo‘lish va muxolifatning (qarshi bo‘lishning) oldini olish.

Ya’ni kimki Allohning ushbu sifati ma’nosini yaxshi anglasa,

⁵ Ilm-ma’rifat sohibi.

Alloh taolo uni doim ko‘rib turganini his qilsa, tez orada o‘zini o‘nglab oladi va gunohlardan o‘zini tiyadi. Banda o‘zini pok tutgani sayin Allohning rahmati, inoyati va muhabbati unga yaqin bo‘laveradi. Shunda banda haqiqiy farog‘atni his qiladi va Allohga bo‘lgan rag‘bati hamda muhabbati oshadi. Qaysi bir jamiyatda, yurtda butun xalq Allohning doimiy kuzatuvida ekanini va hech bir gunoh uning e‘tiboridan qolmasligini, aksincha, odamning o‘zi sezmagun gunohlarini ham kuzatib turishi hamda Qiyomat kuni savol-javobga duch kelishini his qilib yashasa, ushbu jamiyat eng totuv va namunali bo‘ladi. Bunday yurt esa har qanday sohada dunyodagi yetakchi davlatga aylanadi. Bunga tarixdan misol keltiramiz. Bor-yo‘gi ikki yarim yil xalifalik qilgan Umar ibn Abdulaziz davrida butun boshli xalifalikda zakot⁶ oladigan odam qolmagan. Ya’ni boyligi nisob⁷ darajasiga yetmagan kishi qolmagan. Shunda boylar o‘z zakotini qo‘shni davlatdagi kishilarga chiqarib bergan.

Al-Qoviy. Har bir ishga qodir, quvvatli bo‘lgan iloh. Al-Matin. O‘xshashi yo‘q mustahkam. Har ikkala ism U zotning sifatlaridandir. Orifning nasibasi shuki, o‘zini ojjiz, zaif, holsiz deb bilsin hamda quvvat va qudratni Undan qidirsin. Al - Qodir. Barcha ishni qila oladigan zot. Al-Muqtadir. Hamma narsalar ustida yaxshilik bilan amal qiluvchi. Orifning nasibasi shuki, batahqiq Undan boshqada qodirlik mavjud emas. O‘zini va Allohdan boshqa barchani U (Alloh) ning qudrati asiri deb bilsin. Demak, yuqoridagi to‘rt ismning ma’nolaridan ko‘rinib turganidek, butun kuch-quvvat, mutlaq qudrat va qodirlik Alloh taolodagina bor. Odatda, kishi o‘zini boshqalardan qaysidir jihatdan sal ortiqroq ekanini ko‘rsa, boshqalarga zulm qilishni boshlaydi. Aslida shu ortiqchalikni ham Alloh beradi. Lekin noshud inson bu ne‘matni tan olish o‘rniga boshqalarga jabr

⁶ Boylarning berishi farz bo‘lgan mablag‘i.

⁷ 85 gramm oltin miqdoridagi bir yil saqlangan ortiqcha mablag‘.

qiladi, hech bo'lmasa, nopisand munosabatda bo'ladi. Zulm va kibr gunohi kabiralardan hisoblanadi. Payg'ambar (S.A.V): "Qalbida zarra misqolicha kibri bo'lgan odam jannatga kirmaydi", dedilar. Shunday ekan, barchamiz o'z holimizni bilishimiz, bandaligimizni tan olishimiz va hech qachon kibr qilmasligimiz kerak.

Al-Avval. Borligining boshlanishi bo'lmagan va hamisha bor bo'lgan zot. Al-Oxir. Hamisha bor bo'luvchi va nihoyasi bo'lmagan zot. Orifning nasibasi shuki, hamma narsaning boqiy va foniyligini U bilan ko'rsin. Vujud Undandir va barcha yana Unga qaytadi. Alloh shunday zotki, uning boshlanishi va nihoyasi yo'q. Balki u hamisha bor bo'lgan va boqiy qoladigan zotdir. Ammo qolgan barcha borliq Uning izni bilan ma'lum bir paytda paydo bo'ldi va bir kun kelib o'z nihoyasiga yetadi. Jumladan, inson ham o'tkinchidir.

Az-Zohir. Osmon va Yerdagi dalillar bilan oshkor bo'lgan zot. Al-Botin. O'z zotida pinhon bo'lgan zotki, Uning haqiqatini aql va taxmin bilan topib bo'lmaydi. Orifning nasibasi shuki, olamning barcha zarralarida Uning borligi dalillarini ko'rsin va jami maxluqotning mavjud bo'lishi U bilan ekanini bilsin. Agar banda sof imon bilan olamga nazar solsa, olamda Allohning borligiga cheksiz dalillar mavjudligini ko'ra oladi. Astronomlar aniqlagan galaktikalar yuz millionlab bo'lib, ularning bir me'yorda harakatlanishi, shubhasiz, cheksiz ilm va qudrat sohibi tomonidan boshqarilayotganiga yetarli misol bo'la oladi. Yoxud birgina odamning ko'z qorachig'idek kichkina bir a'zosida qirqta parda borligi ham bunga yorqin dalildir. Bunday alomat-u belgilar son-sanoqsiz.

Charxiyning "Asma-ul-husnaning sharhi" asari qimmatli manba bo'lib hisoblanadi. Biz bu asar orqali butun mavjudotni, xususan, bizni yo'qdan bor qilgan Xoliqimizni tanib olamiz. Bu esa imonning aslidir. Biz insonlikni da'vo qilar ekanmiz,

albatta, imon sohibi bo‘lishimiz shart. Alloh Qur’onda: “... **Albatta sizlarning Alloh nazdidagi eng hurmatlirog‘ingiz taqvodorrog‘ingizdir. Alloh Bilguvchi va Ogohdir**”,⁸ deb marhamat qilgan.

Alloh barchamizga O‘zini tanishdek baxtni nasib qilsin. Yurtimiz tinch, xalqimiz farovon bo‘lsin, o‘qish va izlanishdan hech ham tolmaylik.

⁸ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 2-juz. Hujurot surasi, 13-oyat. – T.: Sharq. 2008. – B.766.

MARKAZIY OSIYODA BO‘LGAN NEMIS TADQIQOTCHILARI

M.B. YAKUBOVA,
SamDU o‘qituvchisi

Markaziy Osiyo va G‘arbiy Yevropa xalqlari o‘rtasidagi madaniy, iqtisodiy, siyosiy aloqalar ko‘p asrlik tarixga ega. Yevropalik tadqiqotchilarning Markaziy Osiyoga qiziqishi O‘rta asrlardan tortib yangi davrga qadar ham susaymagan¹. Natijada Markaziy Osiyoning geografiyasi, tarixi, etnografiyasiga oid qimmatbaho ilmiy materiallar jamlangan. Ushbu hududda bo‘lgan ingliz va fransuzlar bilan bir qatorda nemis millatiga mansub shaxslar ham talaygina edi².

Nemis tadqiqotchilari XIX asr oxiri XX asr boshlarida Germaniya imperiyasi hukumati hamda Rossiya imperiyasi buyurtmalariga binoan Turkiston o‘lkasini tadqiq qilish uchun safar qilgan³. Turkiston bilan qiziqqan tadqiqotchilari turli soha vakillari edi. Ularning orasida tabiatshunoslar, harbiy topograflar, zobitlar, injener-muhandislar hamda sharqshunos va etnograflarni uchratish mumkin edi⁴. Ularni birlashtiruvchi sabab shundan iborat ediki, ushbu shaxslarning barchasi oliy ma‘lumotli bo‘lib, Berlin, Vyurzburg, Gyottingen, Yena, Magdeburg, Drezden va boshqa oliygohlarda tahsil olgan.

¹ Зияева Д.Х. Ўзбекистонда интеллектуал мерос тарихига оид манбалар (XIX – XX аср бошлари). – Т.: 2018; Ўзбекистон табиий соҳаларига оид илмий экспедициялар тарихидан. – Т.: 2019. – В.10-12.

² Werner W. Das Kaiserreich Ostindien und die angrenzenden Gebirgslander, nach den Reisen der Brueder Schlagintweit und anderer neuerer Forscher dargestellt. – Berlin: 1880. – S.10-28.

³ Hedin S. Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien 1894-1897. – Leipzig: 1904.– S.100-130.

⁴ Schlagintweit M., Ueber den Himalaya. Die Expedition der Brueder Schlagintweit nach Indien und Zentralasien 1854-1858. – Berlin: 1860.– S.20-27.

Tadqiqotchilarning qariyb barchasi o'z taassuroti va tadqiqoti asosida asarlar, memuarlar nashr qildi. Ular Turkistonning ijtimoiy – iqtisodiy va siyosiy tarixiga oid ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Bugungi kunda ushbu nashrlar Yevropaning turli kutubxonalarida saqlanib, tadqiqotchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu mavzu Germaniyada ham katta qiziqish uyg'otmoqda⁵. O'zbekiston ilmiy doiralari ham xorijiy tadqiqotlar ustida samarali faoliyat olib bormoqda. Professor D.X.Ziyoyeva tashabbusi bilan O'zbekiston tarixini tadqiq etishda ingliz, fransuz, nemis va xitoy tilidagi manbalarni jalb qilib, turli kollektiv monografiyalar nashr qilindi⁶.

Turli sabablar bilan birinchilardan bo'lib Markaziy Osiyoga kelib qolgan nemislardan bavariyalik askar Ioxan Shiltbergerni tilga olish mumkin. U 1396 yil turk va 1402 yil Anqara jangidan so'ng Amir Temur qo'shiniga asirga tushadi. Asirlikdagi hayotini o'z esdaliklarida batafsil yozib qoldirgan. Ushbu esdaliklardan Amir Temur vafotidan keyingi taxt uchun kurash va temuriylar davridagi etnografik holat haqidagi ma'lumotlarni olish mumkin⁷. Ikkinchisi diplomat Sigismund fon Gerbershteyn, kayzer Maksimilian I ning buyrug'i bilan 1517 va 1526 yillarda Moskva knyazligida bo'ladi, o'zbek va qozoq xalqlari haqida ma'lumot beradi⁸.

1635 yil Adam Orlearius (Adam Oelschlegel) Golshteyn-Gottdorf gersogi Fridrix III (1616-1659)ning savdo karvoni tarkibida Moskvaga, Volga bo'yi va Kaspiy dengizi orqali Eronga sayohat qiladi. U yozib qoldirgan sayohatnoma bir necha marotaba qayta nashr etilgan bo'lib, Ashtarxon va

⁵ Torma F. Turkestan-Expeditionen. Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930). – Bielefeld: 2011. – S.11-18.

⁶ Зияева Д.Х. Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX – XX аср бошлари). – Т.: Nurafshon business. 2022. – В.364-381.

⁷ Hans Schiltbergers Reisebuch. Verlegt bei Guido Pressler. – Wiesbaden: 1969.

⁸ Herberstein Sigmund Freiher. Moscouiter wunderbare historien. – Basel: 1563; Esmagambetov K.L. Что писали о нас на Западе. – Алма-Ата: 1992.

Kaspiy bo‘yi hududining geografiyasi, aholisi, xo‘jaligi va savdo aloqalariga oid batafsil ma’lumotlar keltirilgan⁹. Pyotr I davrida iqtisodiy va harbiy-strategik jihatdan Kaspiy dengizi va Transoxaniyaning (Amudaryo va Sirdaryo oralig‘i) sistematik o‘rganilishi boshlangan.

Keyinchalik hududni geografik, etnografik, tabiatshunoslik jihatdan o‘rganishga xizmat qilgan ilmiy ekskursiyalar, diplomatik elchiliklar va boshqa missiyalar tashkil etilgan. Bularning orasida nemis va kelib chiqishi nemis millatiga mansub bo‘lganlar ham bor edi. 1715-1717 yillarda Amudaryo bo‘ylari va Xivaga fojiali yurish uyushtirgan Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy zobitlari orasida Brandt ismli shturman (yo‘lboshlovchi) bo‘lgan¹⁰. 1860 yillarda xonliklarga muntazam harbiy yurish uyushtirilgunga qadar turli missiyalarda yetakchi yoki muhim vazifalarni bajargan nemis yoki kelib chiqishi nemis bo‘lgan shaxslar juda ko‘p edi.

XVIII va XIX asr boshlarida Peterburgdagi Imperator Fanlar akademiyasiga chaqirilgan tabiatshunos Samuel Gottlib Gmelin (1744-1774), dorishunos, tibbiyotchi, kimyogar Yohan Gottlib Georg (1729-1802), berlinlik zoolog Petr Simon Pallas (1741-1811), shular qatorida Aleksandr fon Humbold (1769-1859) qozoq va turkman dashtlarini kezib chiqib, qiziqarli ma’lumot qoldirgan¹¹.

XIX asr oxirlarida Germaniyaning Halle shahridagi

⁹ Liszkowski Uwe: Adam Orlearius’ Beschreibung des Moskauer Reiches, (“Ruslar va Rossiya nemislar nigohida” – “Russen und Russland aus deutscher Sicht” jurnali) – Muenchen: 1985. – B.231.

¹⁰ Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Материалы к истории изучения Средней Азии, ч.1, 1715-1856. Сост. О.В.Маслова. – Т.: 1955. – С.13.

¹¹ Gmelin Samuel Gottlieb: Reise durch Russland zur Untersuchungen der drei Natur-Reiche. – St.Petersburg: 1784; Georgi Johann Gottlieb. Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebrauche, Wohnungen, Kleidungen und uebrige Merkwuerdigkeiten. – St.Petersburg: 1780; Pallas Petr Simon. Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs in einem ausfuerlichen Auszuge. – Frankfurt/Leipzig: 1771,1776; Alexander von Humbold. Central Asien Untersuchungen ueber die Gebirgsketten und die vergleichende Klimatologie. – Berlin: 1843-1844; Reise durchs Baltikum nach Russland und Sibirien 1829. – Darmstadt: 1984.

Universitetda faoliyat yuritgan sharqshunos olim, ensiklopedist Samuel Fridrix Gyunter Val (1760-1834) o'sha davrda Markaziy Osiyo haqidagi barcha nashrlarni ilmiy qayta ishlab chiqqan. U nafaqat yunon va lotin mualliflarini, balki arab, shom, arman tillaridagi asarlarni ham o'rgandi.

Tatarlar va Buxoro o'zbeklari haqida Yohan Gotfred Herder o'zining "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" ko'p jildlik nashrning 6-kitobida qiziqarli ma'lumotlar keltirgan¹². Keyinchalik Germaniyaning Dorpat shahrida tibbiyot professori Eduard Eversamn (1794-1860) graf Georg von Meyendorf (1795-1863) bilan birga 1820 yilda Rossiya imperiyasi elchiligi tarkibida Buxoroga kelgan. Zoolog Eduard I Ichvald (1795-1876), kimyogar va dorishunos Fridman Gobel taxminan 1825/26 yoki 1834 yillarda Orol va Kaspiy dengizi o'rtasidagi hududlarning tabiiy, yer osti boyliklarini o'rgangan¹³. Botanik olim 1842 yil Xiva elchiligi a'zosi Teodor Fridrix Julius Basinger (1817-1862) ham o'z esdaliklarini qoldirgan. Uning ma'lumotlari Karl Ernest fon Bayer va Gregor fon Helmerssen tomonidan nashr qilingan "Beitraege zur Kenntnis des Russischen Reiches" to'plamida chop etilgan¹⁴. Ushbu to'plamda dorpatlik (Germaniyadagi shahar nomi) general Grigoriy Fedorovich Gens (asli Georg Gerhard Gons, 1787-1845) tomonidan ko'p yillik izlanishlar hamda ekspeditsiyalar, o'z kuzatishlari natijasida Transoxaniya (Amudaryo va Sirdaryo

¹² Herder J.G. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. II. Theil. – Riga/Leipzig: 1785. "Deutsche National Literatur. Historisch kritische Ausgabe" Joseph Kuerschner. 1-jild. 2-qism. – Tokio: Tuebingen. 1974. – B.213.

¹³ Eversmann E.E. Reise von Orenburg nach Buchara. – Berlin: 1823; Meyendorf G. Reise nach Orenburg und nach Bochara im Jahre 1820. – Jena: 1826; Eichwald E. Reise auf dem Kaspischen Meere und in den Kaukasus. – Dorpat: 1838; Michael Kemper., A. von Kuegelgen., Dmitriy Yermakov. Muslim Culture in Russia And Central Asia from the 18th to the Early 20th centuries. – Berlin: 1996. – B.418-428.

¹⁴ Basinger Theodor Julius: Naturwissenschaftliche Reise durch die Kirgisensteppe nach Chiva. – Leipzig: 1848.

oralig'i) xonliklari haqida batafsil ma'lumotlar keltirgan¹⁵.

Markaziy Osiyoda bo'lgan nemislar yaxlit bir guruhni tashkil etmagan. Ular Boltiq bo'yi, Germaniya, Avstriya va Shvetsiyadan Rossiya imperiyasiga ko'chib o'tgan yoki ancha vaqtdan buyon bu yerda o'troqlashgan oilalar yoki alohida shaxslardan iborat bo'lgan. Aksariyat hollarda bular Rossiya imperiyasi hududida tug'ilib, rus fuqarosiga aylangan, til va madaniy jihatdan moslashgan, lekin butkul aralashib ketmagan nemislardir. Ko'pchiligi o'z ism-shariflarini slavyan ismlariga almashtirgan. Asli kelib chiqishi Boltiqbo'yi nemislaridan bo'lgan Vilgelm Bartold rus sharqshunosi Vasiliy Vladimirovich Bartoldga (1869-1930) aylangani juda mashhur misol. Ular qisman ruslashib ketgan. Ayniqsa, bu holat harbiylar safida yaqqol ko'zga tashlanadi.

1873 yilda Rossiya imperiyasining Xivaga qarshi yurishida ishtirok etgan Gyugo Shtumning guvohlik berishicha, uning kolonnasida nemis tilida so'zlashgan bir zobit bo'lgan. U ham bo'lsa Gyok-tepa (Ko'ktepa)ni zabt etib ma'lum-u mashhur bo'lgan general Skobelev edi. XIX asr ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoni va umuman Sharqni Rossiyada ilmiy tadqiq etishda asli kelib chiqishi nemis bo'lgan olimlar juda ko'pchilikni tashkil etadi. Avvalambor numizmat olim Kristian D.Fren (1782-1851), mashhur V.V.Bartold bilan bir qatorda uning akademik ustozlari Viktor R.Rozen (1849-1908) nomlarini keltirish lozim. U Alfred fon Kremer (1889 yilda vafot etgan) ning shogirdi bo'lib, uning uslubiy yangiliklarini o'rgangan va davom ettirgan olim. U rus islomshunosligida pozitivizm asoschisi hamda Rus imperiyasida zamonaviy sharqshunoslik yetakchilaridan edi. Tilshunos Aleksandr Eduardovich Shmit

¹⁵ Nachrichten ueber Chiva, Buchara, Chokand und den nordwestlichen Theil des chinesischen Staates, gesammelt von dem Praesidenten der asiatischen Grenz-Commission in Orennburg, General-Major Gens, bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Gr.V. Helmersen. – St.Peterburg: 1839; Helmersen Gr. Reise nach dem Ural und der Kirgisensteppen, in den Jahren 1833 und 1835. – St.Peterburg: 1841.

(1871-1939), islomshunos Aleksandr Lyudvigovich Kun (1840-1888), sharqshunos Petr Ivanovich Lerx (1828-1884), mashhur etnolog tarixchi va turkolog Vasiliy Vasilevich Radlov (1837-1918)lar ham shu maktabdan chiqqan.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, Markaziy Osiyo haqida nemis tadqiqotchilarining ko'plab xabarlarini, sayohat va ilmiy-tadqiqotlari chop etilgan. Bundan tashqari, Markaziy Osiyo haqidagi ma'lumotlar chet tillardan nemis tiliga o'girilgan materiallar bilan ham to'ldirilgan.¹⁶

XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyoga ko'plab diplomatik safarlar va ilmiy ekskursiyalar tashkil etilgan va ular asosida keyinchalik nemis va boshqa xorijiy tillarda juda muhim ilmiy tadqiqotlar chop etildi¹⁷.

Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan Markaziy Osiyoga olimlardan tashqari harbiylar, publitsistlar hamda sayohatchilar oqimi yana ham ko'paydi. Markaziy Osiyo uchun Britaniya va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi raqobat, tabiiyki, Germaniyada ham qiziqish o'yg'otgan. Ushbu hudud Rossiya imperiyasi tomonidan egallangach, ko'plab nemislar tez orada yangi rus yerlariga ko'chib kelgan. Nemislarning Rossiya imperiyasidagi klassik o'rnashgan hududlaridan Turkiston juda uzoqda joylashgan bo'lsa-da, Markaziy Osiyoni tadqiq etishda, armiyada, Rossiya imperiyasining boshqaruv apparatida xizmat qilgan nemislar juda ko'pchilikni tashkil etgan.

¹⁶ Rytschkov Peter. Orenburgische Topografie oder umstaendliche Beschreibung des Orenburgischen Gouvernements. – Riga: 1772; Alexander Lehmann's Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842. – St.Peterburg: 1852; Etzel Anton v./Wagner, Hermann. Reise in den Steppen und Hochgebirgen Sibiriens und der angrenzenden Laendern Central-Asiens. – Leipzig: 1864.

¹⁷ Bogdanov Modest. Uebersicht der Reisen und naturhistorischen Untersuchungen im Aralo-Kaspi-Gebiet, seit dem Jahre 1720 bis zum Jahr 1874, RR Bd.VIII (1876), 145-159, 440-459, 558-576; Salemann C. Centralasien, "Wissenschaftlicher Jahresbericht ueber die morgenlaendischen Studien" Brockhaus – Leipzig: Bd.8 (1876); Штейнберг Э.Л. Первые исследователи Каспия (XVIII-XIXvv/) – Москва: 1949.

СЎФИЗМ ГНОСЕОЛОГИЯСИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Э. УЛУҒМУРОДОВ,
СамДЧТИ ўқитувчиси
Шахзода ОРТИҚОВА,
СамДЧТИ талабаси

Билиш муаммоси сўфизмнинг энг муҳим томонини ташкил этади. Мўътадил сўфизм таълимотига кўра гностик (ориф)нинг асосий вазифаси олий мақсадга эришиш – ҳақиқатни билишдан иборат. Бу мақсадга ўзини ўзи такомиллаштириш ва ўзини ўзи билиш йўли билан эришилади. Ўз моҳиятини билиш жараёнида инсон ўзида илоҳий унсурлар мавжудлигини, Оллоҳни билишнинг бирдан-бир тўғри усули ўзини ўзи билиш, яъни ўзликни англаш эканини тушуна бошлайди. Бироқ билишнинг бу даражасига етиш учун одам ўзини бутунлай ўзлигини англашга бахшида этиши лозим. У сўфийча турмуш тарзини танлаши, шунингдек, ҳақиқат сари йўл тутган кишиларга қўйиладиган айрим бошқа талабларни бажариши даркор. Мўътадил сўфизм вакиллари қаторига Хориси Муҳосибий, Абулқосим Кушайрий, Абу Ҳомид Ғаззолий ва бошқалар киради. Улар сўфий шариат чизиғидан четга чиқмаслиги, унинг барча сўзлари ва ишлари Қуръони карим ақидалари ва Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.) ҳадисларига мувофиқ бўлиши лозим, деб ҳисоблайдилар. “Ваҳдати вужуд” (борлиқнинг бирлиги) нуқтаи назарида турувчи сўфийлар сўфизмнинг ашаддий тарафдорларидир. Улар Ҳақиқат (Аллоҳ) ва табиатни бир деб қарайди.

Табиат илоҳий эмансипация оқибатидир. Инсон бу эмансипация занжирида охирги бўғинни эгаллайди. У нафақат Ҳақиқат (Аллоҳ)ни билиш даражасига етади, балки ўзи ҳам Ҳақиқат – “Аллоҳ”га айланади. Сўфийликнинг бу тариқати вакиллари яширин, сирли нарсаларни билишни афзал кўриб, шариат ақидалари ва меъёрларини тан олмаган. Сўфизм Аллоҳни табиат билан узвий деб қарайди. Уни инсонни қуршаган ташқи дунёда, мавжуд ҳар бир нарса билан тенглаштиради ва уларда Аллоҳнинг сиймоси, моҳиятини кўриб, табиат, атроф муҳит сари, унинг сирларини очиш томон, бу яширин ҳодисаларнинг ҳар бирида илоҳий ҳақиқат белгиси, моҳиятини топиш ва билиш мақсадида муайян қадам ташлайди. Сўфизмнинг Аллоҳни билиш назариясида билиш усуллари ва воситалари сифатида ваҳий ва илҳом амал қилади. Бу ерда сезгилар ва ақл билиш воситалари сифатида ишламайди.

Аллоҳни билишга фақат Унинг карами ва нури ёрдамида муваффақ бўлинади. Мутлақ ҳақиқатнинг тагига етиш йўлидан борувчи одам (ориф) ўз олдига ҳақиқатни билиш вазифасини қўйган фаол индивидга айланади ва узоқ изланишлар, турли мистик босқичлар, мақомлардан ўтиш ва ўзликни англаш натижасида ўзида мутлақ ҳақиқат (Аллоҳ)ни топади ва етук инсонга айланади. Сўфизм таълимотига кўра, ҳақиқатнинг тагига етиш учун одам ўз ички дунёси, қалбини ҳар хил дунёвий қусурлардан фориғ этиши лозим. Бунга эришиш учун у бир қанча маънавий босқичлар ёки сўфийлар таъбири билан айтганда мақомлардан ўтиши даркор. Билиш ва маънавий саёҳат йўлида одамга унинг тафаккури йўл кўрсатади.

Кўрсатилган босқичларнинг ҳар биридан ўтиш натижасида одам ахлоқий ва маънавий жиҳатдан такомиллашади ва

ҳақиқатни билишга яқинлашади. Қуйида энг умумий мақомлардан айримларига қисқача тавсиф бериб ўтамыз. Мақом (арабча “иқом” сўздан) жой, ўрин, манзил деган маъноларни англатади. Сўфийлар учун мақом ҳар бир сўфий ҳақиқатнинг тагига етиш, Аллоҳ жамолига эришиш учун босиб ўтиши лозим бўлган босқичлар маъносида келади. Тавба – одам бу босқичда баркамолликка эришиш ва Аллоҳга яқинлашишга монелик қилувчи сўзлар ва амаллардан ўзини тийиши лозим. У афсус-надомат чекади, ўз гуноҳлари ва хулқ-атвори учун тавба-тазарру қилади. Ўз хатоларига иқроп бўлади ва ҳаётни бошидан бошлашга ҳаракат қилади. Тавбанинг уч даражаси – тавба, инобат ва авбат мавжуд. Тавбат – барча мусулмонлар манзили, инобат – авлиёлар манзили, авбат эса – пайғамбарлар даражаси ҳисобланади. Вараъ (мўминлик) – одам ҳеч кимга ёмонлик қилмасликка ҳаракат қилиши лозим. Вараъ уч хил бўлади: биринчиси – беҳуда гапларни айтишдан ўзини тийиш ва бировларнинг гапига аралашмаслик; иккинчиси – ҳар хил шубҳалардан ўзини олиб қочиш, шубҳали ва таъқиқланган ниятлардан четда туриш; учинчиси – ёмон ва ахлоққа зид қилмишлардан ўзини тийиш. Зухд (таркидунёчилик) – ортиқча дунёвий ашёларга меҳр қўймаслик, камтарона ҳаёт кечиришдан бошланади. Фақр (камбағаллик) – одам оз нарсага қаноат қилиши ва Муҳаммад пайғамбар (С.А.В.) нинг камбағаллик – менинг фаҳрим, деган сўзларига амал қилиши лозим. У шариатнинг барча талабларини бажариши – ҳимматли бўлиши ва камбағалларга хайр-садақа қилиши даркор. Сабр - ғам-кулфат, азоб-мусибатларга чидаш, тоқат қилиш. Таваккал (ишониш) – ўзини Аллоҳ иродасига топшириш, фақат у берадиган ризққа умид боғлаш. Ризо (розилик) – шариатнинг барча қоидаларига ва Аллоҳнинг ўз бандаларига нисбатан барча амалларига рози бўлиш.

Шукр (миннатдорлик) – одам ўз миннатдорлигини тили ва қалби билан изҳор этиши шарт. Ўзликни англаш жараёнида одам юқорида қайд этилган мақомлардан ташқари шариат (ислом диний қонунлари тўплами), тариқат (сўфийларнинг маънавий етуклик йўли) ва ҳақиқат (маънавий баркамолликнинг олий даражаси) босқичларидан ҳам ўтиши талаб этилади. Шариат босқичида инсон ислом диний қонунларининг барча талабларини бажариши, бошқача айтганда, ислом динининг беш устунига риоя қилиши шарт. Шариат тариқатга йўл кўрсатувчи босқич ҳисобланади.

Тариқат одамнинг Аллоҳни билиш йўлидаги маънавий ҳаётини англатади. Ҳақиқатнинг тагига етишнинг сўфийлик йўлини танлаган ҳар бир инсон ўзининг шахсий, ўзига хос, бетакрор маънавий дунёсига эга бўлади. Тариқат босқичида ҳақиқатга эришиш йўлини тутган одам ўз қалбини барча ёмон хислатлардан фориғ этиши лозим ва фикрларида ҳақиқатни билишдан бошқа ҳеч нарса бўлмаслиги керак. Ҳақиқат сўфийлар талқинида шариат доирасидан четга чикувчи ички мазмунни англатади. Сўфийлар доим шариатга риоя қилиш лозим, деб ҳисоблаган ва дин талабларини бажарган, бироқ улар ҳеч қачон динни догматик маънода тушунмаган ва шариатни фақат расм-русумлардан иборат деб ҳисобламаган. Илк сўфийлар шариат ва ҳақиқат ўртасида жарлик юзага келишига йўл қўймасликка ҳаракат қилган. Кейинги сўфийлар, масалан, Абу Бакр аз-Закоқ ҳақиқат ҳақидаги фан шариат сари йўлни ойдинлаштиради, деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, диний ақидаларни рад этиш ҳамда одам шариат ва тариқат босқичларидан ўтиб, ҳақиқатга эришганидан кейингина ўзининг “ҳақиқий борлиғи”ни касб этиши, ҳақиқат билан бирикиши, ўзи ҳам ҳақиқатга айланиши ҳақидаги таълимот сўфизм ривожланишининг кейинги босқичлари маҳсули сифатида ваҳдати-вужуд

(борлиқнинг бирлиги), яъни мистик пантеизм ҳақидаги таълимот асосчилари саналган Боязид Бистомий, Ҳаллож ва бошқаларнинг асарларида илгари сурилган. Шундан келиб чиқиб, Абу Ҳомид Ғаззолий сўфизмни пантеизмдан тозалашга ҳаракат қилди ва бунга муваффақ бўлди. Ғаззолий фикрига кўра, “ҳар қандай маънавий покланишлардан катъий назар, инсон ҳеч қачон Худога айлана олмайди”. Бу билан у сўфизм ва пантеизм ўртасида ўзига хос “хитой девори” ўрнатди.

Ибн Арабий фалсафаси серкатлам бўлиб, уни кўп сонли кичик тизимлардан иборат яхлит соҳа сифатида тавсифлаш мумкин. Бундай кичик тизимлардан учтасини қайд этиш лозим бўлиб, уларни ифодалашда қулайлик яратиш учун философемалар деб аташ таклиф қилинади (бунда философема деганда тегишли фалсафий кичик тизимнинг қисқача баён этилган асосий мантикий мазмунни тушунилади): Европа фалсафий анъанасида фойдаланилган тилга жуда яқин тилда яратилган философема. Уни айни ҳолда рационалистик философема деб номлаш мумкин (у бирлик, кўплик, сабаб, оқибат, биринчи асос, жисм, макон, замон каби категориялар ва атамалардан фойдаланади); тилини бадий тил деб белгилаш мумкин бўлган, бироқ нафақат эстетика жабаҳасини, балки онтология ва натурфалсафанинг рационалистик тили билан бир борлиқни тавсифловчи философема (унинг категориялари – муҳаббат, интилиш, эҳтирос, муҳтожлик, гўзаллик ва ҳ.к.); ниҳоят, “мистик” тилда яратилган философема (категориялари: завқ, ҳол, фано, бақо, жон, рўё ва ҳ.к.). Ҳар бир философема, бинобарин, муҳокама қилинаётган муаммо уч ечимининг ҳар бири Ибн Арабийда билишнинг алоҳида усулига таянади. Шу сабабли ечимларнинг ҳар бири бўйича тегишли билиш усулининг қисқача тавсифини

келтириш ўринли деб ўйлаймиз. *Муаммонинг оқилона-мантикий ечими: шартлардан ечим сари.*

Ибн Арабий билишнинг уч турини кўрсатади. Билишнинг бу турлари бир-биридан амалга ошириш усули (билишни олиш технологияси), воситаси (моддий аъзоси – билиш қуроли) ва натижалари (олинган билимнинг мазмуни) га кўра фарқ қилади. Шунга қарамай, уларнинг объекти бир-бири билан ўзаро боғланган борлиқ, инсон ва Худо. Объектнинг бундай хусусияти бизга билишнинг учала турини ҳам фалсафий билишга киритиш имконини беради, унинг бирлиги эса уларни таққослаш учун асос бўлади, объектив мезон вазифасини бажаради.

Билишнинг биринчи усули – оқилона-мантикий билиш. Унинг воситаси – ақл, амалга ошириш усули – силлогизмлар ёки далиллар орқали чиқарилган хулосалар тарзидаги мантикий мулоҳазалар. Кўриб турганимиздек, Ибн Арабий Аристотель мантиқи билан таниш: у тўғри силлогизмни тузиш учун зарур шартларни тавсифлайди¹, мантиқан тўғри мулоҳаза юритиш учун далиллар ва хулосалар занжири изчил бўлиши, бирон-бир бўғинда узилмаслиги лозимлигини кўрсатади ва ўзи исботлашнинг мантикий методларини кўп карра қўллайди. Мантикий билиш Ибн Арабий учун қимматсиз эмас, у дунёни билишга хизмат қилади². “Файласуфнинг барча билими ҳам сохта эмас, у нимададир ҳақ бўлиши мумкин, айниқса, пайғамбар ҳам шу ҳақда сўз юритган бўлса... Сен файласуф динсиз яшайди, деб айтишинг мумкин, бироқ унда диннинг йўқлиги файласуфнинг бутун таълимоти сохта эканини исботламайди: буни ақл асослари билан ҳар қандай ақл

¹ Қаранг: Ибн Араби. Геммы мудрости. – М.: – Бейрут: 1980. – С.116-117.

² Ибн Араби. Геммы мудрости. – М.: – Бейрут: 1980. – С.120-121. 26. Ўша ерда. – Б.198. 27. Ўша ерда. – Б.20.

эгаси англаб етади”³. “Ақл асослари” (аввал ал ақл) – бу кейинчалик Декарт қайд этувчи интуитив жиҳатдан аниқ ва шак-шубҳасиз оқилона ҳақиқатлардир. Ибн Арабий фикрига кўра, оқилона билим инсон танасини бошқарувчи инсон жонига керак: у жоннинг дунё ҳақидаги билими муқаррар унсуридир⁴. Оқилона билим (илм)нинг қиммати Ибн Арабийда шубҳа уйғотмайди: “Нарсани билиш, ҳеч шубҳасиз, уни билмасликдан маъқулроқдир”⁵. Силлогизмлар орқали оқилона билиш бизга дунё ҳақида тўғри билим беради: у масалан, рангли ойна орқали ўтган ёруғлик ойна рангини касб этса-да, ўз ҳолича рангсиз эканини, Қуёш кўзга кичкина бўлиб кўринса-да, аслида Ердан бир неча марта катталигини аниқлаш имконини беради. Тўғри силлогизм тузиб, дунёнинг борлиғи замирида сабаб ётишини аниқлаймиз. Билишнинг оқилона-мантикий методидан файласуф бизни қизиқтирувчи муаммони ечиш учун фойдаланади, бироқ бунинг учун мантикий мулоҳазалар занжирида мутлақо боқий илоҳий моҳият тушунчаси “бошланғич нукта”, дунёда бўлиб турган ўткинчи номукаммал моҳият категорияси эса – “пировард нукта” ҳисобланади ёки аксинча. Худодан дунёга ёки дунёдан Худога бундай мантикий ҳаракат қилиш натижасида муаммонинг рационалистик ечими топилиши лозим: дунёга нисбатан трансцендент илоҳий моҳият айни вақтда унга ичдан хос бўлиши, унинг борлиғи субстанционал асосини ташкил этиши даркор. Бу биз ё дунёни тавсифловчи муҳим категорияларни трансцендент илоҳий моҳият тушунчасидан чиқаришимиз, ё дунёда мавжуд ўткинчи моҳият категориясини асос қилиб олиб, трансцендент илоҳий моҳият борлигини келтириб чиқаришимиз лозимлигини

³ Ибн Араби. Мекканские откровения. – М.: – Бейрут: 1989. – С.32.

⁴ Ибн Араби. Мекканские откровения. – М.: – Бейрут: 1989. – С.32.

⁵ Ўша ерда. – Б.38.

англатади. Шундай қилиб, муаммонинг ечими оқилона мантиқий методлар ёрдамида топилиши мумкин. Билишнинг иккинчи усули – муаммони мушоҳада юритиш йўли билан ечиш: ечимдан шартлар сари. Мушоҳада юритишни билиш усули сифатида ўрганар эканмиз, дунё ва илоҳий моҳиятнинг узвий бирлиги ва айни вақтда илоҳий моҳиятнинг трансцендентлиги унинг учун муқаррар ҳолдир, деб айтишимиз мумкин. Шуни таъкидлаш лозимки, бу бирлик айнийлик эмас: бошқача айтганда, бу дунё ва илоҳий моҳиятнинг фарқланган бирлигидир. Ҳар қандай нарса ва ҳодисада мушоҳада юритиш сезилувчи ва идрок этилувчи ташқи – зоҳир жиҳатларни ва сезгиларга ҳам, ақлга ҳам яширин ички (ботин) маънони аниқлаш имконини беради. Бу яширин маъно борлиқнинг биринчи асоси, илоҳий моҳиятнинг дунёга ичдан ҳослигининг негизи ва айни вақтда мушоҳада объекти ҳисобланади. Яширин маънони англаш – нарсаларда, дунёда Худони бевосита кўриш демакдир. Мушоҳада юритиш жараёнида билиш субъекти ўзининг билиш объектидан онтологик мустақиллигини сақлаган ҳолда у билан бирикади, уни бутун вужуди билан англаб етади. Бунга билиш субъекти бўлган инсонда ҳам “яширин маъно” мавжудлиги имконият яратади. У ягона ва узвий бўлгани учун билиш объекти билан “ички моҳият” жиҳатидан бирикиш имконияти юзага келади, “ташқи моҳият”да эса субъект ва объектнинг алоҳидалиги сақланиб қолади. Мушоҳада юритиш йўли билан олинган билим рационалистик тилдан фарқ қилувчи алоҳида тилда баён этилади. Мушоҳада юритиш, моҳият эътибори билан, бутундан қисм сари ҳаракатдан иборат бўлгани учун бу тилни бадий тил деб аташ мумкин. Бу тилда ёзилган матнда қисмнинг мазмунини англаб етиш учун (ҳар қандай бадий асарда бўлганидек) аввал бутуннинг мазмунини англаб

етиш лозим. Ваҳоланки, фан тилида ёзилган матнда қисмларни тушунмасдан бутунни тушуниш мумкин эмас. Ибн Арабий философе маси “бадий” тилда ёзилган бўлиб, мушоҳада юритишга асосланади ва уни биз шу тил номи билан эстетик философема деб атаёмиз. Билишнинг учинчи усули – муаммони мистик йўл билан ечиш: шартлар ва ечим айнийдир. Бу ерда билиш оқилона-мантиқий ва мушоҳада юритиш йўли билан билишдан мутлақо бошқача шартлардан келиб чиқади. Бу билиш субъекти ва объектининг айнийлик шартидир. Билиш субъекти – бу айнийликка эришгач, ўзининг субъектлик моҳиятини йўқотади; субъект ва объект ўртасидаги тафовут йўқолади, билувчи билинувчига айланади, билувчи ҳам, билинувчи ҳам йўқолиб, фақат ягона универсал қолади. Бу ҳолат “фано” ҳолати, субъектив ўзликнинг “ҳалок бўлиш”, йўқолиш ҳолати деб аталади. Мистик билиш жараёнини тавсифлар экан, Ибн Арабий гирдоб (хиро) образидан фойдаланади. “Хиро” сўзи “саросималик” деган маънони ҳам англатади. Бу ўзига хос саросималик, ҳамма нарсада Аллоҳни кўрувчи, Ягонани кўпликда, кўпликни Ягонада, “аниқни яширин, яширинни аниқ, шунингдек, бошқа зиддиятли нарсаларни” кўрувчи сўфийнинг саросималигидир. “Бироқ бу йўқотган ёки тушунмайдиган одамнинг саросималиги эмас”. Бу саросималик мистик билиш йўлига эндиgina кираётган одамни қамраб олади; сўнгра, мистик билиш жараёнида саросимага тушган одам, Ибн Арабий тавсифига кўра, “кутб атрофида айлана ҳаракат қилади ва ундан узоқлашмайди”. Бу кутб – Худо: гирдоб образининг маъноси шундан иборатки, бу гирдоб ҳаракатининг боши йўқ, аниқроғи, қайд этилган аниқ бир бошланиш жойи мавжуд эмас: исталган нуқтадан, дунёнинг ҳар қандай нарсасидан бошлаш мумкин, бироқ охири бор, бу – кутб, борлик

гирдобининг маркази: билиш доиралари муқаррар тарзда ягона Худога олиб келади. Гирдоб бутун борлиқни ўз қомига тортади. Унинг ичида, марказда туриб биз йўлимиз мўлжалдан фарқ қилмаслигини, йўлни қаерда бошлаган бўлсак, ўша ерда – Худога тугатганимизни кўрамыз. Биз илоҳий моҳиятнинг дунёга нисбатан трансцендентлиги ва имманентлиги муаммоси ечимининг уч вариантыни кўриб чиқдик. Ечимнинг биринчи йўлини қисмдан бутун сари йўл, мантикий мулоҳаза юритишдан бошланувчи йўл деб белгилаш мумкин. Бунда илоҳий моҳият ёки дунё “қисм” деб, муаммонинг изланаётган ечими эса – “бутун” деб олинishi мумкин. Иккинчи йўл бутундан қисм сари ҳаракатдан иборат: биз ечим мавжудлигини фараз қилдик, у қандай билиши лозимлигини (“бутун”ни) кўрсатдик ва сўнг уни таҳлил қилдик, трансцендент-имманент муаммо ечилган шароитда илоҳий моҳият ва дунё қандай бўлиши лозимлигини кўришга ҳаракат қилдик. Ниҳоят, ечимнинг учинчи варианты қисмлар ва бутуннинг айнийлигини, мутлақо ва барча йўналишларда айнийликни: қисмларнинг бир-бири билан, уларнинг ҳар бири ва иккаласининг бутун билан айнийлигини қайд этади. Биринчи ҳолда трансцендентлик ва имманентлик муаммосининг ечими топилмади, иккинчи ҳолда у ўз ечимини топиш учун дуализмни қабул қилишни талаб этди, учинчи ҳолда эса у ечилмайди, балки ўз асосини йўқотади. Баҳоуддин Нақшбанд асос солган сўфийлик таълимотининг назарий асосларидан бирини Худо, дунё ва инсоннинг ўзаро нисбати муаммоси ташкил этади. Бу бош муаммо талқинида сўфийларни икки йўналиш – теистик ва пантеистик йўналишларга ажратиш мумкин. Аллоҳ ҳамма нарсанинг яратувчиси деб эътироф этилган, инсондан ташқарида турган, дунё узра юксалган ва билиш мумкин эмас, деб

эълон қилинган бўлса, сўфийлар таълимоти монотеизм шакл-шамойилини касб этган, дунё ва Худо тушунчалари тенглаштирилган тақдирда бундай таълимот пантеистик деб ҳисобланган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётнинг мазмунини Ҳақиқат (Аллоҳ)га эришишга интилишда кўрган ва Ҳақиқат (Аллоҳ)га эришиш ташқи нарсалар ҳақидаги билим – шариатга асосланади ва ички нарсалар ҳақидаги билим – тариқат жараёнида юз беради, деб ҳисоблаган. У шариат Қуръони карим ва ҳадисларни билишдан келиб чикувчи диний қонун-қоидалар тўплами эканидан келиб чиққан. Тариқат одам Ҳақиқатга эришиш учун қайси босқичлардан ўтиши, Аллоҳни англаш ва у билан бирикиш учун қандай тўсиқларни енгиши лозимлигини белгилайди. Бунда билиш жараёнида шариатдан тариқатга ўтиш дарҳол юз бермайди. Фақат шариатни ўзлаштириш ва унинг талабларини бажариш орқали Ҳақиқат йўлидан жадалроқ ва самаралироқ бориш мумкин. Одам билишнинг ҳар бир босқичи (мистик йўл манзиллари)дан олдинма-кетин ўтиб, ўз мақсадига яқинлашади. Сўфизм назарияси ва амалиёти онгнинг ташқидан ичкига, очикдан яширинга саёҳатини назарда тутади. Баҳоуддин Нақшбанд тариқат эзотерик (яширин, мистик) фан, у ҳаммага очик эмас, уни фақат ўзини Ҳақиқатга бахшида этган одамлар англаб етиши мумкин, деб ҳисоблаган. Сўфизмда мистик билиш замирида “Ўзини билган одам ўз Аллоҳини билади”, деган тамойил ётади. Ўзини ўзи билиш орқали Аллоҳни билиш мақсадга эришишнинг энг қисқа йўлидир. Баҳоуддин Нақшбанд яратган таълимотнинг асосида “Дил ба ёр-у, даст ба кор”, яъни “Кўнгил ёрда, қўл – ишда”, деган шиор ётади. Шундай қилиб, кўриб турганимиздек, Шарқда ўз тафаккур услуби, билимларни ифодалаш ва ўзлаштиришнинг ўз механизмлари ва шакллари, билим ва ҳақиқатга элтувчи йўлни ёритувчи

ўз мўлжаллари мавжуд. Шарқ таълимотлари ва тафаккур услубини Шарқ амалиёти ва тажрибасидан олинган Шарққа хос усуллар ва методлар ёрдамида тушуниш ва ички томондан англаб етиш мумкин.

Y.E.BERTELS ASARLARIDA JOMIY FALSAFIY QARASHLARI TAHLILI

Ma'ruf G'OVSIDINOV,
SamDCHTI o'qituvchisi

Akademik Yevgeniy Eduardovich Bertelsning ilmiy ijodi turk, fors-tojik, tasavvuf adabiyoti va turli-tuman mavzular bilan xarakterlanadi. U Sharq mutafakkirlari ma'naviy merosi, ularning madaniyati tarixi bo'yicha e'tiborga molik ishlarni amalga oshirgan yirik olim hisoblanadi. Uning tadqiqot yo'nalishi juda keng bo'lib, asarlarida fors-tojik va turk filologiyasi umumiy manzarasi, o'zaro ta'siri qiyosiy tadqiq etilgan. Sharqshunos olim Y.E.Bertelsning ilmiy faoliyatini uning tasavvuf tarixi, falsafasi hamda adabiyotini o'rganish jarayonida kundalik hayotning barcha jabhalarini qamrab oluvchi mavzular egallaydi. Shuni alohida takidlash joizki, olimning ilmiy izlanishlarida Jomiy hayoti va ijodini o'rganish asosiy mavzulardan biri hisoblangan.

Jomiy tasavvuf g'oyalari ta'siri ostida "Fusus-ul-hikam" ("Hikmatlar durdonalari"), "Naqdu-n-nusus" ("Nusus tanqidi"), "Salamon va Absol" she'rlarini, "Ashiat al-lamaot" (Yarqiroqlik nurlari), "Nafohat al-uns" ("Do'stlik shabadalari"), "Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun", "Sharhi ruboiyot" ("Risolai sharhi ruboiyot", "Sharhi ruboiyot fi isboti vahdat al-vujud") kabi risolalarni yozgan. Naqshbandiylik birodarligi boshqa so'fiylik yo'nalishi singari o'z mohiyatiga ko'ra juda murakkab va ziddiyatli ta'limot bo'lib, u ham din, ham falsafa unsurlarini o'z ichiga oladi¹.

¹ История таджикской философии. С древнейших времен до XV в. Т.3.– Душанбе: Дониш. 2013. – С.459.

Jomiy tasavvuf nazariyotchisi bo'lmagan, ammo naqshbandiylik ta'limoti g'oyalari ta'sirida uning asosiy qoidalariga to'la javob beradigan mislsiz she'riy asarlar yaratgan. Shu bilan birga, u tasavvufga oid chuqur falsafiy she'riyatga nazariy qoidalar va tamoyillar bilan emas, balki asarlari bilan kirib keldi. Mutafakkir uchun she'riyat falsafiy-axloqiy, badiiy-estetik va madaniy-falsafiy maqsadga erishish vositasi edi. Jomiy she'riyatidan o'z davrining eng qiyin falsafiy, axloqiy va estetik savollariga javob topish mumkin. Uzoq zamonlardan buyon she'riyat va falsafa o'rtasida chuqur tortishuvlar bo'lganiga qaramay, Jomiy o'z iste'dodi va mahorati tufayli "haqiqatni bilish" va koinot sirlarini ochib berish uchun she'riyat va falsafa bilan "hamkorlik" qildi. Mutafakkir uchun she'riyat falsafaning dastlabki pallasidagi o'ziga xos umumiy borliqning ostonasi bo'ldi².

Y.E.Bertels Jomiyning tasavvuf falsafasiga oid qarashlari shakllanishida Ibn al-Arabiy ta'limoti ahamiyati katta ekanini takidlaydi. Jomiy aynan Ibn al-Arabiy g'oyaviy qarashlaridagi hayot tarzining falsafiy jihatlarini bilishga intilar edi. Jomiy buni musulmon olamining o'ziga xos siymolaridan biri, mashhur shayx Muhiddin Ibn al-Arabiyning (1165-1240) falsafiy qarashlaridan topdi³.

Ibn al-Arabiy asarlarida juda muhim ko'rsatmalar mavjud edi. Jomiyning shogirdi Abdulg'afur Lorining xabar berishicha, shoir bu asarlarni o'rganishga kirishganidan so'ng unga to'liqroq aniqlik kirita boshladi. Shogirdining so'zlariga ko'ra, Jomiy: "agar bu eshik menga ochilsa, men uning ma'nosini butun olamga ochib beraman", deydi. U odamlar xohlagan tarzda uni osongina tushunsin, deb hatto bir marta qasam ham ichadi. Jomiyning Al-Arabiy ta'limotini mukammal tushunishga kirishgan, ammo

² Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма (опыт критического анализа). – Душанбе: Дониш. 1987. – С.76.

³ Navoi. Rus tilidan I.Mirzayev tarjimasi. – S.: SamDU. 2010. – B.173.

buning uchun aftidan, uzoq vaqt sarflagan. Jomiy qalamiga mansub “Hirodnomai Iskandariy” va Navoiyning “Saddi Iskandariy” asarlarini qiyosiy tahlil qilish o‘ziga xos xulosa chiqarishga asos bo‘ladi. Navoiy o‘z asarlarida bir tomondan “Hirodnoma”da keltirilgan ayrim boblarni o‘rnini to‘ldirish yoki almashtirish orqali Iskandar hayotidan kelib chiqadigan hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni to‘la va mukammal aks ettiradi. Ikkinchi tomondan Navoiy naqshbandiylik tariqatida muhim bo‘lgan, Jomiy nazaridan chetda qolgan “Safardar vatan” tushunchasiga alohida e‘tibor beradi. Jomiy asarida Iskandar to‘g‘risidagi avvalgi dostonlardan farqli o‘laroq jismoniy va ma‘naviy sayohatni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yib, tasavvufdagi bir qator tushunchalarni izohlab o‘tadi. Jomiyning “Hirotnoma”sida Iskandar timsolida dunyo kezuvcidan ko‘ra, ayniqsa, ichki yo‘lni, ya‘ni insoniylikdan farishtalikka qadar yo‘l tutgan odamni ko‘rish mumkin. Jomiy asaridagi mazkur “o‘zini anglash” tomon harakat qilish Naqshband qarashlariga to‘g‘ri keladi.

Naqshbandiylik ta‘limotida falsafiy masalalarga unchalik katta e‘tibor berilmagan. Bu ta‘limot eng avvalo, hayotda asosiy qoidalarni qo‘llashga qaratilgan. Jomiyning boshqa mutasavvuflardan farqi shundaki, u asosan tasavvufni amaliy jihatlariga e‘tibor qaratgan. Bizning fikrimizcha, Jomiy oldida tasavvufning amaliy jihatlaridan tashqari, tobora siyosiy tus ola boshlagan naqshbandiylikka falsafiy ruh berish uchun uning ilmiy asoslarini qayta ko‘rib chiqish vazifasi turar edi.

Jomiyning arab tilida bitilgan “Sharhi Fusus ul-hikam” nomli asari Ibn al-Arabiyning falsafiy-irfoniy yo‘nalishda bitilgan “Fusus ul-hikam”ga sharh sifatida yozilgan. Y.E.Bertelsning takidlashicha, “Fusus ul-hikam” murakkab, tushunish juda qiyin majoziy hamda ramziy ma‘nolarga boy asar bo‘lgani uchun

o'sha davridayoq unga izoh yozish ehtiyoji yuzaga kelgan. Sharh yozish an'anasini birinchi bo'lib, Ibn al-Arabiyning izdoshi Sadriddin Kuniyaviy boshlab bergan. A.Afsahzodning takidlashicha: "Fusus ul-hikam" asari tili va yozilishi jihatdan o'ta murakkabligi uchun Sadriddin Kuniyaviyning sharhi asosida o'qilar edi⁴.

Falsafa olamida ulkan nufuzga ega bo'lgan ushbu asarga Jomiy tomonidan yozilgan sharh "Fusus ul-hikam"ning o'nga yaqin mashhur sharhlari qatorida tilga olinadi. Y.E.Bertels Jomiy falsafiy qarashlariga Ibn al-Arabiyning ta'sirini quyidagicha izohlaydi: "Jomiy dunyoqarashining falsafiy asosini aynan Ibn al-Arabiyning nazariy g'oyalari tashkil qiladi⁵.

Nemis sharqshunos olimi Karl Brokelmanning qayd etishicha, "Fusus ul-hikam" asariga o'ttiz beshga yaqin sharh yozilgan. Shu o'rinda takidlab o'tish kerakki, Jomiy tomonidan yozilgan sharhda turli xil janrlarda uchraydigan didaktik yo'nalish kuchli bayon qilingan. Jomiyning yana bir falsafiy asari "Lavome' fi sharhi qasidai Mimiya hamriyai Foriziya" bo'lib, Ibn Foriziyning "Qasidai hamriya" asariga bag'ishlab yozilgan sharhdir. Uning muqaddima qismida "vahdat-ul vujud" bosqichlari, muhabbat va haqiqat mohiyati haqida bahs-munozara yuritiladi. Jomiy "Qasidai hamriya" asariga sharh yozishda Ibn al-Arabiyning qarashlarini asos qilib olganini aytadi. Mutafakkir tomonidan yozilgan yana bir falsafiy asar "Risalat fil-vujud"(Risalat ul-vujudiyat yoki Risolai vajiza dar tahqiq va isboti vojib ul-vujud) bo'lib, u asar juda kichik hajmga ega. Bu asarda "Vahdat-ul vujud" va uning mohiyatiga doir turli mulohazalar mavjud. Ushbu asar asosan faylasuflar, mutakallimlar ruhiyatiga yaqinroqdir. Asarning yozilgan yili aniq emas, lekin "Kulliyot"dagi asarlarning yozilish tartibiga

⁴ A'loxon Afsahzod. Naqd va barrasii osor va sharhi ahvoli Jomiy. – B.183.

⁵ Bertels Y.E. Navoiy. Monografiya./ Tarjimon I.K.Mirzayev. f.f.d., prof. –T.: Tafakkur qanoti. 2015. – B.186.

e'tibor qaratsak, asar "Sharhi ruboiyot" dan avval yozilgan deb aytish mumkin.

Y.E.Bertelsning fikriga ko'ra, Navoiyning ustozi va do'sti Jomiy bir kuni unga o'ziga tegishli uchinchi devonini sovg'a qiladi. Navoiy o'z navbatida Jomiyga shu vaqtgacha faqat Amir Xusrav tomonidan inson umrining fasllariga xos devon tuzgani haqida so'zlaydi. Natijada Jomiyda ham shunday yo'l tutish istagi paydo bo'ladi. Shoir o'z devonlarini "Fotihat ush-shabab" (Ibtido yoki yangilik, o'spirinlik), "Vositat ul-iqd" (Marjon o'rtasidagi dur), "Hatimat ul-hayot" (Hayot intihosi) deb nomlaydi. Jomiy ham Navoiyga o'z sherlarini shunday nomlashni maslahat beradi. Navoiy esa o'z asarlarini "G'aroyib us-sig'ar" ("Yoshlik ajoyibotlari") (17-20 yoshlar atrofida yozilgan sherlar), "Navodir ush-shabob" ("Yigitlik nodirliklari"), "Badoye' ul-vasat" ("O'rta yosh badialari"), "Favoyid ul-kibar" ("Keksalik foydalari") deb nomlaydi. Demak, bu o'xshashliklar Jomiy ijodining Navoiy qarashlariga qay darajada ta'sir ko'rsatganini bildiradi. Bu nomlarning yaqinligi mutafakkirlar ijodining umumiy xarakteridan dalolat beradi⁶.

Mutafakkirning boshqa bir kitobi "Tahqikul masohib" ("Diniy-huquqiy maktablar bo'yicha tadqiqotlar") bo'lib, sharqiy peripatetika, mutakallimlar va so'fiylarning ilohiy mohiyat to'g'risidagi qarashlari, Xudoning sifatleri haqidagi falsafiy-mistik va metafizik tushunchalarni o'z ichiga oladi. Uning axloqiy-falsafiy janrdagi yana bir she'ri – "Yusuf va Zulayho" bo'lib, asarda ular haqida hikoya qilinadi. Ammo keyinchalik odamlar orasida u yangi xususiyatlar kasb etib, "Jomiy aziz deb nomlagan Misr zodagonlari Pantefriya rafiqasi Zulayhoning yorqin, umidsiz, og'riqli sevgisi haqidagi hikoya"ga aylandi⁷.

6 Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Восточной литературы.

7 Афсахзод А. Лирика Абд ар-Рахмана Джами. Проблемы текста и поэтики. – Наука. 1988. – С.101.

Jomiy yuqori martabali insonlarning mashvaratlarida “Iskandarning donishmadlik kitobi”dan parchalar o‘qir edi. Ushbu asarda Jomiy diniy qarashlarining o‘ziga xos jihatlari aks etgan. Dostonning boshida Allohga murojaat tarzida yozilgan bir bayt keladi. Uning ma’nosi quyidagicha edi: “Sen botin va zohir bo‘lganing uchun vujudim, qalbim, borlig‘im va ko‘zlarim nimani ko‘rgan bo‘lsa, hammasi Sensan”, deb Yaratganga yuzlanadi. Bu so‘zlarni u yoki bu ma’noda islom diniga putur yetkazish deb tushunmaslik kerak⁸.

Jomiy har qanday ixtiloflardan holi yagona islomni qo‘llab-quvvatlaydi. Diniy konfessiya ichidagi nizolarni o‘z nuqtai-nazaridan tanqid qiladi. Bu baytda Jomiy birodarlik, tenglik, tinchlik, ahillik kabi g‘oyalarni targ‘ib va tashviq qiladi. Har xil tilda so‘zlashuvchi yoki turli mazhabga mansub xalqlar va qabilalar o‘rtasida adovat qo‘zg‘ovchi, taraqqiyotning ashaddiy dushmanlari hamda nifoq soluvchilarga g‘azab bilan xitob qiladi. Shu bilan birga, mazkur baytda diniy bag‘rikenglik g‘oyasi ham ilgari surilgan. U muridlarga ustozlik qilishdan ham qat’iyan voz kecha boshladi. Bu ea Jomiy asarlarida o‘z aksini topdi. O‘sha davrda mashhur shayxlarga mo‘jizaviy nom berish odati mavjud bo‘lib, bu ilohiy kuchlar mavjudligiga ishora edi. Jomiyning muhim fazilatlaridan biri uning bu kabi qarashlarni qabul qilishi va tan olishi edi⁹.

Jomiy o‘z falsafiy g‘oyalarida diniy bag‘rikenglikni targ‘ib qiladi. U shogirdi va do‘sti Alisher Navoiyning siyosiy faoliyatini qo‘llab-quvvatladi. Uning nuqtai-nazariga ko‘ra, falsafiy ta’lim Xudoni bilishning tasavvufga oid haqiqatini izlovchiga ochib bera olmaydi. Bu borada u o‘z davridan kelib chiqib, murosasizlikning kategorik jihatini qisman o‘ziga singdirgan va so‘fiylikka mutlaq ustunlik bergan. Falsafa tanqidiga kelsak,

⁸ Arzimurodovich B.D. The problem of lexico-syntactical stylistic devices //Web of Scientist: International scientific research journal. – T. 3. – №. 4. 2022. – P.631-635.

⁹ Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. Избранные труды. Том 4. –М.: Наука. 1965. – С.236.

Jomiyning falsafiy qarashlari soʻfiy tafakkurining yana bir klassik namoyondasi – Mahmud Shabistoriy qarashlari bilan oʻxshashligini koʻrsatadi. Uning falsafiy qarashlarni tanqid ostiga olishi haddan tashqari ratsionalistik bilimlar tufayli emas, balki borliqni bilishdagi usullari samarasizligi tufayli edi. Jomiyning fikricha, faqatgina Paygʻambarimiz Muhammad (S.A.V)ning muattar nafasigina Allohga olib boruvchi yoʻldir.

ХОЖА АЛОУДДИН АТТОР ҲИКМАТЛАРИ

Э.Т. РАҲМАТОВ,

*Самарқанд давлат университети
таянч докторанти*

Диёримиз ислом тасаввуфи бешикларидан бири саналади. VIII-XI асрларда ислом оламининг бошқа йирик марказлари сингари Марказий Осиёда ҳам тасаввуфнинг назарий ва амалий асослари шаклланди. Кейинчалик бутун ислом дунёсига кенг тарқалган яссавия, хожагон – нақшбандия, кубровия, ишқия каби сўфийлик тариқатлари вужудга келди. Булар орасида ижтимоий фаол тасаввуф таълимоти сифатида тарқалган нақшбандия таркидунёчиликдан воз кечиб, меҳнатсеварлик ва ҳалол турмуш тарзини яратиш билан ажралиб туради. Шу асосда тариқат аҳолининг кенг қатлами ва катта ҳудудга тарқалганини гувоҳи бўламиз.

Хожа Алоуддин Аттор Валий ҳаёти ва маънавий меъросини ўрганиш давомида шунга амин бўламизки, Темурийлар даврида фақат марказий йирик шаҳарлар эмас, шаҳар кўрғонларининг ҳам ижтимоий–иқтисодий ва маънавий жиҳатдан нуфузи ортди.

Мовароуннаҳрда: Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шаҳрисабз), Хўжанд, Тошкент, Шохрухия, Ахсикат, Андижон, Ўзган, Ўтрор, Термиз, Урганч, Ҳисори Шодмон шаҳарлари йирик шаҳарлар сифатида тан олинса, қуйидаги шаҳарлар ҳам девор билан кўрғон қилиб ўралган йирик аҳоли маркази сифатида қайд этилган. Оқсарой (Хатлон вилояти маркази), Чағоно (Чағониён), Қарши (Насаф), Занжирсарой, Хива

(Хивок), Кот, Дизак, Ўратепа, Сигноқ, Сайрам, Ашпара кабилар кўпроқ шаҳар-кўрғон сифатида тилга олинади. Булардан ташқари, нисбатан кичикроқ шаҳарлар ҳам бўлган. Улар унча катта бўлмаган ёки кичик шаҳарлар деб тилга олинади. Халқаро савдо муносабатлари таъсирида шаҳарлар тез ўсди.

1419-1422 йилларда Хитойга борган темурийлар элчилари, ушбу элчиликда бевосита қатнашган Ғиёсиддин Наққошнинг сафар кундалигида қайд этилишича, ватанларига қайтиш чоғида, Қошғардан ўтгач, Андугон довонида уч гуруҳга бўлиндилар: биринчи гуруҳ Фарғона водийси орқали Самарқандга, иккинчи гуруҳ Помир тоғлари орқали Бадахшонга ва учинчи гуруҳ Қоратегин, Ҳисори Шодмон, Чағониён, Термиз ва Балх орқали Ҳиротга йўл олади. Демак, XV асрда Чағониён Буюк Ипак йўлининг битта муҳим тармоғида жойлашган эди, дейиш мумкин.

XIV аср охири – XV аср давомида Чағониён вилояти Мавороуннахрнинг муҳим маданий-маърифий гўшаларидан бўлган. XIV аср 90-йилларида нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси Алоуддин Аттор Бухородан Чағониённинг Деҳнава қишлоғига келади ва умрининг охириги ўн йилини шу ерда ўтказди. У Чағониёнда нақшбандийликни тарғиб қилиб, атрофига мурид-мухлислар жамлади. Қадимги Чағониёндан тахминан олти километр шимоли-шарқда жойлашган Деҳнав (ҳозирги Денов шаҳри) XVIII-XIX асрларда шу номдаги беклик марказига айланган. Унинг кўрғони ва мадрасаси ҳозиргача сақланган.

Маълумки, Хожагон-Нақшбандия тариқати Баҳоуддин Нақшбанд томонидан ривожлантирилиб, унинг вафотидан сўнг халифалари Муҳаммад Порсо (1348-1420), Алоуддин Аттор ва бир қатор мурид-мухлислар томонидан давом эттирилди. Бу ҳақда бир қанча асарлар ёзилиб, нақшбандия

тариқати ёзма меросидан ўрин олди. Хожа Муҳаммад Порсо “Рисолаи Қудсия”, “Фасл ул-Хитоб”, Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорий “Анис ат-толибин” (XIV аср охири), Муҳаммад Боқир “Мақомати Хожа Нақшбанд” (XV аср боши), Мавлоно Яъқуб Чархий (ваф.1447) “Мухтасар дар баёни силсилаи нақшбандия”, “Рисолаи Унсия”, Фаҳриддин Али ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Раҳоҳат айн ал-ҳаёт” (XVI аср боши) каби асарлари шулар жумласидандир.

“Раҳоҳат айн ал-ҳаёт” асарида ёзилишича, Хожа Алоуддин Атторнинг Бухорода яшаб, илм ўргангани, Баҳоуддин Нақшбанд уни ўзига куёв ва мурид қилиб олгани ҳақида хабар берилган. Муҳаммад Боқирнинг “Мақомати”да ҳам Баҳоуддин Нақшбанд Хожа Алоуддин Атторни тарбия қилиб, сулукка олиб киргани айтилган. Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорийнинг “Анис ат-толибин” китобида ҳам Баҳоуддин Нақшбанд кўпинча Алоуддин Атторни ўз ёнларида олиб юриб тарбият қилганлари ва аста-секин мурид-мухлисларини тарбият қилишни унга топшириб борганлари, ул улуғ зотнинг вафотларидан кейин эса Алоуддин Аттор муршидлик вазифасини қабул қилгани ҳам ёзилган. Хожа Муҳаммад Порсо ўз вақтида Хожа Алоуддин Аттор ҳақида “Мақомати шайх Алоуддин Аттор” номли махсус рисола ҳам ёзгани маълум.

Хожа Алоуддин Аттор нақшбандия тариқатининг ёзма меросдан ўрин олишида саъй-ҳаракатлар кўрсатган. Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан сўнг, у кишининг ҳаёти ва нақшбандия тариқати таълимоти ҳақида бир неча асарлар ёзилишида Хожа Алоуддин Аттор кўпинча бош-қош бўлиб турган. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси Муҳаммад Порсо ўзининг “Рисолаи қудсия” асарини бевосита Алоуддин Аттор таклифига кўра ёзишга киришганини айтади. Салоҳ ибн Муборак ҳам ўзининг “Анис

ат-толибин” номли асарини Алоуддин Аттор топшириғига кўра ёзганини, у киши рухсат этган ҳикояларгина китобга киритилганини таъкидлаган ва уларнинг кўпи “хожа Алоуддин айтмишлар” деб бошланади. Бундай услуб Муҳаммад Боқирнинг “Мақомати Хожа Нақшбанд” асарида ҳам сақланган. Айрим ҳикоялар Алоуддин Аттор суҳбатида бўлганлар номидан берилган.

Алоуддин Аттор шахсан ўзи асар ёзмаган дея қатъий тўхтамга кела олмаймиз, чунки Омонулло Бўриев тадқиқотларига кўра, Алоуддин Атторнинг ўз қаламига мансуб асар борлиги ҳам қайд этилди. Бу рисола ЎзР.ФА Шарқшунослик институти хазинасидаги тасаввуфга оид асарлардан бири бўлиб, у ерда 890-рақам билан белгиланган мажмуа таркибида ва унинг 1276 ва 197а варақларидан ўрин олган. Рисола форс тилида.

Рисолада қисқа киришдан сўнг қуйидаги тўртлик берилган.

*Лаззати дарди муслмониям деҳ,
Нестийи нафси зулмониям деҳ.
Куфр кофирро-у, дин диндорро,
Зарраи дардат дили Атторо.*

Мазмуни:

*Муслмонлик дарди лаззатин бергил менга,
Зулмат нафс йўқлигин бергил менга,
Куфр кофир учун, дин диндор учун,
Аттор дили учун, бир зарра дардингни (бергил).*

Мазкур мисралар машҳур мутасаввуф олим Фаридиддин Аттор қаламига мансуб бўлса-да, ушбу рисолада

умуман Хожагон-Нақшбандия тариқатининг мақсади ва Ҳақ висолига етишишда солиқнинг олдида қўйилган вазифалар, унинг ҳолати, машаққатлари ҳақида сўз боргани эътиборидан, Хожа Алоуддин Аттор қаламига мансуб дейишимиз мумкин.

Унда зикр айтишнинг тартиби, дилни зикрга тайёрлаш, пирга эътиқоднинг сабаби, Ҳаққа муҳаббат каби тушунчаларга таъриф берилган. Бу йўлда солиқ учун бир қанча талаблар қўйилган:

- Ҳақ бандаларига арз-шикоят қилмасин;
- Иложи борица бировнинг оғирини енгил қилсин;
- Ҳеч кимга оғирини туширмасин;
- Ўзини ҳаммадан кам кўрсин;
- Халқдан таъмани бутунлай узсин;
- Имкони борица бировга фойда келтирсин.

Қуръон ва ҳадисларни ўқишнинг ҳам фойдаси кўплиги айтилган. Асарнинг ёзилган йили аниқ кўрсатилмаган, лекин матн мазмунидан унинг Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан кейин ёзилганини билиш мумкин. Чунки муаллиф бир жойда Баҳоуддин Нақшбанд исмларини ёзганда, “Аллоҳ у кишининг руҳларини муқаддас этсин” деган иборани ишлатади (166а-варақ), Бошқа бир жойда кексайиб қолганини эслатади. (167а-варақ). Демак, асар 1390-1400 йиллар оралиғида, Чағониёнда ёзилган дейиш мумкин. Чунки Алоуддин Аттор шу йилларда Чағониёнда яшаган.

Хожа Алоуддин Аттор ҳижрий 802 йил, ражаб ойининг 20- санаси (милодий 1400 йил, 18-март)да вафот этган, қабри Денов шаҳридаги катта зиёратгоҳ саналади. Халқ эҳтиром билан “Шайх Аттор Валий”, “Сармазор” қабристони деб тилга олади. Қадимдан ҳайит намозлари ўқилгани сабабли қишлоқ “Намозгоҳ” деб ҳам аталади.

Темурийлар даврида Чағониён тасаввуф ва маърифат аҳли йиғиладиган маънавият маскани бўлган дейиш мумкин.

Алоуддин Атторнинг олтин ўғитлари:

– Ўзингни одобли санашинг одобингдаги хатодир. Адабсизнинг хатоси унда манманлик намоён бўлиши ва ўзини одобли санашдир.

– Улуғ машойихлар қабрининг зиёратидан нечоғлик фойда олишинг уларни қанчалик танишингга боғлиқдир. Киши учун уларнинг сурати эмас, сифати муҳимдир. Уларни зиёрат этиш ҳам Аллоҳга юзланиш ва юзланишни яхшилаш учун бўлмоғи лозимдир. Ҳазрати Хожа Бузrug (Баҳоуддин Нақшбанд) муборак тилларидан кўп ўтар эди:

Ту токай гўри мардонро парасти,

Ба гирди кори мардон ро гирд рости.

(Сен қачонгача авлиёлар қабрига топинасан,

Авлиёлар амалидек иш қилки, ўсасан).

(яъни азиз авлиё ва олимлар қабрини зиёрат этиш билан охират куни муқаррарлиги, бу дунё ўткинчилиги ва улардан ибрат олишни мулоҳаза этмоқ лозим.)

– Ташингда халққа, ичингда эса Аллоҳга тавозуъ (хурмат сақлаш ва камтарлик) қил. Халққа тавозуъ ҳам аслида Аллоҳга тавозуънинг белгиси бўлади, шу маънога кўра, улар Аллоҳ қудрати ва ҳикматининг намоён бўлиш ўрнидир.

– Кишидаги умидворлик шундан пайдо бўладики, у ўз иш ва феълларидаги камчиликларни доимий ва ҳар лаҳзада текшириб, мулоҳаза қилиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё (тарихий-географик лавҳалар) – Т.: Ўзбекистон. 1997. –Б.186.

2. Ўринбоев А., Бўриев О. Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. – Т.: 1991. – Б.44.
3. Бўриев О. Нақшбандия тариқати тарихига оид янги асар// “Шарқшунослик” тўплами, №8 – Т.: 1997. – Б.18-27.
4. Раззоқов Ғ., Раҳимов К. Хожагон-Нақшбандия тариқати ва етти пир. – Т.: Ўзбекистон. 2020. –Б.168.
5. Чўтматов Ж. Алоуддин Агтор. – Термиз.: Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази. 2021. – Б.62.

СИДДИҚИЙ – АЖЗИЙ ҚАРАШЛАРИДА ВАТАН МАДҲИ

Набижон ҲАҚҚУЛОВ,
*Самарқанд давлат чет тиллар
институту таянч докторанти*

Маърифатпарвар-жадид боболаримизнинг маънавий меросини тарихий-фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ этиш орқали уларнинг миллий тикланиш ва ёшлар тарбиясидаги маънавий-маърифий ва ижтимоий-фалсафий ўрнини асослаб бериш айни муддаодир.

Жадидлар жамиятдаги идора усулини, қадимчиликка асосланган диний мактаблар ва мадрасалардаги ўқитиш ва тарбиялаш тизимини танқид қилди, янги усулдаги мактабларда дунёвий фанларни ўқитди, Ғарб ва Шарқ давлатлари билан ўзаро алоқалар ўрнатди ва мустамлакачиликка қарши чиқиб, янгича тарихий-ижтимоий муҳитни вужудга келтирди. Шундай шароитда улар миллат равнақи, мустақиллиги, истиқлоли учун кураш олиб борди.

Бугунги кунда мамлакатимиз ҳудудида яшаб ўтган мутафаккирларнинг илмий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, ёш авлодни аждодларимизнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича ислохотлар изчил давом эттирилмоқда. Маънавий-маърифий соҳадаги ислохотлар самарасини ошириш зарурати бу йўналишдаги фаолиятни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришни талаб қилмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек: “Биз аждодларимизнинг донишмандлик анъаналарига амал

қилиб, уларнинг ғояларини англаган ҳолда, қатъий ислохотларни амалга оширмоқдамиз, мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлидан бормоқдамиз”¹.

Шу ўринда, маърифатпарвар-жадид Сиддикий–Ажзийнинг маърифатпарварлик ғоялари контексти орқали жадидларнинг ёшларни тарбиялашда таълимдан фойдаланишдаги ёш авлодни ишлаб чиқаришда ва Туркистон жамиятининг маданий ҳаётида фаол қатнашишга жалб қилишдаги ташкилотчилик ролини аниқлаб бериш муҳим аҳамият касб этади.

“Миллат, маърифат, озодлик тантанаси учун курашмоқни ҳаёт маслаги, умр мазмуни”, деб белгилаган Саидахмад Сиддикий–Ажзий Туркистонда илм-фан ва фазлу адаб устувор бўлишини орзу қилди². Унинг маърифатпарварлик фаолияти асосан икки йўналишда кечди:

- 1) асарлари орқали илмий ирфонни тарғиб этиш;
- 2) янги усул мактаблари очиб, миллат болаларини ўқитиш орқали амалий натижаларга эришиш мумкинлиги ғоясини илгари суради.

Сиддикий – Ажзийнинг “Иборат ойнаси” (“Миръоти ибрат”) асарининг асосий ғоявий мазмуни Ватан озодлигини тарғиб қилиш, мавжуд жамият иллатларини кескин танқид остига олиш ва давр янгиликларини жорий этишга қаратилган. Сиддикий – Ажзий юртнинг истиқлоли ва истиқболи тўғрисида фикр юритиб, Самарқанднинг ўзи яшаган даврдаги асл қиёфасини ҳаёлий бир воқеа (афсона) орқали ёритиб беради. Шоирнинг жамият

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош ассамблеясининг 72 – сессиясида сўзлаган нутқи. – Т.: Маънавият. 2017.– Б.184.

² Шаймардонов Т. Сиддикий - Ажзийнинг маърифатпарварлик фаолияти // Бадиий нутқ ва услуб муаммолари мавзусидаги халқаро анжуман материаллари. 2020 йил 25 сентябрь. – Фарғона: 2020. – Б.171.

ривожланишининг истикболи тўғрисидаги мулоҳазалари чуқур ижтимоий-фалсафий мазмунга эгадир. Унингча, ҳозирги авлод тарихнинг шундай бир босқичида турибдики, унинг фаровон жамият қуриши, истикболга эришуви ёки ҳалокатга маҳкум бўлиши айтилган пайтда танлайдиган йўлига боғлиқдир. Сиддикий – Ажзий халқ, миллат янгича турмуш тарзини танлаши лозимлигини, ҳозирги пайтдаги яшаш тарзи мутлақо ярамаслигини эътироф этади.

Сиддикий – Ажзий асарларида асосан Ватан келажаги ва тақдири масаласи кун тартиби мавзусида кўтарилган. Ўз замондошлари орасида биринчилардан бўлиб, зулм туфайли (“яди бедод”) Ватаннинг хору-зорликка дучор бўлганлигини афсус-надоматлар билан ифодалайди³.

Унинг эътироф этишича, зулм дастидан Ватан ҳоли хароб бўлди. Фитна, фисқу-фасод туфайли ақли расо халқ ғамга ботди. Натижада одамларнинг юзи, ойдаги доғларга ўхшаб қолди. Ватан ва халқнинг бундай аҳволга тушиб қолишига сабаб кўнгли қора, калтабин, келажакни кўра олмайдиган кишиларнинг мавжудлигидир.

Шоир Ватан харобаларини ислоҳ қилиш учун интизор эканини, бунинг учун эса шунчаки кўр-кўрона эмас, балки ягона маслак, эътиқод асосида чинакам иттифоқ бўлиб бирлашиш ғоясини илгари сурди:

*Маризи иттиҳодам, анжуман базми табибимдур,
Банинг шўро шароби боиси дафъи хуморимдур⁴.*

Шу ўринда таниқли мунаққид Вадуд Маҳмуднинг “Ажзий

³ Амридинова Д.Т. Самарқанд жадидчилик мактаби. Монография. – Т.: Наврўз. 2017. – Б.51.

⁴ Танланган асарлар (Ибрат, Сиддикий-Ажзий, Сўфизода). Тўпловчи, нашрга тайёрловчи, сўз боши ва луғат муаллифлари: Қосимов Б., Аҳмедов С., Долимов У. – Т.: Маънавият. 1999. – Б.139.

Шарқ шеърӣ шаклига ўз ижтимоӣ-адабий қарашларини олиб кирганини, шу орқали миллатни илм-маърифатга, ўзлигини англашга, хуллас, маънавий юксалишга ундаган”⁵, деган фикрлари диққатга сазовордир.

Қайсики, Сиддиқӣ – Ажзийнинг умумӣ бирликка эришиш, миллатни такомиллаштириш ва исломни ривожлантириш, ўқиш ва мактаб-маориф соҳасини ислоҳ қилиш, илм ва ҳунарни ўрганиш, иқтисодӣ ва маънавий аҳволни яхшилаш тўғрисидаги фикрлари Вадуд Маҳмуднинг эътиборини тортди ва булар ўз даврида илғор фикрлашнинг намунаси, деб эътироф этилди.

Хулоса қилиб айтганда, ёшлар маънавиятини юксалтиришда юртимиздаги жаид ҳаракатининг йирик намояндаси Сиддиқӣ – Ажзий ижтимоӣ-фалсафӣ тафаккур меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш муҳим аҳамиятга эга.

⁵ Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Баҳодир Каримов). –Т.: Маънавият. 2007. – Б.36.

YANGI O‘ZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATINI QURISHDA ERKINLIK G‘OYASINING AHAMIYATI

Aziz SHADMONOV,
SamDChTI tayanch doktoranti.

Har bir inson tug‘ilgandan boshlab ma’lum huquq va erkinliklarga ega bo‘ladi. Ular tabiiy yoki asosiy deb ataladi. Erkinlik insonlar uchun eng qimmatli ne’matdir. Harakat erkinligiga ega inson o‘zini namoyon qilishi, kimligini va bu dunyodagi o‘rni qayerda ekanini tushunishi mumkin.

“Erkinlik” tushunchasi jamiyatning barcha sohalarida mavjud. Masalan, inson va fuqaro, shaxsiy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy erkinliklar. Dunyodagi barcha narsa singari erkinlik va huquqlar ham himoyaga muhtojdir. Huquq – bu davlat tomonidan qabul qilingan yoki ruxsat etilgan, huquqbuzarlikdan himoyalangan inson erkinligi o‘lchovini ifodalovchi, umumiy majburiy va rasmiy belgilangan normalar tizimidir¹.

Shunday qilib, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13-moddasida “O‘zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko‘ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha’ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi. Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi². Biroq bizning huquq va erkinliklarimiz nafaqat milliy huquqiy sohada, balki xalqaro miqyosda ham, masalan, 1948 yilda qabul

¹ Алексеев С.С., Архипов С.И., Корельский В.М., Леушин В.И. Теория государства и права: учебник для юридических вузов и факультетов. Изд. 3-е. – М.: Норма. 2005. –С.187–192.

² O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2017.

qilingan Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasida ham o‘z ifodasini topgan.³

Yangi axborot davri bo‘lag‘asida axborot olish huquqi huquq va erkinliklar tizimida tobora muhim rol o‘ynamoqda. Bizning barcha faoliyatimiz bilimga asoslanadi, shundan boshlab tegishli xatti-harakatlar turini tanlaymiz. Qanchalik ko‘p ma‘lumotga ega bo‘lsak, shunchalik katta imkoniyatlar rivojlanishini kuzatishimiz mumkin. U yoki bu vaziyatda qanday harakat qilish kerak, cheklangan resurslardan qanday qilib unumli foydalanish kerak? Bu masalalarning yechimi avval olingan va tahlil qilingan axborot qatlamidan kelib chiqadi. Binobarin, inson uchun axborot hayotiy ahamiyatga ega, chunki usiz to‘liq faoliyat ko‘rsata olmaydi va oldida turgan muammo va vazifalarni hal qilishning ko‘plab yo‘llari orasidan tanlay olmaydi.

So‘z erkinligidan foydalanadigan, faol harakatga chaqiradigan, ommaga motivatsiya bilan ta’sir qiladigan shaxslar tashkilotlar va kasaba uyushmalari uchun mos. Yorqin shiorlar, va’dalar, ajoyib notiqlik – bularning barchasi o‘zi vakillik qilayotgan ijtimoiy guruh manfaatlari va huquqlari uchun kurashuvchi fuqarolik jamiyati institutining qurolidir. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda shuni hisobga olish kerakki, ba’zida bu jamiyatni ijtimoiy tashkil etishning erishilgan darajasi sifatida tushuniladi. Bunda shaxs o‘z huquq va erkinliklari, davlatga nisbatan shaxsiy manfaatlarini anglab yetadi.

Bunday tashkilotning qonuniy asoslari bo‘lishi kerak. Shunday qilib, so‘z erkinligi va axborot olish huquqini qonuniy tartibga solish asoslari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida mustahkamlangan. Ushbu moddada bu haqda quyidagicha keltirilgan: “Har kim fikrlash, so‘z va e’tiqod

³ Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948 yil 10-dekabrda qabul qilingan).

erkinligi huquqiga ega. Har kim o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir. Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo'lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin". Konstitutsiyamizning II bo'lim 29-moddasidan ma'lumki, Yangi O'zbekistonda huquq va erkinliklar xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va normalariga muvofiq to'liq tan olingan va kafolatlangan.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1948 yilda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 19-moddasida mustahkamlab qo'yilgan ana shunday me'yor va tamoyillarni ham ko'rib chiqamiz. Unda so'z erkinligi va axborot olish huquqi quyidagicha bayon qilingan: "Har kim o'z fikrini bildirish va o'z fikrini erkin ifoda etish huquqiga ega, bu huquq har qanday ommaviy axborot vositalari orqali va davlat chegaralaridan qat'i nazar, o'z fikriga aralashish va izlash, olish, axborot va g'oyalarni tarqatish erkinligini o'z ichiga oladi"⁴.

Shunday qilib, so'z erkinligi asosiy hisoblanadi. Haqqoniy axborotni aniqlash va undan foydalanishga erishish adolatli fuqarolik jamiyatini barpo etishning eng muhim vositasidir.

Dunyoda sodir bo'layotgan voqealar to'g'risida ma'lumot izlashda, aksariyat hollarda aholi ommaviy axborot vositalariga murojaat qiladi. O'zbekistonda ommaviy axborot vositalari faoliyati 2007 yil 15-yanvarda qabul qilingan "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. "Reklama to'g'risida" shuningdek, boshqa normativ-huquqiy hujjatlar belgilangan tartibda qabul qilingan huquqiy hujjatlardir. Yuqoridagi qonunga muvofiq, ommaviy axborot vositalari

⁴ Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948 yil 10-dekabrda qabul qilingan).

davriy bosma nashr, internet nashri, telekanal, radiokanal, teleko'rsatuv, radiodastur, video ko'rsatuv, kinoxronika dasturi va davriy nashrning boshqa shakllarini o'z ichiga oladi.

Biroq biz mamlakatdagi ommaviy axborot vositalarining sanab o'tilgan turlariga mutlaq ishonch bilan ishonishimiz mumkinmi? degan savol tug'iladi. Faktlar buzib ko'rsatilmasligining kafolati qayerda? Davlat tomonidan nazorat qilinadigan manbalar ko'pligi barchaga ma'lum. Davlat tuzilmalari ma'lum bir tarzda mamlakatdagi fakt va hodisalarning e'lon qilinishini nazorat qiladi. Agar bu ularning siyosatiga zid bo'lsa, ularning "qo'polli" darajasiga qarab ommaviy axborot vositalariga bosim o'tkazish ehtimoli yuqori. Bu umuman davlat har qanday ma'lumotni oshkor qilishni taqiqlaydi, degani emas. Chunki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 67-moddasiga muvofiq, "senzuraga yo'l qo'yilmaydi"⁵.

Yuqorida aytilgan fikrlarning barchasidan shunday xulosa kelib chiqadiki, inson axborot olish huquqida nisbatan passiv pozitsiyani egallamaslik, kuzatuvchan va faol bo'lish, har qanday faktlarga ko'z yumishga yo'l qo'yimaslik kerak.

Boshqa ma'lumot manbalari haqida gapirganda, global Internet, xususan, ushbu resurs orqali ijtimoiy tarmoqlarga, taniqli odamlarning bloglariga, "jonli jurnallarga" tashrif buyurish imkoniyatini eslatib o'tish kerak. Ushbu manbalarga murojaat qilsak, har qanday ma'lumotni olishimiz mumkin. Bloggerlar va faol internet foydalanuvchilari o'z sahifalariga iloji boricha ko'proq o'quvchilarni jalb qilish uchun o'z fikrini qat'iy bildiradi. Bu Konstitutsiyada e'lon qilingan va demokratik jamiyatning asosi bo'lgan so'z erkinligi, degan fikr paydo bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, biz fuqarolik jamiyati rivojida so'z erkinligi va axborot olish huquqining ahamiyati va alohida

⁵ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2017.

oʻrnini baholashga harakat qildik. Fuqarolik jamiyati davlat muammolariga xayrihohlik bilan munosabatda boʻlishga va ularni mustaqil ravishda hal qilish yoʻllarini topishga qodir boʻlgan tashabbuskor, irodali fuqarolarga tayanadi. Biroq, axborot erkinligi taʼminlanmasa, ularning barchasi sodir boʻlmaydi. Jamiyat davlatda amalga oshirilayotgan islohot va qayta qurishlar haqida bilishi va oʻz fikrini bildirishi kerak.

АРАБ МУСУЛМОН ТАФАККУРИДА КАМОЛОТГА ЕТГАН ИНСОН МАСАЛАСИ

Иноят ЭШПУЛАТОВ,
БухДУ мустақил изланувчиси

Бугунги кунда инсоният тамаддуни янги босқичга кўтарилиб, сифат ўзгаришлари кузатилаётган бир даврда шарқ фалсафий меросининг жаҳон ҳалқлари маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантиришдаги вазифаси алоҳида аҳамият касб этмоқда. Дунё ҳамжамиятида ёшларни маънавий-ахлоқий ғоялар орқали умуминсоний қадриятларга бўлган позитив муносабатини мустаҳкамлашга доимий эътибор қаратилмоқда. Хусусан, фалсафий тафаккур тарихига салмоқли ҳисса қўшган Форобий, Ибн Сино ва Ғаззолий таълимотидаги етуклик босқичлари, фанлар таснифи ва унинг инсон камолотига таъсири, ўзини англаш структураси, комил инсон ғоясини таҳлил қилиш “эгоизим”, “ахлоқий бузуқлик”, “ксенофобия” каби иллатларга қарши курашда конструктив аҳамият касб этади.

Араб-мусулмон мутафаккирлари инсоннинг камолотга эришиш жараёнида Ислом одоб-ахлоқига амал қилган ҳолда, Аллоҳга иймон келтирган шариат қонун-қоидалари шахсининг юксак ахлоқий баркамол бўлишига имкон яратади, деб ишонади. Ислом маданиятида ҳукмрон бўлган яқинлашиш тенденциясига кўра, уни доимо Худодан ўрганиш истаги ислом маданияти билан суғорилган деб таърифлаш мумкин.

Ўрганишдан мақсад илоҳий ҳикматга эришишдир.

Бинобарин, Шарқ перипатетиклари учун фалсафа устозлар билимини идрок этиш, уни руҳни такомиллаштириш жараёнига киритиш ҳисобланади. Чунки моҳиятни билмасдан, уни такомиллаштиришни назарда тутган¹.

“Камолотга эришиш доирасида “Устоз – шогирд” назарияси пайдо бўлади. Бу муаммо Куръоннинг муқаддас матнларидан келиб чиқади. Бу ерда Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В) га “ўқинг” даъвати дастлаб “Устоз – Худо, Шогирд – инсон” муносабатини белгилаган. Сўфийлар бу таълимотни иррационал тафаккур доирасида ишлаб чиққан. Комиллик деганда мавжуд бўлган ҳамма нарса тўғрисида ўзлаштирилган, тўлиқ билим, қолаверса, комил инсон оддий одамга етиб бўлмайдиган (масалан, сўфий домла “Комил” мақомига эга бўлган) яширин илмларга эга бўлиши тушунилган”².

Қийинчиликларга сабр-тоқат, адолат меъёрларига риоя қилиш – бу араб-мусулмон ўрта асрларида инсон ахлоқиға хос бўлган хусусиятлардир. Ҳаётга хушёр муносабат, эҳтиёткорлик ва тежамкорлик – бу ахлоқий фазилатларни тўлдиради, уларга амалий хусусият беради.

Араб-мусулмон мутафаккирларининг устоз билан алоҳида муносабати бор. Уларнинг фикрича, устоз чуқур ҳурматга сазовордир, чунки у келажак авлодларга яхшилик ва нурни етказди. Шунинг учун ўқувчи камтар бўлиши ва Устозини ҳурмат қилиши керак. Пайғамбар Муҳаммад (С.А.В.): **“Илм ўрганишлар ва жиддий, ҳурмат билан**

¹ Курмангалиева Г.К. Исторический опыт философской коммуникации: восточный перипатетизм и древнегреческая классика // Информационно-аналитический журнал Саясат. 2006.– № 11 (ноябрь). – Алматы: 2006. – С.10–14.

² Сейтахметова Н.Л. Проблема Камал (ун) в философии Абу Насра аль-Фараби // Наследие аль-Фараби и мировая культура: материалы Международного Конгресса Наследие аль-Фараби и мировая культура. 28–29 сентября, 2000. Гл. редактор А.Н.Нысанбаев. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФИП МОН РК. 2001.– С.211.

ва сукутда ўрганинглар. Сенга таълим бераётганларга тавозели бўл, олимларга кибрли бўлма”, деганлар. Дарҳақиқат, араб-мусулмон файласуфлари таълимотида илм олиш инсон бурчи ва қадр-қиммати саналади. У бутун умри давомида билимга интилиши керак. Бу фазилят ҳар бир инсонда қадрланади.

“Устоз-шогирд” муносабатларидаги энг муҳим унсурлардан бири “билим” (илм) бўлиб, у ҳар доим мусулмон цивилизациясида тузилмани шакллантирувчи элемент бўлиб келган. Ўрта аср араб-мусулмон Шарқида бу тушунчани таҳлил қилишга махсус монографиясини бағишлаган таниқли америкалик шарқшунос олим Франц Розентал уни “Билимлар ғалабаси” деб атагани бежиз эмас. У ўз асарида: “Исломда билим тушунчаси бошқа цивилизацияларда тенги бўлмаган аҳамият касб этган”³, деб ёзади. Розенталнинг фикрича, “Агар... Исломга назар ташласак, метафизик, ахлоқий ва илмий билимлар, қолаверса, жамиятнинг қудратли қуроли сифатидаги билимлар ҳамиша бир хилда намоён бўлмаган. Лекин улар доимо мавжуд бўлган ва ҳаракат қилган. Улар барча инсоний ва илоҳий амалларни бошқарадиган “билим” деб номланган инсоний-илоҳий сифатнинг бир қисми сифатида кўрилган”.

Араб-мусулмон таълими ўзининг келиб чиқишида “адаб”, маъноси “тарбия, яхши тарбия, одоб” биринчи ўринда туради. Домла, албатта, билимли, маърифатли инсон бўлиши керак эди. Адаб туфайли араб-мусулмон цивилизацияси классик даврида ижтимоий ва маданий ҳаётда фавқулодда муҳим рол ўйнаган мусулмон зиёлилари аста-секин вужудга келди ва шаклланди. Ўша даврнинг кўзга кўринган муаллифларидан

³ Роузентал Ф. Торжество знания: Концепция знания в средневековом исламе. – М.: Наука. 1978. – С.324.

бири Абдуллоҳ ибн ал-Муқаффа (ваф.756) “Кичик Адаб” ва “Буюк Адаб” деб номланган иккита китоб ёзган. Улардан биринчиси одамларнинг камчиликларини тузатишга ва импульсларни жиловлашга ундайди. Муаллифнинг фикрича, “фақат оқилона мўътадиллик инсонни бахтга олиб боради”. “Буюк Адаб” ҳукмдорлар ва сарой аъёнларини тарбиялашга қаратилган эди. “Ибн ал-Муқаффа ҳукмдорнинг илмий маслаҳатчисига алоҳида ўрин ажратади. Ҳукмдорлар ёш йигитлар каби ҳар бир ишни амалга оширишга иштиёқманд бўлгани учун, уларни ёлғон қадамлардан фақат билимдон маслаҳатчи қутқара олади. Донишманд подшоҳни сўз билан тарбиялаши, ҳикматга ўргатиши, ноҳақ ишларининг олдини олишга мажбурдир. Олим донишмандларнинг сўзлари ҳукмдорларга мажбурий бўлиши керак, токи улар золим бўлиб қолмасинлар. Олимлар ҳукмдорлар руҳини ботиллик, ҳокимият ва шафқатсизлик, очкўзлик ва зўравонлик ишқибозлиги касалликларидан даволашга чақирилган шифокорлардир. Улар ҳукмдорларга олижаноблик ва саховатпешаликни сингдириши керак. Уларнинг таъсирида ҳукмдор ўз фуқароларининг эҳтиёжларига эътиборли бўлиши ва улар учун адолатли қонунлар ўрнатиши керак”.

Бу ерда яхшилик деганда одамларнинг характер ва хулқ-атворида яхши хусусиятлар мавжудлиги тушунилади. Инсон мутлақ яхшилик ҳақидаги билимга ва шу орқали ўзининг тўлиқ камолотига эришади. Шарқ мутафаккирлари шу тариқа шахснинг инсонпарвар, баркамол ривожланиши ғояларини илгари сурган ҳолда, инсон табиатининг моҳиятига кириб боришга ҳаракат қилган. Улар инсоннинг ижтимоий моҳиятига алоҳида аҳамият берган. Таълимнинг асосий мақсади, энг аввало, инсоннинг юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни эгаллашга интилишида кўринади. Улар бундай уйғунлик меъёри эди.

Сўфий амалдорларининг мақсади илмга йўл очувчи тажриба орттириш эди. Шу билан бирга, сўфийлик анъаналарида таълим олишнинг зарурий шарти устоз ва шогирд ўртасидаги муносабатлар жараёни бўлиб, у субъект-субъект муносабатларининг аҳамиятини очиб беради. Демак, машғулотнинг дастлабки босқичида талабанинг асосий вазифаси – билимдон мавжудотнинг энг юқори даражаси сифатида Устоз образига кўникишдир.

Сўфийлик Шарқнинг бошқа маънавий анъаналари каби таълим-тарбия жараёнига, устоз ва шогирд ролига ўзига хос ёндашувни ўзида мужассам этган бўлиб, устоз ва талаба ўртасида шундай ҳиссий алоқа ўрнатишда ётади. Ташқи таассурот ва ички идрок ўртасида боғлиқлик зарур. Сўфий тафаккури ишқ-муҳаббатга асосланиб, инсон имкониятларини рўёбга чиқариш, энг аввало, унинг ички дунёси, ўзини ривожлантириш ва камолотга етиши билан боғлиқлигини таъкидлайди. Бошқача айтганда, сўфийнинг эволюцияси унинг ўзида ҳам, жамият билан муносабатларида ҳам содир бўлади.

“Устоз ва шогирд” муносабатлари ривожиди забардаст мутафаккир ва шоир Жалолиддин Румийнинг алоҳида ўрни бор. Унинг чинакам сўфийлик хусусиятларидан бири шундаки, у деярли ҳар қандай одамга маълум нарсага эришиш имкониятини қолдиради. Тасаввуф тараққиётини белгиловчи унсурлардан бири ишқдир. Инсонни ва бутун инсониятни комиллик сари етакловчи омилдир. Ҳолбуки, севги нур билан чамбарчас боғлиқ. Бу омилларнинг ҳар бири бир-бирини мустаҳкамлайди, лекин камолот йўлидан ўз-ўзидан ўтиб бўлмайди. Шунинг учун, шогирд энг бошиданок доно раҳбар назоратида бўлади, охир-оқибат у уни озод қилади. Энди у ўз устида ишлашда давом этиб, бошқаларга ўргатади.

Индивидуал кечинма ўз “мен” чегарасидан чиқиб, ўз-ўзини енгиб бормоқда ва сўфийлик ана шундай мажозий ижро билан инсон камолоти мавзусига ҳамоҳангдир. Бу борада сўфийлик анъаналаридаги “Устоз ва шогирд” муносабати камолотга эришишда қўл келиши мумкин. Масалан, тасаввуфда келтирилган масаллар, ривоятлар, ташбеҳлар Устознинг оғзи орқали шогирдга айтилади. Унинг тушунчасини, вазиятга қарашини кенгайтиради, хатти-ҳаракатини маълум бир томонга йўналтиради.

Демак, сўфий устозлари томонидан ишлаб чиқилган таълимот шахсни ахлоқий тарбиялашга қаратилган. Бу борлиқ сирларига эришишга имкон беради, унга ҳеч қачон бошқа воситалар ва усуллар билан эришиб бўлмайди. Шунингдек, у тушуниб бўлмайдиган нарсаларни англаб етишнинг ягона тажрибаси. Тасаввуф шогирднинг ўзини ўзи билиши ва унинг маънавий юксалишини, яъни қалбнинг покланиш йўлини ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Устоз ҳеч нарса қилмайди ёки айтмайди, лекин атрофдаги ҳамма нарса севги билан қопланган. Унинг ҳузурида ҳеч қандай савол йўқ бўлиб, улар ўз-ўзидан ҳал қилинади. Улар Устозга яқинлашиб, дуо учун таъзим қилади. Сўфийлик тамойилларига кўра, ҳар қандай одам Устоз бўлиши мумкин. Сиз шунчаки ички манба билан, ўзингиздаги Худо билан, ҳар кимда мавжуд нур орқали алоқа ўрнатишингиз лозим. Биз ўз ички овозимизни тинглашимиз керак, ундан қочишга ҳаракат қилмаймиз.

“Шарқда тарбия ва таълим нафақат турли мақсадларни кўзламайди, балки Ғарбда бўлгани каби турли йўналишларга ҳам ажралмаган. Бундан ташқари, бу ерда таълим таълимга бўйсунди. Бу ерда билимнинг ўзига хос ҳодисаси умуман йўқ. Одам шунчаки билишни эмас, балки бўлишни ўрганади. Инсон кўп нарсани билимдан эмас, балки

биладиган одамдан ўрганиши мумкин. Шарқда Устознинг юксак мавқеи шундан. Албатта, билимлар биргаликда шаклланади.

Хулоса қилиб айтганда, араб-мусулмон мутафаккирларининг барча таълимоти Устоз ва шогирд ўртасидаги шахсий мулоқот руҳи билан суғорилган. Араб-мусулмон Шарқининг “Устоз-шогирд”га нисбатан кўп асрлик анъанаси комил инсон шаклланишида ўзига хос инсоний муносабатга таянишдир.

ЎЗБЕКИСТОНДА УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ПОЙДЕВОРИНИ ЯРАТИШДА НАСАФ ВОҲАСИ АЛЛОМАЛАРИ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Асилбек ХЎЖАЁРОВ,
*Қарши давлат университети
тадқиқотчиси*

Ўрта асрларда яшаган буюк алломалар мислсиз даҳосининг маҳсули ўлароқ юзага келган беқиёс илмий меросни янги тамойиллар асосида тадқиқ этиш, улар томонидан яратилган илмий кашфиётларнинг жаҳондаги ўрнини белгилаш бугунги кундаги долзарб илмий масалалардан биридир.

Марказий Осиё халқларининг иқтисодий-маданий омиллари эзгулик, бунёдкорлик ва умуминсоний тараққиётга хизмат қилиб, улар минтақамиз цивилизациясининг бош ғояси сифатида бугунги кунда ҳам амалда бўлиб келмоқда. Шунингдек, аجدодларимиз асос солган ўлмас ғоялар изчил давом этмоқда. Чунки, ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолияти самарали таъсирининг маҳсулидир.

Сўнгги даврда Марказий Осиё ва қўшни ҳудудларда олиб борилган тарихий, археологик ва этнографик тадқиқотлар ушбу минтақанинг қадимги Шарқ цивилизацияси шаклланиши ва ривожланишида ўзига хос ўрин тутганини кўрсатувчи кўплаб ашёвий далилларни юзага чиқарди. Уларга асосланиб, “Марказий Осиё цивилизацияси”, “Ўрта Осиё

цивилизацияси”, “Турон ёки Туркистон цивилизацияси” каби тарихий тушунчалар илмий тадқиқотларда кенг фойдаланилмоқда [1:3]

“Ренессанс” сўзи – французча “Renaissance”, итальянча – “Rinascimento” – қайта юзага келмоқ, янгидан туғилмоқ, қайта тирилиш, уйғониш – деган маъноларни англатади [2:305]. “Уйғониш” атамаси илк бор XVI асрда меъмор, мусаввир ва санъат тарихчиси Жорж Вазари (1511-1574) томонидан Ғарбий Европада буржуа муносабатлари ривожланишининг дастлабки босқичи сифатида белгиланган тарихий даврни тавсифлаш учун қўлланган. Ушбу атаманинг биз билдирган маъноси фаранг тарихчиси Жюль Мишле (1798-1874) томонидан XIX асрда жорий қилинди [3:269-270].

“Мусулмон Ренессанси” тушунчалари тарих фанига таниқли Австрия шарқшуноси Адам Мец (1876-1946) томонидан XX аср бошларида киритилган (1909). Олим “Шарқ” атамасини тарихий мазмунда ишлатиб, Ўрта Ер денгизидан то субконтинентгача бўлган юртларни ва унинг IX-XII асрлардаги маданияти юксакларга кўтарилганини кўзда тутган. Мазкур ўлкалар қадимий цивилизация бешигидир [4:203].

Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқида тарихда биринчи мартаба: “Марказий Осиё Уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намояндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо ҳиссасини алоҳида қайд этмоқчиман” [5, 253-б.], деб таъкидлади.

Ренессанснинг асосий аломатлари: тафаккурда ва илмий ижодда догматизм, жаҳолат ва мутаассибликни ёриб ўтиб, инсонни улуғлаш, унинг истеъдоди, ақлий-фикрий имкониятларини юзага чиқариш; антик давр (юнон-

рим) маданиятига қайтиб, уни тиклаш; бойитиш; черков схоластикасидан кутулиб, адабиёт ва санъатда дунёвий гўзаллик, ҳаёт тароналарини қизғин куйлаш, инсон эрки, ҳурфикрлилик учун курашиш. Бунинг натижаси ўларок, ижодий қудрат ва тафаккур кучини намойиш этадиган улуғвор бадий асарлар, салобатли бинолар яратилди, илм-фан ривожлантирилди [6:10].

Маълумки, Шарқ Уйғониш даврида ҳам буюк алломалар, қомусий билим соҳиблари, машҳур мутафаккирлар етишиб чиққан. Аниқ фанлар соҳасида Муҳаммад Хоразмий, Абу Бакр Розий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Умар Ҳайём, фалсафа соҳасида Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Муҳаммад Ғаззолий, Азизиддин Насафий, тилшуносликда Маҳмуд Замахшарий, шеърятда Абу Абдулло Рўдакий, Абулқосим Фирдавсийлар баракали ижод қилган [7:57]. Уларнинг жаҳоншумул илмий-ижодий кашфиётлари умумбашарият тараққиёти ривожига мислсиз ҳисса қўшди.

Тарихий манбаларда “Ислом маданиятининг олтин асри” деб эътироф этиладиган бу даврда она заминимиздан етишиб чиққан Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Абул Муъин ан-Насафий каби улуғ мутафаккирлар бутун мусулмон оламига донг таратган эди.

Ҳақиқатда ўрта асрларда Мовароуннаҳрда дунёвий ва диний илмларнинг оламшумул тараққиётига, Ўрта асрлар Ренессансига асос солинишига бу ўлка аҳолисининг катта қисми шаҳарларда яшаши, шаҳарларда инсонларнинг илмий, маданий, маънавий ҳамда диний фаолияти учун яратилган муҳит, Сомонийлар ва Қорахонийлар сулолалари ҳукмронлиги даврида бу ўлкада бир неча юз йил давом этган тинчлик ва осойишталик сабаб бўлган.

Мовароуннахр шаҳарларидан бири қадим Насафнинг илм-маърифатда Бухоро, Самарқанд ва Тошкентдан қолишмайдиган жиҳатлари кўп бўлгани боис “Насафий” нисбали олимлар ўз асарлари билан нафақат Мовароуннахр, балки бутун ислом оламида шуҳрат қозонган.

VII аср охири - IX аср бошларида Насаф ва Кешда йирик ҳадисшунослик ва фикҳшунослик мактаблари вужудга келган. Шунингдек, бу ерда тафсир соҳаси ҳам IX асрдаёқ йўлга қўйилган. Бунда, айниқса, Иброҳим ибн Маъқил Санжоний, Муҳаммад ибн Наср Насафий каби олимлар етакчилик қилган.

Ушбу мактабларда мусулмоноламининг турли ўлкаларидан келган талабалар сабоқ олар эди. IX асрда Муъоз ибн Яъқуб Насафий, Халаф ибн Сулаймон Дириздаҳий, X асрда Асад ибн Ҳамдавайх Варсиний, Аҳмад ибн Муҳаммад Тадёний, Муҳаммад ибн Осим Устўдодизий, Абдурроҳман ибн Муҳаммад Астрободий, XI асрда Абдулазиз ибн Муҳаммад Нахшабий, Муҳаммад ибн Аҳмад Баладий, XII асрда Абу Бакр Насафий, XIII-XIV асрларда Азизиддин Насафий, Лутфуллоҳ Насафий Кайдоний каби ўнлаб олимлар бутун ислом оламида шуҳрат топди. Кейинги асрларда ҳам бу илмий анъана муваффақият билан давом эттирилди.

Буюк муҳаддис Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Бухорий Насафнинг Баён маҳалласида маълум бир муддат бўлган ва у ерда шогирдларига таълим берган. Унга бу пайтда Офурон қишлоғидан дўсти Абу Муҳаммад Жибрил ибн Авн яқиндан ёрдам берган. У ҳам ўз навбатида, ҳадис илмида пешқадамлардан бири эди. Абу Наср Аҳмад (ваф.1157): “Катта бобом Абу Наср даврида кўпгина олимлар Насафнинг қишлоқ ва ноҳияларидан эдилар” [8:229], деб Насафнинг атрофларидан олимлар кўп етишиб чиққанини айтади.

Насаф IX-X асрларда ўзига хос илмий марказга айланиб

улгуради. Абу Жаъфар ал-Мустафийрининг маълумот беришича, Хасрда Насафда “Мажлиситадрис”, яъни халқаро илмий конгресс – мажлис ўтказилган. Ўша давр ислом олимлари илм тарқатишда икки услубдан фойдаланган. Бири масжидларда ўтказиладиган фикҳий масалаларга доир илмий мажлислар, мунозара ва суҳбатлар бўлса, иккинчиси, уйларда ёки махсус жойларда ўтказиладиган баҳс-мунозаралардир. Бу “Мажлиси тадрис”лар узоқ вақт давом этар, унга мусулмон оламининг етук олимлари таклиф этиларди. Унда олимларнинг маълум бир мавзудаги янги қарашлари, изланишлари баён этилар ва баҳоланар эди. Мана шундай мажлисга балхлик мўтазилийлар йўлбошчиларидан бири Абул Қосим Каъбавий (ваф.931) ҳам ташриф буюрган [9:318-319].

Насафга қарашли Офурон (Оброн), Кожар, Балад (Пўлоти), Фудина каби манзиллардан етишиб чиққан олимлар ўз даврида илм-фан тараққиётида катта из қолдирган.

Хуллас, ҳозирги пайтда буюк аждодларимизнинг бебаҳо меросига таяниб, янги Ренессанс пойдеворини яратиш учун бизда барча имкониятлар мавжуд. Ҳамма гап ушбу имкониятлардан самарали фойдалана олишимизга боғлиқ. Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш жараёни беш-ўн йил давом этмай, анча катта ва машаққатли даврни талаб қилади. Бунинг учун, энг аввало, минглаб истеъдодли кадрлар, иқтидорли замонавий ёшлар, фидойи инсонлар ниҳоятда зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Т.: Академия. 2008. – Б.432.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. – Т.: ЎзМЭ ДИН. 2004. – Б.704.

3. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. – Т.: Nilol – Nashr. 2019. – Б.440.
4. Ширинов Т. Тарихимиз этюдлари. – Т.: Шарқ. 2011.
5. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-ж. –Т.: Ўзбекистон. 2018. – Б.508.
6. Исмоилов И., Шаропов А. Тарих атамалари луғати. – Т.: Akademnashr. 2013. – Б.560.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. –Т.: ЎЗМЭ ДИН. 2005. – Б.704.
8. Абдулкарим Самъоний. Насабнома. Таржимонлар – Бухорий А.Р. ва Раҳимов К. –Бухоро.: Бухоро. 2003.
9. Равшанов П. Қарши тарихи. – Т.: 2006.

ИСЛОМ ДИНИДА ВА ДУНЁВИЙ ДАВЛАТДА ИМКОНияТИ ЧЕКЛАНГАН ИНСОНЛАРГА МУНОСАБАТ МАСАЛАЛАРИ

Сайёра ХАШИМОВА,
СамДУ илмий тадқиқотчи

Ислом дини меҳр-шафқат, инсонийлик, тенглик ва инсонларни адолатга даъват этувчи диндир. Ислом дини жисмоний имкониятида нуқсони борларга ҳеч қандай мақом ёки азоб, азизлик ёки хорликни белгилаб бермаган. Ислом динида Аллоҳга бўлган имон, ихлос, диёнат, қалб поклиги каби сифатлар билан инсоннинг мақомини белгилаб беради. Ислом динида жисмоний имкониятнинг чекланиши Аллоҳ томонидан берилган дард ва синов сифатида баҳоланади. Улар ўзининг аҳволидан нолимаслиги, сабр қилиши, агар Аллоҳ томонидан берилган синовлардан муваффақиятли ўтиб олса, абадий дунёда буюк мақомга эришиши таъкидланади. Ислом динида ҳар бир инсон қандай ҳолатда бўлишидан қатъи назар Аллоҳ билан қалбан боғланиши кераклиги уқтирилади. Ислом ҳаққоният ва инсонийлик дини бўлиб, инсонларни поклик, хушхулқлик, ҳаё, инсоф, меҳр-оқибат ва ватанпарварлик каби эзгу фазилатларга даъват этади.

Ислом дини инсоннинг имконияти чекланган ёки чекланмаганига эмас, балки унинг илмга асосланган эътиқод ва ибодати орқали оққўнгил, тоза виждонли ва ҳақиқий мусулмон бўлиб тарбияланишига асосий эътибор қаратади.

Жисмоний имконияти чекланган инсонни юксак маънавиятли, руҳи кучли ва матонатли қилиб тарбиялашда ислом дини ва қадриятларининг тутган ўрни ва аҳамияти муҳимдир. Ислом дини инсонларни ёрдамга муҳтож, ожиз одамларга ёрдам беришга чақиради. “Очларга овқат беринг, беморларни бориб кўринг ва ҳожатманднинг ҳожатини чиқаринг”,¹ дейилади ҳадисларда. Ислом дини инсоннинг бошига ғам-ташвиш тушганда одамларни унга ёрдам беришга чақиради. Ҳадисларда келтирилган: “Тангри ғам-ташвишли одамларга ёрдам берадиганларни дўст тутди”², деган фикр бевосита имконияти чекланган ва ҳаётда кўпгина қийинчиликларга дуч келган ногирон инсонларга ҳам тааллуқлидир.

Қуръони карим “Абаса” сурасининг 1-оятидан 11-оятигача Муҳаммад (С.А.В.)нинг кўзи ожиз одам билан учрашуви ва бу масалага ислом динининг муносабати масаласи баён қилинган. 1. **(Муҳаммад алайҳиссалом) юзини буриштирди** (Расулуллоҳ Макка аҳлининг энг обрўли мушрикларидан бири билан суҳбатлашиб, уни имонга даъват қилиш билан банд бўлиб турганларида, янги мусулмон бўлган Абдуллоҳ ибн Умми Мактум исмли кўзи ожиз бир одам ёнларига келиб, Ҳазратдан турли саволларни сўрайверади. Бундан аччиқлари келган Пайғамбар алайҳиссалом унга бир қараб, қовоқларини соладиларда, юзларини буриштириб, ўгирилган ҳолда яна суҳбатларини давом эттираверадилар. Аммо кишининг саволлари жавобсиз қолди. Аллоҳ таолога бу ишлари маъқул бўлмади. Бу суранинг аввалги қисмида Ҳақ таоло Ўз пайғамбарини шу ҳодиса туфайли бироз қойиб, огоҳлантиради) **ва орқасига ўгирилди. 2. Бунинг сабаби**

¹ Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Т.: Фан. 1990. – Б.32.

² Ўша китоб. – Б.42.

унинг хузурига кўзи ожиз одамнинг келиши эди. 3. (Эй Мухаммад!) Қаердан ҳам билардинг, балки у покланиб кетар. 4. ёки (Сендан эшитган) панду насихат унга фойда берган бўлар эди. 5. Аммо бадавлат кишига бўлсачи, 6. Сен юзингни унга қаратиб, суҳбатига мутасадди бўлмоқдасан. 7. Ваҳоланки, унинг (имонга келиб) покланиши Сенинг зиммангга вожиб эмас эди. 8. Сенинг хузурингга саъй-ҳаракат қилиб, 9. Аллоҳдан қўрққан ҳолда келган одамга эса, 10. Сен парво қилмадинг. 11. Йўк, йўк! (Сен асло бундай қилмагин!). Ҳақиқатан, Қуръони карим оятлари панду насихатдан иборатдир³. Келтирилган оятларда ислом динида бой-бадавлат, соғлом инсон билан (гарчи мушрик бўлсада) ногирон, кўзи ожиз инсон (мусулмон) бир-биридан ажратилмайди. Улар учун энг зарур нарса уларнинг имонга келиши, покланиши экани кўрсатилади.

Ислом дини ва исломий қадриятлар Ўзбекистондаги янгиланиш жараёнида урф-одат, анъана, удумлар, маросимлар билан боғлиқ бўлиб, жамиятдаги одоб-ахлоқ, тарбия жараёнларига, имконияти чекланган, ногиронлиги бўлган инсонларга нисбатан инсоний, меҳр-шафқатли муносабатни шакллантиришга асосий эътиборни қаратса, давлат томонидан олиб борилаётган сиёсатда, аҳолининг кам таъминланган, ижтимоий ҳимояга муҳтож, ногиронлиги мавжуд фуқароларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш масаласига катта эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2022 йил 20 декабрь куни Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида: “Биз буйил тарихимизда илк бор пенсия ва ижтимоий нафақалар миқдорини минимал истеъмол харажатларидан кам бўлмаган даражага олиб чиқдик.

³ Қуръони карим. – Т.: Шарқ. 1991. – Б.10.

Мисол учун, 2017 йилда кам таъминланган 500 минг оила ижтимоий ёрдам олган бўлса, бугунга келиб 2 миллиондан ортиқ оилаларга кўмак берилмоқда. Ажратилаётган маблағлар эса 7 баробар кўпайтирилиб, йилига 11 триллион сўмга етди. Биз иш ҳақи, пенсия ва нафақалар миқдорини, аҳоли жон бошига даромадларни ошириш сиёсатини изчил давом эттирамиз. Бу рақамларни айтиш осон. Уларнинг ҳар бири ортида машаққатли меҳнат турибди. Чунки инсон қадри, инсонни эъзозлаш – эътиборимиздаги энг асосий масала”⁴, деб таъкидлади.

2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Фармонида инсон қадрини улуғлаш, ижтимоий ҳимоя сиёсати бўйича вазифалар белгиланди. 2026 йилга қадар эҳтиёжманд аҳоли ижтимоий нафақа ва моддий ёрдам билан тўлиқ қамраб олиниб, қуйидаги вазифаларни амалга ошириш муҳимлигига эътибор қаратилди:

- ижтимоий ҳимоя соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
- ижтимоий суғурта тизимини яратиш, жумладан, ижтимоий суғурта жамғармасини ташкил этиш;
- кам таъминланган оилаларга ижтимоий ёрдам ва хизматларни ижтимоий шартнома асосида тақдим этиш;
- “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизимида ёрдамга муҳтож аёллар, ёшлар ва ногиронлиги мавжуд шахслар бўйича алоҳида маълумотлар базасини яратиш, жумладан “Темир дафтар”, “Ёшлар дафтари” ва “Аёллар дафтари”ни “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” билан

⁴ <https://www.xabar.uz/jamiyat/shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlis-va-o'zbekiston-xalqiga-murojaatnomasi>

интеграция қилиш⁵.

Ўзбекистонда 2020 йил 15 октябрь куни Президент томонидан янги тахрирдаги “Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги Қонун имзоланди. Ушбу Қонун билан ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқларини таъминлашнинг асосий принциплари белгилаб берилди. Шунингдек, тиббий-ижтимоий эксперт комиссиялари фаолияти янада такомиллаштирилди ва имконияти чекланган шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва уларнинг ҳуқуқларини кафолатлашга оид қатор масалалар Қонун даражасида белгиланди. Қайд этиш лозимки, Президент Шавкат Мирзиёев томонидан 2021 йил 22 февраль куни БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашининг 46-сессиясидагинутиқда имконияти чекланган шахсларнинг ўз қобилиятини тўла рўёбга чиқариш масалалари бўйича Минтақавий кенгаш тузиш таклифи билдирилган ва Ўзбекистонда алоҳида эҳтиёжга эга бўлган шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлашга жиддий эътибор қаратилаётгани таъкидланган эди. Президент Шавкат Мирзиёевнинг халқаро ташаббуси доирасида Ўзбекистон Парламенти томонидан Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ратификация қилинди. Мазкур Конвенция ногиронлиги бўлган шахсларнинг тенглик асосида барча ҳуқуқларини тўлиқ амалга оширишларини рағбатлантириш, ҳимоя қилиш ва таъминлашга қаратилгани билан аҳамиятлидир. У мавжуд шароитлардан фойдаланиш имконияти, шахсий ҳаракатланиш, соғлиқни сақлаш, таълим, бандлик, абилитация ва реабилитация, сиёсий ҳаётда иштирок этиш, шунингдек, тенглик ва камситмаслик каби бир қатор муҳим масалаларни қамраб олади. Бир сўз билан айтганда, эндиликда мамлакатимизда ногиронлиги бўлган шахслар

⁵ <https://www.lex.uz/docs/5841063>

ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қонунчиликнинг ҳам миллий, ҳам халқаро асослари мавжуд. Галдаги долзарб масала – ушбу нормаларда белгиланган вазифаларнинг самарали ижро этилишидан иборат. Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) манзилига ҳам ногиронлиги бўлган шахслар томонидан кўплаб мурожаатлар келиб тушади ва улар шахсан Омбудсман назоратига олинади. 2020 йилги мурожаатлар таҳлили шуни кўрсатадики, имконияти чекланган шахслар кўпинча ногиронликни белгилашда ортиқча оворагарчилик ва сарф-харажатларни келтириб чиқарувчи омилларнинг мавжудлиги ва иш топишда тўсиқлар борлигидан норози бўлиб мурожаат қилган. Қолаверса, аризалар орасида уй-жой ажратишдаги имтиёзлардан фойдаланиш ва махсус аравача, протез ва бошқа воситаларни бепул ажратилишида кўмак сўраб мурожаат этишган. Алоҳида қайд этиш керакки, бу каби масалалар 2022 йил кучга кирган Ўзбекистон Республикаси “Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги Қонуни билан ўз ечимини топиши кўрсатиб ўтилган. Унга кўра, тиббий-ижтимоий эксперт комиссиялари фаолияти янада такомиллаштирилиб, текширувдан ўтказиш тиббий ҳужжатлар қабул қилинган кундан эътиборан 10 кун ичида бепул амалга оширилиши белгиланган. Шунингдек, имконияти чекланганларнинг ижтимоий ҳимояси билан боғлиқ қатор масалалар ҳам Қонун даражасида белгиланди. Қонунда ташкилотлар ногиронлиги бўлган шахсларнинг спорт иншоотлари, дам олиш, шунингдек, туристик объектлардан бепул фойдаланишини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиши, уларга бепул тиббий ёрдам кўрсатишнинг давлат кафолатлари дастури доирасида тегишли чоралар кўриши ва бошқа ҳуқуқ ва имтиёзлар белгиланди.

шу билан бирга, Қонун билан ногиронлиги бўлган болаларнинг бепул умумий ўрта, мактабдан ташқари, ўрта махсус ва профессионал таълим олишини кафолатлаш, бунда имконияти чекланган шахслар учун олий таълим муассасаларида давлат гранти асосида абитуриентларни қабул қилиш умумий сонининг 2 фоизи миқдорида кўшимча қабул квотаси ажратилиши ва бошқа шу каби қатор имтиёзлар ва ҳуқуқлар мустаҳкамланди.

Ушбу қонуннинг 6-моддасида ногиронлик белгисига кўра инсонни камситишга йўл қўймаслик тамойили ўз ифодасини топган. Унга кўра, ногиронлиги бўлган шахсларга нисбатан ҳар қандай ажратиб қўйиш, истисно этиш, четлатиш, чеклаш ёки афзал кўриш ҳолатлари, шунингдек, ногиронлиги мавжуд шахсларнинг объектлар ва хизматлардан фойдаланиши учун шарт-шароитлар яратишни рад этиш таъқиқланиши кўрсатилган.

Имконияти чекланган, ногиронлиги бўлган фуқароларнинг таълим олиши, меҳнат фаолияти билан шуғулланиши, ижтимоий ҳимояланиши қонун йўли билан кафолатланган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасида: “Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга”⁶, дейилган бўлса, Конституциянинг 45-моддасида: “Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир”⁷, дейилган.

Ўзбекистонда имконияти чекланган фуқароларни таълим билан тўлиқ қамраб олиш мақсадида инклюзив таълим олиш ҳуқуқини амалга ошириш механизмларини

⁶ Ўзбекистон Республикасининг Конституциси. – Т.: Адолат. 2021. – Б.11.

⁷ Ўша китоб. – Б.12.

такомиллаштириш масаласига эътибор қаратилмоқда. Бу масалада нафақат давлат тузилмалари, балки фуқаролик жамияти институтларининг фаоллигига ҳам эътибор қаратилмоқда. Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) ногиронлиги бўлган шахсларга мослаштирилган шароитларни яратиш бўйича барча нодавлат нотижорат ташкилотлари ва оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорликда ишлашга тайёрлигини эътироф этмоқда. Омбудсман институти билан Ўзбекистон Ногиронлар жамияти ўртасида ўзаро ҳамкорлик меморандуми имзоланган бўлиб, унинг доирасида аҳолининг ногирон қатламларига тенг имкониятлар яратиш, ижтимоий ҳаётда фаол қатнашиши учун кўмаклашиш, меҳнатга жалб этиш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ушбу йўналишда ҳуқуқий маданиятини янада юксалтириш бўйича ҳамкорликда ишланмоқда. Омбудсман институти томонидан мамлакатимизда ногиронлик соҳасида фаолият юритаётган 600 га яқин нодавлат нотижорат ташкилотлари вакиллари билан биргаликда жойларда янги таҳрирдаги “Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг мазмун-моҳиятини тушунтириш, имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш билан бирга, ушбу ҳужжатнинг ижроси устидан жамоатчилик назоратини ташкил этиш бўйича қатор лойиҳаларни амалга ошириш режалаштирилмоқда.

“Ўзбекистон Республикасида ногиронларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида”ги Қонунда “Жисмоний ёки аклий нуқсонлари борлиги туфайли турмуш фаолияти чекланганлиги муносабати билан ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож бўлган шахс ногирон ҳисобланади”, деб таъриф берилган. Ногиронлик касалликка ёки инсон танаси

аъзоларининг функциялари бузилишига тенглаштирилган. Аммо БМТнинг Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциясида “Ногиронлик — тана функциялари бузилган инсонлар ҳамда муносабат ва инфратузилма билан боғлиқ тўсиқлар орасидаги ўзаро алоқа натижасида вужудга келадиган ҳолат”, деб таъкидланган. Бошқача айтганда, бу нафақат инсон танасининг нуқсонлари, балки қулай атроф-муҳит йўқлиги ва бундай одамларнинг жамият ҳаётида иштирок этишига қаршилик қилаётган тўсиқлар ва салбий стереотипларни ўзида ифодалайди.

Ҳозирда Ўзбекистонда ногиронлиги бор одамларни ижтимоий ҳимоя қилиш Соғлиқни сақлаш вазирлиги вазифасига киради. Бу эса ногиронлик тушунчасини тиббий муаммо сифатида англаб, уни “тиббийлаштиришга” олиб келади. Ногиронлиги бор одамларни ижтимоий ҳимоя қилиш асида ижтимоий муаммо бўлиб, ногиронлиги бўлган, имконияти чекланган фуқароларнинг таълим олиши, меҳнат фаолияти билан шуғулланиши, ижтимоий ҳимоя қилиниши, спорт билан шуғулланиши ва бошқалар учун кенг имкониятлар яратилиши талаб қилинади.

Ногиронлиги бор одамларнинг фаол ҳаёти ва уларнинг манфаатлари, фаолияти ҳақида телевизион дастурлар, фильмлар, ижтимоий видеолар олиниб, уларнинг ижобий образларини кўрсатиш зарур. Оммавий ахборот воситалари ҳам ўз фаолиятида фақат ногиронлар учун жамоатчиликнинг раҳмини келтириш ва уларга моддий ёрдам кўрсатишни рағбатлантиришдан иборат деб ҳисобламасдан, асосан, одамнинг ўз касаллигини енгишда қандай жасоратли эканини ёритиши ногиронлиги бўлган фуқароларнинг ижтимоийлашувида муҳим аҳамият касб этади. Ногиронлиги бор одамлар, айниқса, болалар учун ўз ҳаётида турли соҳаларда муваффақият қозонган инсонлар

ҳақидаги маълумотларнинг ёритилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ижобий тажриба ва ютуқлар ёритилса, ногиронлиги бўлган шахслар бошқалардан ўрнатқ олиб, ўз олдига маълум мақсадни қўяди ва уни амалга оширишга ҳаракат қилади. Ушбу ҳолатда инсонда ижобий мотивация пайдо бўлади. Инсон ўзининг ҳаёт йўлини белгилашга ҳаракат қилади.

Кундалик ҳаётда ногиронлиги мавжуд бўлган инсон ногирон бўлмаган инсонга нисбатан кўпроқ муваффақиятга эришиши мумкин. Бунинг учун эса маҳаллий ҳокимият, нодавлат-нотижорат ташкилотлари, фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан турли маънавий-маърифий, санъат, спорт соҳасидаги тадбирларни ташкил қилиш ижобий натижа беради. Шунингдек, имконияти чекланган фуқароларни ўзини тўлақонли шахс сифатида тасаввур қилиши учун имконият яратилади.

МАЪРИФАТПАРВАР САИД РИЗО АЛИЗОДА ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ЖАМИЯТДАГИ ЎРНИ

У. НАЗАРОВ,
СамДЧТИ тьютори

Жадид маърифатпарварлиги моҳият эътиборига кўра, миллий маориф тизимини тубдан ислоҳ этишдан бошланган бўлса-да, мазкур даврда юзага келган ҳар бир ижтимоий-сиёсий ва маънавий-ахлоқий ўзгаришлар силсиласи жадидлар таъсири доирасида бўлган. Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, усули жадид мактабларини очиш замирида ҳам сиёсий масала – истиқлол, миллатни мустамлака зулмидан озод қилиш масаласи ётарди. Шу билан бирга, бу жараён Туркистон аҳолисини тараққий топган, фаровон миллатлар қаторида кўриш ғояси билан чамбарчас боғлиқ эди. Шуни ҳам унутмаслик керакки, шўролар даврида жамиятшунос олимлар томонидан бу оқим фаолияти энг кўп ноилмий талқин қилинган. Уларнинг кўплаб намояндалари, раҳбарлари фаолиятини ўрганиш ман этилган давр ҳам мана шу вақтга тўғри келади.

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда шаклланган таълим фалсафаси – бу жадид маърифатпарварларининг миллий педагогик фаолият ва таълим асослари, унинг мақсадлари ва идеаллари, педагогик билимлар методологияси, янги рус-тузем мактаблари тизимини яратиш усулларини таҳлил қилувчи тадқиқот соҳаси сифатида талқин қилинади. Шу боисдан ҳам таълим

фалсафаси бу даврдаги ижтимоий-институционал шаклга эга бўлган соҳа сифатида жадидларнинг таълим дастури мақсад ва вазифалари, тамойилларини ўзида акс эттирган, десак хато қилмаган бўламиз.

Саид Ризо Ализода (1887-1945)нинг маърифий ва фалсафий карашлари “Қалам аҳлларига даъват”, “Илми ҳисоб” китобларида ўз ифодасини топди. Бу дарслик ва ўқув қўлланмаларда у таълим ва тарбияга оид янги ғоялар, ижтимоий-педагогик фикрларни илгари сурган.

Россия империяси мустамлакачилиги даврида халқ таълимининг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши оқибатида Туркистон ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий, сиёсий ҳаётида жиддий инқирозлар юз берди. Шу боисдан ҳам бир гуруҳ жамиятшунос олимлар XX аср бошида Туркистонда ялпи саводсизлик ҳукм сурган деган ғояни илгари суради. Тарихчи олима Н.И.Алимова эса бу ҳолатларни тарихни сохталаштиришга уриниш деб атаб, бу даврда Туркистон ўлкасидаги мактаблар сони чор Россияси вилоятлариникига нисбатан кўп бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтади¹. Шунинг учун ҳам бу ҳудуддаги мактаблар сони билан у ерда бериладиган таълимнинг сифатини фалсафий нуқтаи-назардан таҳлил қилиш ўринлидир. Мактаблар сони билан аҳоли саводхонлиги ўртасидаги уйғунликнинг мутлақо йўқотилиши сабабларидан бири, Туркистон генерал-губернатори К.П.Кауфман томонидан маҳаллий халқ таълимига нисбатан қўлланилган “эътиборсиз қолдириш” сиёсатининг маҳсулидир. Шу боисдан ҳам ўша даврда Туркистон ҳудудида яшовчи аҳолининг учдан икки қисмини даштликларда яшовчи кўчманчи чўпон ва йилқичи оилалари ташкил этганини ҳисобга олсак, уларнинг таълими назорат

¹ Алимова Н.И. Чор Россиясининг Туркистонда миллий маданият соҳасида олиб борган сиёсати (1867-1917). т.ф.н. дис. – Т.: 2004. – Б.11.

қилинмагани ҳам ўлка халқи саводхонлиги даражасига кескин салбий таъсир кўрсатганига амин бўламиз. Чор амалдорлари мустамлакачиликнинг дастлабки йилларида авваламбор, таълим жараёнидан четда қолдирилган аҳолини зимдан ўз томонига оғдириш сиёсатини мақсад қилиб олган эди. Тарихий манбалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бундай маҳаллий аҳолига таълим-тарбия беришдан кўзланган асосий мақсад, уларни руслаштириш бўлган².

С.Ализода кўпгина асарларида Туркистондаги таълим тизими, айниқса, бошланғич таълим тўғрисида танқидий фикрларни билдиради. У таълим тизимининг дунё даражасидан ниҳоятда орқада қолганини афсус билан таъкидлайди. С.Ализода эски ва янги мактабдаги ўқитиш тизимини таққослаб, эски мактабларда ўқув ишининг асосий шакли сифатида дарс мавжуд эмас, деб ҳисоблайди.

Туркистон тарихига назар ташлар эканмиз, минтақа халқлари ҳаётида ҳеч қайси ҳаракат жадиदчилик сингари улкан ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий таъсир кучига эга бўлмаганига гувоҳ бўламиз. Жадиद ҳаракати XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон минтақаси, Кавказ, Қрим, Татаристон ва бошқа халқлар ҳаётида муҳим аҳамият касб этган.

Самарқанд жадидларидан биринчилардан бўлиб *Сиддиқий* — *Ажзий* Ватанни жаҳолат, зулм ва қарамликдан озод қилиш масаласини ўртага қўйди. Унинг асарларидаги миллий истиклол ва истикбол ғоялари 1916 йилда Самарқандни ларзага келтирган Даҳбет кўзғолонининг катнашчиларига таъсирини кўрсатган деб ҳисоблаш мумкин. Чунки кўзғолончиларнинг кўпчилиги Сиддиқийдан таълим ва тарбия олган эди.

² Мирзаева З. XX аср ўзбек адабиётининг хорижий тадқиқотчилари. – Т.: Mumtoz soʻz. 2016.

Самарқанддаги жади́дчи́лик муҳи́тида яшаб ўтган кўплаб намоёндалар мавжуд бўлиб, улар XX аср Туркистон тараққиёти учун салмоқли ишларни амалга оширган. Улар Ҳожи Муин, Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Камий, Сиддиқий – Ажзий, Рожий, Мунаввар Қори Абдурашидхонов ва бошқа кўплаб буюк жади́длар номини зикр этишимиз мумкин. Яна шундай жонкуяр жади́дларимиздан бири шубҳасиз, Саид Ризо Ализода эди.

Саид Ризо Ализода 1887 йил 15 февралда Самарқандда Мирмахсум Ализода оиласида дунёга келади. У Абулқосим ал-Ганжийнинг янги усул мактабида саводини чиқарди. Кейинчалик шу мактабда муаллимлик ҳам қилди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг яқин сафдошларидан бўлган Саид Ризо Ализода ўша даврда жади́длар томондан ташкил этилган “Таржимон”, “Ойина”, “Туркистон хабарлари”, “Шулаи инқилоб”, “Зарафшон”, “Камбағаллар товуши”, “Мулла Мушфиқий” (форсча) каби кўплаб газета ва журналларда ўз мақолалари билан (1910-1937 йиллар) қатнашди. У ўз даврининг долзарб муаммоларини ҳеч иккиланмасдан қаламга олди. “Ҳамма бадбахтлик ва разолат, қашшоқлик биз туркистонликларни қоплаб олиши сабаби замона мадрасаларининг удуми ва мактабларнинг ситаму фақирлигидадур”³, деб ёзади Саид Ризо Ализода “Ойина” журналининг 1913 йил 15 ноябрдаги 3-сониди. “Мактаб ва мадраса ислоҳоти бизга зарур” номли мақоласида эса “Ҳамма басират арбобларга ошкор ва возеъдирким, ҳар бир миллат, ҳар бир тоифанинг равнақи мактаб сиёсатининг равнақи ва сиёсатиға боғлиқдир. Самарқанд ва унинг атрофида 150 минг ортиқ нуфўзи бўлиб, мусулмонлардан қанча тожир, судгар, қанча мағозачи, контрчи бор? Қаерда духтир, муаллим, муҳандис ва муншийдирки, бизга сув ва

³ Раҳимов Ғ.Ҳ. Саид Ризо Ализода абадияти. – Т.: Шарқ. 2017. – Б.4-5.

хаводай зарурдир”⁴, дейди. Самарқандда ўша даврда қанча иш ўрнига эҳтиёж борлиги аниқ сонлар билан маълум қилинмоқда ва ундан қайси касблар учунлигини ҳам билиб олишимиз мумкин. Ўша давр муҳим ижтимоий муаммоларни кўрсатиб берган. Саид Ризо Ализоданинг орзуси барча тараққийпарвар жадидлар каби Туркистонни озод ва ҳур замонавий Оврупа давлатлари қаторида кўриш эди. Бу мақсад йўлида у қўлидан келган барча ишларни қилишга ҳаракат қилди.

Маърифатпарвар С.Ализода фақатгина маърифат тарқатиш йўли билангина ижтимоий тузумни қайта қуриш, эксплуататор синфларни йўқотиш мумкин эмаслигини яхши тушунган. Унинг бу ҳақдаги фикрлари “Бухоро воқеалари тўғрисида” мақоласида ўз аксини топган. С.Ализода Бухоро замини қоқлик ва нодонлик билан тўлиб-тошганидан афсус-надомат чекади.

Жадидларнинг маърифатпарварлик мафкураси ижтимоий жиҳатдан анча бой ва ранг-баранг бўлган. Унда ҳозирги кунимизда ҳам жамиятни тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган тарихий вазифа ва масалалар ўрин олган. Буларни ҳал этиб амалга оширишда муҳим омил сифатида исломнинг модернизациялашуви, уни қотиб қолган ақидалардан тозалаш, фан ва илғор технология ютуқларини эгаллаб бориш муаммолари майдонга чиқади.

Саид Ризо Ализоданинг қарашларида замонавий илмларни эгаллаш динга хилоф эмас, аксинча диннинг талаби экани Қуръони карим оятлари ва ҳадислар орқали исботлаб берилган. Шунинг билан бир қаторда у Туркистон халқининг қоқлик сабабларини аниқлашга ҳаракат қилган. Хусусан, Оврўпача дунёвий ишларни эгалламаслик қоқликнинг бош сабабчиси, деб тушунган. Унинг фикрича,

⁴ Раҳимов Ғ.Ҳ. Саид Ризо Ализода абадияти. – Т.: Шарк. 2017. – Б.6.

ўша даврда ҳатто кўзга кўринган дин уламоларининг ҳам дунё воқеаларидан беҳабарлиги, ислом билан дунёвий тараққиёт ўртасидаги ўзаро муносабатлар тўғрисида етарлича тасаввурга эга эмаслиги миллатни жаҳолат ботқоғига етаклаган. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, дунёвий илмлар инсониятнинг барча қатламлари, миллат ва элатлари томонидан яратилган ва асосан мантиқ ва тажриба синовидан ўтган билимлар бўлиб, улар бирон-бир гуруҳ ёки дин (миллат) манфаатлари билан чегараланмаган ва ундан барча халқлар тенг фойдаланиш мумкин эди.

Хулоса қилиб айтганда, Саид Ризо Ализода мамлакатни ривожлантириш, уни дунёнинг ривожланган давлатлари қаторида кўриш учун, энг аввало, ёшларни илм-маърифатли қилишга киришган. У ёшлар тарбиясида диний ва дунёвий билимларни бир-биридан ажратмасдан, миллий ўзликни сақлаган ҳолда замонавийликка эришишга ҳаракат қилган.

ОЧИҚЛИК СИЁСАТИ ЯНГИ РЕНЕССАНС МЕЗОНИ

Баҳодир ЭШБЕКОВ,
СамДЧТИ тадқиқотчиси

Ҳар бир халқ ҳаётидаги маънавий уйғониш жараёни миллий ўзликни англашга олиб келади ҳамда мамлакатнинг иқтисодий, маданий тараққиётини янги босқичга кўтаради. Жамиятимиз ана шундай ижтимоий ҳодисани бошидан кечирмоқда.

Учинчи Ренессанс сари илдамлашимизда оммавий ахборот воситаларининг жамиятдаги ролини янада кучайтириш лозим. Бугун шиддат билан ривожланаётган давр одамлар онгида фақат яратувчилик ва бунёдкорлик, юрт тараққиёти учун дахлдорлик ҳисси билан яшашни таъминланишида бевосита оммавий ахборот воситаларига ниҳоятда улкан ва масъулиятли вазифаларни қўймоқда. Биргина илм-фан ривожда инсонларнинг ижтимоий-фалсафий тафаккурини замонавийлик билан бойитиб бориш, ахборот майдонидаги ролини янгилаш, бу борада қилинган ва амалга оширилиши лозим бўлган ишларни янада кучайтириш муҳимдир. Албатта, кишилиқ жамияти тараққиёти давридан маълумки, аждодларимизнинг бой илмий-маънавий меросини ўрганиш ва ёшларга ўргатиш ниҳоятда муҳимдир.

Миллий ғоя жорий вазифаларни эмас, балки стратегик олий мақсадни ифодалайди. Шу маънода Учинчи Ренессанс ғояси истиқболга интилишга жуда мос келади. Мазкур ғоянинг сафарбарлик кучи, умуман, мафкуравий

салоҳияти жуда юқори. Айни чоғда ўтмиш тарихимизнинг шонли саҳифалари, буюк аждодларимизнинг бунёдкорлик ва ижодкорлик салоҳияти билан боғланади. Бизга мазкур тушунча кимларнинг ворислари эканимизни эслатиб туради. Янги Ренессанс йўлида халқимиз турли майда, вақтинчалик масалаларга, гуруҳбозлик, маҳаллийчилик, айирмачилик, мафкуравий мутаассибликнинг ҳар хил кўринишларига чалғимаслиги керак. Тарих сабоқларини унутишга ҳаққимиз йўқ.

Учинчи Ренессанс ғояси миллий руҳиятимизга, халқимиз армон-орзусига яқин. Зотан, халқ илгари оққан дарёси яна оқишини астойдил истайди. Аввало, тушунча мазмунини аниқ очиб бериш, аҳолининг барча қатламлари, биринчи навбатда, ёшлар онгига етказиш керак. Учинчи Ренессанс биздан халқаро ҳамжамиятга илм-фан, технологиялар, ахборот, маданият ва иқтисодиёт соҳаларида янада чуқурроқ интеграция бўлишини талаб этади. Аммо ўзлигимизни, тилимизни, миллий хусусиятларимизни, маънавиятимизни сақлаб қолишимиз шарт. Бу эса, таълим-тарбия тизимига жиддий эътибор қаратишни билдиради.

Газета, журнал, телевидение, радио ёки электрон оммавий ахборот воситаларида дунё илм-фани тамаддунида муносиб ҳиссаси бўлган ал-Хоразмий, ал-Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек каби буюк аждодларимизнинг бой ва бебаҳо илмий, маънавий, тарихий мероси ҳақида туркум мақола, кўрсатув ва эшиттиришлар тайёрлаб, эфирга узатилмоқда. Ёшларимизга буюк аждодларнинг ҳаёт йўллари, бизга қолдирган бой маънавий мероси ҳақида қанча кўп маълумот берсак, уларни аждодларимизга муносиб қилиб тарбияласак, бу ўзининг ижобий самарасини бериши шубҳасиз. Қайси давлатда илм-фанни ривожлантиришга эътибор қаратилган бўлса, у тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин олган.

Янги ривожланиш даврини бошлаш учун, аввало, унга муҳит яратилиши, одамларнинг тараққиёт сари ҳаракатларини бирлаштириш, ғоявий бирликни таъминлаш лозим.

Бугун жамиятнинг қай бир соҳасига қараманг, ривожланиш ва янгилинишларга гувоҳ бўласиз. Айниқса, узоқ қишлоқ ва овуллардаги ўзгариш ва бунёдкорликлар, инсон дунёқарашининг ўзгараётгани кишини қувонтиради. Албатта, жамият ижтимоий фалсафий тафаккурини шакллантиришда оммавий ахборот воситалари, давлат бошқаруви органлари ахборот хизматлари ва ижтимоий тармоқлар ўрни бекиёс.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг Тошкент халқаро инвестициявий форумида сўзлаган нуткида “Оммавий ахборот воситаларини “тўртинчи ҳокимият”га айлантириш, давлат идораларининг жамият олдидаги ҳисобдорлигини ошириш борасида сезиларли натижаларга эришилмоқда. Бу борадаги энг муҳим ютуғимиз шуки – биз жамиятимизда “ёпиқлик муҳити”дан қутулиб, Янги Ўзбекистон пойдеворини айнан эркинлик ва адолат тамойиллари асосида барпо этмоқдамиз”¹, деб алоҳида таъкидлади. Бу эса очиқликка юз тутаётган мамлакатимизда оммавий ахборотвоситалари вакилларининг касбий маҳорати ҳам тараққиётга ҳамоҳанг равишда ортиб бораётганидан далолат беради. Бу эса матбуот, оммавий ахборот воситалари ва интернет тармоқларида чуқур мулоҳазали ва таҳлилий материалларнинг берилишига, фуқароларда ижтимоий-фалсафий дунёқарашнинг шаклланиши ва уларнинг ижтимоий фаоллиги таъминланишига хизмат қилади.

Айни шиддат билан ривожланаётган даврда исло-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Халқаро конгресс марказидаги биринчи Тошкент халқаро инвестициявий форумида сўзлаган нутқи <https://mehnat.uz/uz/news/halqaro-kongress-markazida-birinchi-toshkent-halqaro-investiciyaviy-forumi-uz-ishini-boshladi>

хотларнинг туб моҳиятини кенг оммага эркин, очиқ ва холис ёритилиши уларнинг тўғри фикрлаши, мулоҳаза қилиши ва хулоса чиқаришида асосий восита бўлиб хизмат қилади. Бу эса жамиятда қонун устуворлиги ва ижтимоий адолатни қарор топтиришда асосий тамойиллардан бири ҳисобланади.

Шу мақсадда кейинги йилларда давлатимиз раҳбарининг саъй-ҳаракатлари, кучли сиёсий иродаси туфайли мамлакатимиз ўзининг очиқлик ва шаффофлик сиёсатини олиб бормоқда. Президент Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “Ўзбекистон очиқ ҳозир. Энди олдингидек чегараларни ёпмаймиз, интернет ёпилмайди. ОАВга яна бир бор миннатдорлик билдирмоқчиман. Улар билан мулоқот қилмаган раҳбарларнинг келажаги бўлмайди. Катта синовлардан ўтяпмиз. Айримлар ОАВнинг саволларига, ОАВ муҳитини яратишга чидамаяпти. Адолат овозини эшитишни хоҳламаяпти. Лекин мажбур бўлади ёки хайрлашамиз”². Бу фикрлар барча учун муҳим мантиқий хулосалар чиқаришга, борлиқ ҳақиқати билан инсон руҳиятини бирлаштириб яшашга хизмат қилади.

Умуман олганда, юртимизда оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши барча соҳалар учун ижобий аҳамият касб этиб, жойлардаги муаммоларни ўз вақтида ҳал қилиш имконини бермоқда. Бу эса ҳар бир раҳбар ва ходимларнинг масъулият билан ўз вазифаларини бажаришга ундайди. Бу вазифаларни бажаришда ҳар бир шахс ўзининг фуқаролик бурчи орқали фалсафий иродасини намоён этиб, одамларни бирлаштиришга, эзгуликка интилса, ижобий ютуқларга эришиб боради.

Таъкидлаш жоизки, жамият ривожи ва давлатни бош-

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 1 октябрь “Ўқитувчи ва мураббийлар” кунига байрам табриги // Халқ сўзи, 2020 йил. 30 сентябрь.

қариш, ижтимоий адолатни қарор топтиришда бевосита матбуот ва оммавий ахборот воситалари муҳим омилга айланмоқда. Бугун мамлакатимизда олиб борилаётган очиқлик ва шаффофлик сиёсати халқимиз учун катта имкониятлар яратиб, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминламоқда. Бу эса, ўз ўрнида, давлат ва жамият ҳаётида ўта муҳим аҳамият касб этувчи ижтимоий адолатнинг қарор топиши, мамлакатнинг тинчлик ва осойишталигини таъминлаш, барқарор ва жадал суръатларда ривожланиши йўлидаги стратегик тамойили ҳисобланади. Шу ўринда машҳур немис файласуфи ва ҳуқуқшунос олими Иммануэль Кантнинг қуйидаги фалсафий фикрини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. “Адолат йўқ жойда кишилар ҳаёти қадр-қимматини ушлаб турадиган ҳеч нима қолмайди”³.

Матбуот, оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқларда берилаётган материаллар инсон онги-шуурига, унинг дунёқараши ва ижтимоий-сиёсий фаоллигига таъсир этар экан, албатта, бой тарихий-маънавий меросимиз, кадрият ва анъаналаримизни умрбоқийлигини таъминлашга қаратилган ва бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда долзарб мавзудаги маҳсулотларни кўпайтириш мақсадга мувофиқ. Бу эса эркинлик, ошкоралик, очиқлик шунчаки тухфа эмас, берилаётган материалнинг таъсирчанлигини инобатга олган ҳолда ҳуқуқий, мафкуравий оқибатларини ҳисобга олиш ва шу асосда фаолият юритиш лозимлигини кўрсатади.

³ “Odillik mezonlari” илмий-амалий, ҳуқуқий журнали. 3-сон. 2018. – Б.41.

QO‘QON XONLARI ARXIVINING O‘ZBEKISTON TARIXINI O‘RGANISHDAGI O‘RNI

Bunyod ESIRGAPOV,
SamDCHTI tyutori

Qo‘qon xonlari arxivini o‘zining tarkibiga ko‘ra tipik xo‘jalik arxivi deb ham hisoblash mumkin. Ularda yerga egalik qilish va yerdan foydalanish, ayniqsa, in‘om etilgan yoki xazinaga tegishli yerlar, “mulki xos” yoki “amiriy” va Xudoyorxonning qo‘riq yerlari, shaxsiy yerlar – “mulkiyat”, beklarga taqdim etilgan yerlar, boshqa ko‘chmas muklar va merosiy yerlarning taqsimlanishi bilan bog‘liq nihoyatda katta ma‘lumotlar keltirilgan. Davlat va jamoa yerlaridan foydalanish bo‘yicha materiallar nisbatan ozchilikni tashkil etadi. Arxiv hujjatlarini o‘rganish natijasida ulardan foydalanishning umumiy shartlari, davlat va jamoa yerlarining asta-sekinlik bilan shaxsiy yerlarga aylanib borganini kuzatish mumkin.

1962 yilga qadar¹ M.Ye.Saltikov-Shedrin nomidagi Davlat jamoat kutubxonasida saqlangan XIX asr Qo‘qon xonlarining arxivi, imperator Jamoat kutubxonasiga 1876 yilda kelib tushgan edi. Ular Qo‘qon xonligi Rossiya imperiyasi tarkibiga qo‘shib olinishi bilan sharqshunos olim A.L.Kun tomonidan Turkiston general-gubernatori K.P.fon Kaufmanga topshirilgan. Ma‘lumki, A.L.Kun Qo‘qon xonlari arxivini tadqiq qilish bilan shug‘ullamagan, balki uni faqat imperiya mas‘ullariga yetkazib beruvchi vazifasini bajargan, xolos. Arxiv Peterburgga

¹ 1962-yilda Qo‘qon xonlarining arxivi O‘zSSR Arxiv boshqarmasiga qaytarilgan. Butun arxivning mikrofilmi M.Ye.Saltikov-Shedrin nomidagi Davlat jamoat kutubxonasida saqlanmoqda.

jo‘natilishidan oldin Qo‘qonda va Toshkentda uni tadqiq qilish bilan N.N.Pantusov shug‘ullangan edi. U Qo‘qon xonlari arxivi tarkibining qisqacha sharhini tayyorlagan. Ushbu sharh “Qo‘qon xonlarining arxivi” sarlavhasi ostida “Turkestanskiy vedomosti” gazetasining 1876 yil 12-sonida nashr etilgan edi.

N.N.Pantusovning yozishicha, Qo‘qon xonlarining arxivi mingga yaqin “daftarlar”dan iborat bo‘lib, ularda statistika, masjid va madrasalarning vaqf mulklari, soliq va o‘lponlarning yig‘ib olinishi, ulardan ozod etilgan kishilarning ro‘yxati va boshqa muhim ma‘lumotlar keltirilgan. N.N.Pantusovning ta’kidlashicha, arxivning ahamiyatli qismi 1875 yil Qo‘qon xonligida boshlangan alg‘ov-dalgo‘vlar paytida talon-taroj qilingan, xon devonxonasining sobiq amaldorlari tomonidan ataylab yo‘qotilgan. Shuning uchun ko‘pchilik daftarlarning boshlanishi va tugashi bilan bog‘liq betlar saqlanib qolmagan. Shuni takidlash lozimki, Davlat jamoat kutubxonasiga kelib tushgan daftarlarning umumiy soni 151 tani tashkil etadi. Aftidan ularning katta qismi Qo‘qon xonligining o‘rnida tashkil etilgan Farg‘ona viloyatida ma‘muriy faoliyatni yo‘lga qo‘yish uchun muhim manba sifatida Toshkentda qoldirilgan bo‘lishi mumkin. Chunki Turkiston general-gubernatorligi tarkibida Farg‘ona viloyati tashkil etilgan dastlabki yillarda unda soliqlar va o‘lponlarni yig‘ish bo‘yicha eski tizim saqlanib qolgan edi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Qo‘qon xonlarining arxivi uzoq vaqtgacha tadqiqotchilarga ma‘lum bo‘lmagan. Faqat 1939 yilda P.P.Ivanov Xiva xonlarining arxivini saralash vaqtida Farg‘ona vodiysi o‘tmishiga oid bo‘lgan fors tilidagi ahamiyatli hujjatlarning chiqib qolgani haqida eslatib o‘tadi². 1951 yilda esa M.Yu.Yuldashev, “Jamoat kutubxonasida arxivlarni saralash va o‘rganish vaqtida Xiva xonlari arxivi bilan birgalikda, Qo‘qon xonlarining arxivi saqlanayotganini aniqladik”, deb ta’kidlab

² Иванов П.П. Архив хивинских ханов. Записки. – М.1939. – С.9.

o'tadi.

Qo'qon xonlari arxivini rejali ravishda saralash va o'rganish 1952 yildan boshlangan. Shuni ta'kidlash lozimki, bu paytda arxivning saqlanishi achinarli holatda edi. Daftarlarning katta qismi yirtilgan, siyohlar o'z rangini yo'qotib, o'qib bo'lmas darajaga kelib qolgan edi. Hujjatlarning bir qismi ingichka ip bilan o'ralgan bo'lib, xon devonxonasida qanday saqlangan bo'lsa shunday holatda turgan. Daftarlardan ayrim hujjatlar alohida ajratib olingan va ipga tizilgan edi. Mutaxassislarning fikricha, bu Qo'qon xonligida hujjatlarni saqlashning usullaridan biri bo'lgan. Yoki keyinchalik arxiv xodimlari yoxud tadqiqotchilaridan biri tomonidan amalga oshirilgan bo'lishi ham mumkin. Shuningdek, hujjatlar chang va boshqa tashqi ta'sirlar natijasida ancha kir bosgan edi. Natijada arxivdagi barcha hujjatlarni restavratsiya qilish va tozalash zarurligi masalasi ko'tariladi. Bu vazifa esa jamoat kutubxonasining Restavratsiya bo'limi xodimi Ye.X.Trey va uning yordamchilariga topshirilgan.

5026 ta varaq va 151 ta daftardan iborat bo'lgan arxiv hujjatlarini restavratsiya qilish va tozalash ishlari ikki yil davom etdi. Shundan keyingina bu qimmatli hujjatlarni saralash, tasniflash (sistemalashtirish) va har bir hujjatni alohida sharhlash imkoniyati paydo bo'ladi.

Qo'qon xonlarining arxiviga oid hujjatlarni dastlabki saralash va tasniflash davomida uning tor xronologik doirasi aniqlana boshladi. Ma'lum bo'lishicha, arxiv hujjatlarining asosiy qismi Xudoyorxonning uchinchi hukmronligi davri, ya'ni 1866-1875 yillarga oid edi (Xudoyorxon Qo'qon xonligini tanaffuslar bilan 1845-1858, 1862-1863, 1866-1875 yillarda boshqargan). Qo'qon xonlarining arxividagi bu xronologik sanalarni N.N.Pantusov ham o'zining yuqorida qayd etilgan maqolasida keltirib o'tgan edi. Arxiv hujjatlari bilan yaqindan tanishish

natijasida ularning orasida Xudoyorxonning otasi Sheralixon hukmronligi davri (1842-1845) va uning o'gay ukasi Mallaxon hukmronligi davriga (1858-1862) oid ba'zi hujjatlarning tasodifan kirib qolgani va saqlangani aniqlanadi³. Hujjatlarning asosiy qismi XIX asr 60-yillari oxiri va 70-yillari boshiga oid bo'lib, Xudoyorxonning uchinchi hukmronligi davriga to'g'ri keladi. Shuni ta'kidlash lozimki, hujjatlarning 1/4 qismi hech qanday sanaga ega emas, shuning uchun ularning hammasini ham Qo'qon xonligining aniq qaysi davriga tegishli ekanini aniqlash imkoni bo'lmagan.

Qo'qon xonlari arxiv hujjatlarining sinchkovlik bilan o'rganilishi XIX asr ikkinchi yarmi, asosan, Xudoyorxon hukmronligi davri Qo'qon xonligining ichki va tashqi siyosati, bu davrda xonlikda sodir bo'lgan o'zgarishlar va voqealar xususida bahs yuritish imkonini bermoqda. Manbalar va hujjatlarga qarab aytadigan bo'lsak, 1845-1875 yillar, ya'ni Xudoyorxon hukmronligi davri (tanaffuslar bilan bo'lsa-da) Qo'qon xonligida murakkab siyosiy vaziyat hukm surgan davr sifatida tavsiflanadi. Bu davrda xonlikning mustaqilligiga daxl solayotgan Buxoro amirligiga qarshi kurash olib borildi, muhim strategik ahamiyatga ega O'ratepa bekligini xonlikka tobe etish uchun urushlar amalga oshirildi. Bu yillarda xonlikning shimoliy va shimoli-sharqiy viloyatlari Rossiya imperiyasi tomonidan tortib olindi va 1867 yilda ularning o'rnida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Xonlikning o'zida esa ko'chmanchi chorvador va o'troq aholiga mansub yer egalari va aslzodalar o'rtasida hokimiyat uchun ayovsiz kurash borar, ularning har biri taxtga o'z nomzodini ilgari surardi. Bunday holat Xudoyorxonning ikki marta (1858 va 1863 yillarda) taxtdan voz kechishiga sabab bo'lgan edi. Xonlik aholisi esa

³ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука. 1968. – С.6.

hukmron tabaqa zulmi ostida qolgan bo‘lib, bu son-sanoqsiz norozilik chiqishlari va xalq qo‘zg‘olonlarining ko‘tarilishiga olib kelgan edi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, XIX asr ikkinchi yarmi O‘rta Osiyo xonliklari tarixida tovar-pul munosabatlarining kuchaygani bilan ham xarakterlanadi. Bu birinchi navbatda Rossiya imperiyasida kapitalizmning taraqqiy etishi, uning Sharqqa tomon kengayib borishi va O‘rta Osiyo xonliklari tashqi savdo munosabatlarining o‘ssishi bilan bog‘liq edi. Bunday vaziyatda Qo‘qon xonligi mustaqilligini har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da saqlab qolishga harakat qilgan Xudoyorxon podsho hukumatiga mumkin bo‘lgan hamma yon berishlarni amalga oshira boshlaydi.⁴ Birinchi navbatda u Qo‘qon xonligida rus savdogarlari uchun katta imtiyozlar beradi, bu esa o‘z navbatida xonlikda tovar-pul munosabatlarining rivojlanishida muhim ahamiyat kabs etgan. Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi esa xonlikda soliq va o‘lponlarning mahsulotdan pul shakliga o‘tkazishni tezlashishiga olib keldi.

Bu davr Qo‘qon xonligi uchun soliq va majburiyatlarni oldindan to‘lash yoki sotib olish bilan xarakterlidir. Shuningdek, yerga nisbatan xususiy mulkchilikning kengayganini kuzatish mumkin. Xon ham o‘z yerlarini kengaytirishga harakat qilib, buni nafaqat o‘zlashtirilgan yerlar hisobiga, balki daryolar va ko‘llar bo‘yida joylashgan qo‘riq yerlar orqali ham ko‘paytirishga harakat qilganiga guvoh bo‘lamiz. Xon qo‘riq yerlardan ham unumli foydalanishga harakat qilar ekan, ularni aholiga “qo‘riq” yerlar sifatida mol boqish, o‘tin tayyorlash va qamish g‘amlash uchun ijaraga bera boshlaydi. Cho‘llarda mavjud saksovul esa xonlikdagi asosiy yonilg‘i manbai bo‘lib, ular ham xonning shaxsiy mulki deb e‘lon qilingan va maxsus “qo‘riqchi”larning

⁴ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука. 1968. – С.8.

nazorati ostida edi. Ular shuningdek, aholidan cho'llardagi saksovlarni tergani uchun "panjiyak" deb nomlangan o'lponni yig'ib olish bilan ham shug'ullangan. Xonlikda mavjud yaylovlar esa ko'chmanchi chorvadorlarga ijaraga berilgan. Soliqlar va to'lovlar orqali Xudoyorxon o'z xazinasini yanada boyitishga harakat qilar, Qo'qon xonligini qulashi arafasida esa xon xazinasida to'plangan bo'ylikning umumiy qiymati 7 mln. rublni tashkil etgan⁵.

Arxiv hujjatlarining o'rganilishi natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, Xudoyorxonning uchinchi hukmronligi davrida (1866-1875) soliqlar, o'lponlar va davlat majburiyatlari ikirchikirlarigacha ishlab chiqilgan. Xon tomonidan shuningdek, yangi soliqlar va majburiyatlar joriy etilgan bo'lib, bularga, masalan, yarim qo'riq yerlarda yashovchilar uchun o'ting'amlash majburiyati, nikohdan o'tganlik uchun maxsus to'lovlarni kiritish mumkin. Ungacha bu xil to'lovlar nikoh bitimlarini tuzgan qozilar tomonidan undirilar va ularning shaxsiy daromadi hisoblanar edi. Xonlikda shuningdek, barshchinaga yaqin ishlab berish majburiyati ham keng qo'llanilgan. Ularning orasida sug'orish inshootlarini ta'mirlash va tozalash, "panjiyak" solig'iga tortilganlarning o'tin tashib berishi va xonning shaxsiy yerlarida qishloq xo'jalik ishlarini bajarish eng asosiylari hisoblangan. Soliqlar va mehnat majburiyatlarining butun og'irligi mehnatkash ommaning gardaniga tushar, chunki din va davlat xizmatchilari, xo'jalar va sayyidlar, saroy a'yonlari, xonning yaqin qarindoshlari ulardan ozod etilgan bo'lib, harbiy xizmatchilar esa maxsus imtiyozlarga ega edi.

Shuningdek, asosiy soliqlardan biri "xiroj" va yerdan foydalanganlik uchun pul solig'i sifatida olingan "tanobona" haqida ma'lumotlar ham arxiv hujjatlarida nihoyatda

⁵ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука. 1968. – С.9.

ko'pchilikni tashkil etadi. Arxiv hujjatlarini o'rganish natijasida xiroj solig'ini sotib olish, ya'ni bir yo'la to'lab yuborish, dehqonchilik mavsumi oxirida dehqonlardan yoppasiga yig'ib olish jarayoni – ijara tizimining qanday ishlaganini ham kuzatish mumkin. Bunda mazkur tizimning ishlash tartibi va xiroj solig'idan ozod etilgan ijtimoiy toifalarning ro'yxati ham keltirib o'tilgan. Tanobona solig'ini yig'ib olishda ham xuddi shu tizimning ishlaganini ko'rish mumkin⁶. Bundan tashqari, arxiv materiallari soliqlardan tushgan daromadlarning xon va uning beklari tomonidan qanday sarflangani asosan Marg'ilon hokimi Sulton Murodbek qo'shini va beklik o'rdasi sarf-xarajatlari haqida ham ma'lum xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Cho'llarda saksovulning qurigan shoxlaridan o'tin g'amlash majburiyati – *“panjiyak”* haqida ham arxiv materiallarida batafsil ma'lumot berib o'tilgan. Bu majburiyatdan keladigan daromadning barchasi to'g'ridan to'g'ri xon xazinasiga tushgan bo'lib, uning bir qismi Qo'qondan ancha uzoqda joylashgan hududlarda pul ko'rinishida, Farg'ona vodiysining o'zida esa yig'ilgan o'tinning 1/5 ulushi hisobida natura shaklida undirilgan.

Qolgan soliqlar va davlat majburiyatlari haqida esa faqat tasodifiy hujjatlar saqlanib qolgan, xolos. Masalan, chorvadorlar va savdogarlardan undirilgan *“zakot”* solig'ining tartibi haqida ayrim hujjatlarda ayrim qaydlar keltirib o'tilgan. Bozorlarda undirilgan soliqlar va majburiyatlar, merosni qayta taqsimlash bo'yicha undirilgan to'lov – *“tarakona”* yoki nikohdan o'tganlik uchun undirilgan to'lov – *“nikohona”* haqida ham deyarli m'lumotlar saqlanmagan⁷. Natijada ularni undirish tartibi va qanday fuqarolarning ulardan ozod etilgani haqida aniq

⁶ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука. 1968. – С.11.

⁷ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука. 1968. – С.6.

tasavvurga ega bo'lishimiz imkonsiz bo'lib qolmoqda. Qo'qon xonlarining arxivi bilan ilk tadqiqot ishlarini amalga oshirgan N.N.Pantusovning fikricha, yuqorida nomi keltirilgan soliqlar va to'lovlar haqidagi ma'lumotlar arxiv hujjatlarida mavjud bo'lgan. Faqat ular Peterburgga jo'natilmagan, balki kerakli statistik materiallar sifatida Toshkentda qoldirilgan.

Arxiv materillarida Qo'qon xonligida qo'shinlarning tashkil etilishi, ularni oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta'minlash, harbiy amaldorlarning ta'minoti va qurol-yarog' ishlab chiqarish bo'yicha ham qimmatli ma'umotlar keltirilgan. Shuningdek, xon o'rdasi va Xudoyorxonning shaxsiy xo'jaligi haqida ham ma'lumotlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Xonlikdagi konlar (asosan qo'rgo'shin konlari), neft qazib olish, undan kerosin ishlab chiqarish, xonga tegishli g'isht tayyorlovchi pechlar va gugurt ishlab chiqarish bo'yicha ma'lumotlar berib o'tilgan.

Saqlanib qolgan hujjatlarning ko'pchiligi Marg'ilon hokimi Sulton Murodbek o'rdasi xo'jaligining tashkil etilishi bilan bog'liq edi. Ularni o'rganish Qo'qon xonligi eng oliy amaldori bo'lgan bekning xo'jaligini eng mayda detallarigacha tiklash imkonini beradi. Shuningdek, bek o'rdasi xo'jaligi, shaxsiy saroyi, unda amalga oshirilgan qurilishlar, xizmat qilgan amaldorlar va xizmatchilar haqida ham ko'plab hujjatlar aniqlangan. Biroq bekning shaxsiy xo'jaligi, uning yerlari va daromadi haqida ma'lumotlar arxiv materiallarida deyarli uchramaydi. Bu o'z navbatida Marg'ilon hokimi darajasidagi beklarning shaxsiy xo'jaligi muhokamaga qo'yilmagani bilan izohlanadi.

Materiallarning ko'pchiligi Xudoyorxonning Qo'qon yaqinida joylashgan Yer-Masjiddagi va Marg'ilon bekligidagi chek yerlariga bag'ishlangan.

Qo'qon xonlari arxivi materiallari o'zining tor doiradagi

xronologiyasi va geografiyasiga ega bo'lishiga qaramasdan, xonlikning iqtisodiy tarixini o'rganishda mukammal va bebaho manbalardan hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, arxiv materiallari nafaqat O'rta Osiyo xonliklarining, balki O'rta va Yaqin Sharq davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy tarixining alohida masalalarini o'rganishda katta ahamiyatga egadir.

Arxivda Qo'qon xonligining moddiy madaniyati, jumladan, kiyim-kechak, taqinchoqlar, poyafzallar, matolar va boshqalar bo'yicha ham katta hajmdagi materiallar mavjud bo'lib, ular etnograflar uchun qimmatli manba sifatida xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, arxiv materiallari O'rta Osiyo xonliklari diplomatiyasini o'rganish bo'yicha ham qimmatli manbalardan biridir.

Quyida arxiv materiallarida keltirilgan hujjatlardan ayrimlarining nomlari va ularning qisqacha mazmuni bilan tanishishimiz mumkin. Ayrim hujjatlarning nomlari (masalan, xon farmoyishi – *“muboraknoma”* yoki tilxat – *“pattayi rasad”*) boshqa hujjatlarning matnidan olingan. Yerga oid ba'zi hujjatlarni esa nomlashning iloji bo'lmadi⁸.

1. **“Inoyatnoma”** (arab.fors.) – in'om yorlig'i, imtiyoz huquqi to'g'risidagi yorliq;

2. **“Muboraknoma”** (arab.fors.) – “ilohiy yorliq”, shuningdek, **“Marhamatnoma”** (arab-fors.) – “shafqat yorlig'i” deb nomlangan. Xonning amri yoki farmoyishi, ba'zan uning ishonchli vakili va oila a'zolarining farmoyishi;

3. **“Patta”** (o'zb.fors.) – hozirda chek, talon, bilet ma'nolarini anglatuvchi bu ibora Qo'qon xonligida rasmiy farmoyish, moliyaviy hujjat sifatida hisobotlarga kiritilgan;

4. **“Patta-i rasad”** (fors.o'zb.) – pul olish uchun tilxat yoki patta (kvitansiya);

⁸ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука. 1968. – С.6.

5. **“Daftar”** (arab. qayd, reestr) – soliq va to‘lovlarni undiruvchilar, xo‘jalik ishlarini yurituvchi amaldorlar, xazinadorlar, saroy ma’murlarining qaydlari keltirilgan maxsus daftarlar. Daftarlar asosan Qo‘qon qog‘oziga yozilgan;

6. **“Jam’ daftar”** (arab) – yakuniy, xulosaviy qaydlar. Ularda asosan xiroj solig‘ining undirilishi va ulardan tushgan daromadlarning sarflanishi bilan bog‘liq ma‘lumotlar qayd etilgan;

7. **“Namgo‘y ro‘yxat”** (arab.fors.) – ro‘yxat. Bunday ro‘yxatlardan Qo‘qon xonlarining arxivida bor-yo‘g‘i ikki dona saqlangan bo‘lib, ularda chorvador va savdogarlardan zakot solig‘ining undirilishi va uning tartibi bilan bog‘liq ma‘lumotlarni uchratish mumkin. Shuningdek, bu turdagi ro‘yxatlar ularning qoralama varianti ham bo‘lishi mumkin;

8. **“Ariza”** (arab.) – arz yoki ariza atamasi quyi darajadagi fuqaroning o‘zidan yuqori mavqeda turgan shaxsga yoki amaldorga og‘zaki yoki yozma murojaatini bildiradi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Qo‘qon xonligida barcha arizalar xonga murojaat qilishdan boshlangan;

9. **“Xat”** (arab.) – shuningdek, “raqima”, “ruq’a”, “kitobot”, “maktub” deb ham nomlangan. Arxiv materiallarida keltirilgan xatlarda asosan Qoq’on xonligining xo‘jaligiga oid masalalar muhokama qilingan;

10. **“Xabar”** (arab.) – chiqish xati. Xon devonxonasining joylardagi amaldorlarga, soliq yig‘uvchilarga yoki boshqa mas’ul kishilarga jo‘natgan rasmiy xatlari.

Shuningdek, arxiv materiallarida “chek yerlar”, “qo‘riqxonalar” (qo‘riq yerlar) xo‘jaligi, harbiy amaldorlar va boshqa shaxslarning soliqlardan ozod etilishi bo‘yicha qator hujjatlar keltirilgan bo‘lib, ularning XIX asr ikkinchi yarmida qanday nomlanganini aniqlash imkoni bo‘lmadi. Shuning uchun bunday hujjat va daftarlar hozirgi paytdagi nomlanishi

(yer hujjatlari, xabarlar, in'om yorliqlari, qaydlar, chiqish xatlari, estlatmalar, farmoyishlar, buyruqlar, amrlar, ro'yxatlar, arznomalar, iltimosnomalar) bilan keltirilgan bo'lib, keyin ularning mahalliy nomlari, tarkibi, sanasi, daftar yoki hujjatlar guruhining miqdori va hajmi haqidagi ma'lumotlar berib o'tiladi⁹.

Xulosa qilib aytganda, Qoq'on xonlarining arxivi katalogi-ning umumiy tarkibi bilan tanishib chiqadigan bo'lsak, tizimli tamoyil asosida tuzilgan bo'lib, bo'limlarga ajratib chiqilgan. Har bir bo'lim boblardan iborat, boblarda esa alfavit tartibida hujjatlar va daftarlarning nomlari va ularning ta'rifi berilgan.

“Harbiy unvonga ega kishilarni tanobona solig‘idan ozod etilishi” deb nomlangan bobda sanalari qo'yilgan hujjatlarning ko'pligi bois materiallarni joylashtirishning xronologik tamoyiliga amal qilingan.

⁹ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука.1968. – С.13.

“МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШДАН МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШ САРИ” ҒОЯСИНИНГ ИНСОНПАРВАР МОҲИЯТИ

Барно МАТЧАНОВА,
ЎзМУ мустақил изланувчиси

Миллий мустақиллик ўзбек халқи онги ва тафаккурида туб бурилиш ясади. Энди халқ эски коммунистик мафкурадан тамомила воз кечиши, унинг ўрнига миллатнинг, халқнинг манфаатларини ўзида тўла акс эттирадиган, миллий тараққиётга руҳ берадиган, шу йўлда халқни бирлаштирадиган мафкурага эҳтиёж сеза бошлади. Давлат ва жамиятдаги айримлар учун кутилмаган, бошқалар томонидан кутилган парчаланиш жамиятга маънавий бўшлиқни олиб келди. Бу пайтда миллий бирлик, яхлитлик шу халқ учун, айниқса, давлат мустақиллигини сақлаб қолиш, амалда мустақкамлаш учун ниҳоятда зарур эди. “Миллий истиқлол мафкураси ўз-ўзидан ёки кимнингдир субъектив ихтиёри, хоҳишига кўра пайдо бўлиб қолмайди. Улар биринчи галда миллатнинг онги, дунёқараши, ўзлигини ва туб манфаатларини англаши, келажак тараққиёт ҳақидаги тасаввури, интилиши, турмуш тарзи мазмунини такомиллаштириш истаклари ва режалари, маданий меросга ва замонавий қадриятларга муносабати билан боғлиқ¹.

Миллат ўз идеаллари асосида бирлашиш тенденциялари фақат бизнинг замонамизнинг ўзига хос хусусиятларими ёки улар объектив ва бир-бирининг ўрнини босувчи ягона жараённинг таркибий қисмларими, ижтимоий-маданий

¹ Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. – Т.: Маънавият. 2002. – Б.6.

тараққиётнинг энг муҳим омилими? Ижтимоий-маданий кучлар ва интилишларни мужассамлаштирганда устунлик нима? Бу жараёнда миллий юксалиш ғоялари қандай ўрин тутadi? Саволларга жавоб топиш учун жамиятни бирлаштирувчи ва ижтимоий тизимни ташкил этишга қодир ғояларни ўрганиш долзарбдир. Ҳозирги маънавий инқироз, асосан, аниқловчи маъноларни йўқотишда ифодаланади, бу муқаррар равишда якуний қиймат йўналишларини қидиришни тақозо қилади. Бу изланишда одамлар диний, сиёсий, миллий тараққиёт ғояларига мурожаат қилади, бу ғоялар баъзан миллатчилик, диний фундаментализм ва экстремизмда мужассамлашган радикал талқинларни олади. У ёки бу қадрият, йўл-йўриқ ёки етакчи ғояни танлаш нафақат алоҳида жамиятлар ва маданиятларнинг кейинги ривожланишини олдиндан белгилаб беради, балки бутун инсоният тақдирига ҳам таъсир қилади.

Бугунги кунда вужудга келган виртуал оламни қуриш ва ахборот урушлари салтанати замонавий жамиятдаги мафкуравий таъсир механизмларини аниқлаштиришни истисно қилмайди, аксинча, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституциясида ҳеч қандай мафкура давлатники сифатида ўрнатилмаслиги ёки ҳеч бир мафкура ва қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмаслиги қайд қилинган. Шундай бўлса-да, бу тадқиқот мавзусининг долзарблигини инкор этмайди. Бизнинг фикримизча, ушбу моддани киритиш “Совет тоталитаризми билан хайрлашиш” даври билан боғлиқ эди. Чунки коммунистик мафкура ва партия-давлат мафкуравий институтлари билан боғлиқ барча нарсалар фақат салбий контекстда тушунилган. Юқорида айтилганларнинг барчаси, бизнинг фикримизча, мавжуд вазиятни долзарб тадқиқот муаммоси сифатида изоҳлашга имкон беради.

Бу борада Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг ҳам таъкидлари бор: “Сир эмаски, ҳозирги вақтда аксарият одамлар “мафкура” деган сўзга биров ҳадиксираб қарайди, уни демократик жамиятга бегона деб ҳисоблайди. Лекин биз мафкура деганда, аввало, фикр тарбиясини, миллий ва умуминсоний қадриятлар тарбиясини тушунамиз². Шу маънода авваламбор, тадқиқотнинг асосий тушунчалари бўлган миллий ғоя, миллий мафкура, миллий юксалиш мафкураси каби атамаларни аниқлаштириш лозим. Демак “миллий ғоя” атамаси миллий ўзига хосликка нисбатан яқинда пайдо бўлган, шунинг учун ҳам уни кўпинча миллий мафкура, қадриятлар тизими ва бошқа элементлар билан аралаштириб юборишади.

Хўш, миллий ғоя нима? Бизнингча, “миллий ғоя” терминининг ўзи фалсафадан келиб чиққан. Файласуф ва тарихчиларнинг фикрича, миллий ғоя муайян халқнинг ўтмишда, ҳозирги ва яқин келажакда мавжудлигини тушунтирувчи маънолар йиғиндисидир. Миллий ғоя маълум бир халқнинг нима учун ўзининг тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтганини миллий хусусиятларга (масалан, менталитет, халқ характери, халқнинг ҳокимият билан муносабати, ҳокимиятнинг бошқа мамлакатлар билан муносабати ва ҳоказо) мурожаат қилиб тушунтиради. Шунингдек, миллий ғоя миллатнинг нима учун ҳозир борлигини ва унинг келажакдаги миссиясини тушунтиради. Масалан, инсонпарварлик қадриятларини ҳимоя қилиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кенгайтириш ёки анъаналарни сақлаш ва бошқалар. Миллий ғоя шахсга ҳам, бутун гуруҳга ҳам бошқа халқлар вакилларига нисбатан ўз миллий ўзига хослигини шакллантириш имконини беради, у фарқларни таъкидлайди ва инсон нима билан

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон. 2021. – Б.293.

фахрланиши мумкинлигини кўрсатади. “Ҳақиқий миллий истиқлол ғояси турли синфлар, табақалар, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар манфаатларидаги умумийликни, яъни умуммиллий манфаатларни, халқнинг орзусини акс эттирувчи ғоядир. Ушбу сифатда у миллатнинг жипслигини, консолидациясини таъминловчи, ўзлигини англатувчи маънавий омилдир”³.

Миллий ғоянинг тарихи XVIII аср охири XIX аср бошларида бошланган ва у немис фалсафаси туфайли, хусусан, Иоганн Готфрид Гердер ва Георг Вильгельм Фридрих Гегель асарларидан пайдо бўлди. Гердер сўнгги маърифат даврининг энг нуфузли файласуфларидан бири, илоҳиётшунос ва маданият тарихи билимдони эди. Бу замин унга кейинчалик “миллий ғоя” деб аталадиган тушунчанинг шаклланишига маънавий-гуманистик ёндашиш имконини берди. Гердернинг фикрига кўра, асл миллий ўзликни шакллантириш, биринчи навбатда, маданият ва санъатнинг турли шакллари, дин, фольклор ва кўп йиллар давомида халқнинг миллий қадриятларини тўплаган бошқа шакллар орқали содир бўлади. Шу билан бирга, миллий маънавиятга садоқат ҳар бир халқнинг ўзига хос тарихий йўлини белгилаб беради, ички бой ва ранг-баранг миллий маданиятининг шаклланишига ҳисса қўшади. Бу ғоя XVIII аср охирида Германия учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлиб, ўша пайтда мамлакат парчаланиб кетган, жамиятни маданий йўналишлар бўйича тўплаш ва бирлаштириш, ҳудудий тарқоқликни бартараф этишда миллий ғоялар илк бор тилга олина бошлаган, халқни бирлаштириш учун ижобий маънодаги этник миллатчилик зарур эди.

Фалсафий асарларда Гегель миллий ғояга ўхшаш нарса ҳам бор, фақат муаллифнинг ўзи бу прототипни “халқ руҳи”

³ Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. –Т.: Маънавият. 2002. – Б.7.

(Вольксгеист) деб атаган. Халқ руҳи мутлақ руҳнинг (энг олий тирик мавжудот – Худо) проекцияси ҳисобланади ва эмпирик тарзда одамлар ёки миллат юзида намоён бўлади. Ҳар бир халқнинг ўз Вольксгеисти бор ва уларнинг ўзаро таъсири орқали бу “халқ руҳлари” тарихни ҳаракатга келтиради ва одамлар қўли билан тарихий воқеаларни яратади. Айнан Гегель ғоялари кейинчалик XIX асрда кўплаб халқларнинг миллий ғоялари шаклланишига туртки берди. Аммо жамият тараққиёти, унинг ичидаги ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашиши билан миллий ғоянинг ўзи ҳам ўзгарди. Дастлаб, миллий ғоя тарқоқ жамиятни дин каби бир-бирига маҳкам ёпиштирадиган, лекин айни пайтда, нафақат Худога, балки умумий маданий заминга ҳам ёқадиган “елим” бўлиб хизмат қилди. Аммо XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб, миллий ғоя нафақат инсонпарварлик қадриятлари, балки халқнинг ўзи кўз ўнгида миллий белгиларни ўстирган мифологиялар билан тўлдирила бошлади. Миллий ғоя вектор эмас, балки сиёсий тузум куралига айланганидан кейин баъзи халқларнинг танлаб олингани, бошқалари эса фойдасизлиги ҳақидаги ғоялар ҳам осонликча илдиз отди ва бу икки жаҳон уруши каби аянчли оқибатларга олиб келди. “Агар сохта ғоя асосида шаклланган мафкура расмий давлат мақомини олса, унда бутун маънавий ҳаётни, адабиёт ва санъатни, ижоднинг барча турларини каттиқ назорат қилишга, уларни белгилаб қўйилган андозаларга тикишга ҳаракат қилади. Натижада маънавият, маданият умуман ижтимоий ҳаёт бир томонлама ривожланади. Тафаккур ва эътиқод эркинлигига путур етади”⁴.

Миллий ғоя кўпинча мафкура билан чалкашиб кетади. Уларнинг иккаласи ҳам умумбашарий қадриятларга эга

⁴ Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. – Т.: Маънавият. 2002. – Б.8.

қадриятлар тизимини ифодалайди ва улар ҳам миллий бўлиши мумкин. Аммо бу маънолар системаси миқёси даражасида ҳам фарқлар мавжуд. Мафкура жамият ҳаётининг турли субъектлари: одамлар, гуруҳлар, жамоалар, ижтимоий синфлар, сиёсий партияларнинг идеаллари ва қадриятларини ифода эта оладиган ғоялар мажмуаси, мураккаб тизим, яъни миллий ғоя миллий мафкуранинг бир қисми бўлиши мумкин. “Ғоя мафкуранинг қалби, руҳи, ўзаги десак, мафкурани бу руҳнинг, қалбнинг мураккаб тузилмадан иборат, ўсувчан, ўзгарувчан ва айни пайтда барқарор вужуди, дейиш мумкин⁵.”

Шу маънода миллий ғоя янада кенгроқ ва бир маъноли. Дастлаб, бу ўзини маълум бир миллат билан таништирган ҳар бир киши учун бир хил даражада муҳим деб тахмин қилинади, аммо бугунги кунда кўплаб файласуфлар миллий ғояларни инклюзивликка йўналтириш зарурати ҳақида гапирмоқда - шунга ўхшаш талаб атрофдаги аҳоли миграциясининг кўпайиши билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлди.

Мафкура тушунчасига файласуф олимлар турли таърифлар берган бўлиб, уларнинг шакли ва мазмуни хилма-хилдир. Ж.Туленов, К.Юсупов, З.Ғафуровларнинг қайд қилишларича: “Мафкура... кенг маънода... муайян бир жамиятдаги мавжуд ҳар бир социал гуруҳ, миллат ва элат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари мафаатини ифодаловчи ва уларга хос ғоялар тизимини ташкил этади ва ўзининг ранг-баранглиги билан ифодаланади... Тор маънода мафкура жамиятимизда истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг умумий муддаоларини ифодаловчи ва уларнинг бошини бириктириб, битта асосий мақсадга, яъни республикаимиз мустақиллигини мустаҳкамлашга

⁵ Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. – Т.: Маънавият. 2002. – Б.12.

ундайдиган ғоялар, билимлар йиғиндисини ташкил этади”⁶.

Мафкурадаги энг қиммат нарса – бу унинг функционалигидир. Шунини эътироф этишимиз керакки, бу асосан сунъий равишда ишлаб чиқилган мифологик тафаккур, индивидуал архетипик образлар кучларини сафарбар этиш ва ҳақиқат манзарасини соддалаштириш, ижтимоий муносабатларнинг бойлигини “биз” ва “улар” қарама-қаршилигига камайтириш, бу шахссиз жамоавий онгдир. У ўсиб бориши билан шахснинг онгсизлиги аста-секин устун бўлишига, ижтимоий хатти-ҳаракатларда мафкурачилар томонидан белгиланадиган механик қарор қабул қилишга олиб келадиган шахсий онг атрофиясидир. Мафкура, шубҳасиз, иллюзияларни, хаёлларни ва кўпинча ишнинг ҳақиқий ҳолатини қасддан сохталаштиришни ўз ичига олади. Аммо иккинчиси, асосий нарса эмас. Мафкурачиларнинг мавқеи улар жамоаси, партияси ва ташкилотининг ижтимоий мавқеи билан белгиланади ва ушбу ҳолатлар туфайли улар ўзларининг қизиқишларини объектив ҳақиқат, ўта адолатли деб белгилайди. Мафкуравий мақсад – ижтимоий қатлам, сиёсий гуруҳ, миллат, жамият манфаатлари, орзу-интилишлари ва хоҳиш иродасини ифода этувчи тушунча. “Мазмун-моҳиятига кўра, эзгу ниятларни ўзида акс эттирадиган, халқ томонидан эътироф этиладиган, қўллаб-қувватланадиган ижобий ва ғаразли ниятларни ифодаладиган салбий, шаклига кўра ички ҳамда ташқи ёки геосиёсий мафкуравий мақсадларни фарқлаш лозим”⁷.

Мафкура мақсадлар, идеаллар ва хатти-ҳаракатларнинг меъёрий стандартларини белгилайди, улар шахснинг қайд этилган хусусиятлари унга тизимли инкирозни бошдан кечираётган томонидан идрок этилиб, ҳар бир кишининг

⁶ Туленов Ж., Юсуров К., Ғафуров З. Истиқлол ва тараққиёт мафкураси: мақсад ва йўналишлари – Т. Ўзбекистон. 1993. – Б.13.

⁷ Фалсафа комусий луғати. – Т.: Шарқ. 2004. – Б.444.

шахс сифатида ўз эркинлигидан воз кечиши ва фуқаронинг янги сифатида, унинг мустақил ишлашини истисно қиладиган сиёсий тузилма ҳужайраси мақомини қабул қилиши керак.

Давлатимизраҳбари Шавкат Мирзиёев таъкидлагани каби: Жамиятимизда аҳоли, айниқса, ёш йигит-қизларимизнинг маънавий ва маърифий савиясини доимий юксалтириш – биринчи даражали аҳамиятга эгадир. Шу боис, **“Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари”** деган дастурий ғоя асосида, ёшларни она юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларда ташаббускорлик, фидойилик, ахлоқий фазилатларни шакллантириш – ўта шарафли вазифадир⁸.

Мустақилликнинг илк даврида Ўзбекистоннинг ривожланиш йўлини танлаш тўғрисида одамларнинг фикрларини ўрганиш бунга мисолдир. Ўтказилган социологик тадқиқотлар натижалари кўрсатишича, аҳолининг аксарияти демократик дунёвий давлатчилик шаклини танлади. Ўзбекистон аҳолиси ижтимоий онгининг амбиваленциясини социализм ва капитализмга муносабат каби муҳим қадриятлар йўналишида кўриб чиқилганида айрим гуруҳларнинг эски социалистик турмуш тарзини қўмсаши кўзга ташланди. Ушбу ҳолат мамлакатда режалаштирилган ислохотларни мураккаблаштиради.

Бу эса жамиятимизда содир бўлаётган мафкуравий ўзгаришларни тушунишда муҳим аҳамиятга эга. Бу сиёсатчилар ҳам ҳиссиётларга, ҳам инсон онгига мурожаат қилишади, шунингдек, манфаатларни англаш ва ҳимоя қилиш учун даъво қилишади, аммо энг муваффақиятли манфаатларни ифода этиш принципини янада чуқурроқ тушунадиган, уларни биргаликда ҳаётнинг мақсадлари ва воситаларига айлантирадиган сиёсий дастур бўлиши

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи, 2020 йил, 24 январь.

мумкин. Пухта ўйланган мафкура ва профессионал тарғиботсиз бундай дастурни амалга ошириш имкони йўқ. Шу билан бирга, жамият мафкураси ва тарғиботи, уни жамоатчилик онгига етказиш воситаси сифатида, мураккаб ижтимоий заминни ҳисобга олиш керак – бу экзистенциал тартибнинг таҳдидлари ва қўрқувлари, яъни оила, яқинлари ҳаёти учун қўрқув, ижтимоий муносабатларни жиноийлаштириш натижасида келиб чиқади. Шу билан бирга, Ўзбекистон демократия сари интилаётган ҳар қандай мамлакат сингари, барча мафкуралар учун умумий бўлган, бирортасидан қониқмаган ҳолатлари кўзга ташлана бошлади.

Агар ҳақиқатан ҳам замонавий жамиятда ҳақиқий модернизация ҳақида кутилаётган бўлса, у хоҳ либерал, хоҳ социалист ва ёки бошқа аҳолидан қўллаб-қувватлайдиган барча мафкуралар мавжудлик ҳуқуқига эга бўлиши керак. Ўша пайтда уларнинг қайси бири (уларнинг турлари ва комбинацияларини) кўпроқ қўллаб-қувватлангани, қайси бири тарози босгани фақат ижтимоий ва сиёсий кучларнинг ҳақиқий мувозанатини акс эттирувчи сайловлар бу саволга жавоб бериши мумкин эди. Бу каби тенденциялар мустақилликни дастлабки даврида президентлик сайловларида ҳам яққол намоён бўлди.

Маълумки, ғоявий танлов мажбурийлик эмас, зўравонлик ёки фирибгарлик йўли билан жамият зиммасига юкланмасдан, эркин бўлиши керак. Бу танлов ҳамма тан олган ва ҳеч ким томонидан бузилмаган ягона ҳуқуқий макон доирасида амалга оширилгандагина мумкиндир. Бундай макон яратилгандагина мафкура масаласи, яъни уларнинг қайси бири мамлакат манфаатларига жавоб беради – яқиний қарорни қабул қилиши мумкин. Бу даврда Ўзбекистонга нафақат мафкуравий, балки ҳуқуқий нуктаи назардан ҳам

ўйлашга қодир сиёсий бирлашмалар зарурлиги ҳақида чуқурроқ мулоҳаза юритиш лозим.

Бугунги кунда ҳам Ўзбекистонда қарор топган мафкура-лар ва замонавий ўзбек сиёсати қийин муаммоларни ҳал қилиши керак: ижтимоий тенгсизликнинг кучайиши шароитида эркинлик ва адолат мувозанатини қандай таъминлаш, ички муаммоларни ҳал қилиш ва миллий хавфсизликни таъминлаш учун кучли давлат ва ҳокимият зарурлигини қандай қилиб ишончли тарзда асослаш керак. Жаҳондаги кучли ижтимоий технологияларнинг илғор тажрибасидан қандай самарали фойдаланиш ва уларни ўзбек халқининг тарихий анъаналари билан бирлаштириш зарур. Нафақат мафкура ва сиёсатнинг, балки ўзбек жамияти демократик тараққиётининг келажаги ушбу муаммолар қай тарзда ҳал қилинишига боғлиқ.

Ислохотлар жараёнида ижтимоий хулқ-атворнинг учта асосий мотивацион комплекси шаклланди. Улар сиёсий маконда эмас, балки кундалик ҳаётнинг микротизимларида жамланган. Биринчи комплекс шахсий алоқалар ва муносабатларнинг, шу жумладан оилавий муносабатларнинг меркантилизацияси, ҳокимият ва жамоат фикри раҳбарларининг тўғридан-тўғри алоқа муҳитида ўзгариши, ишончсизлик туйғуларининг кундалик ҳаётга кириб бориши билан боғлиқ.

Иккинчи комплекс ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жараёнида шахсий ютуқлар билан боғлиқ: тижорат ёки сиёсий таваккалчилик шароитида ғалаба қозониш, пул ва капитални муваффақиятли инвестициялаш, юқори сифатли хизматлардан фойдаланиш ва истеъмол имкониятларидан фойдаланиш, халқаро алоқаларни киритиш. Буларнинг барчаси эркинлик ва мафкура танловида ҳам жамият учун катта имконият яратади.

Учинчи комплекс сиёсий ҳақиқатларни рад этиш ва шахсий ҳаётга чекиниш билан боғлиқ. Бу сиёсат, ислохотлар ёки бирон бир ижтимоий аҳамиятга эга фаолиятга алоқадор бўлмаган, дунёнинг ўзига хос манзарасини тиклаш билан боғлиқ.

Ушбу учта мотивация мажмуаси орасидаги тафовут ҳақиқатни иррационализация қилиш учун зарур шароитларни яратди, уларнинг моҳияти ҳам воқеалар, ҳам фактлар билан боғлиқ қарама-қарши маъноларнинг тўқнашуви ва сиёсий майдонда юзага келадиган ҳаракатлардир. Натижада худди шу белгилар тўғридан-тўғри қарама-қарши тарзда қабул қилинадиган ва баҳоланадиган вазият юзага келади. Бундай вазиятда одамлар бир-бирини тушунишни тўхтатадилар, жамиятда эса тенгсизлик, ички парчаланиш бошланади.

IMOM BUXORIYNING BARHAYOT MEROSI

D.O. GULAMOVA,

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Hadis ilmining sultoni Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870) to‘plagan benazir meros – Payg‘ambar alayhissalomning sahih (ishonchli) hadislarini mana qariyb o‘n ikki asrki butun insoniyatni hidoyat yo‘liga boshlab kelmoqda. Buyuk vatandoshimizning hayotiy va ilmiy faoliyati jahon miqyosida chuqur o‘rganilib, alloma haqida turli tillarda yuzlab ilmiy va ommabop asarlar yaratilgan. Mana shulardan biri suriyalik olim ash-Shayx Muhammad Jamoluddin al-Qosimiy ad-Damashqiyning (1866-1914) “Hayot al-Buxoriy” (Al-Buxoriyning hayoti) nomli asari bo‘lib, unda allomaning ibratli hayoti va ilmiy salohiyati haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Arab tilida yozilgan bu asarda Imom al-Buxoriyning buyuk fazilati – quvvai hofizasi va xotirasining aql bovar qilmaydigan darajada kuchli bo‘lgani aytilgan. Shosh (Toshkent)ning taniqli muhaddislaridan biri Hoshid ibn Ismoil ibn Iso ash-Shoshiy al-G‘azzol (vaf.875) shunday yozgan: “Imom al-Buxoriy o‘spirinlik chog‘ida biz bilan birga Basra mashoyixlaridan hadislar eshitardi. Hammamiz ustozlardan eshitganlarimizni darhol yozib borardik, al-Buxoriy esa hech narsa yozmasdan faqat eshitib o‘tirardi. Shu tariqa o‘n olti kun o‘tgach, u bizdan: “Nazarimda ko‘p hadis yozib yubordilaring, qani menga yozganlaringni ko‘rsatinglar-chi?”, deb qoldi. Biz yozgan hadislarimizni hisoblab ko‘rsak, o‘n besh mingdan ortiq hadis yozib olgan ekanmiz. Shunda al-Buxoriy ularning

hammasini yoddan aytib berdiki, hatto ustozlardan yozib olgan hadislarimizdagi yo‘l qo‘yilgan ba’zi xatolarni uning yoddan aytganlariga qarab tuzatib ham oldik”¹.

Muhammad ibn al-Azhor as-Sijistoniyl ismli olim shunday degan: “Ustoz Sulaymon ibn Harbning (vaf.839) ilmiy saboqlarida qatnashardim. Muhammad al-Buxoriy ham bizlar bilan hadislar eshitardi-yu, lekin u sira yozmasdi. Shunda talabalardan birining g‘ashi kelib: “Muhammad nega sira yozmaydi?”, deb so‘rab qoluvdi, unga: “U o‘z yurti Buxoroga qaytgandan keyin yodidan yozadi”, deb javob qilgandilar”.²

Abdulloh ibn Adiy ibn Abdulloh ibn Imom Buxoriy asarlari xususida so‘z yuritganda, al-Qastaloniyl fikrini keltirib o‘tish kifoya, ya’ni: “Imom Buxoriy asarlari quyosh yetgan joygacha yetib bordi. Dunyoning hamma joyini egalladi. Uning fazlini hech kim inkor qilolmaydi. Asarlarining eng ulug‘i – “Al-Jome’ as-sahih”dir. Shu kungacha Imom Buxoriyga nisbat berilib kelinadigan asarlar sirasiga quyidagilar kiradi:

1. “Al-Jome’ as-sahih” (“Ishonchli to‘plam”).
2. “Al-Adab val-mufrad” (“Adab durdonalari”).
3. “Raf al-yadayn fi as-sola” (“Namozda qo‘lni ko‘tarish haqida”).
4. “Al-Qiroa xalf al-imam” (“Imomning ortidan namoz o‘qish”).
5. “Birr al-validayn” (“Ota-onaga yaxshilik qilish”).
6. “At-Tarix al-kabir” (“Katta tarix”).
7. “Al-Avsat” (“O‘rta tarix”).
8. “As-Sag‘ir” (“Kichik tarix”).
9. “Xalq afal al-ibad” (“Bandalar fe’llarining yaratilishi”).
10. “Az-Zua’fa” (“Zaiflar”).
11. “Al-Musnad al-kabir” (“Katta musnad”).
12. “At-Tafsir al-kabir” (“Katta tafsir”).

¹ Uvatov U., Muhammadiyev O. Barhayot ajdodlarmiz. – T.: Tafakkur. 2019. – B.28.

² O’sha asar. – B.28.

13. “Al-Ashriba” (“Ichimliklar”).
14. “Al-Hiba” (“Sovg‘a”).
15. “Asmoi as-sahoba” (“Sahobalar ismlari”).
16. “Al-Vuxdon” (“Yakkalik”).
17. “Al-Mabsut”.
18. “Al-Ilal” (“Illatlar”).
19. “Al-Kunya” (“Kunyalar”).
20. “Al-Favoid” (“Foydalar”).
21. “Qazoya as-sahoba” (“Sahobalar muammolari”).

Bu kitoblarning baʼzilari qoʻlyozma holida saqlanayotgan boʻlsa, ayrimlari nashrdan chiqqan, yana boshqalari bizgacha yetib kelmagan. Ular faqat imomlarning rivoyatlarida qayd etilgan, xolos. Ayniqsa, hozirda dunyoning turli institutlarida ushbu asarlarni oʻrganishga qiziqish yanada ortishi barobarida ularni ilm ahliga va keng ommaga taqdim qilish ishlari ham amalga oshirilmoqda.

Bu kitoblar ichida eng ulugʻi, shubhasiz, “Al-Jomeʼ as-Sahih” (“Ishonchli toʻplam”) boʻlib, u Alloh taoloning kitobi – Qurʼoni karimdan keyingi oʻrinda turadi. Ushbu kitob xalq orasida tarixda ham, hozirda ham “Sahihi Buxoriy” nomi bilan mashhur. Muhtaram Prezidentimiz ham **“Imom Buxoriy oʻz ahamiyatiga koʻra islom dinida Qurʼoni karimdan keyingi eng moʻtabar kitob hisoblangan “Sahihul Buxoriy”ning muallifi sifatida butun dunyoda tan olingan”, deb taʼkidlagan.** Ibn Xajar “Fath al-Boriy” asari muqaddimasida Imom Buxoriy mazkur asarni “Al-Jomeʼ as-sahih al-musnad min hadis Rasululloh (S.A.V.) va sunanihi va ayyomihi” (“Rasululloh (S.A.V.) hadislari, sunnatlari va hayotlaridan sahih isnodli muxtasar toʻplam”) deb nomlagan. Ammo asar “Sahih al-Buxoriy” nomi bilan mashhur. Bunday shuhrat topishiga sabab, tafsir, fiqh va boshqa diniy ilmlar borasida sahih rivoyatlar keltirilganidir. Toʻplam 97 bob, 4000 takrorsiz hadislardan iborat, jami 7082

hadis kiritilgan. Ushbu asar bizgacha Imomning shogirdi – Muhammad ibn Yusuf al-Firabiy (845-932) tomonidan rivoyat usulida, so‘ng asldan ko‘chirish yo‘li bilan yetib kelgan. Asarning qo‘lyozma nusxalari hozirda dunyoning ko‘pgina kutubxonalarida saqlanadi. Jumladan, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik institutida ham to‘planning turli yillarda ko‘chirilgan 10 dan ortiq nusxasi saqlanadi. Bu nusxalar ichida mo‘tabari XIV asrda ko‘chirilganidir. Ammo dunyodagi eng qadimiy nusxasi IX asrning oxiri X asr boshlarida roviylarning 3-avlodi tomonidan ko‘chirilgan nusxa bo‘lib, u Marokash davlat kutubxonasida saqlanadi. Asrimizga kelib asar ko‘plab nashriyotlarda chop etilgan. Yurtimizda ushbu to‘plam birinchi bor 1974 yilda Imom Buxoriyning 1200 yillik to‘yi munosabati bilan Toshkentda chop etilgan, keyin 1991-95 yillar oralig‘ida asarning o‘zbek tilidagi tarjimalari Qomuslar bosh tahririyati tomonidan nashr etilgan.

Yevropaliklardan dastlab Kreyzon ismli olim “Sahih al-Buxoriy”ni ingliz tiliga tarjima qilgan. Bu tarjima 1879 yilda Belk shahrida o‘n jildda nashr etilgan.

Shuningdek, Imom Buxoriyning bu asari 1935 yilda ingliz allomasi Muhammad Asad (islomni qabul qilgach u shu ismni olgan) tomonidan muxtasar izoh va hoshiyalar bilan ikki jildda nashr etilgan. Ushbu tarjima haqida o‘z vaqtida qator olimlar tomonidan yaxshi fikr-mulohazalar bildirilgan edi. “Sahih al-Buxoriy”ni ingliz tiliga doktor Muhammad Muhsinxon ham tarjima qilib nashr ettirgan. Imom al-Buxoriy asarining katta bir qismi nemis tiliga ham tarjima qilinib, 1936 yil Kembrijda bepul nashr etilgan.

“Sahih al-Buxoriy”ning dastlabki ikki jildi Ahmad Naim tomonidan turk tiliga tarjima qilingan. 1939 yilda va undan keyin Komil Miyros degan olim bu tarjimani oxiriga yetkazib,

1928 yilda Istanbulda nashr ettirgan.

“Sahih al-Buxoriy” fransuz tiliga O.Xodas va V.Marsuys degan olimlar tomonidan 1903-1914 yillarda tarjima qilingan bo‘lib, besh jilddan iborat ushbu asar tegishli hoshiyalar, izohlar va fahorislar bilan 1984 yilda Parijda nashr etilgan.

Imom Buxoriy ma’naviy merosi Yangi O‘zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini qurishda yoshlarni barkamol qilib tarbiyalovchi bebaho xazinadir.

G'ARB FALSAFIY-HUQUQIY TAFAKKURIDA TABIIY HUQUQ VA G'OYALAR RIVOJI

Nozima ABDUG'AFUROVA,
O'zMU magistranti

Bugungi kunga kelib konstitutsiyaviy huquq nazariyasi doirasida bir tomondan “tabiiy huquq” va ikkinchi tomondan “inson huquqlari” o‘rtasidagi real munosabatlarning qiziqarli va murakkab muammosi yuzaga keladi. Shubhasiz, bu tushunchalardan birining o‘rnini ikkinchisi bilan almashtirib bo‘lmaydi. Aristotelning falsafiy tizimi Platonning deduktiv tizimi bilan, birinchi navbatda, Aristotelning entelxiya konsepsiyasi orqali genetik aloqaga ega edi¹. Davlatning maqsadi haqidagi bu ta’limotni, menimcha, Akvinskiy ta’limoti deb hisoblash mumkin. Shu nuqtai nazardan, T.Gobbs obyektiv ma’noda butun G‘arb tabiiy huquq an’analarini buzuvchidir, u to‘g‘ri va noto‘g‘ri ijobiy huquqni farqlash uchun misol yoki mezondir degan edi.

T.Gobbs, bir tomondan, Sitseron va Akvinskiy davridan boshlangan an’anaga sodiq qoladi. Unga ko‘ra “fuqarolarning ijtimoiy bog‘liqligi” g‘oyasi va “lex” tushunchasi har qanday huquqiy tartibning asosi hisoblanadi. Boshqa tomondan, T.Gobbsning fikricha, “tabiat holati” hech qanday ijtimoiy majburiyatlarning yo‘qligini nazarda tutgani sababli, “tabiiy huquq” tushunchasi avvalgi ma’nosini yo‘qotadi va hatto o‘z-o‘zidan ziddiyatli bo‘ladi. Biroq Gobbs “tabiiy huquq” tushunchasidan butunlay voz kechmaydi, faqat “shaxsiy

¹ Аристотель. Метафизика / пер. А. Кубицкого. – М.: Эскмо. 2006. – С.608.

erkinliklar shaklidagi “tabiiy huquqlar” ularning shu taxlitda mustahkamlanishidan oldin paydo bo‘lgan”, deydi. T.Gobbsning fikricha, hamma odamlar urush va tartibsizlikni emas, balki tinchlik va hamjihatlikni izlashlari tabiiy. Ammo xavf-xatar yuzaga kelgan paytda odamlar o‘z hayotini va mol-mulkini barcha mavjud vositalar bilan himoya qilishlari ham tabiiydir. Boshqacha qilib aytganda, tabiiy huquq erkinliklari tarixi uning nazariyasidan ancha oldin paydo bo‘lgan.

Bizningcha, hozirgi vaqtda bu fanning arzimasi haqiqati, ammo Gobbs davrida bunday emas edi. T.Gobbs inson huquqlari inqilobi, chunki u obyektiv tabiiy huquqning avvalgi (antik-katolik) an’anasini tabiiy inson huquqlari nazariyasiga aylantirdi.

Mutafakkirlar tomonidan odatda tabiiy huquq – bu har bir insonning o‘z tabiatini, ya’ni o‘z hayotini saqlab qolish uchun o‘z xohishiga ko‘ra vakolatlaridan foydalanish va o‘z hukmiga binoan har qanday narsani qilish erkinligidir. Erkinlik deganda, so‘zning aniq ma’nosiga ko‘ra, tashqi to‘siqlarning yo‘qligi tushuniladi, bu ko‘pincha odamni o‘zi xohlagan narsani qilish huquqidan mahrum qilishi mumkin. Lekin ular insonga qoldirilgan hokimiyatdan uning hukmi va aqli bilan buyurilgan narsaga muvofiq foydalanishga to‘sqinlik qila olmaydi.

Tabiiy huquq – bu aql bilan topilgan amr yoki umumiy qoidadir. Qonun va huquq o‘rtasidagi farqni bilish uchun qonun va huquqni farqlash kerak, garchi bu mavzuda tadqiqot olib boruvchilar odatda bu tushunchalarni chalkashtirib yuborsa ham. Chunki huquq qilish yoki qilmaslik erkinligidan iborat bo‘lib, qonun u yoki bu narsani belgilaydi va majburlaydi².

Jon Lokk liberal mafkuraning asoschisi sifatida Gobbsning radikalizmiga moyil emas, ayniqsa, bu tabiiy huquqning klassik nazariyasiga nisbatan aniqroq seziladi. Bir tomondan, Lokk

² Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. – М.: Мысль. 2001. – С.49-50.

Gobbs pozitsiyasi (o'zini o'zi himoya qilish huquqining tabiiy qonundan ustunligi) va Aristotel, Sitseron-Akuinas ruhidagi tabiiy huquqning klassik konsepsiyasi o'rtasida murosaga erishmoqchi bo'lib, axloqiy burch va "shaxsiy huquq" tushunchasining farqlarini postulatsiya qiladi. Boshqa tomondan, liberal mafkuraga xos individualizm Lokkni Gobbsning individning individlar jamoasidan oldin bo'lishi haqidagi asosiy prezumpsiyasiga amal qilishga majbur qiladi. Lokkning fikricha, "tabiat holati"dagi individlar erkin va tengdir. Ular o'zlari xohlaganicha qilishlari mumkin (Gobbsning ixtiyoriy individualizmiga yon berish), faqat "tabiat qonuni" (tabiiy huquq haqidagi klassik ta'limotga imtiyoz) chegaralarida. Hatto "tabiat holatida" ham odamlar boshqalarning tabiiy huquqlarini hurmat qilish majburiyatiga ega. Qaysidir ma'noda Lokk Gobbsdan ham radikalroqdir.

Shunday qilib, Lokkning fikricha, ijtimoiy shartnoma tufayli vujudga keladigan har qanday siyosiy jamoa umuman hokimiyatdagi monarxning ixtiyoriy imperiyasi emas, balki uchta asosiy (davlatdan oldingi) huquqlarning himoya qilinishini ta'minlashi kerak bo'lgan siyosiy tashkilotdir. Bu yashash huquqi, shaxsiy erkinlik huquqi va mulk huquqlaridir. U bilan pozitiv huquq tabiiy huquqni umuman "majbur qilib" chiqarmaydi, aksincha, "tabiat qonuni"ga xizmat qiladi. U "to'g'ri" deganda axloqiy jihatdan joiz bo'lgan narsani qilish (yoki qilmaslik) liberal erkinligini tushunadi, ya'ni ijtimoiy jihatdan maqbul yoki u (subyektiv) tabiiy huquqni mulk huquqiga kamaytirilishi mumkin deb hisoblaydi.

Mulk huquqi tushunchasi an'anaviy tarzda liberal individualizm ruhida talqin qilinadi va Lokkning o'zi bunday talqin uchun juda muhim dalillar keltiradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, "mulk huquqi" "barcha mulkdorlar" davlatining asosiy "ziyoratgohi" bo'lib, unda barcha mulkdor bo'lmaganlar,

eng yaxshi holatda, mulkdorlarga nisbatan xizmat vazifasini bajaradi, eng yomoni, ular ko‘proq asosiy huquqlar: yashash huquqi va shaxsiy erkinlik huquqi nuqtai nazaridan cheklovlarga duch kelishi mumkin. Qizig‘i shundaki, konstitutsiyaviy huquqning ichki ta’limotida Lokkning asosiy triadasi saqlanib qolgan bo‘lsa-da, u sezilarli rasmiy o‘zgarishlarga duch keldi. Birinchidan, bu triadaga inson qadr-qimmatini tamoyilini kiritish muammosi bor edi.

O‘tgan asrning oxirida sodir bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning o‘zgarishi ko‘plab jamiyatlardagi huquqiy ta’limotni modernizatsiya qilish jarayonini davom ettirdi. O‘tgan davr tajribasini hisobga olgan holda huquq haqidagi zamonaviy g‘oyalarni ishlab chiqish, huquqiy tushunishning yangi modellarini yaratish hozirgi davrda huquq nazariyasi shakllanishining eng muhim bosqichini tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, huquqiy tushunchaga nisbatan o‘tmishda shakllangan yondashuvlarni batafsil tahlil qilish huquqiy atamaning zamonaviy tushunchalarini qayta ko‘rib chiqish va shakllantirish uchun juda muhim ekan. Eng qadimgi, hali ham talab qilinadigan va shu bilan birga to‘liq ma’lum bo‘lmaganlaridan biri – bu tabiiy huquq tushunchasidir. Uni bir vaqtning o‘zida bir necha fanlar, jumladan, huquqshunoslik, falsafa va siyosatshunoslik o‘rganmoqda.

Aytish kerakki, tabiiy huquq nazariyasi, mubolag‘asiz, deyarli barcha davlatlarda huquqiy fikrning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Biroq bu nazariya barcha ilmiy jamoatchilik vakillari tomonidan tan olinmaydi va uning xalqaro huquqiy hodisalarga qo‘llanilishi ham inkor etiladi. Bundan tashqari, bu holda uning mavjudligi e’tiborga olinmaydi.

Huquqning tabiiy konsepsiyasi asosi, inson tabiiy huquqlari to‘g‘risidagi ta’limot qayerdan kelib chiqadi? Bir so‘z bilan aytganda, allaqachon uch yuz yildan ortiq bo‘lgan ijtimoiy-

siyosiy fikrning liberal demokratik an'anasidir. XVII-XVIII asrlarda G'arb dunyosidagi inqiloblar davrida tabiiy huquq va inson huquqlari g'oyalari ko'plab buyuk pedagog va mutafakkirlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi va rivojlantirildi. Masalan, Gollandiyada – Spinoza va Gyugo Grotius, Angliyada – Jon Lokk va Tomas Gobbs, Fransiya – Volter va Jan-Jak Russo, AQSHda – Aleksandr Gamilton va Tomas Jefferson, Rossiyada – Aleksandr Radishchev va boshqalar³.

Bungacha inson huquqlari muhim narsa sifatida qabul qilinmas edi. Qadimgi Rim va Yunonistonda huquqlar shaxsning muayyan ijtimoiy guruh yoki sinfga mansubligi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, agar inson biron bir ijtimoiy guruhga mansub bo'lmasa, unda u umuman huquqqa ega emas edi. Shu sababli, ko'pgina an'anaviy jamiyatlarda surgun eng oliy jazo hisoblangan. Tabiiy huquqlar nazariyasi rivojiga J.Lokk salmoqli hissa qo'shib, insonning tabiiy huquqlari tizimiga yashash, erkinlik va mulk huquqini kiritdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin, ma'lum ma'noda, fashistlar Germaniyasi va sobiq SSSRda mavjud bo'lgan huquqiy pozitivizm konsepsiyasiga javob sifatida jahon hamjamiyati qayta tiklangan tabiiy huquq nazariyasini shakllantirdi. Ushbu nazariya doirasida inson huquqlari ideallari Yevropa Kengashi, BMT kabi xalqaro tashkilotlar faoliyatida amalga oshirila boshlandi⁴.

Shunday qilib, inson huquqlarining qadr-qimmati kategoriyasi ham faqat falsafiy-axloqiy kategoriyadan konstitutsiyaviy-huquqiy kategoriyaga aylantirildi. Inson huquqlarining tabiiy konsepsiyasining asosiy postulatlarini quyidagilardan iborat: insonning huquq va erkinliklari unga hech kim tomonidan berilmaydi: na Xudo tomonidan, na davlat tomonidan.

³ Михайлов А.М. Идея естественного права: история и теория. – М.: Юрлитинформ. 2010 – С.11.

⁴ Фролова Е.А. Теория естественного права (историко-теоретический аспект)// Вестник Московского университета. Серия: Право. – №2. 2013 – С.71-77.

Uning birovni maqtashga, huquq va erkinliklari uchun o'zini qarzдор his qilishiga hojat yo'q. Bu huquqlar unga faqat inson bo'lgani uchun tegishli – ular tug'ilish huquqidir. Ular uning tabiati va tabiatining aksidir va shuning uchun ular tabiiy nom oldilar⁵[6/71]. Insonning tabiiy huquqlari hech qanday tarzda qonuniylashtirilishi shart emas. Ular obyektiv ravishda mavjud va har bir aniq shaxsga – bu huquqlarning egasiga bog'liq emas.

Huquqlar bir necha avlodga ega. Biroq faqat birinchi avlodning huquqlari eng yaxshi himoyalangan. Shu bilan birga, huquqlarning vorisligi konsepsiyasini ko'rib chiqish doirasida ikkita potensial imkoniyat ajratiladi:

1. E'tirof etish kerakki, standartlar umuman mavjud emas, chunki fuqarolik va huquqlarga nisbatan ikkinchi va uchinchi avlod huquqlarini ishlab chiqish mumkin emas.

2. Huquqlarning barcha avlodlari bir xil darajada muhim, ammo o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanini tan olish, keyin ikkinchi va uchinchi avlod huquqlari uchun “qattiq standartlar”dan vaqtincha voz kechish, ularni qanday qilib bosqichma-bosqich birlashtirish haqida o'ylash lozim.

Ikkinchi yo'lning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga mehnat huquqlarini himoya qilishdagi muvaffaqiyat misol bo'la oladi. Shunday qilib, biz ish haqi haqida emas, balki allaqachon jamoaviy bitim tuzish, kasaba uyushmalarini tuzish, samarali huquqiy himoya olish, ya'ni aniq standartlar belgilanishi mumkin bo'lgan narsalar va hokazolar haqida gapirmoqdamiz. Birinchi avlod huquqlarini obyektiv ravishda fundamental deb atash mumkin. Bu ularsiz boshqa huquqlarning mavjudligi mumkin emasligi bilan izohlanadi. Faqat birinchi avlod huquqlariga tayangan holda, jamoat manfaatlarini samarali va tinch yo'l bilan himoya qilish mumkin. Birinchi avlod huquqlarisiz tegishli huquqiy bazani yaratish mumkin bo'lmas edi. Shuning

⁵ Фролова Е.А. Теория естественного права (историко-теоретический аспект)// Вестник Московского университета. Серия: Право. – №2. 2013 – С.71-77.

uchun ham xalqaro miqyosda inson huquqlariga nisbatan ko‘plab yondashuvlar asosiy inson huquqlariga – birinchi avlod huquqlariga rioya qilish muammosiga eng muhim rolni beradi. Ushbu huquqlarning muhimligiga qaramay, dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida ularning qo‘pol ravishda buzilishi holatlari hali ham qayd etilgan. Insonning tabiiy huquqlari muammosi bir necha asrlar davomida hal etilmagan va amaliyot shuni ko‘rsatadiki, yaqin kelajakda aniq real yechim paydo bo‘lmaydi. Lekin umid bor, muammoni yanada oshkor qilish va jamoatchilikka tarqatish status-kvoni o‘zgartirishga yordam berishi mumkin.

Tabiiy huquq tushunchasi ikki huquq tizimining - tabiiy va pozitivlikning mavjudligiga asoslanadi. Yusnaturalistlar (tabiiy huquq tarafdorlari shunday deyiladi), tabiiy huquq va pozitiv huquqqa qarama-qarshi bo‘lib, huquqni (ijobiy huquqni) haqiqiy bo‘lmagan narsa (sifat jihatidan ham, mohiyat jihatidan ham, hodisa sifatida ham haqiqiy emas) deb hisoblaydilar, tabiiy huquq esa yagona qonun sifatida talqin etiladi, ya’ni haqiqiy qonun (mohiyatning ajralmas birligi va haqiqiy qonun hodisasi sifatida). Demak, huquqning tabiiy konsepsiyasiga xos bo‘lgan huquqiy dualizm to‘g‘risidagi qoida ikki xil, lekin bir vaqtning o‘zida harakat qiluvchi huquqning turlari (navlari) g‘oyasi hisoblanadi: tabiiy va pozitiv huquq. Doimiy jusnaturalistlar tabiiy huquq foydasiga pozitiv huquqni haqiqatda inkor etadilar va suveren milliy davlat (yoki boshqacha qilib aytganda, pozitiv huquqni o‘rnatuvchi hokimiyat) o‘rnini milliy hokimiyatlar (stoiklar fikricha, kosmopolis) egallaydi.

Huquqning tabiiy konsepsiyasi huquq hokimiyat tartibi degan pozitivistik tushunchalarga zid keladi. Jusnaturalizm kontekstida huquq tabiat tomonidan berilgan va tabiatan vijdon va aql kabi vositalar tufayli harakat qiladi. Haqiqiy qonun tabiiy qonundir⁶.

⁶ Медушевская Н.Ф. Естественное право как дар и обязанность // Юридический мир.– №7. 2010. – С.24-29.

Pozitiv huquq tabiiy huquqqa zid kelmasligi va unga mos kelishi kerak. Huquqning tabiiy konsepsiyasi tarafdorlari tabiat, jamiyat va xudoning tabiiy huquq (huquqiy normalar) manbalari sifatida faoliyat yuritishidan kelib chiqadi. Yusnaturalistlar tabiiy huquqning manbasini qonun chiqaruvchining irodasida emas, balki inson ongida koʻrganlar. Masalan, ayrim mamlakatlar tabiiy huquq maktabi vakillarining fikricha, huquqning manbai inson ongidan kelib chiqadigan axloq normalari, axloqiy huquq, erkinlik, tenglik va adolat tamoyilidir. Shuning uchun ham qonun chiqaruvchining (qonun) huquqi va irodasi bir-biriga mos kelmasligi, balki bir-biriga zid kelishi ham mumkin. Shuni taʼkidlash kerakki, tabiiy huquqni tushunishda birlik yoʻq.

YANGILANAYOTGAN JAMIYATIMIZDA “MILLIY YUKSALISH” KONSEPSIYASINING AHAMIYATI

Islombek SODIQOV,
O‘zMU magistranti

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq milliy-ma’naviy an’analarimiz va jahon tajribasini o‘zida mujassam etgan taraqqiyot modeli va milliy g‘oyasi yaxlit ta’limot sifatida shakllantirilib, hayotga izchil tatbiq etila boshlandi. Yillar mobaynida takomillashib kelgan bu nazariya, bir tomondan, insoniyat oldida ko‘ndalang bo‘lib turgan umumbashariy masalalarning yechimini, ikkinchi tomondan, O‘zbekistonning taraqqiyot yo‘lini belgilab berdi. Shu ma’noda, uning umumbashariy, mintaqaviy va milliy xususiyatlari mavjud. Misol tariqasida ushbu ta’limotning hozirda asosiy tushunchalari bo‘lgan O‘zbekiston – Yagona vatan, “Xalq boy bo‘lsa, davlat ham boy va qudratli bo‘ladi”, “Xalq bizdan rozi bo‘lsa, ishimizda unum va baraka bo‘ladi”, “Adolat – qonun ustuvorligida”, “Uchinchi Renessans” kabi g‘oyalar mamlakatimizda yangi ma’naviy makon, taraqqiyotning yangi davri shakllanayotganini tasdiqlaydi. “Albatta, erishayotgan barcha yutuqlarimiz, inson qadri ulug‘ bo‘lgan diyor – Yangi O‘zbekistonni barpo etish yo‘lidagi dastlabki natijalardir. Biz bunyodkor xalqimiz bilan birga bunday ezgu ishlarni davom ettiramiz va oldimizga qo‘ygan katta-katta marralarga albatta erishamiz”¹.

Mamlakatimiz taraqqiyot yo‘lining ustuvor tamoyillarini hamda milliy-ma’naviy rivojlanishning asl mezonlarini

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

belgilaydigan tushunchalardir. Shu bilan birga, bu g'oyalar mintaqamiz va jahon xalqlarining umumiy intilishlari, orzu-umidlari va tub manfaatlariga mos keladi. Chunki dunyoda, jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasida yashaydigan barcha xalqlar va millatlar ham vatanim ravnaq topsin, yurtim tinch va hayotimiz farovon bo'lsin, deb orzu qiladi. O'z vaqtida buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy ham fozil davlat haqidagi fikrlarida odamlar, avvalo, tinch-totuvlikda yashashlari lozimligini ta'kidlagan: "Odamlarga nisbatan ularni birlashtirib turuvchi ibtido – insoniylikdir. Shu tufayli odamlar odamzod turkumiga oid bo'lgani uchun ham o'zaro tinchlikda yashamoqlari lozim"².

Zamon talablari va insoniyatning azaliy ehtiyojlariga javob beradigan bunday yaxlit ta'limotning O'zbekistonda vujudga kelishi tasodifiy hol emas, balki bu xalqimizning asrlar davomida sayqallanib kelgan ma'naviyati, ma'rifati hamda ilmiy salohiyatining mantiqiy natijasidir. T.Fayzullayev qayd etganidek, mustaqillikni "bugungi kunimiz nuqtai nazaridan katta mas'uliyat, ayni chog'da majburiyat deb his qilmog'imiz kerak. Binobarin, mustaqillikni asrash, mustahkamlash oson vazifa emas, uning yuki og'ir. Jahon tarixida xalqlar va mamlakatlarning siyosiy mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin uning mas'uliyatini ko'tara olmay, yana yirik davlatlarga qaram bo'lib qolganliklarini ko'rsatuvchi misollar oz emas"³.

Barkamol avlod – jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi kuch. Shuning uchun ham mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq jismonan sog'lom va ma'nan yetuk yosh avlodni tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Yoshlarning barcha sohalarida huquqlarini himoya qilish maqsadida mamlakatimizda tegishli tashkiliy-huquqiy asoslar to'liq shakllantirilib, ular doimiy ravishda takomillashtirilmoqda.

² Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: Ғ.Ғулом. 1993. – Б.160.

³ Файзуллаев Т. Мустақиллик ғояси: генезиси ва ривожланиши. // Жамият ва бошқарув. 3-сон. 1998. – Б.29.

Qabul qilingan barcha qonunlar, me'yoriy hujjatlarda sog'lom avlodni shakllantirish shart-sharoitlarini to'liq qondiradigan tizimni yaratish, uning salohiyatini namoyon etish, yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni ta'minlash, zamonaviy texnologiyalarga ega bo'lish g'oyalari aks ettiriladi.

Demokratik jamiyat qurish jarayonida yoshlarning alohida o'rni bor. Bugungi kunda mamlakatimiz aholisining oltmish foizidan ko'prog'ini tashkil etuvchi yoshlar vaqt o'tishi bilan bu jamiyatda hal qiluvchi kuchga aylanishi kerak. Mamlakatimiz va o'zbek millatining kelajagi uchun uning jahon taraqqiyotidagi o'rni ko'p jihatdan Vatan va xalq farovonligi uchun xizmat qilayotgan yoshlarga bog'liq. Ma'naviy va jismonan barkamol avlodni tarbiyalash – umummilliy vazifadir. Biz Yangi O'zbekistonni "ijtimoiy davlat" tamoyili asosida qurishni maqsad qilyapmiz. Buni Konstitutsiyada mustahkamlashimiz kerak.

Ijtimoiy davlat – bu eng avvalo, inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, odamlar munosib hayot kechirishiga zarur sharoitlar yaratish, kambag'allikni qisqartirish, demakdir. Shu bois, birinchi navbatda, e'tiborni Yangi O'zbekiston uchun eng katta investitsiya bo'lgan ta'limni qo'llab-quvvatlashga qaratamiz"⁴.

Jamiyat taraqqiyotini ta'minlash uchun har bir xalq, millatning tarixiy shakllangan va alohida xalq sifatida mavjudligining asosi bo'lgan ma'naviy dunyosi, borliq va jamiyatga munosabati va o'ziga xosligini saqlab qolish muhim shartlardan biri hisoblanadi. Shu bois jamiyatning har bir a'zosi o'zi mansub bo'lgan xalq ma'naviyatining tarixiy ildizlari, bosqichlari, mazmun-mohiyatini bilishi, uning ma'naviy qiyofasi mustahkam, turli yot ta'sirlar

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

oqibatida o'zgaruvchan bo'lmasligi zarur. Keyingi yillarda amalga oshirilgan ilmiy kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, "ommaviy madaniyat", "demokratiyani eksport qilish", "dunyo odami" singari oqimlar ta'sirida jamiyat a'zolarining bir qismida ma'naviy qarashlar, xatti-harakatlar, axloqiy me'yorlar chegaralari o'zgarmoqda. Bu asta-sekinlik bilan milliy o'zlikning darz ketishiga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jihatdan tashqi ta'sirlar ostida yashashiga, pirovard natijada tanazzulga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'z ma'ruzasida quyidagi g'oyani ilgari surdi: "Albatta, biz mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash bo'yicha katta ishlarni amalga oshirmoqdamiz. Ammo xolisona tan olib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda butun dunyoda aholining, birinchi navbatda, yoshlarning ongi va qalbini egallash uchun qanday keskin kurash borayotganini, diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, "ommaviy madaniyat" kabi tahdidlar kuchayayotganini hisobga oladigan bo'lsak, farzandlarimiz tarbiyasi, ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarimizni bir zum ham susaytirmasdan, aksincha, ularni yangi bosqichga ko'tarishimiz zarur". Davlat rahbarining ushbu g'oyaviy qarashlari O'zbekiston davlatining ma'naviy-ma'rifiy siyosat sohasida kelgusidagi ustuvor yo'nalishini aniq belgilab berdi. Natijada 2017 yil 28-iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida", 2019 yil 3-mayda "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorlari hamda "O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g'oyani rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoyishi

qabul qilindi⁵.

Bugungi kunda dunyoda globallashuv jarayonlari kuchayib, tinchlik va barqarorlikka qarshi yangi tahdid va xatarlar tobora ko‘payib bormoqda. Bunday murakkab va tahlikali vaziyat sohada amalga oshirilgan ishlarni tanqidiy baholab, uning faoliyatini zamon talablari asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda. Xususan, oila, mahalla va ta’lim muassasalarida yoshlar tarbiyasi, chekka hududlar va mahallalarda uyushmagan yoshlar bilan maqsadli g‘oyaviy-tarbiyaviy ishlarning yuzaki tarzda olib borilayotgani, jinoyatchilik, diniy ekstremizm va terroristik harakatlarga adashib qo‘shilib qolish, milliy qadriyatlarga e’tiborsizlik, erta turmush qurish, oilaviy ajralishlar kabi salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan targ‘ibot ishlarining aksariyat hollarda kutilgan natijani bermayotgani bu masalalarga jiddiy e’tiborni talab etmoqda⁶.

Mamlakatimizda yangi zamonning shiddatkor sur’ati va o‘ziga xos taraqqiyot mantig‘i, tez o‘zgarayotgan dunyoqarash, mamlakatning xalqaro imidji, bugungi hayot ruhi, yangi maqsadlarni nazarda tutadigan milliy g‘oyani rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqilmoqda. Bu konsepsiya – O‘zbekiston taraqqiyoti yangi bosqichining asosiy maqsad va vazifalari, mamlakatning bugun va kelajakda baxtli va farovon yashashiga qaratilgan Harakatlar dasturini belgilab beradi. U asosan O‘zbekiston Respublika Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “Ma’naviy yo‘nalishlarimiz iqtisodiy yo‘nalishlardan o‘n qadam oldinda yurishi kerak. Ana shunda

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 июлда “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги bosqichga kўtariш tўғрисида”, 2019 йил 3 майда “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар tўғрисида”ги Қарорлари. www.lex.uz

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори: “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги bosqichga kўtariш tўғрисида” (2017 йил 28 июл). www.lex.uz

biz hozirda qilayotgan katta-katta rejalarimiz, dasturlarimiz amalga oshadi” degan tamoyil va O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi talablari asosida amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g‘oyani rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoyishida “mamlakatimiz tinchligi, jamiyatimiz barqarorligi, umuminsoniy, milliy va diniy qadriyatlarimizga qarshi qaratilgan, milliy o‘zlikni anglash, xalqimizning asrlar davomida shakllangan hayot tarzini barbod qilishga yo‘naltirilgan mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashishning samarali usul va vositalarini ishlab chiqish, qo‘llash ishlari zamon talabidan ortda qolayotgani” alohida ta’kidlandi.

O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida amalga oshirilayotgan islohotlar xalqning ezgu niyatlari va yuksak salohiyatini ro‘yobga chiqarishda eng yaxshi imkoniyat yaratdi. Harakatlar strategiyasi asosida kechayotgan shiddatli islohotlar xalqning kelajakka ishonchini mustahkamlash, uni bunyodkorlik ishlariga safarbar qilish, jamiyatda uchrayotgan illatlar, xususan, loqaydlik, mas’uliyatsizlik, boqimandalik, hasadgo‘ylik va korrupsiya kabi holatlarga qarshi kurashishga undovchi ijtimoiy buyurtmani shakllantirdi. Jamiyatda “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak”, “Inson manfaatlari hamma narsadan ulug‘”, “Xalq boy bo‘lsa, davlat ham boy va qudratli bo‘ladi”, “Xalq bizdan rozi bo‘lsa, ishimizda unum va baraka bo‘ladi”, “Adolat – qonun ustuvorligida”, “Ma’naviyat bo‘lmagan joyda hech qachon adolat bo‘lmaydi!”, “Bu dunyoda insonlarning dardu tashvishlarini o‘ylab yashash – odamiylikning eng oliy mezonidir” tamoyillari joriy qilindi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish

sari” degan ulug‘ maqsad bosh g‘oya sifatida maydonga chiqmoqda. Ushbu maqsad va vazifalardan kelib chiqib, yangi ishlab chiqilayotgan milliy g‘oyada quyidagi tamoyillarni qamrab olish maqsadga muvofiqdir. Ya’ni, aholining turli qatlamlarida jamiyatda yuz berayotgan islohotlar, o‘zgarishlarga munosabatning bir-biridan keskin farq qilishiga yo‘l qo‘ymaslik, jamiyatning barcha bo‘g‘inlariga haqqoniy, to‘g‘ri axborotlarning bir tekisda yetkazilishini ta’minlash va boshqalar.

Yangi O‘zbekiston strategiyasi har birimizdan yangicha tafakkur uslublari va zamonaviy dunyoqarash tamoyillarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratishimizni taqozo etmoqda. Shu bilan birga, jamiyat hayoti va davlat qurilishi takomillashib, hayotimiz va unga munosabatimiz o‘zgarib borayotgani ham bu boradagi tasavvurlarimiz yangilanishining ma’naviy mezoniga aylanmoqda. “Qanchalik qiyin bo‘lmasin, tanlagan yo‘limizdan hech qachon ortga qaytmaymiz. Ko‘zlagan marralarimizga albatta yetamiz. Bu yo‘lda niyati ulug‘, qalbi pok, mehnatkash xalqimizga tayanamiz. Bir tanu bir jon bo‘lib harakat qilsak, men ishonaman, el-yurtimiz intilayotgan Yangi O‘zbekistonni, albatta, barchamiz birgalikda bunyod etamiz”⁷.

Yangi jamiyat, yangi ma’naviy makon barpo etishda umuminsoniy qadriyatlar va milliy an’analarga tayanish, Yangi O‘zbekiston g‘oyasi va Taraqqiyot strategiyasi asosida hayot kechirish, bu boradagi omillar va tamoyillar mazmun-mohiyatini kishilar ongiga singdirish bugungi tafakkur o‘zgarishlari jarayonining tamal toshiga aylanmoqda.

Bu o‘rinda 2023 yilning “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim” yili deb e’lon qilinishi inson qadrini yuksaltirish, uning haququqlarini himoyalash, orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarish borasida amalga oshirilishi ko‘zda tutilayotgan ustuvor

⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

tamoyillar va dolzarb vazifalar bu yoʻnalishda ham ong va tasavvurlarimizni oʻzgartirishini alohida taʼkidlash joiz.

Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari konsepsiyasini amalga oshirishda Prezidentimiz tomonidan yaratilgan nazariy-metodologik asoslarga tayangan holda, ushbu yoʻnalishda roʻy berayotgan jarayonlarni chuqur tahlil qilish va baʼzida uchrayotgan muammolarni zudlik bilan yechishning samarali yoʻllari hamda usullaridan foydalanishni davrning oʻzi taqozo etmoqda.

ХІХ АСР ОХИРИ ХХ БОШЛАРИ БУХОРО АМИРЛИГИДА ЖАДИДЛАРНИНГ ИСЛОМ ДИНИГА МУНОСАБАТИ

Муҳаббат САМАДОВА,
*Турон Зармед университети
талабаси*

Авваламбор, “дин” сўзининг маъноси нима? Дин ақлли инсонларни хайрли ва эзгу ишларга етаклайди, фақат яхшиликка бошлайди. Ейиш, ичиш, ухлаш моддий эҳтиёж бўлганидек, дин ҳам маънавий эҳтиёждир. Ислом дини инсоният динидир. Ислом динининг фикр, ҳаёт ва виждон бобида ўз қарашлари мавжуд. Инсоният мушкулларини кетказадиган тамойилларни ўртага қўяди.

Кўхна Бухоро ҳам ўзининг кўп сонли мадрасалари билан ном таратган қадимий макондир. У турли ерлардан илм таҳсили учун талабалар ташриф буюрадиган шаҳар ҳисобланган. Бу анъана кейинги асрларда ҳам давом этиб келган. Шу сабабли аксарият муаллифлар Бухоро ҳақида сўз кетганда, аввало, унинг шу жиҳати билан таърифлаган. Хусусан, аштархонийлар даври муаррихи Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) Бухоронинг илм тарқатувчи марказ сифатидаги хизмати шундай баҳолайди: “Олимларнинг кўплигидан, уни олимлар ва илм-фан булоғи деб атайдилар”. Бухорога XIX асрда сафар қилган Е.К.Мейендорф эса Бухоронинг ислом оламида тутган ўрнини қуйидагича таърифлайди: “Ўзининг кўплаб мактаблари, олимлари ҳамда мукаддас қадамжолари сабабли мусулмонларнинг зиёратгоҳига айланган. Эҳтимол шунинг учун у “шариф” номига сазовор

бўлгандир”¹. Рус сайёҳи Н.Хаников ўз эсдаликларида Бухорони йирик илм-фан ва маърифат, диний билимлар маркази сифатида таърифлаб: “Бухоро илм тарқатувчи марказ ҳисобланган ва ҳисобланади”, дейди. Ж.Кунитс ҳам Бухорони “араб-эрон маданиятининг қалъаси”, Марказий Осиёнинг юз йиллик тарихидаги “Ислоннинг юраги”, 250 масжид ва мадрасалар маркази деб атаган².

Яна бир тарихчи олим, Колумбия университети профессори Эдвард Оллворт “Замонавий ўзбеклар”³ китобида жадидларнинг дин ва маданият соҳасидаги фаолияти ҳақида сўз юритар экан, ислохотчилар ҳаракати диндан юз ўгиришни кўзламаганини таъкидлайди. Маърифатпарвар Бехбудий ислом ҳуқуқи – фикҳни эътирозга йўл қўймайдиган тарзда талқин қилувчи муфтий бўлган. Жадид-маърифатпарварларининг яна бир ёрқин вакили Мунаввар қори ҳам диний мактабда таълим олган ва масжидда домла бўлган. Шу тариқа жадидлар динни жоҳилликка қарши кураш йўли билан ҳимоя қилишга ишонган руҳонийларнинг янги вакиллари эди. Аммо шунга қарамасдан, эски мактабдагилар жадидларни, уларнинг ўқувчиларини ва ота-оналарини кофир деб эълон қилди. Консерваторларга тил ўрганишнинг ёдлатиш ўрнига қўлланаётган фонетик усули ёқмас эди. Улар яна математика, география, табиатшунослик ва тарих ўқитилишига ҳам қарши бўлиб, уларни исломга хилоф фанлар деб ҳисоблар эди. Бехбудий бунинг тескарисини исботлашга уринар ва

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: 1879. – С.79.

² Kunits J. Dawnover Samarkand. The rebirth of Central Asia. – New York: 1971. – P.23; Джурабаев Д.Х. Изучение политической истории Бухарского эмирата в советский и постсоветский периоды // Историография, исторические источники, методы исторического исследования. – С.51.

³ Зайнаб Мухаммад-Дост – Магистр Международных Отношений Вестминстерского университета. Независимый аналитик. Лондон. Великобритания. Эдвард Оллворт. Современные узбеки. Часть 2. 2019. – С.81.

тарихни билмасликни гуноҳ деб билар эди.

Бухоролик Икром домла таҳаллуси Мулла Икромча бўлган, асл исми Муҳаммад Икром ибн Абдусалом 1847 йилда Бухорода таваллуд топган бухоролик уламолардан, муфти ва мударрис. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик ғояларига қўшилиб, мадрасалардаги эски таълим тизimini танқид қилган. Шунингдек, у таълимни ислоҳ қилиш, унинг янги технологияларини ишлаб чиқиш йўллариини излаган. Бундан ташқари, уни амалга ошириш учун муфти сифатида Бухородаги жаид мадрасаларини янгидан ислоҳ қилишга ҳаракат қилган, янги усул мактабларини мулла Абдураззоқ бошчилигидаги қадимчилар гуруҳларидан ҳимоя қилган. 1910 йилда “Бедорин хобидаган ва оғаҳи нодонон” (“Уйкудагиларнинг уйғониши ва нодонларнинг огоҳ бўлиши”) рисоласида Бухородаги амирлик тузумидан норозилик кайфиятлари акс эттирилган. Ушбу рисоласидан сўнг (1912-1914 йй.) Икром домла Бухородан сургун қилиниб, Пешкуга қози қилиб жўнатилган. Бухорода 1917 йил апрел намоишидан кейин Икром домла Ғузорда қамоққа олинади. БХСР тузилгач, қисқа муддат маъмурий идораларда хизмат қилади.

Икром домла Бухорода кўплаб шоирларга, жумладан, Айнийга устозлик ва ҳомийлик қилган. Файзулла Хўжаев ва Айний ўзларининг Бухоро инқилоби тарихига бағишланган асарларида Икром домланинг тараққийпарварлик фаолиятига юксак баҳо беришган⁴.

Бухоролик маърифатпарварлар ўз давридаги таълим-тарбияжараёнининг камчиликларига жиддий эътибор берган ҳолда, ўзининг инсонпарвар ва прогрессив фикрларини олға

⁴ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар. 1-ж. – Т.: 1963; Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. – Т.: 1997.

сурган. Чунки ўша даврдаги таълим-тарбия масалалари ҳукмрон тузумнинг мақсадларига бўйсундирилган эди. Бу даврда мавжуд бўлган таълим-тарбияни икки асосий турга ажратиш мумкин:

1. Диний таълим-тарбия;
2. Дунёвий таълим-тарбия.

Диний билимлар мадрасаларда, диний мактабларда ўқитилар эди. Мадрасаларда бундан ташқари зарур бўлган бошқа илмларнинг – мантиқ, грамматика, табобат ва ҳисоб-китобнинг бошланғичи ҳам ўқитилган.

Бу билимлар дин арбобларини ўз замонаси учун “маърифатли” кишиларни етиштириш учун кифоя қилади деб ҳисобланган. Лекин замоннинг илмга ташна, маърифатга интилган, эркин фикрли илғор кишилари бундай таълим билан қаноатланмай, ўз билимларини, асосан, мустақил ўқиш, илмли кишилардан ўрганиш орқали мустаҳкамлаганлар. Маълум соҳани чуқур билган олимлар ўз тажрибаларига суяниб дарс берганлар.

Маърифатпарварларнафақат юксак маърифат, балки юксак маънавият дурдоналарини ўрганиш, улар асосида ўз шахсий фазилатларини ҳам ҳар томонлама сийқаллаши натижасида буюк мутафаккирларимиз нафақат аниқ фанлар ҳамда диний билимларда, балки инсонни комилликка етишишига замин яратувчи бошқа соҳалардаги билимларга ҳам катта эътибор берган. Бухоролик маърифатпарварлар инсоннинг шаклланиши, унинг шахс бўлиб етишишида айниқса маънавий ва ахлоқий ҳис-туйғуларни тарбияланишига алоҳида эътибор қаратган. Жасурлик, дадиллик, дўстоналик, саҳийлик, ростгўйлик ва шу каби турли феъл-атворнинг хусусиятлари ва ахлоқий фазилатларга таъриф бериш билан бирга, маърифатпарварлар инсонни тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш натижаси деб ҳисоблар эди.

Инглиз тарихчиси Оллвортнинг “Замонавий ўзбеклар” китобида ёзилишича, Бехбудий исломни шахсий ва ижтимоий тарзда суистеъмол қилишни (жумладан, баччабозлик, спиртли ичимликлар ичиш ва эътиқоддан воз кечиш) танқид қилади ва янги илоҳиётшуносларга зарурат борлигини айтади. Фитратнинг дастлаб форс, кейинчалик туркий тилда ёзилган “Мунозара” мақоласи бутун Марказий Осиёга тарқалади. Муаллиф унда Бухоронинг дин арбоблари жоҳиллигини танқид қилади. Фитратнинг бошқа бир асари “Ҳинд сайёҳи баёноти”да оиладаги зўравонлик, тамагирлик ва шариятни суистеъмол қилиш муаммолари ҳақида фикр юритилади. Маърифатпарларнинг даврий нашрлари наркотиклар қабул қилиш, спиртли ичимликлар ичиш, болаларга шафқатсиз муносабатда бўлиш, аёлларнинг тенгсиз аҳволи ҳамда тўй ва дафн маросимларидаги исрофгарчилик қораланади.

Маълумки, XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Бухоронинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига эътибор берсак, маърифатпарварлик мафкураси, демократик ва миллий-ватанпарварлик ҳаракатларининг ғоявий мазмунини ташкил этганини кўрамиз. Ерли халқлар орасида мустамлакачиликка қарши маърифатчилик ғоялари тарқала бошлади. Ана шундай вазиятда жаҳид ҳаракати ривож топа бошлади.

“Жаҳидлар ташқи цивилизация – тамаддун ва дунёдаги янгиланишлар ҳақидаги билимни бошқаларга ўргатишга ҳаракат қилиб, на анъанавий, на рус-тузем мактаблари ҳақиқий тараққиёт йўлини таклиф қилмаётган пайтда янги усулдаги мактаблар оча бошлади”, деб ёзади тарихчи олим, Колумбия университети профессори Эдвард Оллворт “Замонавий ўзбеклар”⁵ китобида.

⁵ Зайнаб Мухаммад-Дост – Магистр Международных Отношений Вестминстерского университета. Независимый аналитик. Лондон. Великобритания. Эдвард Оллворт.

Оллворт жадиждларнинг дин ва маданият соҳасидаги фаолияти ҳақида сўз юритар экан, ислоҳотчилар ҳаракати диндан юз ўгиришни кўзламаганини таъкидлайди, аксинча улар исломни ақидапарастликдан ҳимоялаш асосида модернизациялаш ва динга оқилона ёндашиш ҳақидаги гуманистик қарашларни миллий ўзликни англаш омили эканига оид ғояларни илгари сурадилар.

Фикримизга хулоса ясар эканмиз, Бухоролик жадиждлар ислом дини доирасидан чиқмай, ўзларидан олдин ўтган маърифатпарварлар каби динни янги шароитларга мослаштиришга ҳаракат қилди. Буларнинг ҳаммасига улар ислоҳотларни амалга ошириш ва маорифни ривожлантириш орқали эришмоқчи бўлган эди. Бироқ 1920 йилда Бухорони “қизил армия” босқинидан кейин бизнинг урф-одатларимизни, анъаналаримизни, динимизни, ҳаттоки миллатимизни йўқ қилиш йўлида бўлган шўро ҳукумати халқни зўравонлик билан ушлаб турди.

THE PROBLEM OF MALNUTRITION AMONG YOUNG CHILDREN ON THE AFRICAN CONTINENT AND THE RELATIONSHIP BETWEEN VARIOUS INFECTIOUS DISEASES IN THE REGION

Bekmurod AMRULLAYEV,

student of Bukhara DUPI

Nusrat MIRZAYEV,

student of Bukhara DUPI

In the countries of the world today, the problem of malnutrition among young children is one of the main problems on the agenda. Rich rural groups lead a farming lifestyle that allows them to survive only on the very limited resources provided by their land. The food resources they have are lacking in several essential nutrients, so malnutrition is more common among these people, pastoral people and other people with other animal-based diets. Compared to the average American diet, rural South African groups such as the Bantu eat a diet with less than half the fat content.[30]

A lack of fat is often accompanied by a lack of protein. A lack of protein in the South African diet can lead to severe nutritional deficiency “kwashiorkor.” Studies have been conducted comparing the frequency of kwashiorkor among five African groups: Maasai, Kikuyu, Batussi, Bahutu, Pieraerts and Wakamba. The Masai are a pastoral people who eat milk and sometimes meat. The Wakamba, Kikuyu and Bahutu are non-pastoral agricultural people who grow the food they eat. Batussi people, herders, consume a lot of cheese milk. The Pieraert

people are lake dwellers who eat fresh fish and dried fish.

As a result of the study, kwashiorkor disease was not detected among the Masai, Batussi, Pieraert and a small part of the Bahutu, who grow beans in addition to vegetables and grains.

However, many cases of kwashiorkor have been found among the Wakamba, Kiyuku, and Bahutu, who eat only grains and vegetables. This suggests that people in South Africa, whose lifestyles are based on agriculture, are at high risk of malnutrition. Outside of devastated rural areas, South Africans live in the evenings and others in poverty-stricken conditions with access to only a high-starch, low-protein diet. A diet that is not usually eaten in South Africa is based on the staples of rice, porridge and maize. Poverty. Malnutrition is the main cause of poverty. According to the 2000 statistics, 50% of South Africa's population is below the poverty line. South Africa's GDP per capita is \$11,000, but 21% of people live on a day or less. In 2008, 27.9% of youth between the ages of fifteen and twenty-four were unemployed, and the overall unemployment rate was even higher (33.2%). The unemployment rate stems in part from South Africa's unstable macroeconomic status, which is still effectively under control despite modern efforts. Economic instability at the national level creates income instability for many Africans, which is reflected in reduced food and beverage purchases. Statistics show that the share of income spent on food and drink in South Africa has fallen dramatically from 27.4% in 2000 to 16.6% in 2005. These statistics are reflected in the poverty-stricken South African households where major food suppliers must change their food consumption patterns to cope with economic instability. This is a harmful change that disrupts nutrition. According to 2008 statistics, South Africa is the third most unequal economy in the world. Widespread poverty in Africa can be traced to many factors. UNICEF says

the main causes of malnutrition are “lack of adequate care for vulnerable groups such as household security, maternal and child care, health, education, water and environment and adequate human services, such as sanitation and housing. According to the World Factbook, listed apartheid South Africa according to its impact, Apartheid caused many of these problems, especially housing, health and education helped create the lim Issues such as education (i.e. poor school performance, poor cognitive development) are directly related to malnutrition in children.

Apartheid and colonialism from South Africa, other African countries. South Africa has many rich natural resources like diamonds and gold. When diamonds and gold were discovered between 1867 and 1886, instead of creating vast wealth for the African people, it caused widespread dispersal. Boers (Dutch settlers). After their arrival, the Dutch forced black farmers to leave their land either as share owners or as farm workers. Subjugation from non-native groups South Africa a Republic. This period of subjugation eventually led to apartheid in South Africa in 1948 with the establishment of the National Party (the ruling political party at the time).

In the 1960s, apartheid-based governments created African reserves where blacks could live and have opportunities. “separate development.” Although the majority of South Africans were (and continue to be) black, reserves violated a disproportionately small amount of land (13% of South Africa). The reserves were geographically isolated and had poor health, infrastructure and irrigation systems. Although the first multi-ethnic elections in 1994 brought an immediate end to Apartheid, the harmful effects of Apartheid in South Africa are still felt today [38].

Today, the poorest South African provinces are the provinces that cover the former reserves of Africa (Eastern Cape, Limpopo

Province and KwaZulu-Natal). These areas are particularly famous for their high levels of malnutrition compared to South Africa's high indicators. These Black areas have the highest rate of AIDS in South Africa - 13.6% of Black Africans in South Africa are infected with HIV, while only 0.3% of white people living in South Africa are infected.

72% of South Africa's population is considered poor, with 86.9% living in chronic poverty in rural areas KwaZulu-Natal lives in rural areas. While people living in affluent urban areas have a good nutritional status, people in rural and agricultural areas in South Africa do not have the most adequate diets. This is because affluent urban residents have better education and access to food. while their rural, chronically poor counterparts are less educated, less literate, and have limited access to food. In 1997, 900,000 households in official reserves had no arable land, 1.4 million had no livestock other than chickens, and 770,000 households had neither arable land nor any other livestock. Unfortunately, many farmers who owned livestock had to sell their livestock to overcome poverty. All these lead to food insecurity among the rural poor, thereby leading to nutrient deficiencies.

Treatment since the 1990s, the first Millennium Development Goal of the United Nations was made to eliminate world hunger and malnutrition. According to the United Nations, there are some steps that could be particularly helpful in combating malnutrition. It is estimated that by increasing the intake of vitamins A and C and improving breastfeeding practices, the world 2.4 million children's lives could be saved every year across South Africa. Since then, various programs have been established in South Africa to help achieve this, all with varying degrees of success. Integrated nutrition program in line with the United Nations' mission, the South African Ministry of Health established the

Integrated Nutrition Program in 1995. The INP focuses primarily on helping people at risk of malnutrition: children six years of age and younger, pregnant women, and lactating women. The main foci of INP are breastfeeding promotion, growth monitoring and promotion, food fortification, micronutrient supplementation, management of severe malnutrition in hospital, nutritional rehabilitation in communities and nutrition management during illness. addresses the crisis by providing nutrition education, nutrition counseling services, and support for specific diseases and indirect health services.

Since the establishment of the INP in 1995, the South African Code of International Marketing of Breast-milk Substitutes has promoted breastfeeding. The Code established the World Health Organization and UNICEF during the thirty-third World Health Assembly [46]. Focuses on feeding malnourished infants through the facilitation of breastfeeding and the appropriate use of breastfeeding substitutes only when absolutely necessary. Unfortunately, there has been a lull in code legislation. If adopted, intensive training should be developed for health workers in line with national breastfeeding guidelines so that they can refer individuals who are skeptical about the benefits of breastfeeding to their children. Extension of benefits for pregnancy and maternity leave should be promoted to provide sufficient time and funds.

INP implemented growth monitoring in South Africa through the following measures: provision of growth cards to all caregivers of children under two years of age, continuous monitoring of growth and malnutrition, counseling of caregivers and growth. However, there are various shortcomings in Africa's approach to monitoring and promoting growth. These include inaccurate weight assessment, lack of weight determination, inadequate training of nurses to detect deficiency, failure to provide growth

charts to all infants, and insufficient communication with caregivers.

To directly address nutrient deficiencies, the INP established a mandatory food fortification program in 2003, which is linked to a micronutrient supplementation program [45]. However, the programs have not achieved the expected levels of success [45]. The Food Fortification Program created a food fortification mix that was incorporated into cornmeal and other complementary foods. The high folate content of the mixture eliminates folate deficiency. Since 1995, the food fortification program has mandated the iodization of salt. This seems to have stopped the incidence of iodine deficiency. However, any micronutrients that are not present in the food fortification mixture may still lead to overeating. Unfortunately, micronutrient supplementation programs have found it difficult to provide all of the micronutrient deficiencies to those in need. The software faces various limitations in the form of supply, supplement quality, bio-availability, distribution and compatibility. For example, the vitamin A supplement program has been criticized for struggling to reach the most vulnerable: children and postpartum women. By 2050, the world's population is expected to reach 9.7 billion, resulting in the poorest countries still live 7 years less than the United Nations estimates. In response to Covid:19 and to address these risks, the Food and Agriculture Organization calls on countries to:

Meeting the food needs of the population in need of social protection, developing social protection programs, continuing global food trade, maintaining internal supply chain mechanisms, and increasing small farmers' food production support. Food security and malnutrition are at greater risk than ever in Africa and Asia. The 2015/2016 drought that hit Africa has since pushed them back, but the continent is making slow recoveries,

but the drought still exists. The INP failed to recognize the challenges of managing severe malnutrition in hospital. South African hospitals admit many children with severe malnutrition, but most of these children die easily was supposed to provide better mortality rates, but under-diagnosis of malnutrition-related deaths remains high. A significant decrease in mortality was observed.

To address the problem of nutritional supplementation at the community level, the INP helped establish a short-term program called the Nutrition Supplementation Program (formerly the PEM Scheme) [45]. This program has become very effective due to the well-trained nutritionists assisting it. However, various shortcomings remain. The program struggled with community-based interventions and proper outreach and enrollment of all malnourished children without abusing resources for malnourished children. If the Child Support Grant were extended to cover all families of malnourished children, it would be possible to enroll children at risk in hospitals, clinics and other places involved in growth monitoring.

Nutritional management during illness is another way to address malnutrition by INP. South Africa's Ministry of Health has adapted to this situation by promoting integrated management of childhood diseases and promoting proper nutrition management. UNICEF, together with the World Health Organization, established IMCI to improve child survival in low-resource areas. IMCI aims to achieve this by managing common childhood illnesses and improving nutrition and immunization practices. There are a variety of vague generalities that make it difficult to know for sure. This is problematic because the majority of sick children in South Africa are never seen by a nutritionist, so they have no other way of learning about proper nutrition.

Epidemiology affects individuals whose “food and nutrient intakes consistently do not meet individual requirements”. According to this definition, malnutrition is a widespread problem in South Africa. In 2000, 39% of the country’s population suffered from malnutrition. This problem mostly affects children, especially young children. South Africa’s malnutrition problem is typical of other countries’ malnutrition problems, as South Africa is predominantly a young country, with one-third of the population under 15 years of age. Thus, in 2000, 25% of pre-school children and 20% of primary school students in South Africa suffered from malnutrition, which means that the future population of South Africa is at risk of malnutrition. Malnutrition in South Africa problem can be assessed separately by the deviation of each child’s weight from the average weight for his age. According to the World Health Organization, the deviation from the average weight of children under five years of age in South Africa decreased from 31.5% to 8.7% from 1994 to 2008. Malnutrition can be assessed individually by deviating height from the average height for each child’s age. This is because malnutrition stunts growth. The World Health Organization showed that over a thirteen-year period (1995 to 2008), the deviation from the average height of children under five in South Africa was slightly from 28.7% to 23.9% The decrease in the deviation indicates that the problem of malnutrition in South Africa has decreased in recent years. However, it remains a widespread problem, especially in the Eastern Cape and Limpopo region. These two areas are particularly poor and rural compared to the rest of South Africa. According to UNICEF, although 84.5% of South Africans have access to piped water, only 62.4% of Eastern Cape residents have piped water.

Also, while only 13.6% of South African households do not

have a toilet, 30% of Eastern Cape residents do not have a shower. Similar statistics apply to the rural areas of the Limpopo province in the north of South Africa. The prevalence of malnutrition in Limpopo is so widespread that a 2005 study found that 48% of children in the Limpopo region were stunted [60]. Thus, the high level of poverty and the rural status of these two areas are reflected in high levels of malnutrition. Significant progress has been made in efforts to reduce child mortality worldwide. The number of deaths of children under the age of 5 in the world decreased from about 12 million in 1990 to 6.9 million in 2011; and the global under-five mortality rate has fallen by 41 percent since 1990 – from 87 deaths per 1,000 live births in 1990 to 51 in 2011. The leading causes of death among children under 5 years of age are pneumonia (18 percent), preterm labor (14 percent), diarrhea (11 percent), complications during childbirth (9 percent) and malaria (7 percent). Globally, more than a third of children under 5 are malnourished. Africa has also seen some progress over the decades. Compared to other regions, sub-Saharan Africa has seen a faster decline in under 5 mortality, with the annual rate of decline doubling between 1990-2000 and 2000-2011[4]. However, child mortality rates in sub-Saharan Africa are still remembered. In 2011, under-5 mortality (WHO, 2012) was estimated by the region alone, which equates to 9,000 children dying every day and six children dying every minute [1]. Of the 3 million newborn deaths worldwide, approximately 1.1 million are in sub-Saharan Africa (WHO, 2012) [1]. The highest child mortality rates are in sub-Saharan Africa, where 1 in 9 children die under the age of 5; and one in 16 children in South Asia. Lack of essential nutrients and trace elements

Provided; Considering that vitamin A is very important for the proper functioning of the visual system and for maintaining immune protection, its deficiency remains a health problem.

An estimated 250,000 to 500,000 vitamin A-deficient children become blind each year, half of whom die within 12 months of losing their sight. This deficiency accounts for 350 million cases of blindness and 670,000 deaths worldwide (WHO, 2001). In Africa alone, it contributes to 23% of child deaths. In 2009, the low prevalence of serum retinol, associated with vitamin A deficiency, was 37.7 percent in Ethiopia, 49 percent in Congo, and 42 percent in Madagascar. The direct causes of this deficiency are the low level of consumption of animal products, the level of bioavailability of vitamin A in cereal diets, the consumption of green leaves with low leaves. lipid increased demand for vitamin A and increased body demand due to infections that often affect African children (Manga, 2021). Equally troubling levels are present in zinc deficiencies, and this has serious adverse effects on growth, risk and severity of infection, and levels of immune function. Although the true prevalence is unclear, zinc deficiency is recognized as one of the major risk factors for morbidity and mortality. It contributes to more than 450,000 deaths per year in children under 5, especially in sub-Saharan Africa. It covered 57 percent of children under 5 in Senegal, 72 percent in Burkina Faso, and 41.5 percent in Nigeria in 2004. In children, the main causes of this deficiency are a lack of easily absorbed zinc in foods (such as meat, poultry, seafood) and an overconsumption of foods that inhibit zinc absorption, such as grains, roots and tubers which is one of the staples of Africa.

Disadvantages iodine, on the other hand, disrupts the synthesis of thyroid hormones, which are essential for the normal development and proper functioning of the brain and nervous system, as well as for saving body heat and energy. Iodine deficiency leads to endemic disease Goethe and cretinism among them; At the same time, retardation of mental and physical development. Globally, 1.6 million people are at

risk of iodine deficiency diseases and 50 million children are affected by them. About 100,000 children are born with mental retardation every year, most of them in Africa. This is due to low consumption of iodine-rich foods (such as seafood) and excessive consumption of foods that cause bitterness, especially cassava, which is a staple in Central Africa.

Anemia is very common in Africa, especially among young children, mainly due to a diet low in animal-based foods and high in fiber-rich grains, tannins and phytates inhibiting iron absorption. In 2006, approximately 67.6 percent of children under the age of 5, and a total of 83.5 million children, were anemic [8]. Through its effects on metabolic processes such as oxygen transport, oxidative metabolism and cell growth, iron deficiency also delays growth and development. It weakens the immune system and increases susceptibility to infection, delays motor development, and reduces concentration (impairs cognitive and behavioral abilities). It therefore prevents 40-60% of African children from developing their full mental capacity. In addition, the 26 health risks reported by the WHO Global Burden of Disease Project rank ninth in terms of years of life lost due to iron deficiency.

List of used literature:

1. Marope P.T., Kaga Y. Dalillarga qarshi sarmoyalar: erta yoshdagi bolalarni parvarish qilish va o'qitishning global holati (PDF). –Parij.: YuNESKO. 2015. –B.170-182.
2. YuNISEF. Dunyo bolalarining holati: bolalarni omon qolishi. –Nyu-York: YuNISEF. 2008.
3. BMTning bolalar o'limini baholash bo'yicha idoralararo guruhi. Bolalar o'limining darajasi va tendensiyalari. –Nyu-York: YuNISEF. 2012.

4. YuNISEF. Dunyo bolalarining holati: nogiron bolalar. – Nyu-York: YuNISEF. 2013.
5. Manga L.D. Senegallik 12 yoshdan 59 yoshgacha bo‘lgan bolalarda A vitamini holatini va uning belgilovchilarini baholash. Magistrlik dissertatsiyasi. Chex Anta Diop universiteti. Senegal. 2011.
6. Beye M.F. 12 oydan 59 oygacha bo‘lgan o‘g‘il bolalar va qizlarda sink holati, uning oziq-ovqat va sog‘lig‘ini aniqlash omillarini baholash. Magistrlik dissertatsiyasi. Chex Anta Diop universiteti. Senegal. 2011.
7. Kupka R., Ndiaye B., Sall M.G., Camara B. Senegal yod yetishmasligini nazorat qilish uchun kurashmoqda. Yod buzilishini nazorat qilish bo‘yicha xalqaro kengash (ICCIDD) Axborot byulleteni. № 40. 2012.
8. Sy M. Senegallik 12 yoshdan 59 yoshgacha bo‘lgan bolalarda temir va uning aniqlovchilari holatini baholash. Magistrlik dissertatsiyasi. Chex Anta Diop universiteti. Senegal. 2011.
9. Bolalar hayotini saqlab qolish bo‘yicha Bellagio tadqiqot guruhi. Bolaning omon qolishi: tugallanmagan inqilob. –Lanset: 2003.
10. Habimana. Afrikadagi bolalar salomatligi bilan bog‘liq mintaqaviy vaziyat. –Brazzavil: Kongo. 2009.
11. Bolalarni saqlab qolish seriyasi. –Lanset: 2003.
12. Murtazoyev Sh. The spiritual heritage of Abu Hafs Umar Suhrawardi and it’s significance for the contemporary world. Central Asian journal of social sciences and history volume: 2 issue: 3 march. 2021 (ISSN: 2660-6836). https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=x31yD6sAAAAJ&citation_for_view=x31yD6sAAAAJ:2osOgNQ5qMEC.
13. Sharipova O., Murtazoyev Sh., Dehqonov B., Gulomova

M. The issues of human and humanity in the teaching of Abdukhalik Gijduvani. Journal of Critical Reviews. 2020. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=x31yD6sAAAAAJ&citation_for_view=x31yD6sAAAAAJ:d1gkVwhDpl0C

14. Murtazoyev Sh. On the manuscript of “Avariful-maarif” (Those people recognizing enlightenment) of Shakhbuddin Umar Sukhravardi. International journal on integrated education. – T. 2. – №. 5. – P.166-169. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJIE/article/view/198>

15. Murtazoyev Sh. American journal of Social and humanitarian research “Shihabuddin al-Suhrawardi’s views on sufism and his scientific heritage in Central Asia” Vol 3, no 6 of jun., 2022 <https://www.grnjournals.us/index.php/ajshr/article/view/1181>.

CLASSIFICATION OF MILITARY-LEGAL ISSUES IN THE MANAGEMENT OF AMIR TEMUR'S ARMY

(IN THE EXAMPLE OF TEMUR'S LAWS)

Nafosat AKTAMOVA,
Shahzoda MAQSUDJONOVA,
students Bukhara State Pedagogical Institute

Along with famous scientists and statesmen, the past of the Uzbek nation is decorated with famous military commanders such as Mahmud Ghaznavi, Sotuq Bugrokhan, Jalaluddin Manguberdi, Amir Temur, Babur, Shaibani Khan, Ubaidullah Khan the First, Abdullah Khan the Second. But the military-legal issues in the countries where these generals worked, excluding the period of Amir Temur, it can be said that very little has been studied. Military campaigns and military law during the time of Amir Temur attracted the attention of experts in this field, and some scientific works were written about it. For example, M.I. Ivanin, a member of the military-scientific committee of the general staff of the Russian Empire, wrote the work “О военном искусстве и завоеваниях монголо-татарских, среднеазиатских народов при Чингизхане и Тамерлане” in 1836-1845. This work was published in a military magazine. The author completed and revised this work in 1874. The book was published in full in 1875 by the military-scientific committee of the General Staff in St. Petersburg. The main basis of this work was the “TuzuklariTemur” and other historical sources. The military art of the peoples of Central Asia was

introduced to be taught in military schools of Russia based on this work. 1. Since the state of Amir Temur was a military-nobility state based on a medieval sole rulership, the main part of “Tuzuklar” was devoted to military law, and the same issues in the work attracted the attention of scholars. Timur’s kingdom finally had a large army and its supply system. Temur himself was considered the supreme commander-in-chief, and in his absence, the vice-chief amir, amirul-Umara, was in charge of the work of the troops. According to “Tuzuklar”, five people received this title: Amir Khudoidad, governor of Badakhshan, Amir Joku, ruler of Balkh and Hisar, as well as Amir IkuTemur, Amir Sulaymonshah, Temur’s son-in-law, Amir Muayyadlar from the Orlot clan. According to the rule, the people who received the title of Amir ul-Umara were considered to be governors of border districts, military and civil rulers of regions under their control. 2 At the next level were four beklarbegi. Amir Temur says that people’s unity, unity, cohesion are of great political and legal importance. “I gathered brave and intelligent young men around me” he writes in “Tuzuklar”. All of them had the same goals, opinions, words and deeds. If they decided to do something, they would not give up on it until they finished it”. It is known that in our society, which is building an independent, democratic-legal state, ideas about the highest positions of statehood and their guidance are now being formed and developing. We believe that in improving them, it is necessary to rely on works like “Tuzuklar”, which have been tested by the times. For example, Amir Temur praised the holders of high positions as “Khosul-Khos”, i.e. the characteristic of the special ones, in the “Tuzuklari” of Temur, and appointed three hundred and thirteen of his servants to the position of emir, according to the “Tuzuk of Emirship and Rulership”. He says that they are people of pure origin, pure lineage, intelligent, valuable, brave,

enterprising, alert, careful, and think things through. An emir, a high official must have so many qualities. Now, the other side of the matter is that one can expect everything from life, especially when a high-ranking being with such qualities is injured during a battle. The owner takes this aspect into account and appoints a deputy to each emir. At first glance, this is a simple matter for today, but the deputies are honored as “muntazirul-amarat” - candidates for the emirate. Therefore, they believe in the next day and work. Trust is one of the important pillars of statehood. Sahibgiron often repeats that if the emirs and high-ranking officials do not believe in the future, they will undermine the foundations of the state. He emphasizes that people who are worthy of emirship and rule have such confidence. He believes that only a person who knows the secrets of battle, how to break the enemy's army, who can lead the army into battle without losing his temper when the war is heated, and who can quickly repair a defect in the army ranks, is worthy of emirship and rulership. Amir ul-umaro, who can be his successor, considers a person who can command the entire army with pride and majesty and punish those who oppose him worthy of such a high position. The emirs were divided into emirs of 1-12 degrees, who, depending on their level, commanded 1-12 thousand troops and were subordinate to each other from the bottom to the top. During the war, they were considered the deputies of the amirulumaros. Emirs of rank were the chiefs of Temur's special servants, and they were emirs who came from 12 clans who received the stamp. The rest of the emirs were from 28 unmarked clans and were simply referred to as emirs or ulus, district emirs. A total of 313 people have been awarded this title. If we look at the power of the emirs who have a governorship or governorship from the point of view of state law, where they were governors, they were also civil and military authorized persons. In the

uluses and hokimitas, the administrative apparatus was formed, these bodies were more involved in the collection and distribution of taxes, judicial affairs, and the provision of the army. During the march, the emirs of the ulus and district had to collect one horseman from each tent (otov), one horseman from each two huts (kapa, chayla) and one horseman from each settled population. The structure of the army is based on the system of tens, headed by ten chiefs, hundred chiefs, and thousand chiefs. Severe punishments were imposed on those who disobeyed the orders of their superiors in the troops during the march.”The sentence of the commander of a thousand was imposed on the commander of a hundred, that of a commander on a commander of ten, and that of a commander of ten on his subordinates, and those who did not follow it were punished”. The duties of chiefs, both among the military and among the raiyat, consisted in punishing the disobedient, expelling those who failed to fulfill their duties, and electing others in their place. Amir Temur banned it because he did not like physical punishment, and he believed that the chief, whose power was weaker than the whip and the stick, was not worthy of the position he held. His instructions and opinions on military law are astonishing with their evenness and precision as if a necklace were strung on a string. According to the order of emirs, one of them was appointed viceroy to the other, the first emir was the viceroy of the second, thus the eleventh - twelfth emir, in turn, the twelfth emir was considered the viceroy of Amir ul-Umar, and he was the viceroy of Sahibqiran. As we read the following order, we witness that the genius of Amir Temur illuminated the deep layers of the essence of the matter. For example, he forbids assigning the work of a tithe to a centurion, and the work of an emir to an emir ul-Umar. But it is said that if any of the emirs is interested and asks for a job, he can be assigned a task. The

system of raising them from the lowest level to the highest rank is also quite perfect: those who showed heroism in battle won the right to the rank of tenth in the first rank, to the rank of centurion in the next, and to the rank of thousand in the third. If one of the lieutenants shows bravery, the soldiers who were first assigned to the regiment, but who stood out in self-defense, were excluded from this. In “Tuzuklar”, the system of military crimes and punishments in this regard is expressed in special rules: – “If any soldier turns away from the war and flees, let him be deprived of our favor; – if they were forced to retreat, let them accept the apology; – if he panicked, let them follow him; – any soldier who runs away after running a sword against the enemy and is wounded, let them praise him and note that he is wounded; – when he reaches the age of old age while serving in a military service, he should not be deprived of his honor and should not be demoted, let him get useful advice from them. In this regulation, we see that Amir Temur introduced allowances for soldiers for the first time in the history of military law: “– if a soldier is captured, do not kill him; “If any of my soldiers come to our shelter, let them trust such a soldier and cherish him, because he was loyal to his master and saved the right to eat.”² Such rulings and regulations did not arise by themselves, they all relied on Amir Temur’s life experiences and were formed based on them. If a soldier oppresses his subordinates, that is, he goes beyond the scope of service, then the soldier himself is handed over to the victims. If senior and local chiefs oppress people of a lower level than themselves, it is stipulated that they will be fined according to their property beyond the scope of their authority. Here, in the first case, the cop can be punished as much as the victim wants. The big and local chiefs got away with paying fines for their crimes. In the second article of “Tuzuklar”, that is, in the part of military law, special attention

was paid to the rules of maintaining the army. It is permissible to accept this as a matter of course, because in order to maintain a centralized state, the strict and just application of military laws was the first and foremost necessity. What aspects are mainly paid attention to in maintaining security? This is in several “Tuzuklar”, including; to keep a watch; giving ulufa (haq) to the soldier; payment to the police; increasing the level of soldiers and armor; procedures for granting ulufa to sons and grandsons; which is clearly expressed in the laws of giving gifts and gifts. Amir Temur puts justice in the first place even in the creation of rules for maintaining the Sipoh. When he prefers to call one servant from among ten people, he establishes it by law, and says that in choosing a servant, he will take into account his experience, justice, bravery and courage more than the other nine servants. He also says that nine people should choose the head of the ten. The above fair rules are also taken into account in the election of centurion and thousand. Amir Temur’s policy of paying ulufa (salary) to the soldiers is a proof of his deep knowledge of the economy of his time. “Ordinary soldiers”, – it is said in “Tuzuklar”, – should be paid according to the price of the horse on which they are riding, provided that they fulfill their duties properly. The second is that the salary was assigned not because of his service, but on the condition that he could fulfill his duties. This is very important. Because the soldier must receive his salary honestly, then his food and drink are considered honest, only then he is considered to have fulfilled his duty to the Motherland, obeyed the law and obeyed it. This is also strictly defined by law in “Tuzuklar”. Now, the first issue is that each of the sipohs was given a salary at the price of a horse. At that time, the price of a horse was expensive, and money, whether it was appreciated or not, never affected the salary of a sipoh. Certain procedures were also strictly followed

in determining the salary, that is, the salary of the tenths was ten times higher than that of their subordinates, that of the centurions was twice as high, and that of the thousandths was three times higher. The appointment of ulufa was not made to the farmer, but they received ulufa with the approval of the tenth head of the centurion, the centurion of the thousand head, and the thousand head of the emir ul-marō.

List of used literature:

1. Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат. – Т.: Ғ.Ғулом. 1996. – Б.88.
2. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи Саъдайн ва Мажмаи ал-Баҳрайн. 2-жилд, 1-қисм. – Т.: Фан. 1969.
3. Амир Темур жаҳон тарихида. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Т.: Шарқ. 2001. – Б.121.
4. Темур тузуклари. // Шарқ юлдузи. 1989; Темур тузуклари// Адабиёт ва санъат. 1991. – Б.144.
5. Темур тузуклари. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1996. – Б.344.
6. Темур тузуклари. – Т.: Шарқ. 2005. – Б.160.
7. Kenjayev S.N. Amir Temur davlati va Xitoy (Min) imperiyasi oʻrtasidagi savdo aloqalari tarixidan //“Oʻtmishga nazar” 4-jild, 10-son. – Т.: 2021. – Б.67-74.
8. Кенжаев С.Н. Амир Темур ва Хитой давлати ўртасидаги ҳарбий муносабатлар ўзаро тўқнашув хавфининг вужудга келиши// ЎзМУ хабарлари, 1/9. –Т.: 2022. –Б.18-21.
9. Kenjayev S.N. Amir Temurning Xitoy (Min davlati) harbiy yurishga tayyorgarlik jarayonlari va uni keltirib chiqaruvchi omillar // Sohibqiron yulduzi. №3(49). – Qarshi: 2022. – Б.25-30.
10. Kenjayev S.N. Amir Temurning Xitoy bilan munosabatlari va Tayzi oʻgʻlon faoliyati// Science and education scientific journal. Volume 3. Issue 5. – Т.: – Б.1493-1497.

11. Kenjayev S.N. Trade and economic relations between Amir Temur's state and the Min dynasty// International symposium of young scholars. – USA. 2021. –P.480-481.

12. Kenjayev S.N. Factors of Amir Temur's military march to China and the international political situation//Euro Asian conference on analytical research. German. 2021.– P.115-117.

13. Кенжаев С.Н. Хитой сари юришга тайёргарлик жараёнлари ёхуд Амир Темур ҳаётининг сўнги кунлари. // “Амир Темур – буюк саркарда ва давлат арбоби” мавзусидаги республика илмий - амалий конференция материаллари. – Бухоро: 2022. – Б.52-57.

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИДА САРОЙ МАЛИКАЛАРИНИНГ ЎРНИ

**Севинч ОРЗИҚУЛОВА,
Шоҳинабону ПЎЛАТОВА,
*БухДУ ПИ талабалари***

Амир Темур бошлаб берган бунёдкорлик ишлари унинг ворислари томонидан давом эттирилди. Темурий шаҳзодалардан тортиб, нуфузли амирлару вазирлар, вилоят ва улус ҳокимларию айрим маликаларгача ўз шахсий мулк ва маблағларининг каттагина қисмини бунёдкорлик ишларига сарфлади.

Самарқанд бинокорлик кўламининг кенглиги катта шаҳарсозлик ишлари бажарилишини тақозо этарди. Айрим хиёбон ва майдонлар янгича қиёфага эга бўлди. Чорсу бозорини Оҳанин дарвозаси олдидаги янги меъморий мажмуа билан қулай туташтириш учун янги хиёбонлар барпо этилди. Меъморий хусусиятлари яққол намоён бўлган бу янги қурилиш анъанавий савдо растасининг ўзига хос намунасидир. Умуман бозорлар, улардаги дўкон, устахона ва ҳар хил бинолар шаҳарнинг меъморий қиёфасини белгилайди. Ҳозирги Регистон яқинида Амир Темур малика Туман оқа¹ бегим учун қурдирган Тоқи Телпакфурушон деб аталувчи гумбазли бозор биноси бўлган².

Хожа Аҳмад мақбараси – Шоҳи Зинданинг энг юқорисидаги гумбазли чорси хонадан иборат бино. Ташқи

¹ Туман оҳа (Хайруннисо, Туман оқа, Кичик хоним), (таваллуди 1366 й.), малика, Амир Темурнинг хотини, Қазонхоннинг невараси.

² Амир Темур жаҳон тарихида. –Т.: Шарқ. 2001. – Б.149.

пештоқнинг сиркор безаклари ниҳоятда юксак санъаткорона бажарилган. Бу бинони XIV асрнинг 60-йилларида меъмор Фахрали бунёд этган. Шоҳи Зинда меъморий мажмуасидаги бир-биридан ажойиб макбаралар Амир Темур авлодлари, хусусан, унинг опаси Қутлуғ Туркон оқа, синглиси Ширинбека оқа, малика Ўлжой Туркон оқа, қариндошларидан Шод Мулк оқа каби аёллар осойиш топган манзиллардир³.

Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз рисолаларида Самарқанддаги Боғи Шамол, Боғи Дилкушо ва Ҳирот саройининг ҳашаматли деворий расм безаклари ҳақида сўз юритган. Уларда Амир Темурнинг буюклигини тараннум этиш мақсадида Соҳибқирон ва унинг сулоласи сиймолари, сарой зиёфатлари, жаҳонгирнинг ҳаёт лавҳалари, Амир Темурнинг хуштабиат ёки қаттиққўл одам сифатидаги суратлари, унинг ўғил неваралари, жанг саҳналари, шаҳар ва қалъаларни қамал қилиш тасвири, хонимлар ва аслзодалар иштирокидаги дабдабали қабуллар, олимлар билан суҳбатлар, совға-салом тақдим этиш лаҳзалари, овчилик, маликалар иштирокидаги лавҳалар, давлат ишлари билан шуғулланиш дақиқалари тасвирланган. Баъзан воқеалар туркум расмларда намоён бўлган: “Дарвоқе ... унинг жасоратларини билмайдиганлар расмни ўз кўзлари билан кўриб, бамисоли ўзлари қатнашаётгандек тасаввур этишлари мумкин”, деб изоҳлайди Ибн Арабшоҳ. Шундай қилиб, монументал рассомликда Амир Темур ҳукмронлигининг буюклиги ранг-баранг жанрларда портрет, жанг манзаралари, сарой ҳаёти тасвирланган лавҳаларда тараннум этилди. Бундай расмларда саройга хос мулозамат ва муомала, инсон хулқига хос гўзал фазилатлар, давлатни бошқаришдаги

³ Амир Темур жаҳон тарихида. –Т.: Шарқ. 2001. – Б.150.

донишмандлик, олижаноблик яққол ифодасини топган⁴.

Аёллар мўғуллар андозасига кўра кенг либосларда, баланд бош кийимларида тасвирланган. Маликаларнинг ўзига хос бош кийими, елкага тушган жиҳоз⁵, жиға билан ўралган кенгрок либослари Амир Темур даври аслзодаларига хосдир. Улуғбек даврида Самарқандда бу либосларни тикиш давом этган. Бу даврда Ҳирот ва Шерозда уларни эсдан чиқариб юборган эди. Шунинг учун ҳам ушбу шаҳарлар миниатюра мактабларида бу либослар учрамайди⁶.

Тўй ва байрамлар ҳашаматли саройларнинг кенг ички сахнлари ва айвонларида, Соҳибқироннинг, малика ва шаҳзодаларнинг боғларида ҳам ўтказилган, албатта. Аммо аксарият ҳолларда шаҳар майдонларида, регистонларда, табиат қўйнида – яйловларда, дарё ва анҳорларнинг соҳилларида, маҳсул сайилгоҳларда ўтказилган. Бунга сабаб шуки, тўй ва байрамларда оддий фуқароларгина эмас, минглаб аскарлар, уларнинг оилалари, шунингдек, хизматда бўлган қуролсозлар, эгар-жабдукчилар, темирчилар, мисгарлар, савдогарлар ҳам қатнашган. Жанговар спорт беллашувлари, майдон ўйинлари ва томошалари турли тоифа кишиларни, ижрочи ва томошабинларни бирлаштириб, ўзига хос тенглик ва ҳуррият оламини яратган⁷.

Темурбек Самарқанд тахтини эгаллагандан сўнг малика Бибихонимга уйланди. Шундан сўнг Хуросон мамлакатини эгаллади ва Самарқанд билан Хуросон амирликларини бирлаштириб, ўзининг давлатини тузишни бошлади⁸.

⁴ Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: Шарқ. 2001. – Б.174.

⁵ Убрус деб аталган.

⁶ Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: Шарқ. 2001. – Б.177.

⁷ Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: Шарқ. 2001. – Б.184.

⁸ Руи Гонсалес де Клавихо. Амир Темур Испания элчиси нигоҳида. Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи академик А.Саидов. Таржимон У.Жўраев. – Т.: Zamin nashr. 2019. – Б.112.

UCHINCHI RENESSANS ASOSINI YARATISHDA YETUK KADRLARNI TAYYORLASH MASALALARI

Zumrad KENJAYEVA,

*“INTILISH” Respublika axborot ta’lim markazi,
Buxoro viloyat bo’limi boshligi*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMTning 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat”¹, degan edi. Ta’kidlash joizki, Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti sifatida birinchi imzolagan qonun hujjati ham aynan yoshlar masalasi bilan bog‘liq edi.

Mamlakatimizda inson tarbiyasiga ijobiy munosabat azaliy an‘analarga ega. IX-X asrlardan buyon katta va kichik shaharlarda ko‘plab maktab va madrasalar faoliyat ko‘rsatgan. Birinchi oliy o‘quv yurtining ham ko‘p asrlik tarixi bor. Keyingi davrda tarixchilar, olimlar, xalqaro ekspertlar hozirgi Samarqand davlat universiteti poydevoriga birinchi tosh O‘rta asrlarda qo‘yilganini va universitet Madrasai oliy Mirzo Ulug‘bek vorisi ekanini ta’kidladi. Ushbu madrasalarda tahsil olgan buyuk ajdodlarimizdan bizga 100 mingga yaqin qo‘lyozma va toshbosma meros qolgan. So‘nggi yillarda Prezidentimiz tashabbusi bilan mamlakatimizga yuzlab qo‘lyozma qaytarildi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг БМТ 72-сессиясида сўзлаган нутқи // <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeevbmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>.

Bundan tashqari, ajdodlarimizning ko'plab kitoblari topilib, tegishli ilmiy muassasalarga o'tkazildi. Iqtisodchilarning hisob-kitobiga ko'ra, bugungi kunda dunyo boyligining 16 foizini ishlab chiqarish, 20 foizini tabiiy resurslar tashkil etadi. Dunyo aholisi ega bo'lgan boyliklarning qolgan 64 foizi bevosita inson salohiyati, odamlarning bilim va tajribasi bilan bog'liq. Shu ma'noda, rivojlangan taraqqiyot yo'lidan borayotgan va har jabhada yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan mamlakatimiz har tomonlama yetuk, bilimli va tajribali kadrlarga muhtoj.

Iste'dodli yoshlarni aniqlash, ularni tarbiyalash masalasining davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani yurtimizda ijobiy tajriba to'planishiga imkon berdi. Shu o'rindata'kidlash joizki, iste'dodli yoshlarni izlash va ularni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ishlarni amalga oshirishda davlat tashkilotlari bilan bir qatorda nodavlat tashkilotlari ham faol ishtirok etmoqda. Masalan, yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri yoshlarning iste'dod va qobiliyatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgani, ayniqsa, ahamiyatga molikdir. Ta'kidlash joizki, ta'lim, fan, texnika, axborot texnologiyalari, madaniyat, san'at, sport, tadbirkorlik sohalaridagi iste'dodli va iqtidorli yoshlarni rag'batlantirish, ularning tashabbusini qo'llab-quvvatlash – bu tashkilotning dolzarb vazifalaridan biri sifatida belgilangan.

Yoshlarning bilim darajasi, kasbiy malakasi, ma'naviy va ruhiy barkamolligi kabi fazilati va ijtimoiy sifatleri jamiyatning rivojlanish darajasiga salmoqli ta'sir ko'rsatmoqda. Aholining turmush sharoitini yaxshilash, hayotdan rozi bo'lib yashashiga erishish bugungi zamonaviy davlatchilik taraqqiyotidagi muhim ko'rsatkichdir.

Talabalar masalasini o'rganish kishilik jamiyati, ijtimoiy munosabatlar, millatlar va davlatlar, madaniyat va sivilizatsiyalar bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki yoshlar masalasi, birinchidan, sivilizatsiya vujudga kelgandan beri mavjud va

barcha tarixiy rivojlanish bosqichlarida ular bilan yonma-
yon keladi. Ikkinchidan, tafakkur tarixida barcha faylasuflar,
mutafakkirlar, davlat arboblari, shoiru adiblar farzand, yoshlar
masalasiga oid o‘z qarashlarini bayon qilgan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston yoshlari
forumida ta’kidlab o‘tganidek, “Biz yurtimizda qanday
islohotlarga qo‘l urmaylik, avvalo, siz kabi yoshlarga, sizlarning
kuch-g‘ayratingiz, azmu shijoatingizga suyanamiz. Barchangiz
yaxshi bilasiz, bugun o‘z oldimizga ulkan marralar qo‘yganmiz.
Ona Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga
kirishdik. Biz oila, maktabgacha ta’lim, maktab va oliy ta’limni
hamda ilmiy-madaniy dargohlarni bo‘lg‘usi Renessansning eng
muhim bo‘g‘inlari deb hisoblaymiz. Shu sababli ayni ushbu
sohalarda tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Ishonamanki,
mamlakatimiz taraqqiyotining yangi poydevorini yaratishda
sizlar singari fidoyi va vatanparvar yoshlarimiz faol ishtirok
etib, munosib hissa qo‘shadilar”².

Ma’lumki, milliy o‘z-o‘zini anglash – har bir millat (elat)
ning o‘z-o‘zini real sub’yekt, muayyan moddiy va ma’naviy
boyliklarning egasi, yagona til, urf-odatlar, an’analar, qadriyatlar
va davlatga mansubligini, manfaatlar hamda ehtiyojlar
umumiyligini tushunib yetishidir³.

Mafkuraviy immunitet bu –insonning o‘z istak-orzu, maqsad-
intilishlariga mutlaqo zid, yot, zararli, begona mafkuraviy
tahdidlarga qarshilik ko‘rsata olish salohiyati. “Mafkuraviy
immunitet – “Falsafa: qomusiy lug‘at”da ma’naviy barkamol,
irodasi baquvvat, iymoni butun shaxsni tarbiyalashda,
har qanday reaksiya, buzg‘unchi xarakterdagi g‘oyaviy

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ёшлари
форумидаги маърузаси // https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasiprezidenti-shavkat-mirziyoevning-ozbekiston-yoshlari-forumida-sozlagannutqi_197662.

³ Хикматлар хазинаси. – Т.: Гафур Гулом. 1993. – Б.69; Фалсафа: қомусий луғат. –Т.:
Шарқ. 2014. – Б.160.

tashabbuslarga bardosh bera oladigan yoshlarni tarbiyalashda qo‘l keladi” deyilgan. Bolaga ilk yoshidan boshlab nima yaxshi, nima yomon, ularga qanday munosabat bildirish kerak, degan savollarga asoslangan bog‘cha, maktab tarbiyasi, undan keyin ijtimoiy tarbiya yo‘lga qo‘yilsagina har bir millat sog‘lom, ishonchli, mustahkam immunitetga ega bo‘ladi.

Barkamol avlodni tarbiyalash g‘oyasi milliy va umuminsoniy xarakterga ega bo‘lib, u bashariyatni ma’naviyat va ma’rifatga, ezgulik va yuksaklikka olib boruvchi komillik sari yo‘ldir. Shu sababli ham insoniyat paydo bo‘ldiki, shaxs masalasi kishilar, oilalar, jamoalar, davlatlar oldida muhim muammo bo‘lib kelmoqda va ular turli yo‘l bilan amalga oshirilmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturining bosh masalalaridan biri – yosh avlodni barkamol etib tarbiyalashdan iborat. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev ta’kidlaganidek: “Yoshlar o‘z davrining talablari bilan uyg‘un bo‘lsin, lekin ayni paytda o‘zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug‘ zotlarning avlodimiz, degan da’vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o‘zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan”⁴.

Shu jihatdan ham barkamol shaxsni tarbiyalash, o‘zining ma’naviy, ma’rifiy, tashkiliy-uslubiy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari bilan murakkab va mas’uliyatli jarayonlari kundan kunga takomillashib bormoqda. Barkamol shaxsni shakllantirishda uzluksiz ta’lim tizimining o‘rni va roli beqiyosdir. Demak, bugungi kunda barkamol avlodni voyaga yetkazish davlat siyosati darajasida amalga oshirilmoqda. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, tarbiya shaxs kamolotining uzluksizligi va uzviyligini muvaffaqiyatli ta’minlaydi.

⁴ Мирзиёев Ш.М. “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзuidaги анжуманда сўзлаган нутки. – Т.: 2017.

Sogʻlom hayot, turmush tarzi, eʼtiqod va barkamollik kabilar shaxs faoliyatining asosiga aylanadi. Shaxs faoliyatining mazmunida milliy qadriyatlarga sadoqat, jamiyatdagi tinchlik, xotirjamlikni saqlashga ongli munosabatda boʻlish, tinch va farovon hayotni yaratish, ijtimoiy maʼnaviyatni yuksaltirishga intilish kabi omillar asosiy oʻrin egallaydi. Shu sababli bugungi yoshlar dunyoqarashida millat, ona tuproq, ona vatan, xalq va uning tarixiy ildizlari asosidagi boy milliy-maʼnaviy merosimiz haqidagi maʼlumotlar rivojlanib bormoqda.

Yoshlar ongida millat, milliy axloq, milliy gʻurur, milliy tarbiya, milliy salohiyat, vatan tuygʻusi, vatan qaygʻusi, vatan sogʻinchi va shu kabi tushunchalarni singdirib borish, ularning milliy dunyoqarashini kengaytirish tarbiya jarayonining asosiy omillaridan hisoblanadi. Shu jihatdan ham yoshlar kamolotida milliy oʻzlikni anglash, milliy ong, milliy gʻurur, oʻzbek millati, milliy-maʼnaviy kamolot tushunchalarini shakllantirish imkonini yaratadi. Natijada yoshlarimiz muntazam ravishda kamol topib, jamiyat taraqqiyotining poydevori sifatida faoliyat koʻrsatmoqda. Bu ishda oʻqituvchi, tarbiyachi va taʼlim sohasida masʼul xodimlarning xizmati kattadir. Chunki tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning barkamol shaxs boʻlib yetishishida har tomonlama taʼsir koʻrsatadi.

Tarbiyachi oʻquvchilar jamoasining tarbiyaviy darajasini oʻrganib, unga taʼsir koʻrsatish mahoratiga ega boʻlishi lozim. Arastu tarbiya uch narsaga ehtiyoj sezadi: isteʼdodga, ilmga va mashqqa degan edi. Ana shu gʻoyalarga asoslangan holda tarbiyachilar quyidagilarga amal qilishi lozimdir:

- tarbiyada ulgʻayayotgan inson shaxsini oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, oʻziga xosligini hurmat qilish, ijtimoiy-huquqiy va erkinligini etiborga olish;
- milliylikning oʻziga xos anʼana, vositalariga tayanish, jahon madaniyatining ilgʻor tajribalariga asoslanish.

O'quvchilar faoliyatida tarbiyaviy jarayonning asosini tashkil qilish, qiziqarli, to'laqonli bolalar yosh jihatlariga mos hayotiy iqlimni yaratish, mehnat, xayriya, ijtimoiy foydali, ko'ngilochar va shunga o'xshash tadbirlarni tashkil etishi lozim.

O'qituvchi Vatanni sevadigan, insonparvar, ma'naviy axloqiy barkamol shaxsni shakllantirishga e'tibor berishi lozim. Demak, o'qituvchi jamiyat hayotida yetakchi o'rin tutuvchi murakkab shaxs strukturasiga ega insonning kasbiy qiyofasidir. Ijtimoiy turmushning barcha sohalarida erishilgan yutuqlarning zamirida uning mehnat natijalari yotadi. O'qituvchining pedagogik muomala madaniyati, psixologik vaziyatlarni e'tiborga olish mahorati kuchli bo'lishi kerak.

Yuksak saviyali tarbiyachilargina xalq orzusidagi barkamol shaxsni tarbiyalaydi. Xalqimizda tarbiyachilik san'ati qadimdan rivojlangan. Sharq mutafakkirlari, pedagog olimlar barkamol insonni yetishtirish uchun tarbiya naqadar zarurligini, uning mohiyati va mazmunini asoslab bergan.

Ilm insonni yuksaklik sari olib boradi. Abdulla Avloniy aytganidek: "Ilm insonlarning madori, hayoti, porloq kelajagi, rahbari, najotiga aylangan". Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas fazilatdir. Shuning uchun avvalambor, ilmli, tarbiyali bo'lmoq har bir yosh insonning burchi. Shu maqsadda ko'nglida eng oliy orzularni jamlab, o'qituvchi ter to'kib ishlaydi. Ularning mehnatini hurmat qilib, bergan bilimni egallamoq kerak. Behbudiy aytganidek: "Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir". Ibn Sino ta'kidlaganidek: "Kimga qanday pandu nasihat qilsang, unga avvalo o'zing amal qil".

Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishning milliy va nazariy asoslari mavjud bo'lib, o'qituvchi o'z faoliyati jarayonida:

- mustaqillik tufayli o'zbek xalqining milliy, diniy g'oyalarining keng ro'yobga chiqishi;
- ma'rifatparvarlik va jadid harakatining tarixiy asoslari;

- ona tilimiz va uning sofligini asrash;
- xalqimiz yaratgan milliy urf-odat va an'analarimizdan keng foydalanish;
- Qur'oni karim va hadislarida inson kamoloti haqidagi g'oyalarini yoshlarga o'rgatish.

Yuqoridagi yo'nalishlardan bizga ma'lumki, buyuk ajdodlarimiz yuksak taraqqiy topgan davlat barpo etgani va bu mamlakatda "Kuch adolatda" degan bosh shior davlat siyosati va jamiyat hayotining asosi bo'lganini yaxshi bilamiz. Bu g'oya odamlarga kuch bergan, ularda insof diyonat, ezgulikka ishonch uyg'otgan. Chunki jamiyatda adolat barqaror bo'lsa, millat hech qachon adashmaydi. Adolat – biz qurayotgan jamiyat mezonini bo'lishi kerak. Albatta, bunda o'qituvchining bilimi, mahorati beqiyosdir.

O'qituvchining bilim darajasi sharqona fikr yurita bilishi, ish bilan harakatning birligi maktab o'quvchilarining ijodiy fazilatini takomillashtirishda muhim o'rin tutadi. Shaxsning har tomonlama kamolga erishishi, bu uning ayrim qirralari yoki xislatlarining to'laqlonligini, jismoniy, axloqiy, siyosiy, estetik qarashlari yig'indisini o'z ichiga oladi. Yoshlarni falsafiy dunyoqarashga tayyorlash, hayot mazmunini tushunib olishga ko'maklashish, o'z-o'zini idora va nazorat qila bilishni shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Bunday o'zbek xalqi mentalitetiga xos xususiyatlar nafaqat islomiy qadriyatlarni, balki milliylikni ham qamrab olgan holda ma'naviyatni boyitishga xizmat qilgan. Buning uchun yoshlarimiz bilan ko'proq gaplashish, ularning qalbiga quloq solish, dardini bilish, muammolarini yechish uchun amaliy ko'mak berishimiz kerak⁵.

Davlatning qudratini belgilaydigan qator omillardan biri, shubhasiz, ma'nan yetuk, jismonan sog'lom, har tomonlama

⁵ "Халқ таълими" журналі. 2018 йил, 1-сон.

barkamol avlodni voyaga yetkazishdir. Shu ma'noda, bugungi kunda mamlakatimizda sog'lom avlodni tarbiyalash naqadar muhim, mas'uliyatli vazifa ekani barchamizga ayon. Yoshlarga, bolalarga e'tibor, darhaqiqat, kelajakka qo'yilgan sarmoyadir. Kuchli fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy-demokratik davlat qurish farzandlarimizning faol ishtiroki, qo'llab-quvvatlashi orqaligina to'laqonli amalga oshadi. Shunday ekan, ma'naviyati yuksak, chuqur bilimli, zamonaviy fikrlaydigan, intellektual rivojlangan va professional tayyorgarlikka ega o'g'il-qizlarni tarbiyalash buyuk kelajagimizni ham ta'minlashiga shubha yo'q.

Buyuk bobokalonimiz Qaffoli Shoshiy o'zining mashhur "Javomi ul-karim" kitobida Payg'ambarimiz (S.A.V)ning "Ne'matlar haqida gapirishlik shukr qilishlikdir" degan so'zlarini keltirgan. Yaratgan bizlarga ato etgan behisob ne'matlarni yodda tutish, uni o'z vaqtida qadrlay olish o'sha ne'matlarning davomiyligiga sabab bo'ladi. Shunday ekan bugungi kundagi mavjud imkoniyatlar, yangiliklardan bahramand bo'lib, shukronalik bilan kelajakka yo'nalsak, buyuk o'tmishimizning munosib davomchilari bo'la olamiz.

**“МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА
III РЕНЕССАНС АСОСИНИ ЯРАТИШ
МАСАЛАЛАРИ: ИЗЛАНИШЛАР,
ТАДҚИҚОТЛАР, ИСТИҚБОЛЛАР”**

Халқаро илмий конференция тўплами

“Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази”
нашриёти – 2023. 612 бет.

МУСАХҲИҲЛАР:

Санжарбек Джуманов,
Аслиддин Мустафоев

САҲИФАЛОВЧИ-ДИЗАЙНЕР:

Муҳаммадиқбол Шукуров

Нашриёт лицензияси: АА № 0010 / 06.05.2019 й.

Босишга рухсат этилди: 20.02.2023 й.

Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 70x100 $\frac{1}{16}$

“Times New Roman” гарнитураси. Офсет босма усули.

Босма табағи 34. Адади: 100 нусха. Буюртма 20/02.

Баҳоси келишилган нархда.

**“МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА
III РЕНЕССАНС АСОСИНИ ЯРАТИШ
МАСАЛАЛАРИ: ИЗЛАНИШЛАР,
ТАДҚИҚОТЛАР, ИСТИҚБОЛЛАР”**

Халқаро илмий конференция тўплами

ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

141306, Самарқанд вилояти, Пайарик тумани,
Хўжа Исмоил шаҳарчаси. Тел.: (0366) 240-20-11
Х/р: 2021 2840 3008 1645 9001 // Swift code: НБФАУ32Х

E-mail: bukharicenter@gmail.com

WWW.BUKHARI.UZ